

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

N A M İ C E M İ Y İ G Ü N

TÜRKLERİN ETNİK, KÜLTÜREL VE TARİHİ KÖKLERİ

TÜRKLERİN ETNİK, KÜLTÜREL ve TARİHİ KÖKLERİ

Nami Cem İyigün

Yenilenmiş

2. Baskı

NAMİ CEM İYİĞÜN
Türkleri Etnik, Kültürel ve Tarihi Kökleri

Yayın Yönetmeni
Murat Can

ISBN
978-605-4393-07-7

PAPİLLON YAYINLARI
Papillon Yayınları APA Matbaacılık yayın kuruluşudur.

Sertifika No
18189

Kapak Tasarım
Salih Arıkan

Editör
Murat Göre

Baskı Cilt
APA MATBAACILIK
Merkez Mah. Erkan Sk. No: 13
Kağıthane/İstanbul
Tel: 0542 521 53 21
papillonyayinlari@hotmail.com

Genel Dağıtım
YELPAZE DAĞITIM
Maltepe Mah. Davutpaşa Cad.
Murat Bilgiç İş Hanı No: 14 Kat: 1 D: 1
Davutpaşa/Zeytinburnu/İstanbul

Tel: +90 212 544 46 46 • +90 212 544 32 02
Faks: +90 212 544 87 86

***Türkçe konuşan,
Türkçe düşünen ve
Türkçe yaşayanlara...***

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
GİRİŞ	13
I. BÖLÜM: TÜRK ADI	19
TÜRK KELİMESİNİN MENŞEİ	21
TÜRK KELİMESİNİN TELAFFUZ VE ANLAMLARI	23
TÜRK ADINI TAŞIYAN İLK KAVİMLER	26
TÜRK ADININ GEÇTİĞİ İLK YAZILI KAYNAKLAR	30
TÜRK ADININ SİYASİ TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI	32
COĞRAFİ AD OLARAK TÜRK ADI	33
II. BÖLÜM: TÜRK İRKİ	37
YAŞAYAN İRKLAR	42
Afrika Siyahları	45
Güney Afrika Yerlileri	46
Avustralya Yerlileri	46
Sarılar	47
Polinezya ve Mikronezyalılar	48
Kızılderililer	49
Beyazlar	50
TÜRK LÜĞÜN İRKLAR ARASINDAKİ YERİ	54
TURAN/TÜRK İRKİ	60
Macar Ovası Alt Irkı	61
Anadolu Alt Irkı	63
Hazar Ötesi Alt Irkı	64
Pamir-Fergana Alt Irkı	64
Aral Alt Irkı	65
TÜRK İRKİNİN DOĞUŞU VE ANAYURDU	66
TARİH KAYNAKLARINA GÖRE TÜRK TİPİ	79
III. BÖLÜM: TÜRK DİLİ	87
YAŞAYAN DİLLER	99
Sahra-altı Afrika Dilleri	101
Avustralya ve Yeni Gine Dilleri	101

Kuzey ve Güney Amerika Dilleri	101
Orta Doğu Dilleri	102
Avrupa ve Kafkasya Dilleri	102
Asya Dilleri	103
URAL-ALTAY VE ALTAY DİL AİLESİ TEORİLERİ	104
NOSTRATİK VE AVRASYATİK DİL AİLESİ TEORİLERİ	110
TÜRKÇE İLE SÜMERCE'NİN İLİŞKİSİ	113
TÜRKÇE İLE ETRÜSKÇE'NİN İLİŞKİSİ	120
TÜRKÇE İLE KIZILDERİLİ DİLLERİNİN İLİŞKİSİ	124
TÜRK DİLİNİN TARİHİ EVRELERİ	129
TÜRKLER VE YAZI	133
TÜRK LEHÇELERİ	143
TÜRK DİLİNİN TEMEL NİTELİKLERİ	160
IV. BÖLÜM: TÜRK KÜLTÜRÜ	165
ARKEOLOJİK DEVİRLERDE KÜLTÜR	173
Üst Yontma Taş Çağı (M.Ö. 40.000-12.000)	175
Orta Taş Çağı (M.Ö. 12.000-9000)	179
Yeni Taş Çağı (M.Ö. 9000-5000)	181
Maden Taş Çağı (M.Ö. 5000-3500)	185
ORTA VE İÇ ASYA'DA TARİHÖNCESİ DEVİRLER VE ÖN-	
TÜRK (BOZKIR) KÜLTÜRÜ	186
Kurgan Kültürü (M.Ö. 8000-3500)	188
Güney Sibirya Neolitik Kültürleri (M.Ö. 8000-3000)	190
Anav, Kelteminar, Afanasyevo, Okunevo, Andronovo, Ka-	
rasuk, Tagar ve Taştık Kültürleri (M.Ö. 6000-100)	191
ESKİ TÜRKLERDE AİLE VE SOSYAL YAŞAM	198
ESKİ TÜRKLERDE EKONOMİK HAYAT	208
ESKİ TÜRKLERDE DEVLET	214
ESKİ TÜRKLERDE HUKUK	225
ESKİ TÜRKLERDE ORDU VE ASKERLİK	231
ESKİ TÜRKLERDE SPOR VE OYUN	242
ESKİ TÜRKLERDE DİN	246
ESKİ TÜRKLERDE DÜŞÜNCE VE AHLAK	261
ESKİ TÜRKLERDE BİLİM VE FELSEFE	266
ESKİ TÜRKLERDE SANAT	273

Resim ve Heykel	274
Müzik	276
Edebiyat	283
Seyirlik Sanatlar	288
Mimari	289
ESKİ TÜRKLERDE MİLLİ SEMBOLLER	294
ESKİ TÜRKLERDE MUTFAK VE YEMEK	298
ESKİ TÜRKLERDE GİYİM-KUŞAM	303
ESKİ TÜRKLERDE BAYRAM GELENEKLERİ	307
ESKİ TÜRKLERDE EVLENME GELENEKLERİ	312
ESKİ TÜRKLERDE DOĞUM GELENEKLERİ	316
ESKİ TÜRKLERDE CENAZE VE YAS GELENEKLERİ	321
V. BÖLÜM: TÜRK DEVLETLERİ	325
ÖN VE İÇ ASYA'DA İLK TÜRKLER	329
Kimmer Anadolu Krallığı (M.Ö. 714-595)	332
İskit-Saka İmparatorluğu (M.Ö. 800-100)	335
Sarmat Devleti (M.Ö. 200-M.S. 370)	340
Asya Hun İmparatorluğu (M.Ö. 308-M.S. 216)	342
Avrupa Hun İmparatorluğu (M.S. 370-469)	349
Akhun/Eftalit İmparatorluğu (M.S. 420-562)	356
Kuşan İmparatorluğu (M.Ö. 166-M.S. 420)	359
Tabgaç Devleti (M.S. 315-550)	360
GÖKTÜRKLER VE İLK TAKİPÇİLERİ	361
I. Göktürk İmparatorluğu (552-582)	363
Doğu Göktürk Hakanlığı (582-630)	366
Batı Göktürk Hakanlığı (582-659)	368
II. Göktürk/Kutluk İmparatorluğu (682-742)	369
Türgiş/Türkeş Kağanlığı (717-766)	375
Karluk Kağanlığı (766-840)	378
Oğuz Yabguluğu (840-1040)	379
Kırgız Hanlığı (840-1207)	382
UYGURLAR	383
Uygur İmparatorluğu (745-840)	384
Kansu Uygur Devleti (847-940)	387
Doğu Türkistan/Turfan Uygur Devleti (911-1209)	388

AVRUPA'DA KURULAN İLK TÜRK DEVLETLERİ	389
Sabar Devleti (503-576)	390
Avar Hakanlığı (562-805)	392
Hazar İmparatorluğu (633-965)	394
Büyük Bolgar Devleti (630-665)	398
Tuna Bolgar Devleti (679-1018)	399
İdil Bolgar Devleti (950-1236)	401
Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak ve Kimek Türkleri (744-1256) ..	402
İLK TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ	407
Karahanlı/İlekhanlı Devleti (840-1042)	408
Gazne Devleti (968-1186)	410
Harzemşah Devleti (1097-1231)	411
Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157)	412
EKLER	417
ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ	419
Batıya Oğuz Göçleri	422
Oğuz Göçlerinin Etnik Etkisi	425
OSMANLI TARİH YAZICILIĞINDA TÜRK İMGESİ	429
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARAFINDAN KURGULANAN	
RESMİ TÜRK KİMLİĞİNİN KAPSAMA ALANI	433
SONSÖZ	437
KAYNAKÇA	443

Ö N S Ö Z

Dünyada ve ülkemizde milli kimliklerle alakalı olarak hararetli tartışmaların yapıldığı bir süreçten geçilirken, Türk kavramı ve kimliğini doğru biçimde tanımanın yaşamsal bir önem kazandığı anlaşılmaktadır. Bugün itibarıyla Türklüğü temsil eden en büyük güç konumunda bulunan Türkiye Cumhuriyeti milli ve toplumsal бүтүнлүгүнө yönelik iç ve dış saldırılara karşı mücadele vermektedir. Irk, soy, boy, etnisite, mezhep, alt kimlik veya üst kimlik gibi aidiyetler üzerinden yaratılmaya çalışılan kavram kargaşası da Türk milli kimliğini daraltarak günümüz dünyasında kendilerine bir yer açmak isteyenlerin bölücü eylemlerine gerekçe üretmek adına attığı ideolojik adımların başında gelmektedir.

Türkiye ve diğer Türk cumhuriyetlerinde kasıtlı olarak gүndemde tutulan kimlik sorununun her gün yeni bir boyut kazandığını, Türklüğün horlandığını, salt etnik temelde ve katı bloklar şeklinde tanımlanan çeşitli kimliklerin birer çatışma unsuru haline gelmesi için uğraşıldığını kızarak ve üzüлerek izliyoruz. Dünya hâkimiyeti idealiyle doğup büyüyen Türk milletin bugün böyle küçültmek ve aşağılık kompleksine itilmek istenmesinin altında yatan emperyal amaç onu şerefli geçmişinden kopartarak sıradan kabilelerle eşdeğer kılmak ve kendi topraklarında işgalci göstermekten başka birşey değildir.

Türklük gerek tarihte ve gerekse günümüzde yüzlerce halkı, onbinlerce boy ve oymağı kapsayan, sanılandan çok daha geniş ve çok daha belirleyici bir kimlik olarak öne çıkar. Devlet kurma ve yıkma konusundaki ustalığıyla Avrasya bozkırlarına binlerce sene egemen olan Türk kimlikli halkların yönetimi altında çok sayıda etnik grup yer almış, Moğolistan'dan Macaristan'a kadar uzanan Türk kültür havzasında onlarca etnik grup da Türkleşerek milletimizin birer parçası haline gelmiştir. Başka kimlikleri kucaklayan ve kendi içinde eriten, ülkeleri ve kıtaları tanzim eden Türk kimliği ve kültürünü Anadolu ile sınırlı sanmak ve daha da vahimi bu olguyu 1071 Malazgirt Savaşı ile başlatmak boy ve hanedan odaklı Türkiye tarihçiliğinin kronikleşmiş hastalığıdır. Tüm çürütücülüğüyle siyasal ve toplumsal hayatımıza da sirayet eden bu hastalık

Türk denince aklına Osmanlı ve Anadolu'dan başka bir şey gelmeyen, kendi tarihini bilmeyen ve öğrenmek istemeyen cumhuriyet aydınının büyük trajedisi olarak karşımızda durmaktadır.

Elinizdeki kitap Türk'ün Türk'e propagandasını yapma amacıyla yazılmış ideolojik bir güzelleme olmamakla beraber, içinde bulunduğu toplumun tarihi köklerini tasvir etme ve açıklama çabasındaki yazarın objektif görünebilmek adına duygularından tamamen sıyrılarak, ahlaki kaygısızlık içindeki sıradan bir araştırmacı edasıyla ve yığılmış bilgiyi aynen aktarmaktan başka gaye gözetmeksizin kaleme aldığı bir eser de değildir. Türklüğün ve onun tarihinin farklı boyutlarıyla ele alınıp yorumlanmaya çalışıldığı bu eserde "Türk diye bir şey yok" diyecek kadar ileri gidebilen demokrat görüntülü Türklük karşıtları ile tarafsızlık kisvesi altında ırkçılığın alasını yapan batılı oryantalistlere sıkı cevaplar verilmektedir. Tarihimize ve milliyetimize küfrederek prim yapan güruhun tahrik ve fitnelerine kapılıp zaten hakkında çok az şey öğretilen köklerimizden ve milli kimliğimizden tamamen uzaklaşmamak ya da Kır-gız edebiyatçı Aytmatov'un tabiriyle "mankurtlaşmamak" için kim olduğumuzu, kim olmadığımızı, nereden gelip nereye gittiğimizi çok iyi bilmek zorundayız. İnancımız odur ki kimseden kimlik dilenmeye veya bazı milletlerin yaptığı gibi kendine yalancı atalar uydurmaya ihtiyacı olmayan Türk insanının gerçek tarihini bilmesi ve öz benliğine dört elle sarılması halinde üzerindeki bütün kuşatmaları yırtıp atması da mümkün olacaktır.

İşbu kitabın hazırlanış amaçlarından biri de bilimin en az biliniş en çok çarpıtılan konularından olan Türk halklarının ortaya çıkışı ve bir millet olarak Türklerin etnokültürel sürekliliği hususunda okuyucuyu bilgilendirmektir. Uzak geçmişin ve günümüze yansımalarının kapsamlı bir değerlendirmesini yapan çalışmamız boyunca umumi insanlık tarihine ilişkin bazı temel kavramlar ile Türk medeniyetinin bu bütünlük içerisindeki konumlanışı da mercek altına alınmakta ve dilbilimden coğrafyaya, antropolojiden arkeolojiye, sosyolojiden sosyal psikolojiye, kültür tarihinden devletler tarihi dek birçok farklı disiplinin verileri ışığında total bir tarih anlatımı

sunulmaktadır. İlk ve Orta Çağ Avrasya'sında güçlü iktidarlar kurarak erken yazılı tarihimizi süsleyen, Yeni ve Yakın Çağ Türklüğüne ise doğrudan kaynaklık eden etkin Türk boyları ve kültürleri yaptığımız incelemenin odağı olup, dolaylı yoldan günümüz Türk devlet ve toplulukları da araştırma alanımıza dâhildir.

Türk adının kökeni ve muhtemel anlamları ile bu adın geçtiği ilk kaynakları irdelediğimiz birinci bölümde konuyla alakalı olarak ortaya konan çeşitli görüşlere yer verilmiş ve Türk adının geniş Avrasya coğrafyasında egemen olan tüm Türk soylu halkların ortak adı haline geliş süreci işlenmiştir. İkinci bölüm ırk kavramı ve bu kavramın ortaya koyduğu bazı sorunlara değindiği gibi, farklı coğrafi bölgelerde yaşamakta olan çeşitli Türk boylarının antropogenetik incelenmesi ile Türklerin anayurdu meselesini de kapsamına almaktadır. Üçüncü bölümde dünya dilleri ve büyük dil ailesi teorilerinin yanı sıra Türk dilinin Sümer, Etrüsk ve Kızılderili dilleriyle olan ilişkisi, bu dilin tarihi gelişim evreleri, Göktürk yazısı ve kökeni ile yaşayan Türk lehçelerinin tasnif ve karşılaştırmasına yer verilirken; dördüncü bölümde kültür ve medeniyet kavramlarından ne anlamamız gerektiği, bunların ayrımı ve giyim-kuşamdan yeme-içme alışkanlıklarına değin eski Türk kültür değerlerinin ana hatları üzerinde durulmuştur. Nihayet beşinci ve son bölüm ise Kimmerler, Sakalar ve Asya Hunları gibi geniş çaplı boy konfederasyonlarının faal birer güç olarak ortaya çıktıkları ilk Türk devri ile başlayıp İslamiyet'in Türkler arasında yaygınlaştığı on ikinci yüzyıla kadar çekilebilen ve o tarihten sonra zuhur edecek bütün Türk devlet ve topluluklarının da ortak çıkış noktasını teşkil eden erken siyasi tarihimizin kısa bir özeti mahiyetindedir.

Yaklaşık beş senedir üzerinde çalıştığımız bu mütevazı eserin oluşum aşamasında yardım ve desteklerini esirgemeyen tüm eş-dost, akraba ve hocalarımıza teşekkürü borç biliriz. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını takiben Türk dil, kültür, tarih ve etnografyasının araştırılması amacıyla Türkiyat Enstitüsü, Türk Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi birtakım kurum ve kuruluşları kurdurma onurunun sahibi Mustafa Ke-

mal Atatürk'ümüzün aziz hatırası önünde eğilmeyi de zevkli bir görev addediyoruz. Ayrıca çok yönlü eserlerinden daima büyük bir hayranlık duyarak yararlandığımız Yusuf Has Hacıb, Mahmud Kaşgari, Ebul Gazi Bahadır Han, Şemseddin Sami, Mehmet Ziya Gökalp, Sadi Maksudi Arsal, Abdulkadir İnan, Mehmet Fuat Köprülü, Ahmet Zeki Velidi Togan, Ahmet Caferoğlu, İsmail Hami Danişmend, Mükrimin Halil Yinanç, Reşid Rahmeti Arat, Hüseyin Namık Orkun, Şevket Aziz Kansu, Hüseyin Nihal Atsız, Afet İnan, Emel Esin, İbrahim Kafesoğlu, Osman Turan, Hasan Eren, Reha Oğuz Türkkan, Mehmet Bahaeddin Ögel, Osman Nedim Tuna, Faruk Sümer, Muharrem Ergin, Bozkurt Güvenç, Orhan Türkdoğan, Erol Güngör, Yılmaz Öztuna, Ramazan Şeşen, Turan Yazgan, Tuncer Gülensoy, Tuncer Baykara, Ahmet Bican Ercilasun, Umay Türkeş Günay, Abdulhaluk Mehmet Çay, Metin Özbek, Rıza Zelyut, Yusuf Halaçoğlu, Ahat Andican, Salim Koca, Ekrem Memiş, Fuzuli Bayat, Ahmet Taşağıl, Saadettin Gömeç, Tufan Gündüz, Yaşar Çoruhlu, İlhami Durmuş, Ali Ahmetbeyoğlu, Osman Karatay, Mirfatih Zekiyev, Afat Kurbanov, Olcas Süleymanov, Ömürkul Karayev, Kazi Laypanov, İsmail Miziyev, Johann von Strahlenberg, Joseph de Guignes, Ilia Nikolaevich Berezin, Friedrich Maximillian Müller, Wilhelm Radloff, Wilhelm Thomsen, Albert von Le Coq, Otto Franke, Eugene Pittard, Paul Pelliot, Rene Grousset, Henri Victor Vallois, Gyula Nemeth, Laszlo Rasonyi, Yevgeny Polivanov, Sergei Kiselev, Mikhail Mikhaylovich Gerasimov, Lev Nikolayevich Gumilev, Wolfram Eberhard, Louis Bazin, Jean Paul Roux, Masao Mori ve bu gibi daha birçok üstat yazara en içten minnet duygularımızı göndeririz.

Nami Cem İyigün
Ankara, 2012

GİRİŞ

Emile Durkheim'e göre toplumlar kendisinden önce hiçbir farklılaşma kabul etmeyen en küçük toplum tipinden klan, oymak, kabile, kavim, feodalite, devlet ve imparatorluk denen kuruluşlara doğru evrimleşmişlerdir. Türk sosyolojisinin kurucularından Ziya Gökalp ise çekirdek aile yapılarından başlattığı ve devletlere kadar genişlettiği toplumsal tabakalaşma süreçlerini ümmetlere dayandırır. Her iki bilgine göre de sosyal evrimin en son halkasını temelinde kan bağı, dil, din ve tarih gibi dirimsel ya da birlikte yaşama arzusu ve bağımsızlık ülküsü gibi birtakım manevi müştereklerin bulunduğu sınıflı toplumlar ve katı etnoslar olan milletler oluşturmaktadır.

Toplumsal tarihin doğal ürünleri olan milli devletler ve milliyetçi fikir akımlarının ortaya çıkışını ısrar ve inatla 1789 Fransız İhtilali'ne bağlayan klasik görüşün son derece dar ve kifayetsiz olduğu görülmektedir. Zira Türkler, Moğollar ve Japonlar gibi doğunun kök milletleri nazarında millet ve milliyet duyguları en az din duyguları kadar eski devirlere uzanır. Aynı suretle millet gerçeğinin ideolojisini oluşturan milliyetçiliğin ve ilk milliyetçi öğretilerin de dünyanın geri kalanından çok daha önce Orta Asya bozkırlarında doğup geliştiği tespit edilebilmektedir. Öyle ki M.Ö. 200'lerde yaşamış olan Hun Yabgusu Mete bile "gerektiğinde otağını, eyerini, atını ve hatta evdeşini feda edebildiği halde millete ait olan toprağa asla el sürdürmemiş olması" ile övünecek kadar milli bilinç sahibiydi. Keza günümüzden tam bin iki yüz yetmiş yıl evvel dikilen Orhun Abidelerinde de Göktürk kağanları Bilge ve Kül Tegin ile vezirleri Tonyukuk'un ağzından millet olmanın felsefesi yapılmakta ve Türk milliyetçiliğinin bir tür manifestosu verilmektedir:

"Türk beyleri, Türk milleti, işitin! Türk milleti yanılıp ölmesin diye, ne sözüm var ise anıt taş a vurdum. Anı görerek, bilin! (...)

(...) Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındığında, ikisi arasında insanoğlu kılındı. İnsanoğlunun üzerine iki ecdadım, Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturdu. Oturarak, Türk milletin ilini, töresini tutuverdi, düzene so-

kuverdi. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep aldı, hep tâbi kıldı. Dik başlılara baş eğdirdi, diz çökmezlere diz çöktürdü. (...)

(...) Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Çıplak milleti giyinik kıldım. Az milleti çok kıldım. Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Yoksa bu sözümde yalan var mı? (...)

(...) Türk boy beyleri, milletim, işit! Üstteki mavi gök çökmedikçe, alttaki yağız yer delinmedikçe, Türk milletinin ülkesi ve yasalarına kim zarar verebilir?"

..

Kuzeyde Buz Denizi'nden güneyde Himalayalara ve batıda Adriyatik kıyılarından doğuda Japon Denizi'ne kadar uzanan Türk varlığı tek bir dil, tek bir kültür ve tek bir millet halinde karşımıza çıkar. Yeryüzünde Türk adlı tek bir milletin varolduğu ve bu milletin de tek bir ana dili bulunduğu gerçeğini bir kenara bırakıp onun çeşitli parçalarını ayrı birer millet ve dilinin çeşitli lehçelerini ayrı birer dil sayan anlayış bilime ve mantığa hiçbir şekilde sığmamaktadır. Bugün üç yüz milyona ulaşan nüfuslarıyla dünyanın en kalabalık insan kitlelerinden birini meydana getiren Türk dilli halklar aynı bir milletin çeşitli ülkelerde ve kollar halinde devamından ibarettir.

Tarihin en eski ve en köklü milletlerinden biri olan Türkler bilinen zamanın hemen her devrinde varolmuş, Asya, Avrupa ve Afrika'da hüküm sürmüş, bu üç kıta tarihine de damgalarını vurmuşlardır. Tarih yapan milletler arasında ön sırayı hakeden Türk milleti tarih yazma konusunda ise aynı başarıyı gösterememiştir. Atlı-göçebe bozkır kültürünün yazılı kaynak bırakmadaki zafiyeti sebebiyle Türk tarihinin erken dönemleri yeterince incelenememiş; fakat eski Türk kültürü hakkında yüzeysel bilgiler veren Orhun Anıtları, içerikleri hususunda sınırlı malumata sahip olduğumuz Uygur-Turfan metinleri, henüz tam olarak çözülemeyen bengü taşlar ve yazılı kayalar ile komşu devletlerin kayıtlarında yer alan kısıtlı bilgiler bile

bu milletin eski çağ dünyasında oynadığı büyük rolün aydınlatılmasına yetmiştir.

Türk tarihi kesintisiz bir bütün olup, Türk düşmanlarının iddia ettikleri gibi bölük pörçük bir tarih değildir. Yine aynı güruhun iddia ettiği gibi eski Türklerin kökenleri belirsiz, 5-6. yüzyıllarda gökten zembille iner gibi bir anda ortaya çıkmış, sadece hayvancılıkla uğraşan, sadece göçebe, hiçbir yerleşik kültüre sahip olmayan, dinsiz, barbar ve kavgacı topluluklar olmadıklarını da biliyoruz. Türklerin en eski yerleşim bölgelerinden elde edilen türlü kalıntılar batıda henüz kent devletleri yokken Orta Asya'nın ovalarında ve nehir kıyılarında şehirler inşa edildiğini, tarımda, ticaretle ve sanatta ileri düzeyde bir gelişim kaydedildiğini ve hatta bugün batı medeniyetine mal edilmeye çalışılan birçok kültürel icat ve yeniliğin de aslında Türklerden çıkmış olduğunu göstermektedir.

Zaman ve mekân bağlamında çok geniş bir aralığa yayılan Türk tarihinin kesin bir başlangıç noktası bulunmamakla beraber, kökleri Neolitik zamanlara kadar inen Kurganlılar, İsakovlar, Anavlılar, Kelteminarlar, Afanasyevler ve Andronovolar gibi en eski Batı ve Orta Asya kültür toplulukları ile Subaru ve Sümerler gibi kadim Mezopotamya medeniyetlerinin Ön-Türklerle olan ilgisi açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. İzlerini milattan önceki iki bin yıl boyunca sürebildiğimiz Hiung-nu veya Proto-Hun boyları ile milattan önce dokuzuncu yüzyıla doğru önemli birer aktör olarak tarih sahnesinde beliren Kimmerler, İskit-Sakalar, Massagetler, Sarmatlar, Alanlar ve Asların Türklüğü hususunda da en ufak bir tereddütümüz yoktur. Milattan önce dördüncü yüzyıldan itibaren bütün İç Asya'yı hâkimiyetleri altına alan Büyük Hunların yanı sıra bunların miladın başlarında Avrupa, Hindistan ve Çin içlerine kadar uzanan kollarının da bugünkü bütün Türklerin ortak ataları olduğu bilinmektedir. Hunların ardından iktidarı devralan Göktürkler bütün Türk kavimlerini tek bir ad ve tek bir bayrak altında toplamış, gelecek kuşaklara miras bıraktıkları yazma yadigârlıklar sayesinde de ölümsüzleşmişlerdir. Orta Avrupa'nın hemen tamamına egemen olup birkaç defa İstanbul'u kuşatan Avar Türkleri, Kafkasya'da Türk hâkimiyetini

gerçekleştiren Sabarlar, yurtlarını bir ticaret merkezi haline getiren Hazarlar, İdil boylarından Karpatlara değin dalga dalga yayılan Bolgarlar, Ön Asya ve Güney Avrupa topraklarını adeta titreten Kuman, Uz ve Peçenek kabileleri, anayurt bozkırlarının düşman eline geçmemesi için yüzyıllarca mücadele eden Karluklar, Türgişler, Oğuzlar, Kırgızlar ve yerleşik Türk medeniyetinin en güzel örneklerini veren Uygurlar ile ilk Müslüman Türk topluluklarından Karahanlı ve Gazneliler de cihangirane devletler kuran Türk hanedan ve halkları arasında yer alırlar. Cengiz ve Timur komutasında birleşen Türk-Moğol kavimleri ise tarih boyunca görüp görülebilecek en büyük kara imparatorluklarını yaratmışlardır.

İslam dini ile tanıştıktan sonra daha fazla derinlik ve ihtişam kazanan Türk kültür ve medeniyeti Anadolu'nun kapılarını aralayan Selçuklularla şahlanmış ve çağ açıp çağ kapayan Osmanlılarla tavan yapmıştır. Mete Han ve Attila'nın kızılalma ülküsü Alparslan ve Fatih'in gaza inancıyla birleşmiş, Oğuz Kağan ve Kürşad'ın yiğit alpleri Hoca Ahmet Yesevi'nin alperenlerine dönüşmüştür. Büyük Çağatay ve Altın Orda hanlıklarının Kıpçak bozkırlarındaki varisleri sayılan Kazan, Astrahan, Nogay, Kasım, Sibir ve Kırım Hanlıkları zamanında Türk-İslam medeniyetinin en seçkin ürünleri verilmiş olup, Timurlular ve Hindistan'daki uzantıları Babürler de tarihte eşine az rastlanır bir ilim ve felsefe hayatına sahip olmuşlar ve Orta Asya ile Hindistan'ı sanat eserleriyle süsleyerek imar etmişlerdir. Türk tarihi için olduğu kadar Arap, Afrika ve İslam tarihi için de çok büyük öneme sahip bulunan Tolunoğulları, Akşitler, Eyyubiler ve Memlukler peş peşe Mısır'ı yönetirlerken, Türkistan'da vücut bulan Özbek, Buhara, Hive, Hokand, Kaşgar, Turfan ve Kazak hanlıkları ise Dünya Türklüğü içinde Rus ve Çin istilasına kadar asırlar boyunca verdikleri mücadelelerle temayüz etmiş ve bugünkü Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin orta zaman tarihlerini meydana getirmişlerdir.

∴

Mevcut araştırmalara göre günümüz Türk Dünyasının müşterek tarihi Hun-Göktürk-Uygur çizgisinde düğümlenmekte olup, bu eksenden üç büyük kol ayrılmıştır. Birinci kolu oluşturan Oğuzlar

batı istikametinde ilerleyerek ve başta Oğuz Yabguluğu ile Büyük Selçuklu İmparatorluğu olmak üzere Atabeylikler, Doğu Anadolu Türk Devletleri, Harzemşahlar, Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu Türk Beylikleri, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri, Safevi, Avşar ve Kacar Hanedanlıkları, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye, Azerbaycan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri gibi arka arkaya birçok devletler kurarak on asırdan daha uzun süren bir devre damga vurmuşlardır. Kazak, Kırgız, Özbek ve Doğu Türkistan kolu anayurtta kalmış ve günümüze kadar varlığını muhafaza etmeyi başarmıştır. Üçüncü büyük kolu oluşturan Tatar, Başkurt, Avar, Hazar, Bolgar, Peçenek, Kıpçak ve Kumanlar Karadeniz'in kuzeyinde çok etkili olmuş ve Doğu Avrupa siyasi coğrafyasının şekillenmesinde rol oynamışlardır. Bu üç koldan farklı tali kollar teşkil eden diğer bazı Türk boy ve toplulukları ise İran, Hindistan, Mısır ve Çin gibi bölgelerde devletler kurup bir süre hâkim olduktan sonra egemenliklerini yitirecek ve zaman içinde yerli unsurların etnik havuzunda eriyerek yok olacaklardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte sayıları yediye çıkan bağımsız Türk cumhuriyetleri Türkiye, KKTC, Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'dır. Bunlardan Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında imzalanan bir anlaşma ile "Türk Konseyi (The Turkic Council)" adı altında uluslararası bir işbirliği örgütü kurulmuş olup, idari merkezi İstanbul olan ve işleyiş tarzı itibarıyla Avrupa Konseyi, Arap Ligi ya da İngiliz Milletler Topluluğu'na eşdeğer söz konusu birliğe Türkmenistan ve Özbekistan cumhuriyetlerinin de iştiraki noktasında müzakereler sürmektedir.

Rusya Federasyonu bünyesinde yer alan Çuvaşistan, Başkurdistan, Tataristan, Tuva, Hakasya, Altay ve Yakutistan muhtar devlet statüsündeki Türk cumhuriyetleridir. Yine Rusya birliğine dâhil olan diğer hükümrân cumhuriyetler bünyesine Karaçaylar (Karaçay-Çerkezya Cumhuriyeti), Balkarlar (Kabardino-Balkarya Cumhuriyeti) ve Kumuklar ile Nogaylar (Dağıstan Cumhuriyeti) girmektedir. Özbekistan'da Karakalpaklar (Karakalpakistan Özerk Cumhuriyeti), Azerbaycan'da Nahçıvan Azerileri (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti) ve Moldova bünyesinde Gagavuz Türkleri (Gagavuz Yeri Özerk

Bölgesi) kendi cumhuriyetlerine sahiptirler. Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Sincan Uygur (Doğu Türkistan) Özerk Bölgesi'nde de otuz milyona yakın Uygur, bir milyondan fazla Kazak, iki yüz bin kadar Kırgız ve otuz binden fazla Özbek Türkü yaşamaktadır. Belirli ülkelerin belirli bölgelerinde yoğunlaşmış olmaları dolayısıyla geleceğe dair potansiyel taşımakla birlikte Kırım Tatarları, Ahıska Türkleri, Şorlar, Çulımlar, Sibirya Tatarları, Karaimler, İran ve Afganistan Türkleri, Irak Türkmenleri ve daha pek çok Türk topluluğunun ise hâlihazırda birer devleti bulunmamaktadır.

I. BÖLÜM: TÜRK ADI

"Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarından doğurduğunu ve onların yurtları üzerinde göklerin bütün feleklerini döndürmüş olduğunu gördüm. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı."

***Kaşgarlı Mahmud
(Divanü Lügati't-Türk, 1072)***

Bugün Türkiye’de anayasal bir karşılığı da bulunmakla birlikte Türk kelimesi aslında tarihin derinliklerinde doğal yoldan oluşmuş ve kendiliğinden kullanım sonucu yeleşmiş bir addır. Sayısı binleri bulan Türk soy ve boy isimlerinden sadece biri olarak yola koyulan bu kelimenin yegâne önemi ise tarihsel süreç içerisinde şu veya bu şekilde en çok öne çıkan ve 5.-6. yüzyıllardan itibaren de bütün Türk soylu toplulukları kapsayan milli bir ad durumuna gelebilmesinde yatar. Dolayısıyla günümüzde “Saka”, “Sarmat”, “Hun”, “Tatar” ya da “Oğuz” gibi bir ad yerine “Türk” ortak adıyla anılmakta olan soydaş ve dildaş kavimlerin tarihi köklerini araştırmanın illa da Türk kelimesinin tarihi köklerini araştırmak olmadığı, Türk tarihinin hiçbir şekilde Türk kelimesinin geçtiği yer ve zamanlarla sınırlı bulunmadığı ve taşınan isimler veya yaşanan isim değişikliklerinin etnik toplulukların fiziki ve kültürel varlıklarını asla etkileyemeyeceği gerçeğini göz ardı etmemek gerekir.

TÜRK KELİMESİNİN MENŞEİ

Bugün geniş anlamıyla ana dili Türkçe olan tüm halkların genel ismi olarak kullandığımız Türk etnonimi dar anlamda ise Türkiye’nin Türk dilli sekenesi ile Osmanlı bakiyesi diğer Türkleri teşmil eder. Ad hali “Türk (Turkish)” ve sıfat hali “Türkî (Turkic)” olan bu söz tarihin eski çağlarından beri de kullanılıyor ve belirli bir kavmin ya da kavimler birliğinin ifadesi olarak anılıyordu. Başlangıçta Türkçe konuşan topluluk, boy ya da sülalelerden sadece bir veya birkaçının adı Türk iken, sonraları bu Türklerin dilini konuşan ırkın bütününe de aynı adın verildiği sanılmaktadır.¹ Yazık ki kelimenin etimolojisi hakkında tam bir uzlaşma yoktur.

¹ Aynı soydan gelen ve aynı dili konuşan aşiret veya boyların devlet kuruluşuna gitmedikleri ve ayrı ayrı yaşadıkları devirlerde birbirlerinden farklı adlar taşımaları tabiidir. Böyle toplulukların tek bir genel ad altında birleşmeleri insanlık tarihinin görece geç dönemlerinde gerçekleşmiş bir hadise olup, kuşkusuz Türkler bunun yegâne örneği değildirler. Mesela “Helen” adı eski devirlerde tek bir Grek boyunun adı iken, belirli bir örgütlenme aşamasında Beotienler, Phocienler, Loc-

19. yüzyılda yaşamış olan ünlü Macar Türkiyatçı Arminius Vambery Türk kelimesinin aslının "törümek (türemek)" fiilinden geldiğini ileri sürmüştü. Tarihi kişi, boy ve millet adlarının oluşum kaidesi dikkate alındığında da türeme işini yapan insan anlamında "Törük" ya da "Türük" ve hece düşmesi sonucu "Türk" adının ortaya çıkmış olabileceği akla yatar. Nitekim Orhun kitabelerinde daha çok iki heceli biçim karşımıza çıkmakta ve ilk hecedeki vokal hem "ü", hem de "ö" olabilmektedir. Aynı lafzın Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Başkurt lehçelerinde bugün hala "Türük" şeklinde söylenmeye devam ediyor oluşu da dikkatlerden kaçmamalıdır.

Japon bilgin Masao Mori'ye göre Törük ya da Türük şeklindeki kelime milattan yüzyıllar önce bir kısım Türk boyları tarafından kullanılmaya başlamıştı. Göktürkçe metinlerde mevcut olan iki ayrı imladan "Türük"ün Çin kaynaklarında "kağnılı" anlamında kullanılan "Tieh-le" kelimesinin Türkçe karşılığı olduğunu açıklayan Mori Büyük Türk Hakanlığı ülkesinin batı kanadında yer alan Türklerin kendilerini "Türük" şeklinde ve doğuda oturanların ise "Türk" olarak tanımladığını tespit eder. Günümüzün önde gelen dilbilimcileri de Türk kelimesinin Türkçe'nin iç ahenk kuralları gereğince Törük > Türük > Türk şeklinde tekâmül etmiş olabileceğini belirtirler ki, Anadolu'da yaşayan bir kısım göçebe Türk'ün "yörümek (yürümek)" mastarından "Yörük/Yürük" adını aldığı bilinmektedir.

Sovyet dilbilimci Nikolaj Marr Türk kelimesinin "kadın tanrıça" anlamına gelen "Tarkan" adından türetildiği görüşündedir. Asya tarihçisi ve arkeolog Aleksandr Natanovic Türk adının kökenini "kabileler birliği" anlamındaki "türkün" kelimesine dayandırmış ve Georgi Tolstov da Moğolca ve Kazak Türkçesi'nde "akraba", Altay

ridienler, Abanteler ve Mirmidonlar gibi öteki Grek boylarını da kapsayan genel bir ada dönüşmüştür. İlk belli bir Slav kabilesinin adı olan "Sloven" adı zamanla Slavca konuşan bütün toplulukların genel adı haline gelmiş, yine tek bir kabilenin adı olarak ortaya çıkan "Moğol" adının tüm Moğol soylu kabileleri tanımlamak üzere kullanımına ise ilk kez Cengiz Han zamanında tanık olunmuştur.

Türkçesi'nde "halk" ve Teleüt dilinde "kabiledaş" manalarına geldiğini tespit ettiği bu sözcüğün Türk adıyla ilişkilendirilebileceği yolundaki görüşe katılmıştır. Tolstov'a göre eski Türkçe'de üst düzey devlet memuriyetlerini ifade eden "tarhan", "turun" ve "türe" sözcükleri ile Türk etnonimi arasında bir bağlantı bulunması da ihtimal dâhilindedir.

Daulen Aytmuratov'un "Türk Etnonimi" adını taşıyan eserinde Türk etnik adının "örgülü saç" ve "kırbaç" gibi anlamlara gelen "türe" kelimesinden kök aldığı savunulmaktadır. Eski Türklerin uzun ve örgülü saçlarıyla tanınan savaşçılar olduklarını hatırlatan Aytmuratov Karakalpak, Başkurt, Kırgız, Uygur, Peçenek ve Nogay gibi çeşitli Türk boy ve topluluk adlarının da "örgülü saçlı" veya "kara saçlı" anlamı taşıdığı kanaatinde. Tatar araştırmacı Zekiyev ise "şerefli yerde oturan" anlamındaki "tür-ek" ile "sarmak, dolamak" anlamındaki "türü" sözcüklerine ağırlık vermekte ve fakat "dağlı insanlar", "orman adamları", "çoğalan yiğitler" gibi anlamlara gelen "tu-kue (tu-kişi)" kelimesine de dikkat çekmekte idi.

TÜRK KELİMESİNİN TELAFFUZ VE ANLAMLARI

Türkçe'de Türk kavramının çeşitli anlamları bulunmakta; kelimenin etimolojik olarak belirli bir kökten çıktıktan sonra semantika ve lügat anlamı bakımlarından genişlediği anlaşılmaktadır.

Türklerin kendi inanışlarına göre Türk denince her şeyden önce "kişioğlu", yani "insan (yaratılan, insandan olan, türeyen)" anlaşılır. Atalarımız kendilerine Türk demezden evvel "Hun (Gun/Kun)" diyorlardı ki, bu kelime de "kan, can", yani yine "insan" demektir. Zaten millet adları çok kere o milletlerin kendi dillerinde "insan" anlamına gelmekte; sosyal antropologların örneklemelerle ispatladığı üzere dünyadaki hemen her toplumun kendine ilk yakıştırdığı ad "insan" olmaktadır.²

² Bu durumu bir tür hümanizm olarak gören ve eski çağda etnik aidiyetlerden ziyade insan olmanın öne çıkartıldığına yoran sosyologlar bulunduğu gibi, tam tersinden yorumlayıp insanların başından beri etnosantrik tutumlar içerisinde oldukları

Alman oryantalistlerden Le Coq ve Müller Uyğur metinlerinde rastlanan “Türk” kelimesinin “güçlü, kuvvetli” anlamında kullanıldığını vurgulamışlar; Orhun kitabelerini çözümlemesiyle ünlenen Danimarkalı dilbilimci Thomsen de bunu kabul etmiştir. Türk deyişinin “erk, güç, kuvvet” manasını Türklerin ad verme usulüne istinaden ve analogiler göstererek ispat eden ise Macar onomalog Gyula Nemeth olmuştur. Konuyla ilgili olarak kaleme aldığı eserinde “Erdem (Erkek-Olgun)” ve “Kangar (Kahraman)” adlı Peçenek oynamaları ile Oğuzların “Kayı (Kati-Kuvvetli)”, “Salur (Sağlam-Kuvvetli)” ve “Kıyat (Kudurmuş-Sel)” adlı boylarını örnek veren Nemeth bunların tamamının diğer birçok Türk boy ve topluluk adı gibi “güç-kuvvet” anlamına geldiğini ortaya koymuştur. Kaldı ki Yusuf Has Hacib’in büyük eseri Kutadgu Bilig’de de Türk kelimesinin hem bir millet adı ve hem de “güçlü-kuvvetli” karşılığında bir sıfat olarak geçtiği malumdur.

10 ve 13. yüzyıllara ait nümizmatik veriler ile İslami metinlerde yer alan bazı kayıtlarda bu dönemde Türk adı ile ne kastedildiğini anlamaya yarayan ipuçları bulunmaktadır. 10.-11. yüzyıllarda Balasagun’da basılan paralar üzerinde ve 12. yüzyılda yapılan Özkend Hüseyin Hasan türbesinde yer alan Türk adı kayıtları ile Utbi, Gerdizi ve İbnü’l-Esir gibi müelliflerin eserlerinde kaydedilen Türk adı karşılaştırıldığında daha çok “kuvvetli” anlamında geçen kelimenin kavmi ve nesebi yönüyle de öne çıkartılabildiği anlaşılmaktadır. Türkolojinin babası sayılan büyük dilci Kaşgarlı Mahmud ise Türkçe’nin Arap dilinden üstün olan yanlarından ve Türk tarihinin önemli dönemeçlerinden bahsettiği ansiklopedik sözlüğü Divanü Lügat’it-Türk’te Türk adının bu millete Tanrı tarafından verildiği iddiasında bulunmuş ve kelimenin “vakit, kemal, olgunluk çağı” anlamına geldiğini ifade etmişti.³ Çeşitli Türk boyları hakkında etraflı

ve “insan” sıfatını sadece kendi toplumlarına layık gördüklerinin kanıtı sayan araştırmacılar da vardır.

³ Kaşgarlı’nın divanında Türk kelimesinin “zamanın ortası/ olgunluk zamanı” şeklinde bir anlam taşıdığı belirtildikten sonra cümle misallerine geçilmekte ve dönemin Türk boyları arasın-

bilginin yanı sıra spordan farmakolojiye ve yemek adlarından coğrafi bilgiye kadar çok çeşitli konuların da yer aldığı söz konusu eserin giriş bölümünde şunlar yazılıdır:

"Allah'ın talih güneşini Türk burçlarından doğduğunu ve onların yurtları üzerinde göklerin bütün feleklerini döndürmüş olduğunu gördüm. Allah onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hâkim kıldı. Cihan imparatorları hep bu ırktan çıktı. (...) Türkler de himayetlerine aldıkları milletleri kötülerin şerrinden korudular. Cihan hâkimi olan Türklere herkes muhtaçtır; onlara derdini dinletmek, bu suretle her türlü arzuya ulaşabilmek için Türkçe öğrenmek gerekir."

Turancılığın ideologlarından Ziya Gökalp'a göre Türk demek "nizamlı ve töre sahibi kimse" demektir. Rus tarihçisi William Barthold da Gökalp'ın görüşünü destekleyerek Türk adının Orhun Abidelerinde sıkça tesadüf edilen "Törü" kelimesiyle ilgili olduğunu savunur ve kelimeye "töre ve kanun etrafında birlik olmuş halk" anlamını yükler. Gökalp ve Barthold'dan farklı düşünen Alman Koelle ise Türk adının "Tur" ya da "Tir" kökünden türediğini, bunun "çekmek, cezbetmek" anlamına geldiğini ve kelimenin esas şeklinin "Turku" diye okunması gerektiğini belirtecekti.

∴

Göktürk devrine rastgelen "Sui-şu" adlı Çin kaynağına bakılırsa Türk kelimesi eski Türk dilinde "miğfer" demek olan "tolga" ya da "tulga" kelimesinden gelmektedir. Çinli âlimlere göre Türklerin bu adlarını eteklerinde yaşadıkları Altay dağlarının miğfer gibi yükselen şekinden esinlenerek türetmiş ve kendilerine milli ad olarak seçmiş olmaları yüksek olasılıktır. Hunlar ve Göktürkler hakkındaki büyük eserini 18. yüzyılın ikinci yarısında yazmış olan Joseph de Guignes'ten bu yana genel anlamda Orta Asya ve özel anlamda

da kullanılan "türk üzüm odi (üzümün olgunluk vakti)", "türk yigit (gençlik çağının ortası)" ve "türk kuyaş odi (gün ortası)" gibi kalıplardan bahsedilmektedir.

Türk tarihiyle meşgul olan batılı bilim adamlarının çoğu Türk sözcüğünün miğfer anlamına geldiği yolundaki Çin tefsirine önem vermiş ve bu kaydı izaha çalışmışlardır. İddiayı destekleyen yerli ve yabancı araştırmacılara göre miğfer anlamındaki Türk adının Türklerin dağ kültüyle sıkı bağlantısı bulunmakta olup, dağ timsali baş üstünde sivrilen miğferlere bir tür kutsiyet atfedilmekte idi.

Araştırmacı Kalory Fiok İskit-Sakaların Türk kelimesine "deniz kıyısında oturan adam" manası verdiklerine dikkat çeker. Arap ağırlıklı İslam kaynaklarında bu ada seyrek nüfuslu Türk diyarı İç Asya'dan mülhem olarak "terk edilmiş yer veya kişi" şeklinde bir anlam da atfedilmiştir. Türk kelimesinin Selçukluların belirli bir döneminde ise "inançlı, dindar kişi" anlamını ihtiva ettiği bilinmektedir. 13. yüzyılda yaşamış dünyaca ünlü şairlerimizden Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin Farsça olarak kaleme aldığı bir şiirinde "Aslen türkest egerçi hindû kûyem (Her ne kadar Farsça söylüyorsam da aslım Türk'tür / Her ne kadar kötü söylüyorsam da aslım iyidir)" denilerek Türk kelimesinin bir anlamının da "iyi, güzel, asil" olduğu ortaya konurken, çeşitli diller ve kaynaklarda "sert", "yiğit", "savaşçı", "genç", "cazibeli", "intizamlı", "süvari", "usta demirci" ve "göçebe"⁴ gibi daha çok sayıda değişik karşılıklar bulunabilmektedir.

TÜRK ADINI TAŞIYAN İLK KAVİMLER

Bir ırk ve milletin tarihi olma hüviyetiyle Türk tarihini çok eski zamanlara kadar indirmek mümkündür. İşte bu gerçek tarih ve dil araştırmacılarını Türk adının da pek eski bir maziye sahip olabileceği hükmüne götürmüştü ve onun izini yeryüzünün ilk tarih belgelerinde aramaya sevk etmiştir. Nitekim Türk kelimesi ve tüm fonetik varyantlarının çekirdeğini teşkil eden "T+R", "T+R+K" veya "T+K" seslerinin en eski kayıtlarda keşfedilmesi ile birlikte bu adın binlerce senedir bilinmekte ve kullanılmakta olduğu anlaşılabilecekti.

⁴ Osmanlı tahrir defterlerinde göçebelikten yerleşik düzene geçen Türk aşiretleri için sarfedilen "Türkmenlikten çıktı" ifadesi de Türk/Türkmen kavramının kimi zaman "konar-göçer" karşılığında kullanılabildiğini göstermektedir.

Tarihi Ön Asya kavimlerinden miras kalan ve dünyanın en eski yazılı kaynakları olarak kabul edilen çivi yazılı tablet ve kitabelerde "Thrak", "Turukku", "Turci", "Turki", "Turiki" gibi Türk adını çağrıştıran özel adlara rastlanmaktadır. M.Ö. 1. binyıldan itibaren Hint kaynaklarında "Turuşka" diye adlandırılan kuzeyli kavimlerin de Türklerle ilintili olduğu seziliyor.⁵ Doğu bilimleri uzmanı Joseph von Hammer'a göre Herodotos'un "Historia"sında doğu kabileleri arasında telaffuz edilen "Targita" ve "Tyrkae"ler de bizzat Türk adını taşıyan en eski oluşumlar arasındadır. Sovyet Türkiyatçılarından Usaykov ise Sevan Gölü çevresinde bulunup M.Ö. 9.-7. yüzyıllara tarihlenen ve Urartulardan kaldığı anlaşılan Kolagram Kitabesi'nde rastladığı "Turu" adında Türk adını görmektedir. Keza M.Ö. 700'lere ait Çince belgelerde beliren "Tik"ler, eski Roma kayıtlarında değişilen "E-trüsk"ler ve Avustralyalı bilgin Tomaschek'in bir dönem İskit topraklarında iskân edildiklerini tespit ettiği "İirk"ler ve "Türra-ge"lerin de Türk adlı eski birer Türk boyu olması kuvvetle muhtemeldir.

Çin, Hint, İran ve Grek kaynaklarını irdeleyen kimi bilimciler Türk kelimesinin ilk halinin "Troia/Troadı" olduğu kanaatinden hareketle Truvalıların Türk adını taşıyan en eski Türk kavmi olduğunu savunagelmışlerdir.⁶ Rönesans dönemi hümanistleri de Türkleri Truvalıların soyundan kabul eder, Asya'ya giden Truvalı bir grup

⁵ Daha sonraki yüzyılların Güney Hindistan'ında ise "Müslüman" yerine "Turuşka/Türüşka" tabiri kullanılacaktı ki, "Türk/Türük" etnoniminin farklı bir transkripsiyonunu teşkil eden bu sözcüğün günümüz güney ağızlarında "tölüğü" biçimine büründüğü saptanmaktadır.

⁶ Türk etnik adının tarihi varyantlarını inceleyen bazı Türko-loglara göre Truvalı adıyla matuf kadim Kuzeybatı Anadolu halklarının asıl kimliğini temsil eden "Troadı" adı tarihen Türkçe "Tr+awe+dı" terkiibinden köken almakta, baştaki "tr" kalıbı "tu+ar > tur+lar (dağlı adamlar)" kelimesinin kısa bir varyantını teşkil etmekte, "owa>oa" sözcüğü "oba-ev-yurt", "-dı" eki ise bir yerde yaşayan eki "-lı"ya karşılık gelmekte ve bu noktadan hareketle "Troadı (Tr+awe+dı)" kelimesinin "dağlı adamların ülkesinden gelen insanlar" anlamı taşıdığı neticesine varılabilmektedir.

olan Türklerin geri dönerek İstanbul şehrine sahip olduklarını ve Yunanlılardan intikam aldıklarını anlatırlardı. Bu dönemin Avrupa'sında Türk adının Truva kralı Priamos'un torunu "Turkos" ile de ilişkilendirildiği görülmüştü ki, Yunanlılarla yapılan savaş sırasında kentten kaçan Truvalı gruplardan bazılarının "Turci" ve "Turksun" gibi adlar taşıdığı bilinmekte idi.

İran milli destanı Şehname'de Mecusilerin kutsal kitabı Zend-Avesta'dan da alıntılar yapılarak mitolojik İran hükümdarlarının altıncısı olan Feridun'un oğulları arasında yaptığı toprak paylaşımını konu alınmaktadır. Feridun üç çocuğunun en küçüğü olan "İrak (İrac)"a ata yurdu İran ve havalisini, "Salm" isimli oğluna Rum eyaleti de dâhil bütün batıyı, Türklerin atası "Turak (Turac)"a da Orta Asya ve Çin ülkelerini bırakır. Doğdukları toprakların küçük kardeşe beylik arazi olarak bağışlanması diğer iki kardeşin kıskançlığına sebep olacak ve Feridun öldükten sonra büyük bir savaş patlak verecektir. İrak ile Turak yenişemeyince mücadele bunların yedinci kuşak torunlarına uzanan seneler boyunca sürer. Sonunda Turak'ın varisi Afrasiyab⁷ ile İrak'ın varisi Munhicir'i arasında yapılan savaş Afrasiyab'ın orduları kazanır ve Ceyhun Nehri'ni sınır kabul eden bir anlaşma yapılır. O tarihten itibaren de Ceyhun Nehri'nin doğusuna Turak'ın ülkesi anlamında "Turan", batısına İrak'ın ülkesi anlamında "İran" denecektir.⁸

Kırgız Türkleri arasında yaşamaya devam eden ve bir tür türeyiş destanı olan kadim Tanrıdağ efsanesine göre Tanrı yukanda

⁷ Divanü Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de aktarılan rivayetlere göre bu kişi efsanevi Saka hükümdarı Alp Er Tunga'dan başkası değildir.

⁸ Karahanlı paralarının üzerinde ve Özkend kitabesinde kendilerini Türk olarak tanımlayan devlet yöneticilerinin El-Cüzcani ve İbnü'l-Esir gibi Müslüman tarih araştırmacıları tarafından "Hanan-ı Afrasyabî (Afrasyablı Hanlar)", "Müluk-u Türkistan-ı Afrasyabî (Afrasyablı Türkistan Melikleri)" ve "Al-i Afrasyab el-Türkî (Türk asıllı Afrasyab Soyu)" biçimlerinde vasıflandırılmaları bu efsane ile ilgilidir.

göğü, aşağıda yeri, bunların arasında insanı yaratmış, sonra onları farklı kabilelere, boylara, soylara ve dillere bölmüştür. Yeryüzünü bu kavimler arasında paylaşmak isteyince de hepsini tekrar bir araya toplamış, herkese güzel, dağlık, ovalık, sulak veya ormanlık yerler vermiştir. Bu kavimler topraklarının bulunduğu yerlere doğru dağılırlarken, bir ağaç altında uyuyup kalmış olan Kırgız ise kendisine verilecek yurt kalmadığını görmüştür. Onun üzerine Tanrı Kırgız'a "yer kalmadı ama ben kendime ayırdığım yaylağı sana vereyim" demiş ve Tanrı Dağları'nın, Ala-Too'nun, Issık-Köl'ün, Manas'ın anayurdu Talas'ın, Nann'ın bulunduğu dağlık-sulak ve ormanlık ülkeleri Kırgızlara bırakmıştır. Sonra çağlar birbirini kovalamış, kavimler yeni birlikler oluşturmuş ve her kavim birliği kendine yeni bir isim almıştır. Adı henüz konmamış bir ırkın önünde ise "cesur", "mert", "güçlü", "akıllı" birisi belirmiş ve "Türk" denen bu kişi de yönettiği kavme adını vermiştir. Kırgızlar da dâhil olmak üzere onun etrafında toplanan ve onun dilini konuşan kabileler o öldükten sonra da Türk adını bırakmamışlar ve bu adı kullanmaya devam etmişlerdir.

∴

Türklerin soy kütüğü üzerine araştırmalar yapan Hive Haru ve tarihçi Ebul Gazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Türki" adlı yapıtında Tevrat'a dayandırılan bazı rivayetlere yer vermiş olduğu görülür. Bahadır Han anlatısına Hz. Adem'den başlayarak bir giriş yaptıktan sonra Hz. Nuh'a kadar gelmekte ve Nuh Peygamberin büyük tufanın peşine dünyayı üç oğlu Ham, Sam ve Yafes arasında pay edişinden bahsetmektedir. Payına Orta ve Uzak Asya ülkeleri düşen Yafes ise tahtını yedi oğlundan biri olan "Türk"e bırakacak ve öteki çocuklarına "Türk"e karşı itaati öğütleyecektir. Bahadır Han'ın yanı sıra "Arapların Heredotos'u" olarak tanınan Iraklı tarihçi ve gezgin El-Mesûdî de dünya tarihi ve coğrafyasını geniş çaplı ve ayrıntılı bir biçimde birleştirdiği ünlü eseri "Altın Bozkırlar ve Cevher Madenleri"nde aynı rivayete atıfta bulunmaktadır:

"Türkler, Nuh'tan olma Yasef'in oğlu Türk'ün neslinden gelirler ve birçok cinslere ayrılırlar. Bunlar

sonsuz bir millet olup, kabile ve aşiretlerinin haddi hududu yoktur. Bir kısmının şehirleri ve kaleleri vardır. Bir kısmı dağlarda ve bozkırlarda keçe çadırlarda oturur. Türklerin en büyük hükümdarlarına ise Hakan denir.”

Ne var ki Nuh ile ilgili rivayetlerin muahhar olduğu ve Türk adının bu rivayetlere sonradan (Türklerin İslam coğrafyasında ağırlıklarını hissettirmeye başlamaları ile birlikte) eklendiği anlaşıyor. Zira aslına en yakın olarak tespit edilen Tevrat metinlerinde Türk adına ne bir kişi ve ne de bir kavim adı olarak rastlanmaktadır.

TÜRK ADININ GEÇTİĞİ İLK YAZILI KAYNAKLAR

Yazılı tarihin başlangıcından itibaren birçok farklı kaynaktan Türk kelimesine veya bu kelimenin bazı arkaik formlarına tesadüf edilmektedir. Son yıllarda ortaya çıkartıldığı üzere Türk adının geçtiği ilk güvenilir yazılı kaynak M.Ö. 2250’de Akkad kralı Naram Sin tarafından yazdırıldığı anlaşılan ve “Şartamhari metinleri” olarak anılan çivi yazılı tabletlerden bir tanesidir. Bir rapor mahiyetindeki bu metinde Akkadların Anadolu üzerine gerçekleştirdiği seferler ve Torosları aşarak mağlup ettikleri şehir devletleri anlatılırken, kendilerine baş kaldıran krallıklar da isim isim sıralanmakta ve metnin 15. satırında Doğu Anadolu topraklarında varlık gösteren “Türki Krallığı” ile kral “İlşu-Nail (=İl-tutmuş?)”den bahsedilmektedir.

M.Ö. 1328’e ait Çin salnamelerinde “Tu-Küe” diye Türklerden veya Türklerin bir boyundan söz edildiğini görürüz. Tanınmış Fransız sinologu Pelliot “Tu-Küe” şeklindeki Çince kelimenin “Türküt” olarak okunması gerektiğini ve bunun da Moğolca cemi eki “t” getirilerek oluşturulmuş çoğul bir kelime olduğunu ileri sürmüştür. Ancak “t” cemi ekinin salt Moğolca’ya mahsus olmayıp Türk dilinde de kullanıldığı ve Moğolca’nın Türkçe’ye tesiri yerine çok daha üstün bir kültür dili olan Türkçe’nin Moğolca’ya tesirinin söz konusu olabileceği hatırlanmalıdır. Diğer taraftan kelimenin sonunda Türkçe’deki diğer bir çoğul eki “z” bulunduğu (ben > biz, sen > siz, ok > ok+z=oğuz, vs.) ve buna göre Çince kelimenin “Türküz” şeklinde telaffuz edilmesi gerektiği de ifade edilegelmiştir.

Zend-Avesta'nın M.Ö. 1. binyıla ait Farvardin yaşlarında doğuda yaşayan ve İran halkının düşmanı olan "Türya" halkından sözü edilmektedir. Ermeni kaynaklarında belirtildiği üzere Makedonyalı İskender'in M.Ö. 4. yüzyılda çıktığı fetih seferleri sırasında ve Kür Nehri havzasında "Buntürk" adlı kabileler yaşıyordu ki, araştırmacı Seydov bu sözcüğün etimolojisini "bun-türk (Türk nesli)" olarak izah eder. Fakat Türkçe söz dizimi kuralına göre kabile adının söylenen manayı verebilmesi için "bun türk" değil, "türk bun" şeklinde olması gerekmekte ve burada muhtemelen iki Türkçe kavram olan "ben (men)" ve "türk"ün birleşmesinden oluşmuş "men-türk/türk-men" gibi bir etnonim ile karşı karşıya bulunmaktadır.

Avrupa kaynaklarında ancak M.S. 1. yüzyılda Türk adı geçmeye başlar. 23-79 yılları arasında yaşayan Romalı yazar Plinius'un "Histoire Natur" isimli kitabında Azak Denizi'nin kuzeyinde oturan halklar "Tyrcae" diye adlandırılıyordu. 5. yüzyıldan itibaren Bizans kaynaklarında da "Türk (Tork)" adı kullanılmış ve "Türk (Etrak)" adının zikredildiği Arapça eserlerin ilki ise Cahiliye devrinin ünlü şairlerinden Nabigat'üz Zübyani'nin divanı olmuştur. Bununla birlikte Türk isminin cins isim olarak "Turanlı (Ceyhun ötesi)" kavimleri vurgulamak üzere 420 yılına ait bir Pers metninde ve sonra da 515 yılında Sabar Türklerinin Karadeniz civarına yaptıkları akın dolayısıyla Bizans tarihçisi Aniocheus'un notlarında "Türk-Hun (Kudretli Hunlar)" şeklinde geçtiği bilinmektedir.

7, 8 ve 9. yüzyıllarda Göktürk abideleri ve Uygur metinleri başta olmak üzere Çin'deki Chou hanedanı yıllıkları, Tibet vakayinameleri, Soğd-Bugut yazıtları, Süryani kaynakları ve Roma tarih kitapları ile Arap ve Fars sanat eserlerinde Türk adına bolca rastlanır. 11. yüzyıldan itibaren İskandinav, Rus, İngiliz, Fransız, Alman ve İtalyan kroniklerinde de Türklerin namı anılmaya başlamıştır.

TÜRK ADININ SİYASİ TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI

Bazı bilim insanlarına göre tarihte Türk adını kullanan ilk siyasal teşekkül günümüzden yaklaşık dört bin iki yüz yıl önce Anadolu'da kurulmuştu. Hakikaten de Akkad belgelerinin Hattuşaş arşivinde ele geçirilen ve Hitit dilinde yazılmış olduğu anlaşılan nüshalarında "Türki" adlı küçük bir Anadolu krallığından birkaç kez söz edilmektedir. Türk adını Türk dilli bütün kavimleri kapsayan ortak ve toparlayıcı bir ad durumuna yükseltme görevi ise M.S. 6. yüzyılda ortaya çıkan ve dünya Türklüğünü tek bayrak altında birleştiren "Göktürk (Kök-Türk)" siyasal birliğine düşmüştü. Aslında bu dönemde gerçekleştirilen şey çeşitli fasıllarla binlerce yıldır kullanılagelen kelimeye son şeklinin verilip yaygınlaştırılması ve kurumsallaştırılmasından ibarettir.

Göktürklerin ilk dönemlerinde devlet adı olarak kullanılan Türk sözü bir topluluk ya da kavimden ziyade siyasal mensubiyet belirtiyordu. 585 yılında Çin imparatorunun Göktürk Kağanı İşbara'ya yazdığı mektupta "Büyük Türk Kağanı" diye hitap etmesi ve İşbara Kağan'ın imparatora cevaben yolladığı mesajda "Türk Devleti'nin Tanrı yardımıyla kuruluşundan bu yana elli yıl geçti" ifadesini kullanması Türk adının resmîyet kazanmasını sağlamış ise de, bu adın Türk soyuna mensup bütün boy ve toplulukları ifade eden temel ve yekpare bir isim olarak yerleşmesi için uzun bir zaman geçmesi gerekmiştir. Göktürk ittifakı içinde Türk adını bir üst kimlik ifadesi olarak sahiplenen ilk Türk kavimleri Oğuzlar, Kıpçaklar, Karluklar, Kırğızlar, Türgişler, Tölesler, Tarduşlar, Basmıllar, Bayırkular ve Kurukanlar ile diğer birkaçıdır.

Göktürk İmparatorluğu ortadan kalktıktan sonra da Türklerin gerek yabancılarca⁹ ve gerekse Türklerce Türk olarak bilinmeye ve çağrılmaya devam ettikleri görülmektedir. Örneğin 10.-11. yüzyıllar arasında Fergana'yı ele geçiren ve burada tesis ettiği egemenliğin göstergesi olarak yeni para bastıran Batı Karahanlı hükümdarı Buğ-

⁹ Türk adını rastladıkları bütün Türk göçebelere ihsan ederek umumileştiren ilk Müslüman yazar ve gezginlerinin bu budun adının İslam dünyasında ve İslamlaşan Türk halkları arasında yayılmasındaki rolleri büyüktür.

ra Han Ebu Musa Harun paraların üzerinde kendisini "Türk Hakan" şeklinde tasvir ettirmekte idi. Timur Han'ın Yıldırım Bayezid'e hitaben kaleme aldırıldığı ünlü mektupta "Biz ki Emir-i Turan, Melik-i Türkistan'ız, biz ki Türk oğlu Türküz" şeklinde ifadelerin yer aldığı bilindiği gibi, orta zaman Osmanlı'sının önde gelen tarihçilerinden Gelibolulu Mustafa Ali ile Solakzade Mehmed Hemdemi de eserlerinde "Ümmetin seçkin milleti Türk milleti"nden ve "Kontsanti-niye'yi fetheden Türk yiğitleri"nden bahsediyorlardı. Fakat devlet adı olarak Türk adı değil, kurucu hükümdar, aile, hanedan, boy ve ya coğrafi bölgelerin kendilerine özgü isimleri kullanılmıştır.

Türk adının resmi devlet adı olarak tekrar ortaya çıkışı 13.-14. yüzyıllar arasına tekabül eder. 1250'lerde Türk Sultan Aybeg tarafından Mısır'da kurulan Memlûk Türk Sultanlığı ya da resmi adıyla "Ed-Devlet'it-Turk/Devlet'üt-Etrak (Türk Devleti/Türklerin Devleti)" Göktürklerden sonra Türk adını taşıyan ilk siyasal örgütlenme olmuştu. Bundan sonra bir kez daha kaybolan Türk devlet adı 1917'de eski Hive, Hokant ve Buhara hanlıklarının toprakları üzerinde özerkliğini ilan eden ve ileride diğer iki Türk bölgesi Alaş Orda ve İdil-Ural ile birleşmeyi öngören "Türkistan Milli Muhtar Hükümeti" bünyesinde yeniden canlanmıştı. 1923 yılında "Türkiye Cumhuriyeti"nin ve 1932 tarihine gelindiğinde ise bölge Müslümanlarının bağımsızlık hareketini birleştirmek suretiyle tarım havzasının güneybatısındaki Kaşgar şehrinde vücut bulan "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti"nin yine Türk adıyla ortaya çıktıkları görülmektedir. 1975 senesinde "Kıbrıs Türk Federe Devleti" ve nihayet 1983'de "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti" ilan edilecektir. Sovyetler Birliği'nin 1991'deki çöküşü ardından özgürlüklerine kavuşan yeni Türk devletleri halklarına mahsus boy adlarıyla anılmayı yeğlerlerken, bunlar içerisinde sadece "Türkmenistan Cumhuriyeti"nin resmi adında "Türk/Türkmen" ibaresi yer almaktadır.

COĞRAFİ AD OLARAK TÜRK ADI

"De Situ Orbis" adlı eserini M.S. 43 yılı civarında yazan Latin coğrafyacı Pomponius Mela'nın Azak'ın kuzeyindeki ormanlık alanı "Turcae" diye anması manidardır. Cahiliye devrinin birçok Arap

gezgini ve coğrafyacısı Türklerle birlikte Rus ve Kafkas halklarının yaşadığı bölgeleri de içine alan geniş coğrafyayı "Diyar-ı Türk", "Arz-üt Türk" veya "Bilad al-Türk" olarak tanımlamışlardı. Kadim Türkler ise kendi yurtlarını "Türk-ili" veya "Türk-eli" şeklinde adlandırıyorlardı ki, bugün de Türk nüfusun çoğunlukta bulunduğu Kuzeybatı Irak bölgesine "Türkmen-eli" denmektedir.

6. yüzyıl Bizans kaynaklarında Orta Asya için "Türkiye (Turchia)" tabiri kullanılır. 9 ve 10. asırlarda İdil'den Orta Asya'ya kadar uzanan sahaya bu isim verilmiş olup, söz konusu bölge Doğu ve Batı Türkiye olmak üzere ikiye ayrılıyordu. "Doğu Türkiye" tabiri Hazar Türklerinin yönetimi altındaki topraklara işaret ederken, "Batı Türkiye" tabiri ise bugünkü Başkurdistan ve havalisini içine alan eski Macar ülkesini belirliyordu.¹⁰

Türklerin yoğun olarak bulunduğu Orta Asya coğrafyası 11. yüzyıl başlarından itibaren "Türk'ün yurdu", "Türk'ün ülkesi", "Türk'ün oturduğu yer" anlamlarına gelen "Türkistan" adıyla anılmaya başlamıştır. Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılan geniş Türkistan coğrafyasının batısında bugünkü Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın tamamı ile Kazakistan ve Afganistan'ın büyük bölümü yer alırken, doğusunda tarihi Uygur toprakları bulunmaktadır. Göricele Koçi Bey ve Evliya Çelebi gibi bazı Osmanlı bilginlerince Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Anadolu sahası da Türkistan sınırları içinde gösterilmiştir. 19. yüzyıl ortalarında peş peşe tahata çıkan Osmanlı padişahlarının (Abdülmecid'den Mehmed Reşad'a kadar) Anadolu'nun tamamı için Türkistan tabirini tercih ettikleri, milletlerarası anlaşmalarda kendilerini "Türkistan ve şamil olduğu memalik ve büldanın Padişahı" şeklinde tanımladıkları bilinmektedir.

Eski İranîler Horasan'ın doğusu ve Amu Derya'nın öte yanındaki Türk yurduna "Turan", "Turan Zemin", "Şehr-i Turan" gibi isimler vermişlerdi. Son dönem Osmanlı'sının en etkin sözlük yazarı ve "Kamus-ı Türkî"nin yaratıcısı Şemseddin Sami Turan adının Tür-

¹⁰ Eski Arapça ve Farsça eserlerde Avrupa'ya sızan Macarlar-
dan "Başkurt Ulusu" diye bahsedildiği gibi, aynı devrin Papa-
lık elçileri de bugün Başkurdistan dediğimiz bölgeyi "Manga
Hungaria (Büyük Macaristan)" olarak adlandırıyorlardı.

kistan ve Tataristan cihetlerine gönderme yaptığını yazar. İran mitolojisinde büyük doğu ükesinin adı olarak yer alan ve şeklen Farsça olan bu kelimenin Türk adından iştikak etmiş olabileceği sanılmaktadır.

8. yüzyıla ait Çin kaynaklarında Yedisu bölgesi "Türkmen (Tökyu-möng) Ülkesi" olarak geçer. Selçukluların 11. yüzyılda ele geçirdikleri Anadolu'ya kısa süre sonra "Türkiye" dendi. Venedik ve Cenova ticaret gemileri ya da Haçlı ordularıyla birlikte Anadolu'ya gelen Avrupalılar o güne değin Rum diyarı olarak bildikleri bölgenin artık Türklerle dolup taşmakta olduğunu gördüler ve buraya "Turchia" veya "Turkmenia" dediler. 1270'lerde Kubilay Han'ı ziyaret için Anadolu'dan geçen İtalyan gezgin Marco Polo Karaman, Kayseri ve Sivas şehirlerini kapsayan bölgeyi "Turcomania" diye tanımlamış; sonraki eserlerinde de Anadolu için "Turca Minör (Küçük Türkiye)" ve Orta Asya için "Turca Majör (Büyük Türkiye)" tabirlerini kullandığı görülmüştür. 13. yüzyılın Avrupa ve Bizans haritaları ise Türkistan'ı içine alan ve Tuna boylarından Altaylara kadar uzanan bütün memleketleri "Magna-Türkia (Büyük Türkiye)" olarak gösterirken, Anadolu'ya yalnızca "Türkia (Türkiye)" adını vermekte idiler. Keza 14. yüzyılda Alaiye-Aydın-Manisa-Balıkesir hatından Orhan Gazi ile görüştüğü Bursa'ya kadar Anadolu yarımadasını ve peşinden Sinop-Kırım havalisini dolaşan Faslı seyyah İbn-i Battuta da kasaba ve köylerin tamamının Türkmen kitleleriyle meskûn olduğunu ve tüm bölgenin Türk sultanlarca idare edildiğini gözlemledikten sonra dolaştığı bu coğrafyaya "El-Türkiye" demekte bir sakınca görmemişti. Ayrıca Memlûk/Kölemen devletinin Türk asıllı Bahri hanedanı tarafından yönetildiği ilk zamanlarında Avrupa'da ve Arap dünyasında Suriye, Mısır ve Hicaz'a da "Türkiye" deniliyor; bu ad eski Yunan ve Latin manastırlarının ders kitaplarında Anadolu ve Azerbaycan'ı içine alan Oğuz coğrafyasını belirtmek üzere kullanılıyor; 1200'lü yıllara ait Cermen destanlarında ve İskandinav sagalarında ise Avrupa'nın doğusu ve Orta Asya'nın kuzeyindeki Deşt-i Kıpçak ovaları "Turkland (Türk ülkesi)" olarak geçiyordu.

II. BÖLÜM: TÜRK IRKI

“Türk milletinin her kişisi, birtakım farklarla ve fakat umumi surette birbirine benzer. Bazı yapılış farklarını ise tabii bulmak lazımdır. Çünkü Mezopotamya, Orta Asya, Rusya, Kafkasya, Anadolu, dünkü ve bugünkü Yunanistan, Girit, Romalılardan evvel Orta İtalya, velhasıl Akdeniz sahillerine kadar yayılmış ve yerleşmiş, başka başka iklimlerin tesiri altında, başka başka cinslerle binlerce sene yaşamış ve kaynaşmış bu kadar eski ve bu kadar büyük bir insan cemiyetinin bugünkü çocuklarının tam olarak birbirine benzemesi mümkün müdür? Böyle olmakla beraber, bugünkü Türk milletinin esası aynı kökün, aynı uzak ortak geçmişin tespit ettiği belirli bir tiptir: TÜRK TİPİ.”

Mustafa Kemal Atatürk
(Medeni Bilgiler, 1931)

Öncelikle şunu önemle belirtelim ki ırk demek direkt olarak halk veya millet demek olmayıp, şu anda varolan bütün insan toplulukları ve hatta tarih boyunca öğrenilen bütün millet ve kavim aileleri çeşitli ırkların karışıp melezleşmesiyle meydana çıkmışlardır. Üstelik toplumların hiçbirinin gen havuzu tarih boyunca aynı kalmamış, sürekli olarak yeniden yapılanmıştır. Avustralya'daki birkaç izole ada seknesi ve Amazon ormanlarının yerlileri gibi az sayıda istisna hesaba katılmazsa genetik açıdan tam bir kapalı toplumun bulunmadığı, her ırkın karıştığı ve halen de karışmakta olduğu kesindir. Asla duraksamayan demografik hareketlilik ve nüfuslar arası evlilikler özellikle komşu halklar arasındaki farkları en aza indirecek şekilde işlemektedir. Buna rağmen -saf biyolojik ırklardan değilse bile- bir halk kitlesinin çoğunluğu üzerinde yoğunlaşan ortalama ırk tiplerinden söz edilebilmektedir.¹¹ Fakat salt ırk ya da tipten yola çıkarak bir kimsenin hangi millete mensup olduğunu, hangi dili konuştuğunu veya hangi kültürel gelenekten geldiğini çözmek mümkün değildir. O bakımdan ırksal niteliğe fazla değer vermemek, bir milleti millet yapan tek ölçütün ırk veya kan bağı olmadığını bilmek gerekir.

Pek çok canlı türü değişen büyüklüklerde ekolojik birimler boyunca yayılmış nüfuslara sahiptir. Bir hayvan türünün çeşitli popülasyonları arasında buzullar, okyanuslar, çöller ve dağlar gibi coğrafi engeller ya da daha farklı sebepler dolayısıyla döllenme gerçekleşmemesi ve bu grupların uzun müddet sırf kendi içlerinde çiftleşip özgül mutasyonlar biriktirerek genetik yönden belirli bir istikrara kavuşmaları sonucu "ırk" veya "alt tür" dediğimiz ayrık taksonlar ortaya çıkar. Farklı ırk veya alt türlere mensup canlılar arasında doğal bir üreme engeli yoktur; eşleşebilir ve üreyebilirler. Buna karşılık

¹¹ Günümüzde bir Koreli'nin bir diğer Koreli'den, bir Fransız'ın bir diğer Fransız'dan ya da bir Türk'ün bir diğer Türk'ten çocuk sahibi olması iki farklı topluluktan insanın beraberliğine kıyasla halen çok daha muhtemel gözüktüğü için ayrı görünmemizi sağlayan genetik farklılıklar grup içerisinde sınırlı kalmakta ve gruplar fiziksel farklılığın ana ölçütü olmayı sürdürmektedir.

ayrı türden olmayan hayvanlar eşleştğinde ya verimli döl alımı gerçekleşmeyecek ya da katır gibi kısır melezler doğacaktır.

Yaklaşık iki yüz bin yıl önce başladığı sanılan insanlık tarihinin tarımın icadına değin süren uzun ilk evresi boyunca insanların takım ve kabileler şeklinde örgütlendiği ve sosyal düzenin avcı-toplayıcı yaşam tarzı üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu süreç avcı-toplayıcı takım ve kabilelerin birbiriyle etkileşimine bağlı olarak günümüz insan toplumlarında gözlemlediğimiz fiziksel farklılıkları ve genetik çeşitlilik örüntülerini doğurmuştur. Zira ilk kabileler yerküreye yayıldıkça ve reproduktif izolasyondan geçtikçe kaçınılmaz olarak ıraksayacak ve farklı fiziksel özellikler geliştirip muhafaza edebileceklerdi.

∴

Biyolojik anlamıyla insan ırkları mensubu olduğumuz Homo sapiens türünün ötekilerden farklı ve kendi aralarında ortak bazı genetik ve morfolojik özellikleri haiz alt şubeleridir. İnsan ırk ya da alt türlerini insan türünün diğer alt bölümlerinden genetik ve taksonomik açıdan farklı ve coğrafi açıdan yerleşmiş birer alt bölümü olarak tanımlamak da mümkündür. Değişik anlatımla ırklar birbiriyle ilgili temel insan grupları olup, bu gruplar çeşitli fizik özellikleri ve bileşimleri yoluyla birbirinden farklıdır; organik fizik yapılarını belirleyen de birbirinden farklı genetik kompozisyonudur. Fransız antropolog Vallois'e göre ise kalıtsal fizik karakterleri bir birlik gösteren insanların oluşturduğu doğal gruplara ırk adı verilmekte ve fakat bu grupların dilleri, adetleri ve milliyetleri söz konusu karakterlerin dışında kalmaktadır.

Hakikaten de etnolinguistik yakınlık ya da uzaklıklar ele alınarak yapılmaya çalışılan ırk tasniflerinin gerçekçi sonuçlar vermediği ve dünyadaki diller veya milletlerin dağılımı ile genetik çeşitliliğin dağılımı arasında bir bağdaşıklık aramanın beyhude bir çaba olacağı görülmektedir. Günümüzde konuşulan dillerin tamamının sömürgeleştirme, farklılaşma ve ikame olmak üzere üç temel süreçten geçerek bugünkü hallerine geldikleri, farklı gruplar tarafından konuşulan bir dilin zaman içinde değişeceği ve diğer bir grup tarafından

tanıtılan veya dayatılan yeni bir dilin de eskisinin yerini alabildiği bilinmektedir. Dilbilimsel sınıflandırmaların birçok dilin bir ata dil-den türediğine ve birbirleriyle bağlantılı olduklarına işaret etmesine karşın aslında bu diller ve ait oldukları dil aileleri birçok yönden akrabadırlar ve akrabalıkların çoğu da belirsizdir. Sonuçta aynı dili konuşan topluluklar her zaman aynı fiziksel özelliklere sahip olma-yabilecekleri gibi, aynı ırktan gelen toplulukların da her zaman aynı dili konuşacakları yönünde bir kaide bulunmamaktadır. Mesela Avustronezya dilleri hem Madagaskar siyahları, hem Doğu Pasifik yerlileri ve hem de Güneydoğu Asyalılar tarafından konuşulmakta-dır. Hint-Avrupa dillerinin konuşmacıları kendi içlerinde en az on farklı ırksal grup teşkil etmekte ve sadece Akdeniz ırkının temsilci-leri arasında bile en az elli farklı dil konuşulmaktadır. Afro-Asyatik diller beyazlar ve siyahlar tarafından paylaşılırken, Türkiye’den Ko-re’ye kadar yayılmış bulunan Altay dilleri ise beyaz ve sarı ırklar ta-rafından paylaşılır. Sarışın ve iri yarı İsveçliler ile kara kuru ve ufak tefek Hintlilerin ya da Eskimo tipli Samoyedler ve Vogullarla sarışın ve renkli gözlü Finlilerin sırf aynı dil ailesine ait diller konuştukları için aynı biyolojik ırka dâhil edilmeleri de zaten mümkün olamaz.

Genellikle botanikçilerin uyguladığı dikotomik yöntemini kul-lanan en eski antropologlar kendilerince temel unsur olarak görülen bir biyolojik özelliği ırk sınıflamalarında ölçüt kabul etmiş ve in-sanlığı cilt renklerinden hareketle “beyaz ırk”, “sarı ırk”, “siyah ırk” ve “kırmızı ırk” şeklinde isimlendirilerek dört büyük gruba taksim etmişlerdi. Daha sonra Geoffroy Saint Hilaire isimli doğabilimcinin surat özelliklerine dayanarak “çıkıntılı yüzlüler”, “geniş yüzlüler”, “çıkıntısız yüzlüler” ve “öne doğru çıkıntılı ve geniş yüzlüler” diye dört büyük insan ırkı ayırt ettiği görüldü. Alman araştırmacı Haec-kel saç biçimlerini dikkate alarak yine dört sınıf (“dalgalı saçlı ırk-lar”, “düz saçlı ırklar”, “yapağı saçlı ırklar” ve “fil-fil saçlı ırklar”) belirlerken, Fransız antropolog Topinard ise burun şeklini kıstas ala-rak “dar burunlular”, “yassı ve geniş burunlular” ve “orta burunlu-lar” şeklinde üç ırk grubu öngörüyordu.

Fakat çok geçmeden cilt rengi, saç tipi ya da burun şekli gibi tek bir somatik parametreyi ölçüt alan bölümlleme yönteminin yeterince esaslı olmadığı anlaşılmıştır. Örneğin sarı saç renginin ortak bir atadan devralmadıkları halde Kuzey Avrupalılar, Cezayir Kabil-leri ve kimi Irak Kürtleri tarafından paylaşıldığı görülmektedir. Boy uzunluğundan yola çıkarak kısa boylu Afrika Pigmeleri ile kısa boylu Okyanusya zencilerini veya uzun boylu Patagonya Kızılderilileri ile uzun boylu Doğu Afrika siyahlarını aynı ırka dâhil edemeyiz. Hem Doğu Akdenizlilerde, hem Ön Asya ırklarında ve hem de Amerikan yerlilerinde rastlanabilen kemerli burunların müşterek bir orijine ve-ya bir akrabalık ilişkisine işaret etmediği açıktır. Asya sarılarında yaygın olarak rastlanan ve "epicantus" denen göz kapağı şişkinliği bu ırklarla hiçbir bağlantısı bulunmayan Güney Afrika siyahlarında da mevcuttur. Kafatası yapılarındaki özdeşlikler de tek başına ırk tayin edemez; zira hepsi brakisefal olan Türkler, Çinliler ve Bengal zencilerinin ya da hepsi dolikosefal olan Kongolular, Akdenizliler ve Aborjin yerlilerinin menşe birliğinden bahsetmek komik kaçacaktır. Şu halde belirli bir anatomik özellik yeryüzünün muhtelif bölgele-lerinde ve muhtelif insan grupları bünyesinde ayrı ayrı husule gelebil-mekte, bu paralel gelişimin ortaya çıkardığı morfolojik benzerlikler ise ortak bir soy kökünün veya genetik bir bağın varlığına her za-man için kanıt oluşturmamaktadır.

YAŞAYAN IRKLAR

Tamamıyla örgensel bir mefhum olan ırk genetik bir bütünün görece kısa bir zaman önce birbirinden ayrılmış ve fenotipik açıdan farklılaşmış lokal varyasyonlarını ifade eder. Yetenekler ve eğilimler gibi karakteristik unsurların irsi oldukları kadar yetişme tarzı ve çevresel faktörler gibi dış etkilerle de bağlantılı oldukları bilindiğinden anatomik tiplerle sosyal davranışlar arasında direkt bir ilişki kurulamaz. Irkları özgül psikolojik nitelikleriyle belirginleştirmeye kalkışıldığında -tanımlama biçimi ister olumlu, ister olumsuz olsun-bilimsel gerçeklikten sapılacaktır. Günümüz bilim adamları insan grupları arasındaki davranışsal çeşitliliğin biyolojiden çok kültüre bağlı olduğu ve görünür biyolojik niteliklerin davranış örüntüleriyle

ilişkilendirilmesi suretiyle insan grupları arasında herhangi bir ayırımın yapılamayacağı konusunda hemfikirdir.

Unutmamak gerekir ki insan ırkları dediğimiz beşeri zümreleri bazı hayvanlarda olduğu kadar kolay tavsif edemez ve kesin kalıplara yerleştiremeyiz. Aynı gruba mensup fertlerin fiziksel yapıları dahi birebir eş olmayıp, boy ve deri rengi gibi kantitatif (nicel) ve kalitatif (nitel) özelliklerde az ya da çok farklılık görülmesi kaçınılmazdır. Genotipin fenotipte tezahürü çevresel şartlar ve kültürle de yakından ilintilidir. Beslenme ve çalışma tarzı sonucu vücut şekli, iklim ve zamanın etkisiyle ten rengi değişime uğrar. Genetik olarak uzun boylu olmaya eğilimli insanlar yetersiz beslendikleri takdirde kısa kalacaklar; yaştan ilerlemesi veya güneş ışınlarının tesiriyle de orijinal deri renginden uzaklaşacaktır.

∴

İnsan ırklarının sayısı ve birbirleriyle olan ilintileri sınıflamayı yapan bilim adamının yorum ve eğilimine göre değişebilir. Farklı sınıflamalarda görülen başlıca değişiklikler ise daha çok tertip sırasında ortaya çıkmakta ve seviyeleri iki komşu ırk grubu arasında bulunan ırklar bazen bu, bazen öteki grubun içine yerleştirilmektedir. Aynı suretle bir antropologun iki alt ırka ayırdığı bir ırkı ötekinin tek bir ırk olarak tarif edebildiği, bir diğərinin bu kümeleri tamamen farklı ırklar altında ya da müstakil ırklar şeklinde gruplayabildiği görölmektedir. İrksal tanımlamalarda karşımıza çıkan yüz ve vücut tasvirlerinin idealleştirilmiş bir imge ve soyutlamadan ibaret olduğu, kolektif benzerlik ya da farklılıkları saptamak üzere insan zihni tarafından nominalize edilen ırk tiplerinin doğada kendiliğinden bulunan, kesin biçimde belirlenmiş biyolojik sınırlara sahip ve stabil kategoriler olmadıkları da bilinmelidir. Bir dizi fiziksel özelliğın ve bunların çeşitli kombinasyonlarının ırk üzerinde belirleyici olduğu varsayılmakla birlikte, tek bir bireyin mensup olduğu ırkın tüm karakteristik vasıflarını taşıması beklenemez. Zira gen biyolojisi bütün genlerimizin kimyasal pozisyonları toplamının milyarlarca ulaştığını ve genetik açıdan birbirinin özdeşi iki insan bulmanın imkânsız ya da zorluğunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca tüm canlı organizmalar gibi insan ırklarının da sabit olmaktan çok uzak, yayılım alanları sürekli biçimde genişleyen veya daralan, birbirleriyle karışıp yeni ırklara kaynaklık eden ve sonra eriyip giden varlıklar olarak telakki edilmeleri gerekmektedir. Geçmişte birçok ırk tipleri olduğu ve yok olduğu gibi, günümüzün pek çok ırkları da sönme yolundadır. Mesela İngilizler tarafından katledilen Tasmanya yerlilerinin sonuncusu yüz yıl kadar önce ölmüş, bugün bu ırkın bir tek saf temsilcisi bile kalmamıştır. Sayıları ellişer bini geçmeyen Pigmeler, Eskimolar, Aborjinler, Andamanlar, Polinezyalılar, Hotanto ve Buşmanlar, Aynular, Füejyenler ve Vedalar da kısa zaman içinde yok olacaklar; melez nesillere miras bıraktıkları genler yaşamaya devam edecek ve fakat müstakil birer coğrafi ve antropolojik grup olma sıfatını yitireceklerdir. Avcılık ve toplayıcılık evreleri ile tarım dönemlerinde değişik çevrelere uyum ve belirli bir tecritlenme sonucu farklılaşan insan ırklarının tarım döneminin son bölümü ile endüstri ve kent döneminin ilk iki yüz yılında belli başlı merkezlerde toplaşmak ve karışmak suretiyle bir benzeşme dönemine girdikleri de bilinmektedir. Kentleşme ve toplumlaşmanın getirdiği küreselleşme avcılık ve tarım hayatının birbirinden ayırdığı ve farklılaştırdığı insan ırkları arasındaki coğrafi ve moral engelleri büyük ölçüde ortadan kaldırarak onları yeniden bir araya toplayacak gibi görünmektedir. Böylece beşeriyetin antropolojik görünümü garip bir şekilde sadeleşecek, mevcut ırk tiplerinin hemen yarısı kaybolacak, kalanlar ise daha sıkı temaslar kuracaklardır. Belki de bin yıl gibi görece kısa bir zaman zarfında ırk diye bir şey kalmayacak ve dünyadaki bütün insanlar esmer Akdenizlilere ya da sütlü kahve rengi Hawaii yerlilerine benzeyeceklerdir.

∴

Modern fizik antropolojinin ırk konusunu ele alış şekli halen ve geçmişte varolan fiziksel özelliklerin ortalamalarını betimlemek ve çeşitli yer ve zamanlarda insan gruplarında mevcut olan genetik materyalin frekanslarını saptamaktan ibarettir. Aralarındaki tüm kural dışı durumlar ve kesişmelere rağmen bugün yaşayan insan top-

luluklarını kan grubu, cilt rengi, kafatası ölçüsü, göz şekli, burun yapısı, diş büyüklüğü, çene uzunluğu, iskelet kısımlarının birbirine orarı ve hatta hastalıklara karşı gösterilen tepki tarzı gibi pek çok anatomik, fizyolojik ve patolojik kriterden hareketle yedi büyük genotipik sınıfa (ırk ailesine) ayırmak mümkündür:

- 1- Afrika Siyahları (Congoid/Negroid Subspecies)
- 2- Güney Afrika Yerlileri (Capoid Subspecies)
- 3- Avustralya Yerlileri (Australoid Subspecies)
- 4- Sarılar (Mongoloid Subspecies)
- 5- Polinezya ve Mikronezyalılar (Polynesoid Subspecies)
- 6- Kızılderililer (Amerinoid Subspecies)
- 7- Beyazlar (Caucasoid/Europoid Subspecies)

Tabii bu ana insan kümeleri de çok sayıda ırkı ve tali ırkı kapsayacaklardır. Yani beyazlar, sarılar ve siyahlar gibi büyük coğrafi gruplar da kendi içlerinde çeşitli ırklara ve alt ırklara ayrılırlar. Bütün ırklar aralarındaki yakınlıklar dolayısıyla büyük sınıflar, diğer deyişle ırk grupları halinde bir araya getirilmeye müsait oldukları gibi, birçok ırklar da alt ırk veya yerel tip adı verilen tali bölümlere ayrılma kabiliyetine sahip bulunmaktadır.

Afrika Siyahları

Günümüzde Kara Afrika denen ve Sahra Çölü'nün güneyinde kalan bölgenin en önemli insan unsurunu Afrika Zencileri olarak tanıdığımız toplumlar teşkil eder. Güney Afrika çöllerinden Atlantik ve Hint okyanusu kıyılarına dek uzanan çayır, savan, orman kuşağı ve düzlüklerde koyu siyah derili, kıvrıkcık saçlı, kalın ve dışa dönük dudaklı, küçük kulaklı, dik ve geniş omuzlu, dolikosefal başlı, ince ve narin vücutlu Merkezi Kongo (central-congoid) ırkı ile bunun ufak farklarla birbirinden ayrılan Paleokongo (paleo-congoid), Sudan (sudanid), Gine (guineid), Bantu (bantid) ve Nilotik (nilotid) alt ırkları, onların biraz daha doğusundaki Abisini Platosu ve Somali yarımadasında beyaz melezi Habeşler (aethiopicid) ve Kongo Demok-

ratik Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusundaki tropikal ormanlarda da cücemsi Pigmeler (bambutid) yaşamaktadır.

Güney Afrika Yerlileri

Kongo Zencilerinden kesin çizgilerle ayrılan Hotanto (khoid) ve Buşman (sanid) halklarına Güney Afrika Cumhuriyeti, Bostwana ve Namibya gibi Kalahari Çölü çevresindeki birkaç ülkeye dağılmış halde rastlanmaktadır. Derileri pek çok Afrika kabilesine nispetle açık tonda olan bu yerliler oldukça kısa boylu, kıvrıkcık saçlı, mezosefal veya dolikosefal başlı, göz kapakları Mongoloid ırklarda olduğu gibi şişkin, küçük kulaklı ve kulak memesiz bir insan tipini temsil eder. Kadın kalçalarında "steatopiji" adı verilen belirgin bir tümseklik bulunmakta olup, Hotanto ve Buşman kadınları çok fazla yağ depolanmasıyla oluşan bu çıkıntıya bebeklerini bile rahatça oturtabilmektedirler.

Avustralya Yerlileri

Avustralya ve Pasifik adalarının siyah derili yerlileri ile Hindistan'da yaşayan Veddalar Avustraloid ırk grubu altında toplanmaktadır. Avustralya kıtası üzerinde yaygın bir dağılım gösteren yerliler belirgin bir yeksenaklığa sahipken, yakın akrabaları olan Veddalar (veddid) Asya içlerine doğru uzanmış ve Seylan adasının doğusundaki dağlık ve ormanlık alanlara sığınmışlardır. Ağırlıklı olarak Orta ve Güney Hindistan'da yaşayan Veddaları Malezya ve Endonezya'da güney sarılarıyla karışmış halde buluruz. Hindistan'ın batısında ve Güney Arabistan'da da kâh Ön Asya brakisefalleriyle, kâh Doğu Akdenizlilerle melezleşmişlerdir. Melanezyalılar (melanesid), Yeni Gine yerlileri (neo-melanesid), Yeni Kaledonyalılar (paleo-melanesid), Aborjinler (australid) ve Okyanusya siyahları (negritid) gibi kendi içinde birçok ırklara ayrılan hakiki Avustralyalılar ise genel olarak ince ve uzun bedenli, dar kalçalı, uzun bacaklıdırlar. Başlar daima dolikosefal, yüzlerse üst çene hizasında hafif çıkıntılıdır. Kafa kubbesi basık, alın bir miktar geriye kaçıktır. Aşırı vurgulu olan kaş kemerleri birleşik ve gözlerin üzerinde bir siperlik oluşturacak şe-

kilde çıkık, burunlar çok geniş, burun delikleri yatay bir pozisyona sahiptir. Ağız ve dişler büyük, saçlar dalgalı ve siyahtır. Kıl örtüsü az gelişmiş olup, deriler çikolata rengindedir.

Sarılar

Sayısal yönden dünyanın en büyük ve en önemli toplumunu teşkil eden sarılar Kuzey Amerika ve Doğu Asya'nın tümüne, Avustralasya'ya, Okyanusya ve Pasifik adalarının da büyük bir bölümüne yayılmışlardır. Deri renkleri Sibiryâ toplumlarındaki gibi açık sarı ve beyaz ya da Endonezya yerlilerinde görüldüğü gibi koyu esmer olabilir. Saçlar ve gözler ekseriyetle siyahtır. Yüzdeki ve vücuttaki kıllanma azdır. Çoğunluk kısa olmakla birlikte, Orta ve Kuzey Çin'de uzun boylu gruplara da rastlanmaktadır. Deri altı yağ tabakaları gelişkin ve görünümleri genellikle tıknaz olan sarılar içerisinde gövdenin alt uzuvlara oranla uzama gösterdiği toplumlara tesadüf edilebilmektedir. Brakisefal kafatası genel bir özellik gibi görünse de, Sibiryâ sarıları ve Eskimolar arasında mezosefali ve dolikosefali de yaygındır. Elmacık kemikleri yanlara doğru çıkıntı yapar ve suratı genişletirler. Burunları basık, gözleri çekiktir. Göz kapakları şişkindir.

Şevey Moğolları, Tunguzlar, Buryatlar, Kalmuklar, Samoyedler ve Gilyaklardan oluşan Kuzey sarı ya da Moğol (tungid) ırkı Doğu Sibiryâ ve Mançurya'nın yüksek platolarından Türkistan steplerine kadar yayılmıştır. Han Çinlileri, Tayvanlılar, Koreliler, Japonlar, Tibetliler ve Bhutanlıların büyük bölümü ile Nepallilerin bir kısmı ise Sinitik ya da Merkezi sarı (sinid) ırkına dâhil edilmektedir. İki milyarı aşkın insanı kapsamına alması itibarıyla dünyanın en kalabalık toplumunu oluşturan Merkezi sarılar çeşitli kolları vasıtasıyla Güney Siyam ve Birmanya içlerine kadar da sokulmuşlardır. Başları üstten bakıldığında bir daireyi andıracak ölçüde yuvarlak, derileri sarı, gözleri çekik, göz kapakları orta derecede şişkindir. Kafa damı nispeten yüksek olup, üst orta hat boyunca omurgamsı bir tümseklik gösterir. Elmacıkları kuzey sarılarındaki kadar çıkık olmadığı gibi, yüzleri de onlardan daha dar ve daha uzundur. Çin'in kuzeyinden güneyine doğru inildikçe yavaş yavaş ve belirli bir sınır çiz-

mek mümkün olmaksızın yeni bir ırka, Ostrik ya da Güney sarı (austrid) ırkına geçilir. Güney Çin ve Çinhindi halklarının önemli bir kısmını kapsamına alan bu ırkın gerçek Çinliler diyebileceğimiz sarı toprak çiftçilerinden farklı olarak bir miktar Australoid kanı taşıdığı bilinmektedir. Malezya, Tayland, Kamboçya, Laos, Vietnam ve Birmanya'da çoğunluğu oluşturan Güney sarıları Annamlar, Şanlar, Tonkinler, Bamarlar, Tailer ve Laolar gibi çok sayıda bölge halkının yanı sıra Endonezya takımadalarında yaşayan Bataklar, Kanaklar ve Moiler gibi yerlilerin de esasını meydana getirmişlerdir.

Ural dağlarından Bering boğazına kadar uzanan bölgenin yarı göçebe toplulukları Sibiry (siberid) ırkının kapsamındadır. Bunlarda iklime uyumun bir neticesi olarak deriler soluk, derialtı yağ tabakaları çok kalın ve bazal metabolizmalar çok yüksektir. Vogullar, Ostiaklar, Çukçiler, Koryaklar ve Yukagirler Doğu Sibiryalı (east-siberid) grubunu; Ketler, Mansiler ve Nenetler ise Batı Sibiryalı (west-siberid) grubunu oluştururlar. Orta Sibiry arktik bölgesinin bir kısmını işgal eden ve dilleri Türkçe olan Dolgan ve Yakutlar da ırksal olarak Batı Sibiry grubuna girerler ki, söz konusu halkların çok uzak tarihlerde Sibiry'nın otokton toplulukları ile Turan soylu muhacirler arasında gerçekleşen karışmalar sonucu ortaya çıktıkları sanılmaktadır.

Sarı ırkın en doğu uç temsilcileri olan Eskimolar (eskimid) ise Doğu Sibiry, Alaska, Kanada'nın kuzeyindeki takımadalar ve Grönland kıyılarında yaşamakta olup, koyu sarı ile esmer arasında bir cilt rengine sahiptirler. Kısa boylu, uzun ve yoğun gövdeli olan Eskimo ırkı elmacık kemikleri hizasında genişleyen ve önden bakıldığında beş köşeli bir şekil yansıtan surat yapılarıyla karakterizedir. Dolikosefal başları özel bir şekle sahip olup, çok uzun ve çok yüksektirler. Saçlar düz ve siyah, sakallar seyrek, gözler belirgin derecede çekik ve dardır.

Polinezya ve Mikronezyalılar

Polinezya ve Mikronezya denen ada topluluklarının konumlanmış olduğu ve sınırları güneyde Yeni Zelanda, doğuda Pak adası ve kuzeyde Hawai takımadalarıyla belirlenen geniş Pasifik bölge-

sinin çok sayıdaki yerli halklarını Polinezya ve Mikronezyalıları adı verilen ayrı bir ırk stoğu içerisinde dikkate almaktayız. Uzun bir coğrafi yalıtımın ürünü oldukları düşünülen Polinezyalı (polynesid) ve Mikronezyalı (micronesid) ırkları deri rengi açısından zeytinimsi veya sıcak sarı renkten koyu esmere değin çeşitlilik gösterirler. Boyları orta ya da uzun, bedenleri tıknaz ve yapıları şişmanlamaya müsaittir. Gözler iri ve hafif çekik, burunlar düz ve tümseklidir. Dudaklar etli, çeneler gelişkindir. Saçlar siyah ya da kahverengi, saç tipleri de düz, dalgalı yahut buklelidir. Kafalar genellikle kısa ve geniş olup, en belirgin brakisefaliye Orta Polinezya'da ve özellikle Hawaiililer ile Tahitililer arasında rastlanmaktadır.

Kızılderililer

Amerika kıtasını baştanbaşa iskân etmiş olan Kızılderililerin Asya sarılarının çok yakın akrabaları oldukları ittifakla kabul edildiği gibi, birçok tipolojilerde de bunların Kuzey ve Güney Amerika'ya uzanan kolları olarak gösterilmişlerdir. Yaygın kanı ise sarı ırkı simgeleyen birtakım vasıflardan yoksun olan Amerikan yerlilerinin henüz Mongoloid tip tam olarak belirmeden önce Asya'nın merkezinde ve kuzeyinde yaşayan arkaik toplumların Amerika'ya geçmiş ve yalıtılarak varlığını koruyabilmiş ardılları sayılabilecekleri yolunda olup, buna göre sarılardan ayrı ve kendi başlarına bir ırk grubu oluşturmaktadırlar. Amerikan yerlilerinin derileri sarımtırak beyaz veya esmer olabilmekle beraber, asla sanıldığı gibi kırmızı veya kızıl değildir. Saçları siyah, saç telleri kalındır. Yüzleri ve bedenlerindeki kıl lanma çok zayıftır ve aralarında köselik de yaygındır. Boylar orta veya uzundur. Vücutlar kaba yapılı, tıknaz ve toplu, boyun kitlevi, göğüs geniş ve derindir. Omuzlar kalçalar kadar geniş iken, uzun gövdeler dosdoğru inmekte ve kadınların bel bölgesinde dahi bir daralma görülmemektedir. Daima çıkık olan elmacık kemikleri, köşeli ve kuvvetli çeneleri, hafif çekik ve siyah gözleri ile dikkat çeken Kızılderililer yuvarlak veya orta başlı, ince dudaklı ve iri burunludurlar. Burun sırtları genellikle kemerli, burun dipleri ise yüksektir.

Alaska, Doğu Kanada ve kayalık dağlar bölgesinin batısında Kuzey Pasifik (pacifid) Kızılderilileri olarak bilinen Tlinkit, Şinuks, Şusvep, Navaho ve Apachi kabileleri bulunmaktadır. Güney Pasifik (margid) ırkı Amerika Birleşik Devletleri'nin batı eyaletleri ile Meksika'nın merkezi bölgelerinde yoğunlaşmışken, Orta ve Doğu Kanada'nın ormanlık bölgeleri ile Delaware ve Dakota'da görülen İrokoi ve Siyu Kızılderilileri Silviya (silvid) ırkını meydana getirirler. Arizona'dan Güney Meksika ve Batı Kolombiya'ya kadar uzanan bölgelerde Maya ve Aztek bakiyesi Orta Amerikalılar (centralid), Amazon ormanları ve onlara bitişik kuzey ve güney dağlıkları ile Brezilya, Venezuela ve Guyana sahil alanlarında da Brezilya (brasilid) yerlileri varlık göstermektedir. Eski İknaların torunları olarak ünlenen And Dağı (andid) Kızılderilileri de büyük Kızılderili stoğu içerisinde özel bir kol teşkil etmekte olup, Pampa ve Patagonya bozkırlarına dağılmış halde yaşayan çeşitli yerli grupları ise birkaç farklı biyolojik zümre (patagonid, lagid, fuesid) şeklinde sınıflanagelmışlerdir.

Beyazlar

Doğal yayılım alanlarının her ne kadar Avrasya ve Kuzey Afrika ile sınırlı kaldığı biliniyor ise de beyazlar özellikle 16. yüzyıldan itibaren Avustralya, Güney Afrika, Amerika ve Polinezya'ya kadar uzanmışlardır. Deri renkleri Kuzey ve Doğu Avrupa'da yaşayan toplumlarda olduğu gibi beyaz ve pembeye çalan tonlardan Doğu Akdeniz ve Hint yarımadası toplumlarının koyu esmer renklerine kadar giden bir dağılışı gösterir. Sarı saçlara ve açık renk gözlere Doğu ve Kuzey Avrupa ırklarında çok sık rastlanırken, koyu renk gözlü ve siyah saçlıların sayısı ise güneye doğru indikçe artar. Beyazların yüz ve vücut kılları gelişmiştir. Saçları çoğunlukla düz veya dalgalı, nadiren kıvrıktır. Burunları çıkıntılı ve dar, dudakları incedir. Nordik, Dinarik ve Hamitiklerde uzun boyluluk genel bir özellik olduğu halde Saamilerde ve İber yarımadası toplumlarında ortanın altında ve hatta küçük boy hâkimdir. Dolikosefal başlılar Kuzey Avrupa ve Akdeniz etrafında, brakisefal beyazlar ise Orta Avrupa ile Ön ve İç Asya'da çoğunluktadır.

İskandinav yarımadası, Baltık ve Kuzey Denizi çevresi, İskoçya'nın kuzey ve batı adacıkları ile İzlanda Nordik (nordid) ırkının ana yaşam alanını belirler. Orta Çağ'dan itibaren Kuzey Fransa, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, İsviçre ve Macaristan'a kadar sokulan Nordikler Amerika, Kanada ve Avustralya beyazlarının büyük bölümü ile Güney Afrikalı beyazlar ile birlikte de oluşturmaktadırlar. Belirgin özellikleri arasında uzun boy, uzun yüz, düz profil, dolikosefal baş, dar ve çıkıntılı burun sayılabilir. Deri, saç ve göz renkleri açıktır. İskandinavlar (teuto-nordid), Trondelaglılar (trondelagid), Dalorno-Falen (dalofalid) insanları, Anglo-Saksonlar (friterpid), Ketlikler (keltid) ve Atlantikler (atlantid) gibi birçok yerel tiplere ayrılan Nordik ırkını yayılım sahasının doğu kanadında Baltık ve Ural ırkları, güney kanadında ise Alpinler ile Akdenizliler çevrelemiştir. Baltık (baltid) ırkı eski Çekoslovakya, Polonya, Litvanya, Letonya, Belarus ve Batı Rusya'da yaşayan toplumları içine almakta, Kuzey Rusya'da Urallılar ve Nordiklerle, Ukrayna'da Alpin ve Dinariklerle, Macaristan ve Balkanlarda Ural, Dinarik ve Türk unsurlarla karışmış halde karşımıza çıkmaktadır. Bacak, göğüs, yüz ve genel olarak vücut orantıları düzgündür. Boylar ortadan uzun, tenler açık beyaz, başlar mutedil şekilde brakisefaldir. Saçlar kül sarısı ve düz, gözler mavi veya gridir. Elmacık kemikleri belirgin, burunları kısa ve geniş, burun sırtları konkavdır. Kuzey ve Kuzeydoğu Avrupa'nın beyaz tenli, brakisefal başlı ve hafif çekik gözlü sekeneşi ise Ural (uralid) ırkında toplanmıştır. Bunlarda görülen hafif çekik gözler ve düz göz kapakları Sibirya ve Kuzey Asya sarılarıyla ve özellikle dilce de akraba oldukları Nenetler ve Samoyedlerle yaşanan bir karışıma işaret eder. Aralarında sıkça rastlanan açık saç ve göz pigmentasyonu ise oluşumlarında Nordik veya Baltık topluluklarının da rol oynadığını göstermektedir. Asya kıtasının iç kısımlarına kadar izlenebilen Ural ırkının belli başlı temsilcileri Fin-Ugorlar (finno-ugrid) ve Saamiler (lappid)'dir.

Nordik ırkın güneyinde ve Orta Avrupa'nın büyük bir kısmında Alpin (alpinid) ırkının temsilcilerine rastlanmaktadır. Uzun bir gövde ve kısa etrafla simgelenen beden yapıları tıknazdır. Başlar tepsi gibi yuvarlak, saçlar koyu ve dalgalıdır. Gözleri çoğu kez gri ya da yeşile çalar. Kaş kemeri az gelişmiş olup, yüzler geniş ve yüz

çevreleri dairevidir. Lüksemburg, Bavyera, Bohemya ve Avusturya'da başat unsuru, İsviçre, Kuzey İtalya ve Polonya'da ise önemli unsurlardan birini teşkil eden Alpinler Çek Cumhuriyeti, Ukrayna ve Romanya'da da Nordik ve Baltık gruplarla karışarak çeşitli toplumlar meydana getirmişlerdir. Portekiz'den Kara Afrika sınırlarına uzanan Akdeniz havzasına Akdenizli (mediterrand) soylar yayılmıştır. İran'a, Afganistan'a ve hatta Hindistan içlerine kadar da bu ırkın izlerine rastlanmaktadır. İberya yarımadası, Güney Fransa, İtalya, Yunanistan, Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika'da ezici çoğunluğu oluşturan Akdenizliler aynı zamanda Latin Amerika melezlerinin ana çekirdeğini meydana getirirler. Derileri yer yer farklılık göstermesine karşın çoğunlukla hafif esmerdir. Saç siyah ve dalgalı, yüz ince ve uzundur. Dar ve çıkıntılı burunlar batıdan doğuya gidildikçe kemerli bir hal alır. Boylar uzun, başlar dolikosefaldır. Akdeniz ırkının İberya (iberid) alt ırkı Portekiz, İspanya, Katalonya, Korsika ve Sardinya'da baskın, Karadeniz'in kuzey kıyıları ile Fas ve Tunus sahil alanlarında ise önemli elemandır. İspanya'nın kuzeyi ile Fransa'nın güneyinde rastlanan ve özellikle Gaskonya sınır bölgesinde yoğunlaşmış olan Basklar (baskid) da Akdeniz ırkı içerisinde ayrı bir alt kol teşkil etmektedirler. Pontus (pontid) alt tipine Ukrayna, Romanya ve Bulgaristan'ın Karadeniz sahilleri ile Yunanistan'ın Ege kıyılarında rastlanırken, Akdeniz ırkının doğu kolu içinde yer alan Semitik (arabid) alt ırkı Orta Doğu kökenli gerçek Arap ve gerçek İbraniler tarafından temsil edilmektedir. Semitikler Kuzey Sudan, Mısır, Suudi Arabistan, Filistin ve İsrail'in baskın, Suriye ve Irak'ın ise önemli unsurunu teşkil ederler. Mezopotamya havzası ile Güneybatı Asya'nın çöl, dağ ve vahalarında yaşayan Lübnanlılar, Dürzîler, Suriye Nusayrileri ve Süryaniler ile Umman ve Yemen Bedevileri de buraya bağlanmaktadır. Kuzey Afrika beyazlarının gayrı Semit unsurunu oluşturan Hamitikler (saharid) Fas, Tunus, Cezayir ve Libya'da başat öge, Mısır'da ikincil öge konumundadır. Kuzey Hamitikleri (north-saharid) Berberiler, Guanşlar, Tuaregler, Tibbular, Fellahlar, Kıptiler ve Morlardır. Bir miktar zenci kanı taşıyan Somalililer, Nübyalılar ve Etiyopya'da yaşayan Afar kabileleri ise Doğu Hamitikleri (east-saharid) grubuna girer. Akdeniz ırk kompleksinin en doğu uç temsilcileri ise İrano-Afganlar (iranid) olup,

bu insanlar İran ve Afganistan'ın asli unsuru konumundadırlar. Aynı tiplere Tacikistan, Pakistan, Kuzey Hindistan, Irak ve hatta Güneydoğu Anadolu'da da bolca rastlanır ki, fizik antropologların Şeh, Pencap, Peştü, Beluci, Gorani, Kürt ve Zaza toplulukları ile Avrupa Çingenelerini İrano-Afgan alt grubuna dâhil ettikleri bilinmektedir.

Balkanlardan Anadolu ve Kafkaslara kadar uzanan geniş coğrafyada Akdeniz ırkından farklı bir ırkın, Ön Asya (taurid) ırkının üyeleri yaşamaktadır. Ön Asyalılar sağlam yapılı ve brakisefal başlıdır. Başlarının arkası yassı özellik taşır. Burun çok iri ve çıkıntılı, burun sırtı kemerlidir. Yüzler oval, saçlar ve gözler koyudur. Eski Yugoslavya toplumlarından Sırplar, Boşnaklar, Hırvatlar, Karadağlılar ve Makedonların ekserisi ile Slav dili konuşmayan Arnavutlar Ön Asya ırkının Dinarik (dinarid) alt ırkını oluştururlar. Yoğun olarak Balkanlar ve Karpat bölgesinde yaşayan Dinarikler Fransa ve İtalya'nın Alpleri ile İsviçre, Avusturya, Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye'nin bazı bölgelerine de yerleşmişlerdir. Adriatik Dinarikleri brakisefal başlı, iri yapılı ve uzun boyludur. Alın dik ve geniştir. Burunlar büyük ve kemerli, gözler koyu, saçlar düz ve siyahtır. Avusturya, İsviçre, Kuzey Fransa ve çevre bölge Dinariklerinde ise Nordik ve Baltık topluluklarıyla karışmalar sonucu saç ve göz rengi açılmıştır. Kuzey Kafkas (mtetid) alt ırkına mensup gruplar Karadeniz'in doğu ve güney kıyıları ile Kafkasya dağlıklarında yaşar ve Türkiye'nin hemen her bölgesinde de görülürler. Laz, Lezgi, Çerkes, Abhaz, Acara, Gürcü, Çeçen, İnguş ve Oset halklarının yanında Balkar ve Çeresk Türkçesi konuşan geniş yüzlü Mişer Tatarları da bu alt ırkın kapsamındadır. Ermeni (armenid) alt ırkı Ermenistan'ın baskın insan unsurunu oluşturmakta, dahası Azerbaycan, Türkiye, Irak, Suriye ve Lübnan'a kadar sirayet etmektedir. Fizik antropologlar Asurîler, Keldanîler ve Aşkenazi Yahudileri ile bazı Kürt kabilelerini de Ermeni soy tipine dâhil ederler.

Pakistan ve Hindistan sakinlerinin büyük bir bölümünü kapsamına alan Hint (indid) ırkı ince yapılı ve hafif esmer bireylerden müteşekkildir. Bunların oluşumunda Doğu Akdenizliler kadar Hindistan alt kıtasının eski yerlilerinin de payı olduğu düşünülmektedir. Gözler kahverengi ve iridir. Boylar orta veya ortadan biraz yüksek, kafalar dolikosefaldır. Sri Lanka, Güneydoğu Hindistan ve

Bangladeş’de nispeten saf olarak bulunan Dravidyen (dravidid) yerlileri ise beyaz gruptan Hintliler ve Avustralyalı gruptan Veddalarla yakından bağlantılı gözüktükleri gibi, Nepal ile Bhutan’da Tibet kökenlilerle ve Çinhindi ülkelerinde de Güney sarılarıyla karışarak çeşitli topluluklar husule getirmişlerdir.

Nihayet beyaz stoğun en doğu uç öbeği de Türk (turanid) ve Aynu (ainuid) ırklarınca temsil edilmektedir. Japonya’nın kuzeyindeki Hokkaido adası ile Sakhalin’in güneyinde yaşayan ve bugünkü sayıları on beş bini geçmeyen Aynu yerlilerinin bir zamanlar Sibirya’nın kuzeyine kadar sokulan arkaik beyazların Doğu Asya adalarına sığınan ve saflıklarını günümüze dek koruyan son kalıntıları oldukları düşünülmektedir. Ufak yapılı ve dolikosefal olan Aynular mat beyaz ciltleri, sivri ve pembe uçlu elmacık kemikleri, yayvan gözleri, siyah ve dalgalı saçlarıyla karakterizedir. Kaş kemerleri alın bölgelerinde öne doğru bir çıkıntı yapar. Burunlar orta genişlikte ve hafif yassıdır. Gelişmiş bir kıl örtüsüne sahip olup, hem kadınları ve hem de erkekleriyle yeryüzünün en kıllı insanları olarak bilinirler.

TÜRKLÜĞÜN IRKLAR ARASINDAKİ YERİ

Dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşamış ve yaşayan insan topluluklarına ait mitokondriyal haplogrupların teşhis, karşılaştırma ve analizi binlerce yıllık göç örüntülerini gün ışığına çıkarmış ve ortak kökenimizin tahmin edildiği kadar eski olmadığını göstermiştir. Etiyopya’da bulunup yüz altmış bin yıl öncesine yaşlandırılan bir erişkin ve iki çocuk kafatası ise türümüzün Afrika kökenli olduğu ve buradan diğer kıtalara yayıldığını kanıtlayan fosil belgelerdir.

Arkeogenetik verilere göre de iki yüz bin yıl kadar evvel yeryüzünde beliren ilk modern insan popülasyonunun Kızıl Deniz’in güney ucuna bakan Doğu Afrika boynuzuna yakın bir yerde yaşamış olması gerekiyordu. Yaşamı tehdit edecek boyutlara ulaşan iklimsel şartlar ve kaynak kıtlığı dolayısıyla bazı insanların günümüzden yüz bin ila yetmiş beş bin yıl kadar önce tek bir büyük grup halinde ve bir kısım akrabalarını arkalarında bırakmak suretiyle Arap yarımadasına geçiş yaptıkları sanılmaktadır. Yarım adaya varmayı başarıp orada çoğalan kolonilerden bazıları farklı

rotalara doğru ilerlemeye devam edecekler ve nesiller boyunca ardı kesilmeyen yayılımlar sonucu Basra Körfezi çevresi, İran, Pakistan ve Hindistan kıyıları ile Asya'nın güneydoğusu insanlarla dolacaktı. Altmış beş bin ila elli bin yıl evvel ise Avustralya kıtası Güney Asya kıyıları boyunca yol alıp gelen ilk yerleşimcileriyle tanışıyordu. Asya'nın batısına ve Avrupa üzerine gerçekleştirilen ilk göçler de aynı tarihlere tekabül etmekte ve Orta Asya'dan kaynak aldığı düşünülmektedir. Amerika kıtasının Doğu Asyalı yerleşimciler tarafından ilk iskânı ise günümüzden yaklaşık yirmi bin yıl önce ve donmuş Bering Boğazı yoluyla gerçekleştirilmişti.

Bu uzun süreçte değişik çevre koşullarına uyum sağlayan toplulukların farklı ırksal özellikler geliştirdikleri ve yolları kesişen ırkların da karışarak yeni sentez tiplere şekil verdikleri sanılmaktadır. Afrika'da ve tropikal iklimin hüküm sürdüğü diğer bölgelerde hava ile temas eden deri yüzeyinin artmasına ve derinin daha kolay soğutulmasına yarayan uzun ve ince vücutlara, başın sıcaktan çok fazla etkileneceğini engelleyen kıvrıkcık saçlara, nemli ortamda ihtiyaç duyulan bol oksijen alımını sağlayan geniş burunlara ve güneşin morötesi ışınlarından koruyan koyu pigmentli derilere sahip olan insan grupları uzun ve karanlık kış mevsimlerinin yaşandığı kuzey yarımkürede ise kemiklerin zayıflamasını önleyen D vitamininin üretimini arttırmak için güneş ışınlarına gereksinim duymuş ve bu nedenle az pigmentli pembe ya da soluk derilere sahip olacak şekilde değişim geçirmişlerdir.¹²

İnsan ırklarının şekillenmesinde özellikle dördüncü jeolojik zamanın son kesitlerinde yaşanan uzun, rutubetli ve soğuk devirlerin ve bu devirlerde kutup bölgeleri ile dağ zincirleri üzerinde bulu-

¹² Farklı ırkların ter ve yağ bezlerinin sayı ve işlevce artma veya azalması sonucu ortaya çıkan farklı termoregülasyonlar geliştirmiş olmaları da coğrafya ve iklime uyumun bir neticesi olarak görülmektedir. Zira Ekvator zonuna doğru ince ve narin bir beden yapısı ve uzun kol ve bacaklar ile simgelenen ektomorf insan tipleriyle karşılaşılırken, kutuplara yaklaştıkça kalın birer derialtı yağ tabakası, hızlı birer bazal metabolizma, cüsseli ve yoğun gövdeler, belirgin biçimde tıknaz bir yapı ve kısa kol ve bacaklarla simgelenen andomorf ırklarla karşılaşmaktadır.

nan buzulların gösterdiği muazzam yayılımın büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Takriben altmış bin yıl önce Avrupa kıtasının kuzeyi İskandinavya'dan Almanya'ya kadar uzanan bir buz takkesi ile örtülmüştü. Alp buzulları Lyon'un yakınına kadar sokulmuşlar ve Bavyera'nın güney kısımlarını kapatmışlardı. Asya'da da geçilmesi güç dağ sıraları buzlarla kaplanmış ve dünyanın bu parçasını üç izole bölgeye bölmüşlerdi. Batıda İran ve Kafkas buzulları ile devam eden Himalaya buz kütleleri kıtanın güneyini kuzeyden ayırıyor, Pamir'de de Altay buzullarına eklenerek Baykal gölünü örten buzullar ile birleşiyorlardı. Böylece kuzey bölgesi de doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılıyor, Mançurya ve Çin doğuda, Sibirya ise batıda kalıyordu. Afrika'yı da içine almak üzere İran-Himalaya engelinin güneyinde kalan ve ılıman iklimin hâkim olduğu bölgelerde yaprağı veya kıvrıkcık saçlı, koyu renk derili, geniş burunlu, hafif çıkık yüzlü ve orta boylu gruplar, yani siyah ırkların ve benzerlerinin ataları yaşıyordu. Aynı engelin kuzeyinde ve Altay'ın doğusunda sert saçları, sarımtırak ten renkleri, burun ve dudaklarını soğuk ısırmasına karşı dayanıklı kılan düz yüzleri, gözlerini karlık alanlardan yansıyan parlak güneş ışınlarından koruyan çekik göz kıvrımları ve ısıyı tutan kısa boyları ile Mongoloid ırkların veya bunlara yakın olan ırkların ataları oluşmuştu. Altay'ın batısında kalan bölümde ise dalgalı saçlı, açık renk derili, dar burunlu ve nispeten uzun boylu gruplar, diğer deyişle beyaz ırkların öncülleri farklılaşıyordu. İşte bütün bu grupların kendi farklılaşma alanları yönünde dağılımları da bugün bildiğimiz çok sayıda ırkı ve alt ırkı meydana getirecekti.

∴

Paleoantropolojik bulgu ve buluntulara göre bundan aşağı yukarı kırk bin sene önce yeryüzünde beş farklı insan soyu şekillenmiş bulunuyordu. Üst Paleolitik Çağ'da yaşayan bu beş ırkın ortak bir özellik taşıdığı ve dolikosefal kafatasına sahip olduğu bilinmektedir. Fosilleri Batı Avrupa'da bulunan Kro-Manyon (cro-magnid) ve Chancelade (chancelid) ırkları deri renkleri bilinmemekle beraber beyaz ırk özellikleri taşımaktadırlar. Kro-Manyon insanı uzun boylu, kısa ve geniş yüzlü, dört köşe çenelidir. Göz çukurları basık,

kaş kemerleri belirsiz, çeneleri çıkıntılıdır. Bu iptidai ırkın bugünkü Kuzey Avrupalıların ve ayrı ayrı iç evlenmeler sonucu farklılaşan bazı kollarının da diğer birkaç beyaz ırkın oluşumunda büyük rol oynadığı kabul edilir. Chancelade insanı ise kısa boylu ve uzun yüzlü olup, göz çukurları yüksektir. Bunların da önce Kombe-Kapelle insanlarına ve sonra bugünkü Akdenizlilere dönüştüğü sanılıyor. Monaco'da bulunan ve Grimaldi (grimaldid) adı takılan insan kalıntıları siyah ırkları andırır ve Afrika menşeli bir göç olayına işaret ederken, Pekin civarında çıkartılan Ön-Sarı ya da Proto-Mongoloid fosilleri Amerikan yerlilerini hatırlatan özellikler yansıtır. Güney Asya ve Avustralya kazılarında ise günümüz Aborjinlerinin atası kabul edilen Wadjak (proto-australoid) adamına ait birkaç iskelet parçası ile çok sayıda arkeolojik materyale ulaşılabilmektedir.

Orta Taş Çağı katmanlarında daha önce fosillerine rastlanmamış ve ilk ırklardan çeşitli grupların karışması ya da farklı koşullara mukavemet yoluyla ortaya çıktıkları düşünülen birkaç dolikosefal ırka daha tanık olunmuştur. Bunlardan biri olan ve son buzul dönemine iyi uyum sağladığı tespit edilen Magdalena (boreolid) insanı bugünkü Sibiryalılar ve Eskimoların ortak atasıdır. Günümüzün esmer Akdenizlilerini andıran Kombe-Kapelle (combe-capellid) insanının ise Akdeniz havzasında yaygın bir dağılım gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu ırkın devamı sayılan ve bugünkü Akdeniz ırkının başlangıcını simgeleyen Ön-Akdenizli veya Proto-Mediterranidler İsrail'in Natufiyen bölgesinde bulunmuş ve M.Ö. 9000'e tarihlenmiştir.¹³

Neolitik devre ait toprak katlarında yeni bir ırkın daha belirdiğine dair işaretlere rastlanmıştır. Bunun öncekilerden farkı kafatasının yuvarlaklığıdır. İlk fosilleri Alp dağları etrafında ele geçen söz konusu beyaz ve brakisefal ırka Alpin (proto-alpinid) adı takılmıştır. Yaklaşık on iki bin yıl önce Urallarda ortaya çıkan ve başlıca iki yö-

¹³ Kalıcı olarak yerleşik yaşama geçen ilk topluluklar ve Orta Doğu'dan Batı Asya ve Avrupa'ya doğru yayılan ilk çiftçiler olan Natufiyen insanların bugünkü tüm Hami ve Sami dillerinin atası kabul edilen Proto-Afro-Asyatik dilinin de ilk geliştirici ve kullanıcıları oldukları sanılmaktadır.

ne göç ettikleri anlaşılan Alpinler bir dalga halinde Avrupa'nın Alp-lerine ve bir başka dalga halinde de Asya içlerine doğru sokulacaklardır. En az değişim geçirmiş şeklinin günümüz Orta Avrupalıları tarafından temsil edildiği bilinen bu ırkın İdil-Ural bölgesinde kalan kolları Fin-Ugor ve Saamülere, Asya'ya taşınan kolları ise Proto-Mongoloid ırktan kabilelerle bir miktar karışmak suretiyle Türk veya Turan denen ırk tipine doğru farklılaşacaktır.

Bilindiği gibi günümüzde Türk adını bir ırkın değil, Türkçe'nin çeşitli lehçelerini ana dil olarak konuşan, tarihin belirli safhalarını birlikte yaşamış, ortak atalara ve geleneklere sahip bir milletin adı olarak kullanmaktayız. Töre ve kültür etrafında biçimlenen Türk milli kimliği farklı etnik yapıları kucaklayan ve kendi içinde eriten bir kimlik olmuş, hiçbir zaman insanların ten rengini, göz şeklini veya kan grubunu belirten bir kavram olarak ele alınmamıştır. Fakat bu demek değildir ki Türklüğün kültürel bir kimlik veya şahsi bir tercih olmaktan ayrı bir gerçekliği yoktur. Antropologlara göre ana nüvesini Türkçe konuşan insanların meydana getirdiği ve buna paralel olarak Türk dilli kitlenin çoğunluğunu kapsamına alan belirli bir ırk tipi mevcut olup, genellikle "Türk ırkı" veya "Turan ırkı" diye adlandırılan söz konusu zümre ise tüm değişiklikleri, karışımları ve özgün geçiş biçimleri ile belli başlı birkaç ülkenin asli ve hâkim nüfus unsurunu teşkil eder.

Fransız antropolog Joseph Deniker'in 1900'lerin başında kaleme aldığı eserinde yeryüzündeki bütün kavimlerin birçok fiziksel özellikleri nazara alınarak yirmi yedi gruba ayrıldığı ve grupların her birine "ırk" dendiği görülmektedir.¹⁴ Deniker'e göre bunlardan biri "Türk ırkı"dır. Türk ırkını beyaz ırklar grubunun doğu uç temsilcisi

¹⁴ Deniker'in kavimleri ırklara taksim yönteminde belirli bir bölgedeki insanların bünyelerinde en sık rastlanan somatik hususiyetler kıstas olarak alınmakta ve sonra da bu hususiyetlerin hepsini ya da birçoğunu kendilerinde toplayan fertler o coğrafyada baskın olan ırkın karışmamış tipik örnekleri kabul edilerek söz konusu fertlerin ~~ekseriyette~~ oldukları kavmin ismi muayyen ırka isim olarak takılmaktadır.

kabul eden Deniker Anadolu Türklerini de bu ırkın en batıdaki şubesi olarak sınıflar. Prof. Eugene Pittard da Türklüğün müstakil bir ırk olduğunu tespit ve teyit ediyor; "İrklar Tarihi" adlı kitabında "bunların kendi başlarına bir ırk olduklarını, başka ırkların birisinden ayrılmadıklarını" belirtiyordu. Coon ve Birdsall'ın 1960'larda yaptıkları klasifikasyon ise otuz iki grup içermekte ve onlardan birini yine "Türk ırkı" oluşturmaktaydı. Montandon ve Bartucz gibi bazı antropologların "Turan ırkı" ya da "Turanid ırk" olarak niteledikleri bu ırka Deniker, Cuvier ve Vallois "Turko-Tatar" diyorlar, Haddon ve Garn direkt olarak "Turki" veya "Turkic" ismini veriyorlardı. Nihayet yerli bilim adamlarımızdan Ord. Prof. Reha Oğuz Türkkan "Alp-Turanid", Prof. Metin Özbek ise "Asya Türk ırkı" adlandırmalarını tercih etmişlerdir.

Tam bu noktada hatırlatmak gerekir ki biyolojik bir olgu olan ırk tipinin kendi başına hiçbir anlamı bulunmamakta ve asla kişinin hangi etnisite ya da milliyete mensup olduğunu tayin eden bir nitelik taşımamaktadır. Irk kökü gibi doğal gerçekliklerle etnik, dilsel veya milli kimlikleri özdeşleştirmemek; bunları tamamen ayırık ya da tamamen iç içe geçmiş değil de birbirini çapraz kesen inceleme alanları olarak mülâhaza etmek gerekir. Aynı bir grup içinde etnisite ve ırka aynı zamanda ve beraber olarak rastlanabilmesi, diğer deyişle belirli bir etnisiteden olan tüm insanları kapsamına alan ve o etnisiteden olmayan tüm insanları kapsamı dışında bırakan bir ırktan söz edilebilmesi için Basklar, Saamiler veya Eskimolar gibi coğrafi açıdan sınırlanıp bu halini zamanımıza kadar korumuş küçük topluluklara ihtiyaç duyulmakta ve kıtaların daha büyük alanlarında oturan büyük kitleler arasında ırklar, etnisiteler ve politik sınırlar birbirine karışmaktadır. Günümüzde Turanid ırkın görünür özelliklerini taşıyan milyonlarca insanın Slav, Kafkas, Fars veya Fin-Ugor dilleri gibi diller konuştukları ve kendilerini Türk olarak tanımladıkları bilinmekle birlikte, Dinarid, Armenid, Mediterranid, Nordid, Uralid ve Mongoloid fenotiplere sahip Türkler de vardır. Turani ırkın nispeten saf kalmış temsilcilerine ancak Orta Anadolu veya İç Batı Türkistan gibi belirli bölgelerde tesadüf edilebilirken, Türk dili ve medeniyeti ise Avrupa içlerinden Sibiryâ'nın kuzey kıyılarına kadar gitmek suretiyle ırktan çok daha geniş bir yayılışa sahip bulun-

maktadır. Benzer şekilde bir ırk sanılan Yahudilik de aslında dini bir aidiyet olup, Orta Doğu Yahudileri Akdeniz ve Ön Asya ırklarının ortalama özelliklerini yansıttıkları halde diğer Yahudi cemaatleri bu özellikleri taşımamakta ve hatta siyahî Yahudilere dahi rastlanabilmektedir. Avrupa kavimlerini Latin, Cermen ve Slav olmak üzere üç büyük gruba ayıran ve linguistik bakımdan itiraz kabul etmeyen sınıflamalar da ırksal bakımdan hiçbir değer taşımazlar. Zira dünyanın bu parçasındaki antropolojik ırk tiplerinin kuzeyden güneye şeritler halinde sıralandıkları ve fakat Latin, Cermen ve Slav makroetnoslarının (dil ırklarının) tersine olarak batıdan doğuya doğru dizildikleri bilinmektedir.

TURAN/TÜRK IRKI

Türk dilli halklarla doğrudan ilişkilendirilen ve kimi zaman Türk ırkı diye adlandırılabilirdiği de görülen Turanid ırk Asya'nın beyaz ırklarından birisi olup, bu kıtanın Mongoloid olarak bilinen sarılarından çok başka antropolojik çizgilere sahiptir. Bilimsel anlamda ilk kez Joseph Deniker tarafından tanımlanan Turan/Türk ırkı hem nüfus ve hem de gösterdiği yayılım bakımından diğer bütün ırklarla yarışabilir. Güney Sibiry'a'dan çıkıp Türkistan'ı aşarak Orta Avrupa ve hatta Fransa'ya değin sokulan Türk tipine kuzeyden başlayarak Hindistan, İran ve Balkanlara kadar uzanan geniş coğrafyanın hemen her yerinde rastlayabiliriz. Atlı-göçebe kavimlerin tarih boyunca barındıkları yurtlarda ve eski Kimmer, İskit-Saka, Sarmat, Hun, Göktürk, Avar, Bolgar, Oğuz, Uygur, Macar, Peçenek, Kuman ve daha sonra katılan diğer Türk ve Tatar kavimleri içinde -gerek sayı ve gerekse etkinlik açısından- en büyük kitleyi bu ırkın insanları oluşturmuştur. Bugün de Sibiry'a'nın güneybatı steplerinde ve özellikle Altay bölümünde, Orta Asya'da, Kırgız bozkırlarında, Pamir Yaylasında, Kafkasya ve Karadeniz çevresinde, Anadolu ve Trakya'da, Moldova, Dobruca, Bulgaristan ve Macar Ovası'nda büyük topluluklar halinde varlık göstermektedirler.

Derileri beyaz veya buğdaydır. Başları bariz biçimde brakisefal, başlarının tepesi yuvarlakça ve ense kısımları da genellikle eğimlidir. Kafatasının arka orta kısmında bulunan küçük ve belirgin tüm-

seğin ("Türk tüberkülü" veya "Turan çıkıntısı") bu ırka özgü bir anatomik özellik olduğu iddia edilir. Ay yüz diye tabir edilen yüzleri görece geniş ve iki taraftan şişkin olduğu halde Mongoloidlerdekine benzemez ve kesin olarak Europid karakterdedir. Burunlar düz ya da hafif konkav olup, ne Dinariklerdeki çengel burun kabalığına, ne Ermeni burun etliliğine, ne Doğu Balkan burun basıklığına ve ne de Mongoloid ırkların burun yassılığına rastlanır. Burun-dudak çizgisi derinde, ağızlar nispeten küçük, dudaklar ortalama olarak ince ve düzgündür. Kulaklar çok kere ufak ve yatıktır. Saçlar ekseriya düz ve istisnai durumlar dışında kestane ya da siyah renktedir. Sakal ve bıyık ne Ön Asya kavimlerinde olduğu gibi teni karartacak kadar sık, ne de Mongoloid ırklardaki kadar zayıf ve seyrek. Elmacık kemikleri hafif çıkıntılı, çene değirmi ve bazı beyaz ırkların tersine çok yüksek olmayan çeşittendir. Kaşlar sert ve seyrek olduğu gibi, yaşlandıkça da dış kenarları dökülebilir. Kaş kemerini meydana getiren kemik düz olarak gelişmiştir. Canlı ve parlak gözler çeşitli renklerde ve hafif kıvrımlı olabilmekle birlikte, Mongoloid perde bunlarda yoktur. Ne çok çekik, ne de çok yayvan ve iri olan gözleri ("Türk gözü" veya "Yörük gözü") badem biçimindedir. Gözün iç köşesi dış köşeye nazaran biraz daha fazla içeri kayabilmekte, nispeten küçük ve dar olan göz yarıkları ise karakteristik sayılmaktadır.

Boy orta veya uzun, boyunlar kısa, omuzlar geniş, beden genelde adaleli ve şişmanlamaya müsaittir. Gövdeler alt tarafa nazaran kısa değildir. Ciltleri ince, cilt altı yağ dokuları kalın, vücut kılları orta gürlüktedir. Vücutta renksiz et benlerine ve koyu cilt lekelerine sıklıkla tesadüf edilir. Gerek Batı ve gerek Doğu Türkleri arasında ağırlıklı biçimde rastlanan kan grupları ise A ve 0 Rh (+) olarak saptanmış olup, bunları sırasıyla B ve AB izlemektedir.

Macar Ovası Alt Irkı

Orta Çağ'a doğru Avrupa'da beliren Macar veya Hungaruslar Türkçe konuşmamakla birlikte¹⁵ Turanî ırk tipinin belirgin özelliklerle

¹⁵ İlk İslam kaynaklarından eski Roma tarihçilerinin notlarına varıncaya dek 5. yüzyıl sonrasının tüm tarih belgelerinde bü-

rini taşıyan bir halk olup, bu ırkın Macar Ovası (alföldid) veya Güçlü Andronovo (strong-andronovo) varyasyonunu temsil ederler. Batı Sibirya'da Onogur Bolgarları olarak bilinen göçebe bir Türk topluluğunun Fin-Ugor asıllı yerel toplumlarla karışımından meydana çıktıkları sanılan tarihteki ilk Macarlar önce Sabar baskısıyla yurtlarını terk edip Urallara sokularak Sarmat ve Alanlar gibi çeşitli Öntürk kavimlerinin kalıntıları ile karışmış ve Hristiyanlığın ilk dönemlerinde buradan da püskürtülerek daha batıya yönelmek durumunda kalmışlardır. Güneybatı doğrultusunda ilerleyerek Don ve Kuban nehirleri arasındaki topraklarda yerleşme olanağı bulduktan ve burada Hazar Türkleri ile bir süre komşuluk ettikten sonra ise diğer isyancı Türk boylarıyla birlikte Don Nehri'nin batısına kayacak ve bugün Macaristan denen coğrafyaya kadar sokulmayı başaracaklardır. Tarih boyu Türk kavimleriyle simbiyotik bir ilişki içerisinde oldukları görülen Macar topluluklarının zaten büyük ölçüde Türkleşmiş olarak geldikleri Macaristan'da da Kimmer, İskit, Sarmat, Hun ve Avar bakiyelerinden oluşan bir başka Turanî tabaka ile karşılaşmış ve karışmışlardır ve en son olarak çok sayıda Kuman ve Peçenek kabilesini kendi gen havuzlarında erittikleri bilinmektedir.

İlk bilimsel tanımlamasını Lajos Bartucz'un yaptığı Macar Ovası fenotipine Macaristan ahalisinin önemli kısmı dışında Bolgar Tatarları, Güney Kazakistan ve Doğu Türkistanlılar, Özbekler, Kırgızlar ve Çuvaşlar gibi değişik Türk toplulukları arasında da yoğun olarak rastlandığı tespit edilmektedir. Tenler beyaz veya buğday, boylar orta ve uzun, başlar brakisefaldir. Başın arkası yuvarlak, boyun kısadır. Çene açısı geniş, yüz yüksek, alın profili dik veya yarıdik, kaş araları gelişmiştir. Elmacık kemikleri çıkıntılı, burun sırtı düz, gözler hafif kıvrımlı ve yeşilimsidir. Göz yarıkları dar, ağız girişi küçük, dudaklar incedir. Saçlar dalgalı veya düz olup, siyah ya da kestane rengidir.

yük bir kararlılık ve inatla "Türk" olarak adlandırılan Macarlar günümüz itibarıyla Fin-Ugor dillerinden biri sayılan ve Türk dili ile yakın akrabalığı bilinen Macarca'yı konuşmaktadırlar. Türkçe ile Macarca arasında kök ve mana özdeşliği taşıyan bine yakın sözcük tespit edilmiş olup, esasen bu iki dilin yapısalılık düzleminde de pek farkları bulunmamaktadır.

Anadolu Alt Irkı

Büyük çoğunluğu Oğuz etnik-dilsel soy çizgisinden inmekte olan Balkan, Türkiye, Kıbrıs, Suriye ve Irak Türklerini Türk ırkının Anadolu (pamiro-anatolid) ya da Oğuz (oghuzid) alt ırkında toplamakta ve aynı formlara yine Oğuz lehçeleriyle konuşan Azerbaycan-Türkmenistan ahalisi arasında da yaygın olarak rastlamaktayız. 9.-10. asırlardan itibaren anayurtlarını terk ederek bereketli güney ülkelerine doğru hicrete başlayan ve yüzyıllar içinde de geniş coğrafyalara saçılan Oğuz boy ve uruglarında gerek Ön Asya ve Akdeniz ırklarıyla karışma, gerekse yeni ekolojik koşullara intibak yoluyla gerçekleştiği düşünülen bir dizi fiziksel değişim gözlenebilmektedir. Fransız araştırmacı Deniker tarafından Türk ırkının batıdaki ileri karakolu olarak tanımlanan Anadolu/Oğuz Türkü İtalyan antropolog Biasutti'ye göre ise Pamir-Fergana tipin Ön Asya'ya uzanmış metamorfik bir değişkesinden başka birşey değildir.

Günümüz Anadolu Türklüğünün az karışmış temsilcileri arasında Batı Anadolu'nun kıyı bölgeleri ile Orta ve Doğu Anadolu'da yaşayan yangöçer Yörükler, Manavlar ve çeşitli Türkmen toplulukları¹⁶ başı çeker. Boyları orta veya ortadan biraz uzun, bacakları nispeten kısa, bedenleri kitlevi ve şişmanlığa eğilimlidir. Brakisefal kafaları çok geniş olmayıp, daha ziyade kısıdırılar. En belirgin brakisefali Orta ve Kuzey Anadolu'da ve özellikle Bektaşî ve Tahtacılar arasında görülür. Alın düz ve yüksek, enseler genellikle yassıdır. Burun orta büyüklükte, bazen de kısa gaga burun biçimindedir. Burun-çene açısı çoğunlukla yüz elli derecenin üzerinde ve elmacık kemikleri hafif çıkıktır. Deri, saç ve göz renkleri en açık tonlardan koyu tonlara kadar giden bir yelpaze oluşturur. Gözler hafif eğimli ve badem biçiminde, kaşlar kalınca ve zaman zaman ortada birleşmeye mütemayil, kıl sistemleri ise iyi gelişmiştir.

¹⁶ Özellikle Toros ve Kozan Dağı Türkmenlerinin bin yıldır sadece kendi içlerinde evlendikleri ve dolayısıyla özgün fizik özelliklerini aynen muhafaza ettikleri bilinmektedir.

Hazar Ötesi Alt Irkı

Türkmenistan, Horasan ve her iki Azerbaycan Türklerinin önemli bir kısmı ile başta Kumuklar olmak üzere Dağıstan Türklerinin tamamına yakını Hazar Ötesi (trans-caspianid) ya da Türkmen-sahra (turkmen-saharid) adı verilen alt ırkın kapsamındadırlar. Bazı antropologlarca İran'ın kuzey eyaletleri Gilan ve Erdebil'den Azerbaycan-Dağıstan sınırına kadar yayılmış halde yaşayan Fars dilli Taliş ve Tat halklarının yanı sıra Kafkas dil ailesine mensup diller konuşan Laklar, Rutullar ve Tabasaranlar da Türk ırk kompleksinin bu koluna dâhil edilegelmiştir. İlk kez Sovyet prehistolog Alekseyev'in tasniflerinde yer bulan Hazar Ötesi ırk tipinin bazen belirginleşip bazen silikleşen etkisini Kuzey Kafkasya'dan Orta İran'a ve oradan da Özbekistan içlerine uzanan hat boyunca hissetmek mümkündür.

Tarih içerisinde Kafkas, Semitik veya İrano-afgan unsurlarla bölgeden bölgeye değişen nispetlerde karışmış oldukları bilinen Hazar Ötesi Türkleri birçok yerel tiplere bölünen Turan ırkının daha ziyade çöl yaşamına uyum sağlamış bir komponentini temsil ederler. Şöyle ki ten renkleri normal beyaz veya açık esmer, saçları istisnasız siyah, boyları ve bacakları uzundur. Başlar çoğunlukla brakisefal olup, bazı yörelerde dolikosefaliye doğru bir eğilim gözlenebilir. Vücutlar ince yapılı, yüzler uzun ve kemikli, yanaklar çıkıktır. Burun sırtı hafif konveks, gözler badem şeklinde ve koyudur.

Pamir-Fergana Alt Irkı

Orta Asya Türklerini simgeleyen iki büyük Turanî koldan biri olan Pamir-Fergana (pamiro-ferganid) tipi insan güçlü Mongoloid izler taşıyan Kuzey Türkistan insanının aksine özgün Europid vasıflarını muhafaza edebilmiştir. Kaynak yerinden uzaklaşıldığı oranda ve özellikle yayılım sahasının doğu ve batı uçlarında belirgin konstitüsyon farklılıkları kazanan Türk ırkının en iyi bu alt ırk bünyesinde karakterlendiği söylenir. Özbek grupları, Karakalpaklar, Uygurlar, Hazaralar, Doğu ve Güney Kazakistanlılar, ova Kırgızları, İdil boyu

Tatarları, Başkurtlar ve hatta Farsi bir dil konuşan Pamir Tacikleri¹⁷ söz konusu grupta değerlendirilmektedir.

İlk defa Sovyet fizik antropolog Yarkho tarafından dile getirilmiş olan Pamir-Fergana kategorisi sonraki tipolojilerde Turanî Macarları, Anadolu Türklerini ve dahi Hazar Ötesi grupları kapsayan çok geniş ölçekli bir zümre olarak da ele alınabilmektedir. En tipik örneklerine Pamir Yaylası ile Fergana Vadisi arasında kalan coğrafya üzerinde rastladığımız bu sınıfta kirli beyaz cilt yaygın olup, saç ve göz koyu tonlardadır. Göz şekli çoğu kez çekik değil, daha ziyade kısık ve çukurlara doğru yumuk bir görünüştedir. Gözler ile kaşlar arasında az bir boşluk bulunur. Kafalar hiperbrakisefal, kafataslarının arkası düzdür. Boylar orta veya kısa, elmacık kemikleri hafif çıkık ve yüzler geniştir.

Aral Alt Irkı

Alman antropologlar Eickstedt ve Schwidetzky tarafından standardize edilen Aral (aralid) formuna ise Hazar Denizi'nin doğusundan Aral Gölü ile Tanrı Dağları'nın yamaçlarına uzanan Kuzey Türkistan coğrafyasının bazı bölümlerinde Pamir-Fergana tiple kaynaşmış, bazı bölümlerinde de Mongoloid öğelerle iyiden iyiye karışmış halde rastlanır. Sarı ırka atfedilen birtakım vasıfları açık biçimde taşıyan Arallılar henüz Andronovo kültürü zamanında Altayların kuzeyinden Çin içlerine kadar yayılarak bu sahanın Mongoloid göçebeleri ile temas sağlayan ve sonra Orta Asya'da yaşanan Hun, Juan Juan, Göktürk ve Cengiz iktidarları sırasında çok sayıda Moğol ve Tunguz kavmini bünyelerinde eritmiş olan Doğu Türkleri ile 14 ve 15. yüzyıllarda Kuzeydoğu Kazakistan'ın İpek Yolu kısmında yine Moğollarla karıştıklarını bildiğimiz Kıpçak Türklerinin halefleridir.

Kazak-Kırgız ve Altay-Sayan toplumlarının temel ögesini oluşturan Aral alt ırkında deri buğday rengi, benizler kavruk, gözler ha-

¹⁷ Belirgin biçimde Turanî bir görünüme sahip olan Pamir Taciklerinin çok erken çağlardan itibaren İran dilli Soğdakların arasına karışan ve zamanla dillerini kaybeden Saka Türklerinin torunları oldukları düşünülmektedir.

fifçe çekiktir. Batıdan doğuya doğru gidildikçe göz çekikliği artmakta ve göz kapakları şişmektedir. Yüzler geniş ve düz olup, alınlar arkaya doğru batık değildir. Yanak kemikleri az çıkık, burun kemikleri yüz sathından ayrıktır. Başlar brakisefal, iskelet ve kemikler ince, boylar orta veya kısadır. Vücut kılları ve sakallar orta gürlükte, saçlar ise düz tipte ve koyu tonlardadır.

TÜRK İRKİNİN DOĞUŞU VE ANAYURDU

Tüm dünyadaki hızlı etnik oluşum süreçleri bilinen insan ırklarının birçoğunun şekillenmesini tamamladığı ve etnogenetik birliklerin ilkel toplum ve akraba kabile grupları döneminden uzak mesafelere göçen, fetihler yapan, diğer kabileleri kendilerine tabi kılan ve bir sonraki aşama olarak da onları özümlemeye başlayan büyük ölçekli kabile toplulukları dönemine geçtikleri Neolitik Çağ sonu ile Kalkolitik Çağ başlarına (M.Ö. 8000-3500 yılları arasına) tekabül etmektedir. Beşeriyetin kendisi ve çevresini tanıma durumundan üretici ekonomi safhasına atladığı bu dönemde Hint-Avrupa, Bantu, Sami, Çin-Tibet ve Türk dilleri gibi bazı büyük diller ve dil aileleri de yapılanmaya başlamıştı.

Türk halklarının etnogenezi hakkında fikir ve tezler ortaya koyan araştırmacılar tarihsel, linguistik, etnografik, arkeolojik, antropolojik ve genetik verilere dayanmak suretiyle elde ettikleri sonuçlardan yararlanagelmışlerdir. Bu gruba giren Rus arkeologlarından Kisselev ve Çernikov'un kazı ve çalışmalarına göre aynı bilimcilerin "Andronovo İnsanı" dediği tipin temsil ettiği beyaz ve yuvarlak başlı ırk Türk veya Turan ırkının prototipini teşkil eder. Konu üzerine yoğunlaşan yerli ve yabancı bilim adamlarının önemli bir kesimi Andronovo insanların M.Ö. 1700 ile M.Ö. 1200'ler arasında Yukarı Yenisey bölgesinde yarattıkları kültürün Afanasyevo (M.Ö. 3200-1700) ve Okunevo (M.Ö. 2000-1000) kültürlerinin ardılı ve gelişmiş şekli, Karasuk (M.Ö. 1200-700), Tagar (M.Ö. 700-300) ve Taştık (M.Ö. 300-M.S. 400) kültürlerinin ise öncülü olduğu konusunda hemfikirlerdir. Asya tarihöncesi uzmanları Vadetskaya ve Alekseyev de arkeolojik terminolojinin her birini birbirinden farklıymış gibi gösterdiği Afanasyevo, Andronovo ve benzer kültürel yadigârların birçok pa-

leoantropolojik malzemelerini tetkik ettikten sonra Güney Ural ile Güney Sibirya arasında şekillenen bu kültürlerin tek bir genetik kaynağa bağlandıkları sonucuna ulaşmışlardır:

“Afanasyevo insanları beyaz ırka mensup idiler ve o sıralarda komşuları olarak Moğollar veya bazı karışık küçük kabileler burada mevcuttular. (...) Afanasyevo ve Andronovo kültürüne mensup kabileler kültür ve tarih birliğine sahiptirler. Onların maddi ve manevi değerleri (defin gelenekleri) ve ekonomileri (hayvancılık ekonomisi) aynıdır; benzer şekilli seramikler yapmışlardır ve tek bir antropolojik tipe aittirler. (...) Afanasyevo kültürü, Güney Sibirya’da M.Ö. III. Binyıldan M.Ö. XVII. Yüzyıla değin varlığını sürdürmüştür. Andronovo kültürü onun yerini almıştır (M.Ö. XVII-XI. Yüzyıllar). Daha sonra onun yerini Karasuk kültürü (M.Ö. XI-VII. Yüzyıllar) almış, o da yerini Tagar kültürüne (M.Ö. VII-I. Yüzyıllar) bırakmış, Tagar kültürü ise yerini Taştık kültürüne (M.Ö. I. Yüzyıl-M.S. V. Yüzyıl) terk etmiştir.”

Ön-Türk kabileleri bugünkü Türkmenistan’ın başkenti Aşkabat yakınlarında ortaya çıkartılan Anav (M.Ö. 5000-1000) ve Amuderya deltası dolaylarında bulunan Kelteminar (M.Ö. 3000) kültürlerinin kurucularıyla da ilişkilendirilmektedirler. Hatta Sümer (M.Ö. 3600) medeniyetini başlatan kabile birliklerinin brakisefal ve beyaz Anavlıların Mezopotamya’ya uzanan kolları oldukları söylenir. Tarihsel sırasıyla Kimmerler, Sakalar, Sarmatlar, Massagetler, Aslar, Alanlar, Hunlar, Kuşanlar ve Tabgaçlar da -bünyelerinde başka ırklara mensup halklar barındırmakla birlikte- aslen ve mutlak surette birer Ön-Türk kavmidir. Buğday tenli, geniş başlı, orta boylu, yuvarlak yüzlü, koyu renk saçlı ve Mongoloid nitelik taşımayan hafif çekik gözlü olarak tasvir edilen bu ırk avcı ve savaşçı özellikte olup, koyunu, koyun köpeğini, çift hörgüçlü deveyi ve binek atı evcilleştirmiş, tekerlekli savaş arabaları kullanmış, demircilik ile kuyumculuğu başlatmış ve hayvan üslubuna dayalı geleneksel bozkır sanatının temellerini atmıştı.

Birçok ırkların ortaya çıkışından çok daha önce Türk ırkı dünyanın en büyük sahnesini oluşturan Avrasya'nın her çağında ve her köşesinde büyük rol oynamıştı. Bu ırkın tam olarak nerede ortaya çıkıp da Avrasya'nın geri kalanına yayıldığı hususu ise bilim dünyasının son yüz elli yıldır en çok tartıştığı konulardan biri olmuştur. Yabancı bilim adamlarının Türklerin türeneği ve anayurdu olarak Altaylar, Baykal Gölü doğusu, Mançurya, Kuzeybatı Asya, Aral çevresi, İdil-Ural, Merkezi Asya, Anadolu ve hatta Kuzey Irak gibi çeşitli bölgeler önerdikleri görülür. Çin kayıtlarına dayanan tarihçiler Altay dağları çevresini, etnologlar İç Asya'nın kuzey bölgelerini, antropologlar Tanrı Dağları etrafını, sanat tarihçileri de Kuzeybatı Asya sahasını ve Baykal'ın güneybatısını ağırlıklı olarak tercih etmişlerdir. Türkistanlı bilim insanlarına göre Türklerin anayurdu Orta Asya'da olup, tam olarak Tanrı Dağları ile Aral Gölü arasında kalan bölgededir. Azeri araştırmacılar Subarular, Gaşgaylar, Turuklar, Kangarlar, Kumanlar ve Sahalar gibi en eski Türkleri Ön Asya'ya da yerleştirmektedirler. Türkiyeli araştırmacılar ise daha ziyade Altaylar ve Tanrı Dağlarından Baykal mıntıkasına kadar uzanan toprakları Türklerin ilk yerleştiği yerler olarak kabul etme eğilimi gösteregelmişlerdir. Ord. Prof. Zeki Velidi Togan anayurdun Tanrı Dağları'nın kuzey ve batı yamaçlarından Aral Gölü'ne doğru uzanan bölge olabileceğini düşünürken, Prof. İbrahim Kafesoğlu da Togan'ın vurguladığı bölgenin kapsamına giren daha dar ve belirgin bir alanı en eski Türk ata yurdu olarak belirlemekte ve Andronovo kasabası etrafına işaret etmektedir. Buna göre Kuzey Altayların hemen batısında ortaya çıkartılan Afanasyevo ve Andronovo kültürlerinin temsilcisi olan brakisefal ve savaşçı beyaz ırkın Ön-Türk kavimlerinin ana çekirdeğini teşkil etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Aynı kanaatleri az çok paylaşan Prof. Bahaeddin Ögel de Türklerle ilişkilendirilen Turanid tipin Avrupalı insan tipiyle Mongoloid insan tipinin karışımından ortaya çıktığını ve beyaz nüfusun fazla olduğu coğrafi bölgelerde beyaz, Mongoloid yoğunluğunun fazla olduğu yerlerde Mongoloid tipe yakın olduğunu ifade ettikten sonra

Ön-Türk insan tipinin başlangıç noktasındaki bir beyaz ırk tabakasının varlığından bahsetmektedir:

“Altay dağları ile Sayan dağlarının güneybatı kısımları, ilk çağlardan beri brakisefal, beyaz bir ırk tarafından iskân ediliyordu. Bu ırk bir yandan Tanrı Dağları bölgesine yayılırken, diğer yandan bugünkü Kazakistan içlerine doğru sızmıştı.”

Fransız fizik antropolog Vallois’e göre Türkler Türkistan ve Sibirya stepleri gibi büyük ırkların birleştiği geniş temas bölgelerinden birinde oluşmuş ve geçit karakterler gösteren bir ırktırlar. Vallois Mongoloid ırkın ancak silik izlerini taşıyan bu ırkın beyaz ırklar arasında mütalaa etmesinin doğru olacağını da belirtmektedir.¹⁸ Nitekim eski Türk halklarının batıdaki komşuları İranlılar, Yunanlılar ve Romalıların tuttukları kayıtlarda çıkık elmacık kemikli ve çekik gözlü olarak tasvir edilirken, doğu komşuları Moğollar ve Çinliler tarafından beyaz tenli, iri gözlü ve düz yüzlü olarak tanımlandıkları bilinmektedir. Burada dikkatleri çekmesi gereken husus söz konusu özelliklerin “komşulara göre” belirlenmiş olması ve ne Avrupalıların, ne de Uzak Asyalıların Türkleri kendilerine tam olarak benzete-bilmeleridir. Demek ki eski ve hakiki Türk tipi Ön Asya ve Akdeniz beyazlarından da, Uzak Asyalı sarılardan da ayrılan özelliklere sahip ve ortada (sınırlararası) bir tipti.¹⁹

¹⁸ Macaristan ovaları, İtalya’nın Po Ovası, Napoli civarı, İber yarımadasının büyük bir bölümü, Doğu Gürcistan ve daha nice memleketlerde yerleşen kalabalık Hun, Avar, Peçenek ve Kıpçak boyları uzun zaman içinde Slavlaşmış, Romenleşmiş, Cermenleşmiş ya da Franklaşmış, din, töre, gelenek ve görenekleri ile birlikte dillerini unutarak tarihten silinmiş oldukları halde buralardaki hiçbir halkın Türklerle karıştığı için Mongoloidleşmemiş olması da Türk tipinin tarihin hiçbir devrinde Mongoloid tipe meyletmediğini kanıtlıyor olsa gerektir.

¹⁹ İskit devrine ait Altay mezarlarından Pazırık’ta tespit edilen insan cesetlerinin bazen beyaz (Europid), bazen sarı (Mongoloid) ve bazen beyaz-sarı (Europo-mongoloid) tipi andırıyor oluşları da Türk ırkının böylesi bir karışma ve arınma süreci sonunda ortaya çıktığını düşündürmektedir.

Fransız Türkolog Jean Paul Roux da Türklerin anayurdunu Asya'nın doğuda aramış ve Altay dilli halkların en eski coğrafi dağılımını belirlemeye çalıştığı muhtelif eserlerinde Türk ırkının ilk yaşam alanı olarak Moğolistan çevresi ile daha kuzeyini göstermiştir:

“Az çok güvenilir bir yer saptamasında bulunamadığımız en eski Orta Asya insan coğrafyası tablosu Ön-Tunguzları en doğu uç noktaya, yani bugünkü Mançurya'ya, Ön-Moğolları Doğu Moğolistan ile Batı Mançurya'ya yerleştirir. Ön-Türkleriye Moğolistan'ın büyük bir bölümüne ve Balkaş Gölü yönünde biraz daha batıya doğru yayarak yerleştirmektedir. (...) Sibirya'da zamanında Karasuk diye anılan (M.Ö.1200-700) ve Yukarı Yenisey kıyısında bulunan Minusinsk bölgesinde yapılan kazılarda çıkan brakisefal kafataslarında düzenli bir artış görülmüştür. Bu, büyük bir olasılıkla Ön-Türklerin sonraki devirlerde buraya yerleşmesinden kaynaklanmaktadır. Tagar çağındaysa (M.Ö.700-300) aynı durum Altay bölgesinde meydana gelmiştir. Ve nihayet M.Ö. 300 yılından sonra Güney Sibirya ile Altay sıradağlarının güneyinde brakisefallerde artış meydana gelmiştir. Dolayısıyla Türklerin o güne kadar hep kuzeyde kalan atalarının miladın başlarında, önceleri yavaş yavaş, daha sonralarıysa birden kopup gelerek Balkaş Bozkırları ile Tanrı Dağları'nın kuzey bölgelerine kadar eriştiklerini söyleyebiliriz.”

Son bulunan Hun kurganlarından çıkartılan iki bin yıllık iskeletlerin günümüz Türk dünyası insanına benzer DNA gruplarını (y-haplogrup C3x, Q, R1, R1a, R1b; mt-haplogrup M, T2, U4, U5a, W) içeriyor oluşu Roux'un Türk boylarının Hun periyodu sonunda Moğolistan'dan çıktıkları yolundaki tespitlerini desteklediği gibi, Türk kültüründeki rengeyiği benzeri hayvan kültleri ve diğer bazı arkeolojik materyaller de en eski Türklerin en azından bir kısmının kuzeyden gelmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Ne var ki Doğu veya Kuzeydoğu Asya merkezli oldukları var-sayılan Türk kavimlerinin Avrasya hattındaki binlerce yıllık mevcudiyetleri delillendirildikçe bunların bilinen tarihlerinin bilinmeyen tarihleri yanında çok güdük kaldığı görüşü kuvvetlenmektedir. Türklerin tüm Avrasya'nın etnik manzarasına şekil veren tarihsel rolleri kesin bir biçimde ortada dururken ve Türklüğün en baştan itibaren etraftaki etnik blokları ilhak etmek suretiyle büyüdüğü de mantık dışı bir iddia olduğuna göre Altay-Moğolistan bölgesini Türklerin tek türeneği ilan etmek en başta beşeri coğrafyanın kurallarına aykırı kaçacaktır. Zira günümüz Türk halklarının dünya üzerindeki geniş dağılımları göz önünde bulundurulduğu takdirde ilk Türklerin fışkırdığı anayurdun dünyanın dört bir tarafına Türk ihracı için uygun ve verimli bir yer olması gerektiği; bu kadar insan üretme kapasitesi bulunmayan ve en fazla birkaç kabilenin yan yana yaşayabildiği kurak ve verimsiz Altay bozkırlarının ise Türklüğün yegâne kaynağı değil, etnik üslerinden sadece bir tanesi sayılabileceği anlaşılmaktadır. Bu yeni ve yaygın kanaate göre Türk varlığı Güney Sibirya'dan çok evvel Ön Asya'da belirmiş ve erken çağlardan itibaren Avrasya'nın büyük bir bölümünü kaplamış bulunuyordu. Karaçaylı araştırmacılar Kazi Laypanov ve İsmail Miziyeve de Asya ile Avrupa'nın kavşak noktasında yer alan ve kadim Kurgan kültürünün hayat bulduğu coğrafya olan İdil Nehri ile Ural Dağları arasının eski yerli nüfusunu Türkler ve Fin-Ugorların uzak atalarına bağlarlar:

"Türkler özellikle bozkır şeridini, Fin-Ugorlar ise orman şeridini işgal etmiş olmakla birlikte, birbirleriyle sıkı temas içindeydiler. (...) Güneybatıya yönelen Kurganlı göçebeler, eski Ön Kafkasya halklarıyla sıkı bağlantı içine girdiler. Buradan da, ileride adları Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan olacak bölgelere ve yine yerleşik halde bulunan eski halklarıyla ilişkiye girdikleri Ön Asya ve Küçük Asya topraklarına ulaştılar. (...) Doğuya göç eden Kurgan kültürü insanları ise sarı ırka mensup kabilelerle karıştı ve hafif Mongoloid çizgiler taşımaya başladılar. Bunlar, Sayan-Altay dağları, Orta Asya ve Kazakis-

tan bozkırlarında Kazaklar, Kırgızlar, Hakaslar, Altaylılar, Tuvalar, Uygurlar, Yakutlar, Özbekler, Türkmenler ve diğer Türk halklarını şekillendiren ana unsurlardan biri oldular. (...) Batı ve güneybatı istikametinde yerleşmiş olan Kurgan kültürü kabileleri, kendi Avrupai özelliklerini muhafaza etmişler ve kadim Kafkas, Bulgar, Karayay, Balkar, Kumuk, Azerbaycan ve Anadolu Türkünün oluşum sürecinde ana unsur olmuşlardır. Hiç şüphesiz kurgan kültürü mensuplarının önemli bir bölümü kendi ata yurdunda kalmıştır ki, İdil boyundaki Türk dilli Tatarların, Başkurtların ve Çuvaşların nüvesini oluşturanlar da bunlardır.”

Altaylardan farklı olarak İdil-Ural bölgesinin bozkır ve orman bölgeleri Türklük gibi büyük ve kalabalık etnosların hızlı gelişimine fevkalade elverişli şartlar sunmakta, hayvancılık için gerekli meralar, av hayvanlarının yaşaması için gerekli orman tabakası, balıkçılık için nehir ve göllerin yanı sıra zengin maden yataklarıyla öne çıkmaktadır. Anayurdun İdil-Ural olduğu hipotezini akla yatkın kılan bulguların başında ise M.Ö. 5. bin yılda o bölgede ortaya çıkan ilk kurgan setleri, tahta kalıplar ya da arabalar içindeki definler, içine keçe veya kamış şilte serilmiş mezarlar, kurban edilmiş at veya koçlarla birlikte gömüldüğü anlaşılan insan cesetleri, keçeden yapılma geçici meskenler, gütmeye hayvancılığın geliştiğine ve gıda olarak at eti, koyun eti, kımız ve ayran tüketildiğine dair işaretler gibi Türk halklarıyla özdeşleşmiş kültür elementleri gelmektedir. Hâlbuki arkeologlar Altayların ne neolitik devre ve ne de bronz çağının başlarına ait katmanlarında Türk halklarının eski etnokültürel özelliklerine bu denli belirgin bir biçimde rastlayabilmişlerdir.

Türklerin anayurdu konusunu ayrıntılı olarak inceleyen ve Karayaylar, Kumuklar, Tatarlar ve diğer Doğu Avrupa Türk halklarının dilleri ve tarihlerini yine detaylı bir şekilde araştırmış olan kıymetli Macar Türkologu Gyula Nemeth en eski Türkçe ile Ural dilleri arasındaki bağlantıyı ve eski Hint sözcükleri ile Türkçe sözlerin ilişkisini ortaya koyduktan sonra şu suali sorar:

“Acaba hangi bölgede, en eski Türklerle bugünkü Urallıların ataları komşu bulundukları sırada eski Hint sözlerini alabilirler?”

Nemeth'e göre söz konusu bölge güçlü bir olasılıkla Batı Asya bozkırlardır ki, bu takdirde Laypanov-Miziyev ikilisinin tespitleri büyük ölçüde doğrulanır:

“Malum olduğu üzere, Türklerin yaşadıkları eski bölgeler umumiyetle Merkezi ve Doğu Asya'dadır. Buna karşılık ben, linguistik verilerle de uygunluk arz etmesi münasebetiyle ilk Türk vatanının Doğu Avrupa ve Batı Asya'da araştırılmasını öneriyorum. Zira Türk kabilelerinin Ural'dan çıkarılması ve Ural kabilelerinin ilk yaşam bölgelerinin de Merkezi veya Doğu Asya olduğunun savunulmasının ciddi bir dayanağı yoktur.”

Prof. Hasan Eren ve Doç. Osman Karatay gibi bazı değerli bilim adamlarının ana Türkçe'de kullanılan coğrafya, bitki ve hayvan adları ile ekincilik ve besicilik tabirlerinden yola çıkarak Türk anayurdu ya da türeneğine ulaşma çalışmalarının da benzer sonuçları vermiş olduğu bilinmektedir. Mesela kök dilimizde mevcut olan “kar”, “dolu”, “buz”, “sağanak”, “kasırga”, “tipi” ve “boran” gibi sözcükler Türkçe'nin kar fırtınaları ve şiddetli soğukların yaşandığı bir iklimde doğduğuna işaret ederken, buranın aynı zamanda dağ, taşı ve ormanı bol bir yer olduğu da yine en eski Türkçe'de bulunan “dağ”, “kır”, “korum”, “kaya”, “orman”, “yış” ve “bük” gibi kelimelerden çıkarsanmaktadır. Bu arada düzlükleri, suları ve ona bağlı yeryüzü şekillerini sıkça tanımlamış olan eski Türkler “öz”, “yar”, “yazı”, “çayır”, “kum”, “bataklık”, “ırmak” ve “göl” gibi kelimelerin yanında “geyik”, “elik”, “buğu”, “domuz”, “keçi”, “sincap”, “tavşan”, “samur”, “kunduz”, “tilki”, “arslan”, “kaplan” ve “pars” gibi hayvan adlarını biliyorlardı. Türklerin ülkesi eski Türkçe'deki “kavak”, “akkavak”, “meşe”, “kayın”, “köknar”, “çam”, “servi”, “dişbudak” ve “kızılağaç” isimlendirmelerinden anlaşıldığı kadarıyla yeşil ve ormanlık, “arpa”, “buğday”, “dan”, “tarla”, “çapa”, “saban” ve “orak” kelimelerinden çıkartıldığı kadarıyla da tahıl üretimine elverişli bir yerdi. Zamanımızdan birkaç bin yıl

evvel Asya kıtasında bütün bu özellikleri bir arada bulabileceğimiz tek yer ise kıtanın en batısı ile Avrupa'nın en doğusunu birbirine bağlayan İdil-Ural Havzası veya Azak Denizi ile Başkurdistan arasında kalan bölgeydi ki, Karadeniz'e kuzeybatı yönünden gelen Bug Nehri'nden itibaren Doğu Avrupa'daki ırmak ve akarsuların tamamının da sadece eski Türklerce kullanılan isimleri vardı.

Kazanlı bilgin Mirfatih Zekiyev'e göre çoğunluğu Kıpçak Türkçesi veya ona yakın diller konuşan Karaçay, Balkar, Kumuk, Çuvaş, Tatar, Başkurt, Karaim ve Macar halklarının Hazar ve Bolgar asıllı ataları İdil-Ural yerlisi Fin-Ugor kabilelerinin Türkleşmiş bir kısmının da katıldığı yerli Türk kabilelerinin (Sarmatlar ve Alanların) doğudan gelen Hun boyları ile birleşmeleri sonucu oluşmuştu. Zekiyev şayet ilk ata yurdu deyiimiyle bilim adamlarının geriye dönük olarak ulaşabildikleri en eski Türk yurdu kastediliyorsa o takdirde Türkologların varabildikleri en inandırıcı bölgelerin teorik açıdan İdil-Ural civarında bulunduğu ve gerek dilbilimsel, gerek arkeolojik, gerekse etnolojik sorulara cevap verebilen bu toprakların sadece Kıpçak Türkçesi konuşan halkların değil, bütün Türklerin ortak atalarının ilk yurdu olduğunu da söyleyebileceğimiz görüşündedir.²⁰ Zekiyev'in eserlerinde eğer gerçekten Türk dilinin oluşum izlerine henüz M.Ö. 4. binyılda Sümer dilinde ve 20-30 bin yıl öncesinde Amerika Kızılderililerinin Asyalı atalarının dillerinde rastlanıyorsa Türklerin ilk anayurdunun yeri ve mevcudiyet süresi ile alakalı teorilerin tamamının esassız hale geleceği de belirtilmektedir ki, büyük Tatar düşünürü vardığı bu doğru yargı ile -farkında olarak veya olmayarak- Ord. Prof. Reha Oğuz Türkkan tarafından ortaya atılan çift anayurt teorisinin makullüğü ve geçerliliğine işaret etmektedir.

²⁰ Hunlar ve Göktürklerin uzak atalarının "Batı Denizi (=Hazar Denizi ya da Aral Gölü?)"nin kuzey bölgelerinden çıkıp Çin sınırlarına kadar akın akın ilerlemiş olduklarını rivayet eden bazı eski Çin yıllıkları da bu görüşün yazılı dayanakları mahiyetindedir.

Reha Oğuz Türkkan'ın tezine bakılırsa Türklerin atalarının farklı tarihlerde ve farklı bölgelerde gerçekleşen iki farklı ortaya çıkış serüveni vardır. Türklüğün kökeni ve anayurdu konusunda uzun yıllar çalışmış ve bu hususta ortaya konan çeşitli görüşleri sentezleyerek gerçekçi temellere kavuşturmuş olan ünlü antropolog bugün bilinen anlamıyla Türk soyunun Maveräünnehir'den Tanrı Dağlarına kadar uzanan geniş coğrafyada varlık gösteren Ön ve İlk Türklerin kaynaşmasından doğduğunu²¹, bu iki atanın oluşumunda ise iki farklı ırkın rolü olduğunu tespit eder. Türkkan'a göre Ön ve İlk Türkleri Ural dağlarında yaşayan beyaz tenli, kumral saçlı, yeşil gözlü, geniş omuzlu, orta boylu ve yuvarlak başlı "Ön-Alpin" ırkına mensup insan grupları ile Sibirya'nın kuzey ucundan Baykal Gölü ile Tanrı Dağlarına doğru uzanan ve hemen tüm Asya sınırları ile ilk Amerikalıların da köken aldığı sanılan esmer tenli, hafif çekik gözlü, kara saçlı, iri burunlu ve dolikosefal başlı "Ön-Sarı" ırkına mensup insan gruplarının karışımı meydana getirmiştir.²² Bu iki ana kültür

²¹ Türklerin etnogenetik oluşumlarında iki tabakalı bir yapının rol oynamış olduğu Türk dilinin iki tabakalı yapısından da anlaşılmaktadır. Etimologlar tarafından çeşitli biçimlerde ortaya konduğu üzere normal bir dilde (yabancı dillerden yapılan alıntılar hesaba katılmazsa) bir kavram için genellikle tek bir sözcük (tek bir ses bileşimi) bulunmakta, ilk bakışta eşanlamlı zannedilen diğer kavramlar ise aslında onun ufak veya büyük farklar taşıyan alt türlerini anlatmaktadır. Mesela "köpek" kelimesi genel olarak o hayvan türünü anlatan kelime ise, "it" kelimesi bir köpek türünü anlatmak için kullanılıyor olacaktır. Fakat eskiden beri Türkçe'de "köpek" ve "it" kelimeleri genel olarak bu hayvan türünü anlatır ve hiçbir ayırım taşımazlar ki, herhangi bir anlam ayrıtısı olmayıp doğrudan bir kavramı genel manasıyla anlatan bu gibi daha birçok kelime çiftimiz (bör-rü-kurt, kurç-çelik, kend-balık, yel-külek, gönder-yolla, is-te-dile gibi) bulunmaktadır.

²² Prof. Michelangelo Naddeo'nun Fin-Ugor halklarının dil, kültür ve antropolojileri üzerine yapmış olduğu çalışmalara göre de M.Ö. 7000'ler civarında Batı Sibirya'daki lokal bir Proto-Mongoloid unsurun Alpin ırk ile temasları ardından batı

taşıyıcı unsurun yaklaşık beş bin yıl arayla iki kez karşılaştığı, önce savaştıkları ve sonra da karışıp kaynaştıkları zannedilmektedir.

Karışmalardan biri batıya, diğeri doğuya doğru göçler sırasınca cereyan eder. İlk karışma M.Ö. 9000 ile 7000 arasında Aral gölü dolaylarında gerçekleşmiş olup, Urallı Alpinler büyük bir ihtimalle çoğunluktadırlar. Bu karışmadan buğday tenli, brakisefal başlı, kestane renk saçlı, belli belirsiz çekik ve ela gözlü "Ön-Türkler (Pre-Turks)" doğmuştur. M.Ö. 6000 ile 4000 yılları arasında Maveraünnehir (Anavlılar), Mezopotamya (Subarular, Sümerler), Güney İran (Elamlar²³) ve Hindistan'a (İnduslular²⁴) sokulan Ön-Türklerin M.Ö. 3000'lerde Anadolu'ya (Türkiler, Hattiler, Hurriter, Luwiler) ve hatta oradan da M.Ö. 1. binyıl başlarında İtalya yarımadasına (Tursaka/Turska/Etrüsk'ler) göçtükleri sanılır.

İkinci karşılaşma ve karışma M.Ö. 4000'lere denk düşer. Bu kez Asyalı Kızılderililer çoğunlukta, Baykal Gölü ile Tanrı dağlarına dek göçen Urallı Alpinler ufak bir küme halindedir. Zamanla genler durulduğunda ise Ön-Türklerle akraba ve onlardan biraz daha çekik gözlü bir soy olarak "İlk-Türkler (Proto-Turks)" doğacak ve Çin kaynaklarında geçen Hiung-nu'ların, Tu-küe'lerin, Ting-ling'lerin, Chou'ların ve Tik'lerin nüvesini meydana getireceklerdir.

Her ne kadar Afanasyevo ve Andronovo gibi kültür çevrelerinde gerçekleşen Ön-Türk - İlk-Türk karımları sonucu belirli bir homojenitenin meydana geldiği söylenebilir ise de, bu kaynaşmanın

ucu İdil Nehri ve doğu ucu Aral Gölü'ne uzanan Ural çizgisi üzerinde Türkçe gibi sondan eklemeli diller konuşan yeni bir toplum tabakası vücut bulmuş olmalı idi.

²³ M.Ö. 3000'e doğru Pers körfezinin kuzeyi ile Aşağı Dicle arasında kalan bölgede büyük bir medeniyet yaratan Elamlar eklemeli yapıdaki dillerinin hem çağdaşları Sümerler ve hem de Proto-Türklerle olan kesin bağlantısı dolayısıyla birçok türkologun ilgi ve merakını celbedebilmişlerdir.

²⁴ Hindistan'ın İndus vadisinde görülen ve karışık ırklardan oluşan Mohenjodaro kültürünün M.Ö. 3000-1300 yılları arasına rastlayan tabakalarında Hint yerleşigi Dravidler ya da bölgenin Hint-Avrupa menşeli öteki kavimleriyle ilişkilendirilemeyen brakisefal kafatasları ile Orta Asya Türk tipinde heykelcikler bulunmuştur.

nispeten İlk-Türkler lehine sonuçlandığı doğu bölgelerinde günümüz Tuvinleri, Tofaları, Hakasları, dağ Kırgızları, Doğu Kazakları ve Altay Türkleri gibi Moğolları ve hatta yer yer kimi Kızılderili kabilelerini (aralid tip) ve Ön-Türk kanının ağır bastığı batı Türk yurtlarında da çağdaş Çuvaşlar, Türkiye Türkleri, Azeriler, Türkmenler, yerleşik Özbekler, Turfan Uygurları ve Tacikler gibi Alpli tipi (pamiro-ferganid tip) daha fazla andıran insan gruplarının peydahlanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Aynı araştırmaya göre Orta Asya'da Türklüğü meydana getiren Ön-Sarı - Ön-Alpin karışmaları olur ve bugünkü Türk soyu da genel anlamda beyazlığa meyleden bir soy olarak belirirken, Alpinlerin Urallardaki az karışmış ahfadı Fin-Ugorlar ile Saamilere ve Alp-ler üzerinden Orta Avrupa'ya uzanan kolları günümüz Orta Avrupalılarına dönüşeceklerdir. Bir bölümü vaktiyle Amerika kıtasına geçmiş ve Kızılderililerin ana çekirdeğini teşkil etmiş olan Ön-Sarıların Asya'da kalan ve Türk etnogenezinde rol almayan son kolları ise Mançurya ile Kore arasındaki bölgede Sinitik ırkla karışmak suretiyle Moğol, Mançu, Tunguz ve Kore kavimlerini oluşturacaklardır. Oluşumlar sırasında etkileşim az çok devam etmiş olacak ki, bunların hepsinin dillerinde, kültürlerinde ve gen havuzlarında bir benzerlik izi (=Ural-Altay Ailesi?) kalmıştır.

Yukarı Asya denen ve yeryüzünün en muazzam jeolojik dramlarından birinin izlerini taşıyan uçsuz bucaksız kara parçasının ortaya çıkışı ve izolasyonu yaşları farklı iki ayrı dev dağ silsilesinin birleşen taarruzu sayesinde gerçekleşmiştir. Bir tarafta Tanrı Dağları ile eski Sibiryâ düzlüğü Angara'nın kenarlarını çevreleyen Altay Dağları oluşurken, öteki tarafta da hipotetik Avrasya denizinin yerini işgal ettiği düşünülen Himalaya kıvrımları belirmiştir. Kuzeybatıda Tanrı ve Altay dağlarının içbükey yayı ile buna karşı bir yay çizen güneydeki Himalayalar Türkistan ve Moğolistan'ı kuşatmış ve tecrit ederek buraları çevredeki ovaların üstünde asılı gibi bırakmışlardır. Denizlerin uzaklığı ve deniz seviyesinden yükseklik sözü edilen yüksek ülkelerin yazları sıcak ve kışları aşırı soğuk geçen çok sert bir iklime sahip olmalarına yol açmış, +40 ile -40 arasında değişebilen sı-

caklık farklarına neden olmuştur. Yüksekliği sebebiyle neredeyse kutup bitki örtüsüne sahip olan Tiber Dağları ile aynı sebepten ötürü Alp iklimine sahip Tanrı ve Altay dağları yarım dairesi dışında bütün Yukarı Asya kışın dinlenen ve yazın kuruyan otlaklara sahip bozkırlarla kaplıdır. Sulanan bölgelerde daha canlı, çölleşme yolundaki merkezi vahalarda gitgide can çekişen otlak ve bozkırlar Mançurya'dan Kırım'a, Kuzey Moğolistan'daki Urga'dan Merv ve Belh bölgesine değin uzanıp gitmekte, orada da kuzeyin Avrasya otlak-bozkırları yavaş yavaş Akdeniz ikliminin etkisine giren İran ve Afganistan'ın kurak ve subtropikal bozkırları ile birleşmektedir. Kuzeyde Avrasya bozkırlarının uzunlamasına sürüp giden bölgesi doğrudan doğruya İdil-Ural, Orta Rusya ve Sibirya'yı kaplayan Sibirya iklimli kuzey ormanları bölgesi ve Moğolistan-Mançurya'nın kuzey kısımları ile kaynaşmakta, orta kısmında ise pek hissedilmeyen bir şekilde sahralaşma yolunda olan üç merkezde, yani Kızıl-kum ve Karakum çölleri ile Tarım kapalı havzasındaki Taklamakan Çölü ve nihayet güneybatı ile kuzeydoğu arasındaki Lobnor'dan Mançurya sınırlarındaki Kingan'a kadar uzanan Gobi ve havalisinde çöl iklimine geçmektedir.²⁵ İşte bu bozkırların dâhili tarihi en güzel otlakları ele geçirmek için itişip kakışan, bazı hallerde gezinmeleri asırlar süren hayvan sürülerini yaylak ve kışlaklar arasında getirip götüreren, bu sonsuz gidiş-gelişlerde gerekli nizamı tesis edebilmek için çok erken çağlarda töreyle ve devlet düzeniyle tanışmış, bozkır şartlarının mecbur ettiği fiziki bir kanun uyarınca ve daha geniş imkânlarla ulaşmak gayesiyle mütemadiyen güney ve batı cihetlerine yönelmiş, sürekli etkileşim halinde bulunduğu komşu kavimlere kendi medeniyet değerlerini ihraç etmiş ve çoğu kez fethe kadar vardırdığı akınlarıyla bütün Asya'yı titretmiş atlı ve savaşçı Türk-Moğol kavimlerinin ortak tarihidir. Tarım havzasına, diğer deyişle şim-

²⁵ Fransız tarihçi ve coğrafyacı René Grousset'e göre Gobi Çölü'nün Baykal ormanları, Orhon ve Kerulen stepleri ve Kuzey Moğolistan ile Alaşan, Ordos, Çakhar ve Jehol bozkırlarıyla birlikte Güney Moğolistan arasına sıkışması eski çağlardaki Hunlardan orta çağlardaki Göktürklerle kadar Türk imparatorluklarının uzun süre yaşamalarını daima engelleyen sebeplerden birisi olmuştur.

diki Doğu Türkistan'a gelince bozkırların çöl tarafından istila edilmiş olması oraya özel bir mukadderat çizmiş, buraya inen Türk boyları göçebe hayatı tamamen terk ederek kervanların geçtiği şehirler ve ticaret merkezleri kurmuşlar, tarımda, bilimde ve sanatta inanılmaz devrimlere imza atmışlardır.

TARİH KAYNAKLARINA GÖRE TÜRK TİPİ

"La Civilisation Chinoise Moderne" isimli eserinde Fransız doktor Aime François Legendre bilim adamlarından oluşan bir heyet ile birlikte yaptıkları kazı çalışmaları sonucu en eski Türk tipini tespit ettiklerini ve Çin tarihlerinin bahsettiği kadim Türk kavimlerinin de hep bu tipte olduğunu belirttikten sonra şöyle devam etmektedir:

"Beyaz ırkların en güzel örneklerinden birisi olarak Türk, uzunca boylu, uzun ve oval çehreli, ince, düz veyahut kabarık burunlu, ince dudaklı, iri ve çok defa kül rengi veya mavi gözlü ve göz kapaklarının aralığı yatay olan bir ırktır."

Cizvit papazlarından Pere Wieger'in milat öncelerine değin uzanan Çin vakayinamelerinden çıkardığı sonuca göre eski Türkler orta gürlükte sakalları olan, kumral saçlı, genellikle beyaz tenli ve lacivert taşı gibi mavi gözlü insanlardı. Keza Hakas bozkırlarında yaşayan ilk Kırgız Türkleri arasında kızıl saçlı ve yeşil gözlü kimselere sıkça rastlandığını haber veren Çin ve Arap kaynakları da vardır. Aynı kroniklerde "küçük mavi gözlü" Uygur savaşçılarından da bahsedilmekte ve eski Slavca metinlerde ise Kuman akıncıları içindeki saman saçlıların (sarışınların) azımsanamayacak kadar önemli bir oran teşkil ettikleri vurgulanmaktadır.

Rus paleoantropologlar "Andronovo tipi" dedikleri ve zamanımızdan beş bin yıl öncesine dek izleyebildikleri ilk Türk tipini koyu veya kumral renkli saç, buğday ten, brakisefal kafa, orta boy, değirmi yüz ve Mongoloid olmayan hafif çekik badem göz bileşiğiyle tarif ederler ki, bu tarifleme hem Göktürk ve Uygur kurganlarından çıkartılan mumyalanmış cesetlere ilişkin tetkik ve modelle-

melerle ve hem de günümüzün yaygın Türk tipiyle bariz bir uyum içindedir. Arkeolog Rudenko tarafından açılan Pazırık kurganında bulunan ve Güney Sibirya'nın buzlu ortamında binlerce yıl bozulmadan saklanan İskit erkek vücutları dövmelemlerle kaplı olup, beyaz ırka izafe edilen tüm özellikleri taşımaktadırlar. Keza Tuva Cumhuriyeti'ndeki Kokel mezarlığında ele geçen ve M.S. 1. yüzyıl sonuna tarihlenen Türk cesetlerinin ünlü araştırmacı Gerasimov tarafından yapılan yüz rekonstrüksiyonlarına baktığımızda da başların çok düzgün ve kesin olarak brakisefal (hatta hiperbrakisefal), burunların dik, elmacık kemiklerinin hafifçe fırlak, çenelerin belirgin, dudakların orta kalınlıkta, kaşların kalınca ve yay gibi, gözlerinse üst kapaklar hizasında bir miktar şişkin ve fakat düz olduğu görülmektedir.²⁶

Demek ki eski Türklerin tasvir edildiği bazı kroniklerde Mongoloid bir insan tipinin öne çıkartılması ve günümüz Doğu Asya Türkleri arasında yine aynı antropolojik vasıflara rastlanabiliyor olusundan hareketle Türklerin aslını sarı bir ırka dayandırmak mümkün olmayacak ve bu durumun o coğrafyada kurulan Türk devletlerindeki Moğol unsurunun çokluğu ile açıklanması akla daha uygun düşecektir. Türklerin tarih boyunca en sıkı temasları yakın komşuları Moğollarla olmuş, kalabalık Moğol kitleleri yüzyıllarca Türklerin idaresi altında (mesela Hun, Göktürk, Uygur ve Timur devletlerinin idareleri altında) yaşamışlar ve onbinlerce Moğol Türklerle birlikte uzun göçlere katılmıştır. Ayrıca sıkı temasların mümkün kıldığı bazı ırksal karışmalar ve onun getirdiği fizyonomik benzeşmeler söz konusudur ki, yabancıların dıştan müşahedelerine yansıyan karmaşanın bir kaynağı da bu olsa gerektir. Türklerle Moğollar arasında dil birliği bakımından bir münasebet olmadığı, etnoloji yönünden bir ilgi bulunmadığı ve bilhassa Orta Asya'daki kazılarda elde edilen antropolojik malzemenin tetkiki sonucu bu iki kavim arasında ırk birliğinin bahis konusu edilemeyeceği ortaya konduğuna göre meşhur

²⁶ Amasya-Oluz Höyük'deki doksandan fazla mezarda gün yü- züne çıkartılan ve 11. yüzyıl başlarına ait oldukları anlaşılan Türkmen kafataslarının plastetalin ya da silikon benzeri özel maddeler kullanılarak ve döneme uygun verilerden faydalanı- larak yapılan grafik manipölasyonlarında da benzer antropolo- jik özellikler göze çarpmaktadır.

İlhanlı tarihçisi Reşidüddin'in eserlerinde geçen ve Türk-Moğol özdeşliğine delil gösterilen "Türk dediğin bin boydur, bunun biri Moğoldur" şeklindeki önermenin de etnik bir hadiseden ziyade jeopolitik bir duruma işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Latin ve Yunan kaynaklarında mübalağalı ve efsanevi bir şekilde "yabani hayvan gibi yaşayan, ateşe ve yemeğe ihtiyaç duymayacak kadar dayanıklı, çok büyük başlı, soluk suratlı, kısa boylu, geniş omuzlu, yassı burunlu, yok gibi ufak gözlü, seyrek sakallı, kadın gibi uzun saçlı" olarak tasvir edilen Hun Türkleri erken devir Arap kaynaklarında da yine abartılı ve olumsuz bir yaklaşım biçimiyle "canavarvari çirkin ve şekilsiz, basık burunlu, küçük gözlü, geniş ve örsle dövülmüş kalkan gibi kırmızı yüzlü, yapışık kulaklı" olarak tarif edilmişlerdir. Hunların bitki köklerini ve atlarının vücut ısısıyla yarı pişmiş etleri yedikleri için "prodigiose deformes (fiziken bozulmuş)" insanlar haline geldiklerini iddia eden Roma tarihçisi Marcellinus gibi Arap şair Lahham da tüylü başlıkları ve çizmeleriyle atlarının üzerinde son sürat ilerleyen, uzun saçlı, endamlı ve yüzleri boyalı Türk savaşçıları ile karşılaştığında o kadar korkmuş ve yadırgamış olmalı ki, Türklerin Âdem cinsinden değil, "behaim (dört ayaklılar)" cinsinden olduklarını söyleyecek kadar ileri gitmişti.²⁷ Khazin lakabıyla tanınan Arap müfessiri İbn Muhammed ise İbn Abbas'a isnat edilen bir rivayete dayanarak Ye'cüc ve Me'cüc kavminin Türkler olduğunu iddia etmekten ve yüz yirmi arşın boyundaki bu yaratıkların uzun kara saçları ve sarkık bıyıklarıyla korkunç göründüklerini anlatmaktan geri durmayacaktı.

²⁷ Şair Lahham'ın karşılaştığı atlılar Harezmliler olup, bunlar ırken Fars melezi olmakla birlikte adet, yaşayış, giyimkuşam ve savaşçılık açısından hakiki Türklerden hiçbir farkları bulunmayan gruplardı. Beşikteki erkek çocukların başlarının ilki yanına kum torbaları bağlamak suretiyle kafataslarının ince ve uzun bir görüntü almasını sağlamak gibi enteresan bir adeleri olan Harezmliler biraz da bu sıra dışı baş şekillerinden dolayı yabancı yazarların insana benzetemedikleri ve daima şaşkınlıkla andıkları savaşçılar olmuşlardır.

1 ve 13. yüzyıllar arasına tarihlenen Hun, Göktürk, Uygur ve Selçuklu çinileri ve mezar heykellerinde rastlanan yuvarlak başlı, koyu renk saçlı, badem gözlü ve orta boylu gerçek Türk tipi ise yabancı kaynaklarda belirtildiği türden bir aşırılık yansıtmamakta, bilakis tenasüblü ve ahenkli bir görünüşe işaret etmektedir. Doğu Türkistan, Turfan, Hoço ve Bezeklik minyatür ve heykellerindeki kadın figürlerinde ve tasvirlerinde saçlar siyah ya da kumral, yüz yuvarlak, gözler koyu renk ve badem şeklinde, elmacık kemikleri çok hafifçe çıkık ve boylar uzuncadır. Moğolistan ve Kazakistan'da gün yüzüne çıkartılan kült alanlarında da yüzlerce Göktürk heykeli ve dikilitaşına rastlanmış olup, sağ eli ile göğüs yüksekliğinde bir kap tutan ve sol eli ile kemerini ya da kılıcını kavramış olan bu erkek tasvirlerinde bilinen Türk tipi tekrarlanmaktadır. Şöyle ki ince kaşlar uzun kemerli bir burun ile birleşerek badem gözleri çevrelerken, çıkık elmacık kemikleri ile küçük ağız arasında kaytan bir bıyık uzanmakta ve dudakların hemen altına denk gelen bir yerde de bir tutam sakal bulunmaktadır.

Attila ile ağabeyinin yanı sıra yüzlerce Hun askerini bizzat gören iki farklı Avrupalı tarihçinin birbirlerinden habersiz olarak yaptıkları ve büyük ölçüde uyuşan tariflere istinaden eski Türk tipi orta boylu, geniş göğüslü ve geniş başlı (yani brakisefal), düz burunlu, ince sakallı, bronz (yani buğday) tenli, çok hafif çekik ve küçük (yani badem) gözlü olarak tanımlanmaktadır. Tarihi bir Çin kaynağında Göktürk Hakanı Mukan için yapılan tarife göre ise Türk tipi fevkalade (Mongoloid Çin tipi haricinde), pembe yüzlü, cam gibi donuk ve mavi yahut yeşil gözlü ve top çehreli, yani kumraldır. Arap dilinde de "Türk rengi" demek pembe veya beyaz renk, yani kumral tip demektir. Aynı suretle İran edebiyatında "Türk" kelimesi Türklerin beyazlığı ve güzelliğinden kinaye olarak "beyaz", "parlak" ve "güzel" manalarını ifade eder. Sözü çeken Çin membaında Mukan'ın sonradan Hakan olan kardeşi ve halefi Şetu'nun ise uzun boylu (Çin kayıtlarındaki ibareye göre yedi çi ve iki sung boyunda, yani bir metre seksen santimetreden daha uzun) biri olduğu anlatılmaktadır ki, Altaylardaki Hun prens mezarlarından çıkartılan eski Türk iskeletleri de ortalama 170-180 cm boyundadır.

Üzerlerinde Hakan ve Hatun yüzlerinin tasvir edildiği Hun duvar örtüleri ile Göktürk demir paralarındaki ortak özelliklere bakalacak olursa düz saçlı, bir miktar çıkık elmacık kemikli, kısık gözlü, kafadan ayrık kulaklı, kalınca dudaklı, kaşları ve kaş kemerleri düz olarak konumlanmış, dik alınlı ve düzgün burunlu bir ırk tipinin Türkler arasında hâkim tip olduğu söylenebilir. İslam sonrasının Arap ve Fars kaynakları ise Türklerin bedenlerinde çok az kıl bulunduğunu kaydetmekte ve bu durumu Yafes efsanesinde geçen bir olaya bağlamaktadırlar. Buna göre Türk ırkının ilk ceddi olan Yafes çocukluğunda bir hastalığa yakalanmış ve karınca yumurtası ile kurt sütü karıştırılarak yapılan bir ilaç sayesinde iyileşmiştir. Karınca yumurtası yediği için neslinde hiç kıl çıkmamış, kurt sütü içtiği için de nesli sert ve haşin olmuştur. 11. yüzyılın Arap müelliflerinden İbn Hassul da eserlerinde Allah'ın Türkleri aslan gibi geniş yüzlü, kaslı kollu ve az kıllı yaratmış olduğunu ve içlerinde ince belli, oval yüzlü, büyük gözlü ve çok kıllı olanların azınlıkta kaldıklarını anlatıyordu.

Bağdatlı tarihçi ve gezgin El-Mesudî'ye göre Karluklar ve Oğuzlar gibi Türk boylarının yüzlerinin parlaklığı, gözlerinin kıskıklığı, mafsallarının gevşekliği, baldır kemiklerinin eğriliği ve beden kemiklerinin esnekliği iklime uyumun bir neticesidir. Mesudî ülkelerinin havası soğuklukta birbirine müsavi olan Türklerin ruhi yapıları ve dış görünüşleri itibarıyla da birbirlerine benzedikleri kanaatinde-dir:

“Türk asla geri çekilmez. Harici istediği zaman yakalanması ve takip olunduğu zaman kaçması ile iftihar ederken, Türk'ün kaçmaya ihtiyacı yoktur. Zira takip olunmaz ve elde edilmek istenmez. Geri döndüğü takdirde ise bu öldürücü bir zehir, insanın işini bitiren bir ölümdür. Zira Türk, önüne doğru ok attığı gibi, arkasına doğru da isabetli ok atar. Adeta ensesi yüzü ve yüzü ensesi olur. Bu konuda omur halkaları da ona uyar. Vücutlarına soğuk etki yapınca hararet vücutlarının üst tarafına yükseldiği ve arttığı için yüzleri kızarır.”

Binlerce yıldır ağızdan ağza yaşıatılan çeşitli destan ve efsanelerden de eski Türk tipi hakkında bilgi edinmek mümkündür. Örneğin Oğuz Kağan destanında Oğuz'un ayaklarının öküz ayağı, belinin kurt beli, omuzlarının samur omuzu, göğsünün ayı göğsü, gözlerinin ise kartal gözü gibi olduğu anlatılmaktadır. Şu halde destanda hayvan benzetmeleriyle betimlenen ve büyük olasılıkla Mete Han'ı simgeleyen Oğuz Kağan karakterinin geniş göğüslü, çevik bacaklı, ince belli ve keskin bakışlı²⁸ bir erkek tipini temsil ettiği düşünülebilir. Yine aynı destandan çıkartılan sonuca göre eski Türklerin siyah veya kumral saçları, ela ve badem biçiminde gözleri ve beyaz ya da buğday rengi tenleri vardı ki, İran destanı Şehname'de de kırmızı (yani beyaz-buğday) tenli ve kedi (yani badem) gözlü şeklinde tanımlanarak İranlılardan ayrılıyorlardı. Türk kadınının biraz idealize edilmekle birlikte en canlı betimlemesi ise Dede Korkut kitabında ve özellikle Dirse Han'ın eşine hitabında görülebilmektedir:

“Berü gelgil başum bahtı, ivüm tahtı; ivden çıkup yonyanda servi boylum, topuğunda sarmaşanda kara saçlum, kurılı yaya benzer çatma kaşlum, koşa badem sığmayan dar ağızlum, güz almasına benzer al yanaklum.”

İlk Osmanlı sultanı Osman Bey için “orta-uzun boylu, yassı yağrınlu, kaşı siyah ve çatma, ela gözlü, koç burunlu, değirmi yarasım seyrek sakallu, iri dişlü, kaba avazlu, arslan betimli” şeklinde tariflemeler yapılan arşiv kayıtlarında ikinci sultan Orhan Bey'in

²⁸ Kazak Türkleri arasında uzun zaman geçiren Alman oryantalist Wilhelm Radloff da Türklerin uzaktan görüş ve dikkat yeteneğine hayran kaldığını yazar. Kendisi hiçbir şey göremediği halde yanındaki Kazakların çok uzaktaki süvarilerin elbise ve özelliklerini ayrıntısıyla anlattıklarını bildiren Radloff bu mahareti Türklerin daha çocukluktan itibaren onları çevreleyen doğayı incelemeleri ve önem verdikleri her şeyi görmek için çalışmalarına bağlamaktadır.

“kaşları hilal gibi çatma, ela gözlü, koç burunlu, sinesi yassı, alnı açuk, yaraşuk sakallu ve bahadırane bıyıklu” biri olduğu yazmaktadır. Aynı kayıtlarda Yıldırım Bayezid “koç burunlu, koç heykellü” ve Çelebi Mehmed “ince uzun boylu” olarak tanımlanırken, II. Murad’ın burnunun “rast”, yani düz olduğu vurgulanmış ve Fatih Sultan Mehmed’in “kartal burunlu ve uzun boylu” olduğu yazılmıştır. 16. yüzyılda kaleme alınan “Kıyafet’ül-İnsaniye fi Şemai’l-Osmaniye”ye göre ise Kosova’da şehit olan Murat Bey’in görünümü şöyle idi:

“Orta boylu, değirmi suretlü, mübarek yüzü etlü, kırmızı ak benizlü, şehla gözlü, çatma kaşlu, iri incü dişlü, şahin bakışlu, koç burunlu, mübarek sakalı seyrek, yuvarlak ve mevzun, bıyıkları bahadırane, çenesi uzun, gerdani yüksek, kolları kavi ve uzun.”

Gelgelelim benzer tasvirlerle İbn Rabbîhi, Abdülhey Said Gerdizi, Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmud ve Ebul Gazi Bahadır Han gibi 10.-17. yüzyıllar arasında yaşamış muhtelif Türk ve İslam yazarlarının eserlerinde de tesadüf edilmektedir. Yakın ve uzak tarihli tüm bu kayıtların eski Türk boyları arasında müşterek ve umumi şekilde tespit ettikleri fiziki vasıflar bileşimi ile günümüz Türk dünyasına hâkim olan ortalama insan tipinin tamamen örtüşüyor olması ise ayrıca önem taşır. Netice itibarıyla antropoloji, ikonografi, tarih ve sanat eserlerinin ışığı altında beliren ve çağdan çağa ya da muhitten muhite pek değişmeyen baskın Türk tipinin “uzuna kaçan orta boylu, yuvarlak (brakisefal) başlı, beyaz veya buğday tenli, genellikle koyu ya da orta renk ve dalgalı saçlı, ay yüzlü, badem gözlü, mutedil burunlu ve sağlam vücutlu” olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

III. BÖLÜM: TÜRK DİLİ

“Kamusa uzanan el, namusa uzanmıştır.”

***Hüseyin Cemil Meriç
(Bu Ülke, 1974)***

Dil veya lisan insanlar arasında anlaşmayı sağlayan doğal bir araç olup, ancak kendine özgü kuralları içerisinde gelişebilen organik bir varlık ve sesler, renkler, görsel-dokunsal işaretler ya da formlarla örülmüş toplumsal bir kurumdur. Adetler, inançlar, törenler, normatif her türlü biçimlenme ve her türlü simgesel anlatım usulü gibi dil de toplumsal yaşantıda verili olarak bulunan ve bireyin içine doğduğu bir çerçevedir. Edward Sapir dili “duyguların, düşüncelerin ve isteklerin serbestçe oluşturulmuş semboller sistemi aracılığıyla aktarılmasına yarayan ve içgüdüsel olmayan bir insan faaliyeti” olarak tanımlar. Sosyolojik açıdan ise hem yaşayan insanlar ve hem de kuşaklar arasında iletişim ve bildirişimi sağlayan bir kültür taşıyıcısıdır.

Hiç kuşku yok ki insan kültürünün hızlı gelişiminden dil kullanımı sorumludur. Zira bu eşsiz biyokültürel yetenek karşılaşılan yeni durumlar ve türlü zorluklarla hızlı ve etkin olarak baş etmede anahtar niteliği taşımaktadır. Üyeleri birbiriyle faal biçimde iletişim kurabilen gruplar başarıyla avlanacak, etkin bir toplayıcılık gerçekleştirecek, dayanıklı barınaklar inşa edecek, oturmak için uygun yerler bulacak ve anlaşmazlıklarını tartışarak çözebileceklerdir. İnsan oğlunun zekâsını, duygusal yeteneklerini ve hatta daha mütevazı fizyolojik donanımlarını işlevsel bir biçimde kullanabilmesine olanak sağlayan da dildir. Evrensel kültürün akrabalık, aile yaşamı, siyaset, din, felsefe, bilim, teknoloji, iktisat ve sanat gibi tüm farklı görünümlerinin altında dil aracılığıyla iletişim kurabilme yeteneği yatmaktadır. Arzu edilen sonuçları elde etmek üzere çok sayıda insan faaliyetin’i koordine halde yürütülmesine imkân veren dil birikmiş bilginin kodlanması ve sistemleştirilmesini de kolaylaştırmaktadır.

İnsandaki dil yeteneğinin eşsizliğini kavramının en geçerli yollarından biri de onu beşeri olmayan iletişim sistemleriyle karşılaştırmaktır. Dil temelde bir çağrı ya da jest sistemi olmakla beraber, bizim bildiğimiz haliyle insan dili böylesi sistemlerden birkaç şekilde ayrılmaktadır. Bütün hayvanlar birbirlerine mesaj iletebilme araçlarına sahip gözükürler. Bal arıları karmaşık danslarla birbirlerine nerede yiyecek bulabileceklerini, köpekler ise özel kokular salarak çiftleşmeye hazır olduklarını bildirir. Erkek goriller göğüs kafeslerini yumruklamak suretiyle çıkarttıkları seslerle yaklaşan tehlikeyi ha-

ber verebilirken, amipler bile küçük miktarlarda karbondioksit salgılayarak birbirlerine ilkel mesajlar gönderebilmektedirler. İnsan dili ise genellikle konuşma ile ilişkilendirilmekte, ama aslında sesleştirme dilin zorunlu ya da ayırt edici bir yönünü oluşturmamaktadır. Bilindiği üzere duyamayan ve konuşamayan insanlar da dil öğrenebilmekte ve kullanabilmektedirler. Bununla paralel olarak bir papağan insan sözlerini taklit ettiğinde dahi insanların kullandığı tarzda bir dil kullanmış olmaz. Duyduğu ve ezberlediği insan sözlerini aynen tekrarlayan papağan herhangi bir ses kayıt cihazından daha maharetli değildir.

Büyük ölçüde genetik olarak belirlenen hayvan çağrıları form ve anlam açısından her zaman aynı olup, bu kapalı sistemlerde bir çağrının unsurlarının yeni bir mesaj oluşturmak üzere bir başkasının unsurlarıyla birleştirilmesi mümkün değildir. Buna karşılık insan dili açık ve sınırsız sayıda mesaj iletebilme potansiyeline sahip bir sistem olarak karşımıza çıkar. İnsanlar dilleri aracılığıyla tümüyle yeni mesajlar ve şimdiye dek söylenmemiş cümleler yaratabilirken, ilkel çağrı sistemleri çok az sayıda basit anlam iletebilirler. Nitekim Bertrand Russell'in de belirtmiş olduğu gibi bir köpek ne denli belagatla havlarsa havlasın size ebeveynlerinin yoksul ama onurlu olduğunu söyleyemez.

İnsan dili incelikli felsefi soyutlamalardan kompleks teknik bilgilere ve kırılğan duygu tonlarına kadar çok geniş bir anlam yelpazesini iletmekte kullanılabilir. Bu esneklik dilin keyfi niteliği sayesinde mümkün olabilmektedir. Katı bir biçimde basmakalıp olan hayvan çağrılarının tersine bir dilin seslerinin sabit birer anlam taşıdıkları söylenemez. Bunun yerine dilbilgisi ya da gramer denen karmaşık kurallar dizisi uyarınca seslerin sözcükler halinde birleşme ve sözcüklerin de cümleler şeklinde düzenlenme tarzından bir anlam ortaya çıkmaktadır. İnsanın dil aracılığıyla öğrenme ve dili yaratıcı şekilde kullanma yeteneğinin temelinde de gramere ilişkin sezgisel kavrayışı yatmaktadır. Gramer kuralları yerine sadece özgül cümle yığınlarını öğrenen insanın daha önce duymadığı, ne anlama geldiğini bilmediği veya anımsayamadığı önermeleri anlayabilmesi mümkün değildir. Oysa insanlar gramer kurallarını uygulayarak ilk kez

duydukları önermeleri anlayabilmekte ve daha önce kimsenin kurmadığı cümleleri kurabilmektedirler.

İnsan dilinin bir diğer ayırıcı özelliği uyarıcıdan yoksun oluşudur. Dilsel terennüm dolayimsız bir duruma bağlı olmayıp, tehlikeden söz edilebilmesi için bir tehlikeyle burun buruna gelinmesi ya da yemekler hakkında konuşmak için karnın acıkmış olması gerekmez. İnsanlar mevcut olmayan şeyler, geçmişte olup bitenler, gelecekte olabilecekler ve hatta zihinsel fenomenler ve ütopyalar gibi gerçek dışı kavramlar üzerinde tartışabilirler. Hâlbuki zaman ve olasılık boyutlarından yoksun olan çağrı sistemlerinde bu tarz bir iletişim pek olanaklı görünmemektedir. Nihayet hayvanların sahte sinyaller gönderdikleri ve çağrı sistemlerini bir yanıltma aracı olarak kullandıkları da ender gözlenen durumlardandır. Bu bağlamda insanların yalan söyleme yeteneğini kazanmalarıyla birlikte gerçek anlamda insan oldukları sözünde haklılık payı aranmalıdır.

Canlılar âleminin en karmaşık ve en gelişmiş iletişim sistemi olarak öne çıkan insan dilinin tam anlamıyla ne zaman ve nasıl meydana geldiği hususu anatomist, antropolog ve dilciler arasında tartışılmaya devam etmekte olup, bu konuya ilişkin çok sayıda hipotez üretilmiştir.²⁹ Arkaik insanların erken toplumları dil ile ilişkilendiri-

²⁹ Dilin kökenine dair mimolojik açıklama gök gürültüsü, şimşek, rüzgâr ve hayvan sesleri gibi doğal sesleri taklit eden insanların ilk ilkel dilleri yaratmış olabileceklerine işaret ederken, John Locke ve takipçilerinin empirist açıklamalarında dili oluşturan sözcükler ve temsil ettikleri fikirlerin deneyim yoluyla kazanılamayacağı ve dilin ancak uygun zamanda uygun uyarıcının harekete geçmesiyle edinilmiş olabileceği ileri sürülür. Cassier ve Humboldt'un kültürel açıklamaları ise dilin üç temel aşamadan (mimik dönem, analojik dönem, sembolik dönem) geçerek belirlediğine ve edebiyat, bilim ve felsefe gibi gelişmiş kurumların ortaya çıkışının sembolik döneme tekabül ettiğine vurgu yapmaktadır. Nihayet kendilerine kadar gelen anlayışların hepsine birden savaş açan bazı yeni nesil dilciler dili insan aklının bir yan ürünü olarak ele alan rasyonalistlere, bu olgunun doğanın seslerine öykünmeden doğduğunu iddia eden pozitivistlere, dil kullanımını duyuların kendini açığa

len teknolojik yaratıcılık ve sosyal esnekliğe dair açık belirtiler sunmuyor olsa da, gerçek anlamda akıcı bir konuşma ile desteklenen ilk gelişmiş dillerin başlangıç noktasına ilişkin bir dizi varsayımda bulunulabilmektedir. Mesela dil yeteneğinin insan cinsinin besin sağlama tarzında önemli değişikliklerin gerçekleşmiş olduğu ve bireysel bitki toplayıcılığından komünal temelli ve düzenli et ve sebze tüketimine geçildiği dönemlerde gelişmeye başladığı düşünülebilir. Zira bu yeni beslenme örüntüsü avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin işbirliği ve eşgüdümünü gerektirmekte idi. Taş gereçler biçimindeki kültürel kanıtlar da ilk ilkel dil yeteneklerinin insanlık tarihinin çok erken dönemlerinde gelişmiş olabileceğine işaret etmektedir. Söz konusu aletler hem oldukça karmaşık, hem de üzerlerindeki darbe izlerinden anlaşıldığı kadarıyla sağ ellerini kullanan, yani beyinleri modern insanlardaki gibi ikiye ayrılmış imalatçılarca imal edilmiş ürünlerdi.

Antropolog Steve Olson'a göre küçük bir insan grubunun diğer insan popülasyonlarına hızla yayılan bir çeşit kavramsal devrim gerçekleştirdiği ve ilk dillerin bu şekilde doğduğu kabul edilebilir. Belki de bazı insan grupları daha gelişmiş bir dil tarafından ortadan kaldırılan daha az karmaşık yapıları diller konuşuyorlardı. Dil çok sayıda farklı grupların gerçekleştirdiği yenilikler aracılığıyla daha aşamalı olarak zuhur etmiş de olabilir. Neticede Nil vadisi ve Sina yarımadasından Orta Doğu'ya doğru göç etmeye başlayan ilk modern insan gruplarının iletişim kurmalarına yarayan bir dil kullanmış oldukları kesindir. Deniz seferine elverişli sallar yapmak için ağaç gövdelerini kesip birbirine bağlamak taş aletler yapmaktan çok daha ileri bir teknolojik başamdır ki, bu denli önemli bir kültür sıçra-

vurma yöntemi olarak kabul eden empiristlere ya da söz konusu yeteneğin yaratılıştan gelen/varlıkla kaim/içkin bir yetenek olduğu yolundaki teolojik görüşlere katılmaz ve paradoksal bir izah getirirler. Yumurta-tavuk ikilemine benzetebileceğimiz bu izaha göre insan ancak dili ile insandır ve dili bulması için de insan olması gerekmiştir. Görüşün sahipleri dilin tarihsel bir gerçekliği ve biyolojik bir kökeni olduğunu kabul etmekle beraber, dili olmayan erken insanların insan bilimi açısından hiçbir ehemmiyetlerinin bulunmadığı ve dilin tarihöncesine dair tartışmaların kapsamı dışında kaldıkları kanaatindedirler.

masının dil olmadan gerçekleştiği tasavvur edilemez. Benzer şekilde günümüz Endonezya'sından Avustralya kıtasına Timor Denizi üzerinden geçen ilk insan grupları da bir dil konuşuyor olmalıydı. Avustralya'nın ilk sakinleri her ne kadar Afrika'yı terk eden ilk insanların torunları iseler de, dilleri arkalarında bıraktıkları akrabalarıyla anlaşmalarına engel teşkil edecek ölçüde değişmiş olmalıdır. Üstelik bu durum sadece Avustralya yönüne göç eden gruplar için değil, Asya'ya ve Avrupa'ya doğru yayılım gösteren diğer insan toplulukları için de geçerlidir.

∴

Ünlü dilbilimci Noam Chomsky'e göre insanlar tamamen boş bir zihinle doğmamakta ve dil öğrenmeye bir müsvedde ile başlamamaktadırlar. Dilin düzenli unsurlarını gözlemlemek suretiyle öğrenilemeyecek ve tümevarımsal bir inceleme ya da analizle kavranamayacak kadar karmaşık bir sistem olduğunu düşünen Chomsky bir toplum içerisinde büyüyen her normal çocuğun dili kolayca ve adeta otomatik biçimde öğreniyor oluşundan yola çıkarak insan beyninde dili inşa eden bir genetik kopya ya da temel bir dil planı bulunduğu sonucuna varmıştır. Chomsky'nin "evrensel gramer" veya "ortak derin yapı" dediği bu plana sonraki araştırmacılar-
dan bazıları "sezgisel dil eğilimi", bazıları "temel dil içgüdü", bazıları "zihinsel taslak" ve bazıları ise rasyonalist felsefenin "mathesis universalis (evrensel matematik)" kavramına benzeterek "lingua universalis (evrensel dil)" adını vermektedir. Buna göre bir konuşmacı bir düşünceyi ifade etmek istediğinde aklında bulunan ve Chomsky'nin derin yapı dediği zihin düzeyinde bir cümle oluşur. Bu cümle ses ile ifade bulduğu yüzeysel yapıya yükseldiği anda da konuşmacıdan çıkmış ve dinleyiciye geçmiş olur. Farklı dillerin birbirlerinden ayrılma-
larını sağlayan yüzeysel yapıları olup, temel dil yeteneğinin kaynağı olan derin yapı ise her insanda birdir. İnsanların yabancı dilleri öğrenebilmeleri ve sözcük ve düşüncelerin bir dil-
den diğerine çevrilebilmesinin altında yatan olgu da budur.

Chomsky'nin kuramına bakılacak olursa bir çocuğun anadilini öğrenirken yaptığı şey doğuştan sahip olduğu derin yapı ya da genetik kopyanın belirli kısımlarını tercüme etmekten ibarettir. Dile

hâkimiyetin çocukluk döneminde gelişip zamanla bilinç dışı bir yapı haline gelmesi, dünyanın her yerindeki çocukların aşağı yukarı aynı yaşlarda konuşmaya başlayıp dillerinin temel özelliklerini benzer hızlarda kavrayıp oluşları ve sağır-dilsizler tarafından icat edilen işaret dillerinin hiçbir ses temeline dayanmadıkları halde öteki dillerin bütün üretkenliğine sahip ve hatta dilbilgisi kurallarıyla yönlendirilebilir özellikte bulunuşları bu kuramı desteklemektedir.

Derin yapılar özdeş olsa da farklı diller gelişkin ve karmaşık farklılıklar taşımakta, sözcük dağarcıklarının yanı sıra ses dağarcıkları ve zaman kipleri yönünden de ayrılabilmekte, başka dillerde dengi bulunmayan sözcükler içerebilmekte ve kendilerine özgü daha nice yapılar sergileyebilmektedirler. Dilbilimciler herhangi bir dilin yapısını ve öteki dillerden farklı olan yönlerini beş merkezi alanı inceleyerek betimler. Bunların birincisi o dilin fonolojisi ya da ses sistemi, ikincisi dilin morfolojisi ya da konuşma birimlerinin anlamlı sözcükler oluşturmak üzere bir araya getirilme biçimi, üçüncüsü o dilin sentaksı ya da sözcüklerin anlamlı ifadeler halinde düzenlenişi, dördüncüsü leksikolojisi ya da bütün morfem ve anlamlarını kapsayan sözlüğü ve beşincisi de aksan ya da vurgudur. Özgün dillerin formel yapısını oluşturan bu beş temel bölümün bileşimlerini betimlemek için ise genellikle dilbilgisi veya gramer kavramı kullanılmaktadır.

Linguistik antropologlar Edward Sapir ve Benjamin Lee Whorf tarafından geliştirilen hipoteze göre diller dilbilgisel görünüşleri yönünden farklı oldukları gibi, konuşmacılarını da belirli biçimlerde düşünmeye sevk ederler. Örneğin İngilizce'de üçüncü tekil şahıs zamiri (he, she; him, her; his, hers) toplumsal cinsiyet ayrımı yaparken, Türkçe ve Moğolca gibi Altay dillerinde böyle bir ayrım yoktur. Fransızca ve İspanyolca gibi Latin kökenli dillerde ise tümüyle gelişmiş bir cinsiyetli isim ve sıfat uyumlu sistem vardır. Buna göre ana dili İngilizce olanlar kadın ile erkek arasında Türkler ve Moğollardan daha fazla, Fransızca ve İspanyolca konuşanlardan ise daha az ayrım yaparlar. Dilimiz Türkçe zamanı geçmiş, bugün ve gelecek olarak ayırırken, Güneybatı Amerika'nın yerli dillerinden biri olan Hopice'de olmakta veya olmuş olan ve şuanda olmayan ya da henüz olmayan olaylar arasında ayrım yapılmaktadır. İşte Sapir ve

Whorf bu farklılıkları Türkçe ve Hopice konuşanların zamanı ve gerçekliği farklı bir biçimde algıladıklarının kanıtı olarak görürler.

Dillerin odak sözcük hazneleri arasında da belirgin farklılıklar mevcuttur. Mesela Eskimolar İngilizce’de sadece “snow (kar)” sözcüğü ile karşılanan karın farklı tipleri için farklı sözcükler kullanırlar. Benzer biçimde Sudan’ın Nüerlerinin de büyükbaş hayvanı tanımlayan çok zengin bir sözcük hazneleri vardır. Araplar devenin renk nüanslarını anlatan onlarca farklı sözcük kullanırlarken, Türkçe’de ise başka hiçbir dilde rastlanamayacak kadar çok sayıda akrabalık ismi bulunur.³⁰ Yılın büyük bölümünü karlarla kaplı alanlarda geçiren Eskimoların kar için birkaç, tek geçim kaynakları büyükbaş hayvan besleyiciliği olan Nüerlerin bu hayvanı tanımlayan bir düzine, çöllerle çevrili bir coğrafyada yaşayan Arapların deve tonlarını anlatan doksandan fazla ve eski hayat tarzları gereği kalabalık soya büyük önem veren Türklerin de akrabalık ilişkilerini karşılayan üç yüze yakın ad kullanmaları doğaldır. Zira hiçbir dili konuşmacılarının kendine özgü tarihleri, sosyolojik ve ekonomik yapıları ve yaşadıkları fiziksel çevreden bağımsız olarak mütalaa edilemeyiz.

Bu bilgiler ışığında aynı bir ata dilden türediği varsayılan akraba dillerin ortak sözcük dağarcıkları incelenerek söz konusu dillerin kaynak aldığı eski dil cemaatlerinin kültürlerinin bir tablosunun yeniden inşa edilebileceği düşünülmüş ve gerçekleştirilen karşılaştırmalı incelemeler sonucunda da çeşitli kültürel grupların devinimleri ve tarihsel ilişkileri hakkında çok mühim açılımlar getirilmiştir. Örneğin İngilizce’deki “snow (kar)” sözcüğünün köken-

³⁰ Özellikle Kazak lehçesinin akraba isimleri yönünden zenginliği o kadar çarpıcıdır ki, dedelik ve ninelik gibi en yakın hısımlık bağlarını anlatmak için bile özel sözcük kullanmaya gerek duymayan bazı dillerin aksine dedenin babası (“arıgata”), yeğenin çocuğu (“ciyenşer”), büyük dayı (“nagaşaga”), küçük dayı (“nagaşini”), küçük görümce (“kayınsinli”), büyük görümce (“kayınbiyke”), küçük elti (“acın”), büyük elti (“abısın”), dünür oğlu (“kudabala”), dünür kızı (“kudaşa”), torun çocuğu (“şöbere”), torun torunu (“nemene”), torun torununun çocuğu (“tuvacat”), torun torununun torunu (“cürecat”) ve hatta torun torununun torununun çocuğu (“cegcat”) için ayrı birer kelime ihtiva eder.

daşları pek çok modern Hint-Avrupa dilinde mevcut olup, bu sözcüğün özgün Hint-Avrupa dağarcığına ait olduğu ve dolayısıyla Proto-Hint-Avrupa ata dilinin karın yağmadığı bir güney bölgesinde ortaya çıkmış olamayacağı varsayılabilir. Benzer şekilde kökendaşlarına Hint-Avrupa dillerinin büyük çoğunluğunda rastlanan "milk (süt)" ve "wheel (tekerlek)" kelimelerinden yola çıkarak en erken Hint-Avrupa kavimlerinin sığırı evcilleştirmiş ve araba kullanmış oldukları sonucuna varılabilir. Eski Türk dilinde çok eşlilik karşılığı "taaddüt zevcat" benzeri bir söz dizisine ya da gayrimişru ilişki mahsülü çocuk anlamına gelen "veled-i zina" ve "piç" gibi kelimelere rastlanmaması Türklerin dillerinin oluştuğu süreçte birden fazla kız alma ve zina yapma gibi adetlere sahip olmadıklarına alamettir. Amerika kıtasının üç ayrı zamanda ve Asya kaynaklı üç ayrı göç dalgası sonucu iskân edildiği gerçeği bile söz konusu dilbilim metoduyla ortaya çıkartılmış ve genetik biliminin aynı doğrultudaki verileri de daha sonra bu tespiti doğrulamıştır.

Bilindiği üzere dil denen şey kalıplaşmış, değişmez, durgun bir eser ya da bir ürün değil, değişen, gelişen, dinamik bir insan faaliyetidir. Bir dilin görece kısa bir zaman içinde değişen yönü daha çok söz varlığı olup, sözcükler ses ve anlam yönünden farklılaşır veya bütünüyle değişip yerlerini bir başka sözcüğe bırakırlar. Örneğin kadim Türk dilinde orta ve son seste yer alan "b"ler Oğuz Türkçe'sinde "v"lere (eb > ev), kelime ortası ve sonunda bulunan "d"ler "y"lere (adın > ayın), birleşik sözcüklerde "n"ler "m"lere (komşu > komşu), sözcük başlarındaki "e"ler "i"lere (eyi > iyi), bazı "k"ler "g"lere (kel > gel), kimi "b"ler "v"lere veya "p"lere (bar > var, bar-mak > parmak), ilk "o"lar "u"lara (oyan > uyan), ikinci sesteki "ö"ler "ü" seslilerine (gözel > güzel) ve son hecedeki "u" seslileri de "a" sesine (orgun > organ) dönüşmüştür.³¹ Sonuçta eski Türkçe'de

³¹ Belirli koşullara bağlı olan bu ses değişimleri dönüşüm geçirenlerin sesbirim türleri değil, zaten birtakım çevre ya da vurgulama koşulları içerisinde ortaya çıkmış olan sesbirimler ol-

“adak” olan sözcük geçirdiği çeşitli ses değişimleri sonucu “ayak” olmuş, “edgü” sözcüğü ise tarihsel süreç içerisinde önce “eyyü”, sonra “eyi” ve en sonunda da “iyi” biçimine bürünmüştür. Başlangıçta “kötü” anlamına gelen “yavuz” sözcüğü zamanla anlam kaymasına uğrayarak “sert, yaman, yiğit” kavramlarını karşılamaya başlamış, eski Türkçe’deki “bediz” ve “bezek” sözcüklerinin yerine ise günümüz Türkiye Türkçe’sinde “süs” kelimesi geçmiştir.

Dillerin söz varlıklarında ortaya çıkan değişimlerin büyük bir bölümü de diller arası etkileşim ve alışverişten kaynak almaktadır. Bir dilin konuşmacıları iletişimleri önemli sözlüksel unsurların mevcut kullanımı ya da yokluğu dolayısıyla engellendiği takdirde dillerini başka dillerden terimler ödünç alarak uyarlayacaklardır. Böylesi ödünç almalar dilin en tutucu unsuru olan grameri ender olarak etkilerken, sözcük dağarcıklarının dil sınırlarını hızlı bir şekilde aşmasına izin verir. Devşirilen sözcükler ise çoğu kez tamamen benimsenmemekte ve telaffuzlar genelde yerli ses sistemine ve özellikle vurgu, tonlama ve genizselleştirme örüntülerine uygun şekilde değiştirilmektedir.

Bin yıllar gibi çok uzun süreçler sonunda ise dillerin sadece söz varlıkları açısından değil, ekler, tamlamalar ve cümle kurulumları gibi temel gramatik yapıları itibarıyla da değişebildiklerine şahit olunacaktır. Ortak bir dil konuşan çeşitli insan gruplarının siyasi, sosyal veya ekolojik bir sebeple birbirlerinden kopmak ve farklı coğrafyalarda farklı toplumlar teşkil etmek suretiyle özel dil yapıları geliştirebilmeleri ve bu yolla tek bir dilin bünyesinden birden fazla dilin türemesi de mümkün gözükmektedir. Nitekim her bir lehçenin eski birer şiveden, her bir dilin eski birer lehçeden ve hatta her bir dil ailesinin de birer öncü dilden kaynak aldığı düşünülmektedir.

İnsanlık tarihinin büyük bölümünde yerleşmeye ve belirli bölgelerde belirli gruplar tarafından konuşulmaya eğilimli olan diller zaman içinde kaçınılmaz olarak başkalaşmış ve çeşitlenmişlerdir.

duğunu göstermektedir. Örneğin en eski Latince’de “s”ler daha yakın Latince’de yalnızca ünlüler arasında (genesis > generis) veya bazı başka konumlarda (asena > arena) bulundukları durumlarda “r”lere dönüşmüş, öbür durumlarda ise oldukları gibi kalmışlardır.

İzole bir insan popölasyonu kendi arasında çifleşerek genetik mutasyonlarını paylaştığı gibi, kendi arasında konuşarak da dilini paylaşır. Bu tarz grupların iki veya daha fazla parçaya bölünmesi halinde ise -eski çağlarda yazılı iletişim, seyahat ve telekomünikasyon olanaklarına bugünkü kadar sahip olunmadığı da düşünülürse- dildeki yeniliklerin bir popölasyondan ötekine aktarımı pek az yolla gerçekleşebilir. Böylelikle her grup kendine özgü sesletimlere, sözcüklere, sözcük çekimlerine ve birleşimlerine sahip olur. Tarihsel dilbilimcilere göre bu farklılaşma süreci birkaç yüz yıl sürerse farklı ağızlar, bin yıl boyunca devam ederse farklı lehçeler, iki ya da üç bin yıl kadar devam ettiği takdirde de tamamen farklı diller ortaya çıkar.

Bu da aynı zamanda şu demektir ki tarihte yeterince geriye gidildiği takdirde mevcut dillerin tamamının atası olan ve dilbilimcilerin "Ön-Dünya Dili (Proto-World Language)" dedikleri tek bir orijinal dünya dili ile karşılaşılacaktır. Eğer bu teorik ilk dil gerçekten varolduysa bugün yaşayan bütün dil ailelerinde veya hiç değilse bir kısmında ortak olarak devam eden bazı izler bırakmış olmalıdır.³² Bilim adamları on binlerce yıl önce konuşulan ve yok olan bir dili yeniden yapılandırmanın imkânsız olduğunu kabul etmekle beraber, geçen uzun zamana rağmen büyük değişimlere uğramadan kalan ve farklı dillerin bünyesinde varlığını sürdüren bazı benzer

³² Tüm dillerin tarihen tek bir ön dilden türedikleri teorisi kabul edildiği takdirde bazı dil ailelerinin eski ve tarihi ve bazılarının aktüel ve genç oldukları yolunda herhangi bir hüküm yürütmek mümkün olmayacağından en eski ortaklıkları bulup çıkartma konusunda hangi dillerin ön dil formlarını muhafaza etmeye daha fazla elverişli olduğu şeklindeki suale cevap aramak akıllıca olacaktır. Dilbilimciler bu noktada yapısal/morfolojik tasniften yardım almakta ve incelemelerini Türkçe'nin de dâhil olduğu eklemeli/yapışkan diller grubu üzerinde yoğunlaştırmaktadırlar. Zira sözcük kökleri ve çekim tarzları istisna oluşturmayacak şekilde sabit olan eklemeli dillerin tersine bükümlü ve kaynaştıran dillerde sözcük kökleri değişken ve dolayısıyla önemli fonetik dönüşümlere açık olup, bazı gramer kuralları ile siga kalıpları da sonuna kadar tekdüze kalmamakta ve kuraldışı istisnalar ya da yarım çekimler görülebilmektedir.

sesli sözcüklerin tespit edilebileceği kanaatindedirler. Vücut bölümleri için kullanılan isimler, "ben" ve "sen" gibi şahıs zamirleri ve doğal çevrenin temel özelliklerine ilişkin sözcükler üzerinde yoğunlaşan araştırmalar da bu kelimeler ve alt kümelerinin dünya dillerinde çarpıcı benzerlikler yansıttıklarını göstermiştir. Birkaç örnek vermek gerekirse İngilizce'deki "knee (diz)" sözcüğü birçok Avustralya yerli dilinde "bungu" sözcüğü ile ifade edilirken, "kneel (diz çökmek)" sözcüğünün Türk lehçelerindeki karşılığı "bük-" şeklindedir. "Bent down (bükmek)" fiili için Shawili dilinde "bong'oa", Güney Amerika dillerinden Guamaca'da ise "buka" sözcükleri kullanılmaktadır. İngilizce'deki "woman (kadın)" ve "wife (eş)" sözcüklerinin Göktürkçe'deki mübadili "katun (hatun)", Oğuz Türkçesi'nde "kadın", Kıpçak Türkçesi'nde "künü", Kamboçyaca'da "kane" ve Zunice'de "kanakwayina" şeklinde olup, İngilizce bir sözcük olan "queen (kraliçe)" de aynı kökten gelmektedir. Eski Med dilinde "kâra (avam, halk)" olan sözcük eski Türkçe'deki "kara-budun (fakir halk)" ve "kamu (toplum, halk)" ile Arapça'da mevcut olan "amme (kamu, halk)" ve "umumi (genel)" sözcükleriyle aynı kökten gelmekte, İngilizce'de ise "common people (halk)" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

YAŞAYAN DİLLER

Günümüzde yeryüzünde konuşulan dillerin sayısı tam olarak hesaplanamamaktadır. Dil ve lehçe terimlerinin tanımlanmasına ilişkin tartışmalar dolayısıyla karmaşıklaşan sayı sorunu kaba tahminler yapılarak giderilmeye çalışılmış ve ortalama üç bin beş yüz dilin varlığından söz edilegelinmişse de, bu rakam üzerinde tam bir mutabakat sağlanabilmiş değildir.

Aynı temel dilin çeşitli coğrafyalarda ve farklı topluluklar halinde yaşayan konuşmacıları arasında hafif ve tedricen gelişmiş farklılıklar bulunabilmekte ve bunlara genellikle "alt dil" ya da "lehçe" denmektedir. Ünlü araştırmacı Gillian Sankoff'un Yeni Gine adasında gerçekleştirdiği araştırmalar dilsel farklılıkların ne denli hafif ve tedricen gelişebileceklerini göstermesi açısından önemlidir. Sankoff bir köyden diğerine giderek her birinde bir önceki köyün lehçesiyle

bir öykü anlatmış, tüm vakalarda öykü kolaylıkla anlaşılmış, hatta dinleyiciler birkaç köy ötenin lehçesiyle anlatılan öyküleri de anlamışlardır. Farklı uçlarda yer alan köyler ise birbirlerinin dilini anlayamamış ve fakat yüzlerce farklı dilin konuşulduğu varsayılan bu hattın hiçbir noktasında iki farklı dili birbirinden ayırt eden net bir çizgi çekilememiştir.

Neyin dil ve neyin lehçe sayılacağı konusunda standartlaştırma, okuryazarlık ve milliyetçilik gibi süreçlerce beslenen birtakım toplumsal etkenlerin de önemli rol oynadığı gözlenmektedir. Örneğin gramerleri çok benzeyen ve sözcük dağarcıkları ile telaffuzlarında fevkalade küçük farklar bulunan İsveççe, Norveççe ve Danca arasındaki ayrım çizgisi dilbilimsel açıdan keyfi, siyasal ve kültürel açıdan ise son derece katıdır.³³ Nitekim Max Weinreich'in belirttiği gibi her bir dil ordu ve donanma sahibi birer lehçe olarak da değerlendirilebilir.

Dünya üzerinde konuşulan diller yapı ve kaynak bakımlarından olmak üzere başlıca iki çeşit tasnife tabi tutulmaktadır. Herhangi bir akrabalık bağına işaret etmeyen yapısal ya da morfolojik sınıflamalarda hece, kelime ve söz dizimi yapıları ile ekler ve bu eklerin kuruluş ve işleyişleri kıstas alınarak belirlenen dil kümeleri kaynak ya da köken bakımından sınıflandırmalarda ise paylaşılan kelime kökleri, kurallı olarak işleyen ses denklikleri ve daha genel gramer ortaklıklarından hareketle belirlenmektedir. Yapıları itibarıyla dünya dilleri tek heceli diller, eklemeli diller, bükümlü diller ve kaynaştıran diller olmak üzere dört büyük grup altında toplanabilmekte olup, aynı kökten neşet ettikleri varsayılan akraba dil topluluklarının oluşturduğu dil ailelerinin sayısı ve kapsamı ise son iki yüz yıldır yapılagelen tipolojilerde çok çeşitli değişiklikler göstermektedir.

³³ Benzer şekilde on kilometrekarelik bir alanın kuzeyindeki köyün konuştuğuna Türkçe, güneydekinin konuştuğuna Türkmençe ve doğudakinin konuştuğuna Azerice denmesinin de hiçbir bilimsel temeli bulunmamaktadır.

Sahra-altı Afrika Dilleri

Afrika Sahrası'nın güneyinde konuşulan çeşitli dillerin Khoi-San (khai-san), Nijer-Kongo (niger-congo) ve Nil-Sahra (nilo-saharan) dil aileleri olmak üzere üç ana dil ailesi içerisinde toplanabildikleri ileri sürülür. Güney Afrika'nın pek çok yerli kabileleri Khoi-San dil ailesini oluşturan diller ile bu dillerin çeşitli lehçelerini konuşmaktadırlar. Dünya üzerinde sert damak şaklama sesine dayanan tek dil ailesi bu olup, söz konusu dillerde dilin, gırtlığın ve ağzın çeşitli kısımları ile çıkartılan en az beş farklı şaklama sesi mevcuttur. Batı, Orta ve Doğu Afrika'daki çok sayıda insan grupları Nijer-Kongo dil ailesine mensup diller ve diyalektleri konuşurlar ki, bu dillerin büyük çoğunluğu da Bantu (bantui) alt ailesinin kapsamındadır. Sahra-altı Afrika dillerinin üçüncü büyük öbeğini oluşturan Nil-Sahra dilleri ise Nijer-Kongo dillerinin kuzeyi ve doğusuna yayılan bölgelerde konuşulmaktadır.

Avustralya ve Yeni Gine Dilleri

Dünyanın en eski dilleri arasında gösterilen ve tamamı tek bir kaynağa bağlı olan Avustralya yerli dillerinin oluşturduğu bütüne Avustralya (aboriginal) dil ailesi denmektedir. Bu kabile dillerinin yüz kadarı yok olmuş ve geriye kalanlardan sadece yirmi tanesi büyük gruplarca konuşulmaya devam edegelmiştir. Yine Avustralya dairesi içinde değerlendirilen Hint-Pasifik (indopacific) dil ailesi ise Yeni Gine ve öteki Okyanus adalarında konuşulan beş yüzden fazla dili ihtiva etmektedir.

Kuzey ve Güney Amerika Dilleri

Amerikan yerlilerinin konuştuğu dilleri Eskimo-Aleüt (eskimoaaleut), Na-Dene (na-dene) ve Amerind (amerindian) dil aileleri olmak üzere üç büyük kümeye ayırmak mümkündür. Bunların en yakın tarihlisi olan Eskimo-Aleüt dil öbeği çok uzak olmayan bir geçmişte birbirinden kopmuş Yupik ve İnuit adlı iki kökendaş dil ve bu dillerin alt dilleri etrafında şekillenmektedir. Na-Dene dilleri

Alaska'dan başlayarak kıtanın batı kıyısı ile Meksika'nın içlerine dek geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Meksika nüfus verilerine göre bu dil ailesine üye yedisi ölü ve yirmi sekizi halen konuşulan toplam otuz beş dil bulunur. Kıtanın en eski ve en geniş dil ailesi olarak Amerid dil ailesi ise kuzeyde Algonquian dilleri Karaayakça, Şeyence, Foxca, Mikmakca ve Krice'den Tierra Del Fuego'nun Andean dillerine kadar olan hemen tüm Kuzey ve Güney Amerika yerli dillerini kapsamaktadır.

Orta Doğu Dilleri

Orta Doğu ve Kuzey Afrika toplumlarının büyük bir çoğunluğu Afro-Asyatik (afro-asiatic) dil ailesine mensup diller ile bu dillerin çeşitli lehçelerini konuşmaktadırlar. Ünlü düzgesi yönünden yoksul olan Afro-Asyatik dillerde damak eteği, gırtlak ve yutak bölgelerinde gerçekleştirilen titreşim, bağlılaşımlar ve tumturaklar ile söylenen ünsüzler dikkati çeker. Ön Asya'dan Orta Afrika'ya kadar yayılmış bulunan bu aile altı arızî dil ailesinden meydana gelmekte, altı grubun en genişini ise sırasıyla Tevrat, İncil ve Kur'an-ı Kerim'in dilleri olan İbranice, Aramice ve Arapça'yı içeren Sami (semitic) kolu teşkil etmektedir.

Avrupa ve Kafkasya Dilleri

Günümüzde Büyük Britanya'dan Hindistan'a kadar yayılmış bulunan dillerin pek çoğunun tek bir kaynak dilden türediği düşünülmektedir. Hint-Avrupa (indo-european) ailesi denen ve iki milyarı aşkın konuşmacısıyla dünyanın en geniş dil ailesini meydana getiren bu stoğa Fin-Ugor, Bask, Kafkas ve Türk dilleri dışındaki hemen tüm Avrupa ve Ön Asya dilleri sokulur. Hintçe ve Urduca gibi Hint (indic) dillerini, Farsça ve Kürtçe gibi İranî (iranian) dilleri, Rusça ve Letonca gibi Baltık-Slav (balto-slavic) dillerini, İtalyanca ve Fransızca gibi Latin kökenli (romance) dilleri, İrlandaca ve İskoçça gibi Kelt (keltic) dillerini, İngilizce ve Norveççe gibi Cermen (germanic) dillerini ve Yunanca, Arnavutça, Ermenice gibi diğer bazı dil gruplarını içeren Hint-Avrupa ailesi

Karadeniz ile Hazar Denizi arasında kalan Kuzey Kafkasya coğrafyasında ise Kafkas (caucasian) veya Kartvel (kartvelian) dil ailesi denen eski bir öbeğe mensup kırk kadar dil ile çevrelenmiştir. Bunlardan Abhazca, Ubıhça ve Adigece Çerkes (circassian) dilleri olarak bilinirken, Çeçence, İnguşça ve Batsça Nah (chechenian) dil grubunu meydana getirmektedir. Avarca, Tabasaranca, Lezgice ve Agulca Dağıstan (north-caucasian) kolunu teşkil etmekte olup, Gürcüce, Svanca, Megrelce ve Lazca dilleri ise Güney Kafkas (south-caucasian) alt ailesinin kapsamındadır.

Asya Dilleri

Dil aileleri ile alakalı olarak en çok ses getiren tartışmaların Asya merkezli olduğu görülmektedir. Asya'nın her tarafında süregelen göçler ve toplum karışmaları sonucu son derece karmaşık dil yapıları oluşmuş, özellikle kıtada ve Güneydoğu Asya adalarında dünyanın anlaşılması en zor dil aileleri meydana gelmiştir. Güney Hindistan ve Sri Lanka boyunca uzanan dil ve lehçe grupları Dravidyen (dravidian) denen tek bir dil ailesine girerken, Vietnamca ve Kamboçyaca gibi Çinhindi dilleri ile Santalice ve Andamanca gibi diğer Güney Asya dilleri Avustralasya (austro-asiatic) dil ailesini meydana getirmektedirler. Tayland ve Laos'da ağırlıklı olarak konuşulan diller Tai/Siyam (thai) dil ailesi içerisinde yer almakta, Endonezya, Polinezya ve Melanezya adalarında ise Avustronezya (austronesian) dilleri konuşulmaktadır. Mandarince başta olmak üzere çeşitli Çin diyalektleri ile Tibetçe, Dzongkaca ve Birmanca gibi Doğu Asya dilleri Sinitik (sinitic) dil ailesini teşkil etmekte olup, Japon, Aynu, Kore ve Gilyak dillerinin sınıflandırılması ise tartışmalıdır. Bazı dilcilerin Sinitik ve bazılarının Altay dil ailesi altında grupladığı bu dört dilin her birinin ayrı birer kategori oluşturduğunu düşünen bilim adamları da vardır.

Paleo-Sibirya (paleo-siberian) dil ailesi Doğu Sibirya bölgesinin Çukçice ve Koryakça gibi yakın ve uzak akraba pek çok dilini kapsarken, Kuzey Asya'nın baskın dillerinden Türkçe, Moğolca ve Tunguzca ise Altay (altaic) dil ailesini husule getirmektedirler. Bu ailenin Moğol (mongolic) kolu Moğolistan/Halha, Ordos, Dagur, Buryat

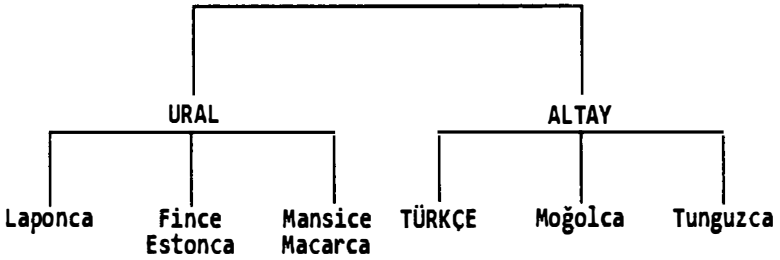
ve Kalmuk lehçelerinden oluşmuştur. En iyi bilinen Tunguz-Mançu (manchu-tungusic) alt dillerine Evenkçe, Goldece, Oroçca, Lamutça ve Mançuca örnek gösterilebilir. Yirmiden fazla lehçeye ve kırk kadar yazı diline ayrılan Türk (turkic) dil ailesi kolları ise bugün itibarıyla Türkiye’den başlayarak Kuzeydoğu Asya’ya kadar uzanan bölgenin hemen her yerinde ana dil olarak, otuzdan fazla ülkede resmi veya hukuken tanınmış bölgesel dil olarak ve yedi kıtanın tamamında yaygın diller olarak kullanılmaktadırlar.

Asya dilleri arasında mütalaa edilen son dil ailesi de kıtanın kuzeyinden Avrupa içlerine kadar uzanan Ural (uralic) dillerini bir araya toplamaktadır. Ural dil ailesi kendi içerisinde Fin-Ugor (finno-ugric), Samoyed (samoyedic) ve Yukagir (yukaghir) olmak üzere üç büyük öbeğe, Fin-Ugor değişkesi Fin ve Ugor olmak üzere iki ana sınıfa, Fin kolu Komice ve Udmurtça’yı içine alan Perm, Marice ve Meryaca’dan oluşan Finno-Volga, Fince, Estonca ve Karelice’yi ihtiva eden Finno-Baltık ve Laponca ile lehçelerini içeren Saami olmak üzere dört temel gruba, Ugor kolu ise Macarca, Kantice ve Mansice denen üç farklı dil tabakasına ayrılmaktadır. Samoyed alt ailesi Kuzey Samoyedçe ve Güney Samoyedçe olmak üzere iki ana dil ve bu ikisinin çeşitli lehçe ve ağızlarından meydana gelirken, Yukagir alt ailesi de yine kuzey-güney diye ikili bir ayrıma tabi tutulmaktadır.

URAL-ALTAY VE ALTAY DİL AİLESİ TEORİLERİ

Türk dilinin hangi dil veya dillerle akraba olabileceği meselesi bilim adamlarını çok uzun zamandır meşgul eden konulardan bir tanesidir. Son iki yüz yıllık süreçte Türkçe’nin hiçbir dille akrabalığı bulunmadığı ve kendi başına bir dil ailesi teşkil ettiği görüşünden Sümerce, Etrüskçe, Kızılderi ve Hint-Avrupa dilleri ile akraba olduğu ve hatta bütün dünya dillerinin Türk dilinden köken aldığına varıncaya dek pek çok farklı fikir ileri sürülmüştür. Bunların en çok rağbet gören ve üzerinde durulanı ise Türkçe’yi Ural-Altay üst ailesi ve Altay alt ailesi içerisinde sınıflandıran yaklaşım biçimi olmuştur.

URAL-ALTAY DİL AİLESİ

Günümüz dilbilimcilerinin büyük bölümünce reddedilen Ural-Altay dil birliği görüşü karşılaştırmalı dil incelemelerinin gelişmeye başladığı 18. yüzyıl ortalarında tartışmaya açılmış ve popüleritesini bir müddet muhafaza etmeyi başarmıştır. Sibiryâ bölgesinde konuşulan Türk, Fin, Moğol ve Tunguz lehçeleri arasında tespit ettiği zamir ve şahıs eki benzerliklerine dayanan İsveçli bilimci Johan von Strahlenberg Ural ve Altay dillerinin aynı ana dilden geldiği yönündeki görüşün ilk dillendiricisidir. Bölgedeki tüm halkları "Tatar" olarak adlandıran Strahlenberg bunları Fin-Ugor, Türk-Tatar, Moğol-Mançu, Samoyed, Tunguz ve Karadeniz-Hazar olmak üzere altı bölüme ayırmıştı.

Türkçe: bol- (ol-) **Fince:** ole- **Vogulca:** ol- **Macarca:** vol-
Türkçe: kelin (gelin) **Ostyakça:** kili **Mordvince:** kel **Fince:** kely
Türkçe: kap- **Fince:** kaappa- **Votyakça:** kab- **Macarca:** kap-

Strahlenberg ve onun fikirlerini paylaşan diğer araştırmacılara göre başlangıçta tek bir dil olan Ural-Altayca M.Ö. 10.000'lerde Uralca ve Altayca olmak üzere iki farklı gruba, Altay dil birlikteliği M.Ö. 6000 civarında Türk-Moğolca ve Tunguz-Mançuca olarak yine iki büyük öbeğe ve nihayet Türk-Moğol ortak dili ise M.Ö. 4000'e doğru ana Türkçe ve ana Moğolca şeklinde iki farklı dile bölünmüş olmalıdır.

Türkçe: Ceb-im-de çok elma-m var.

Macarca: Jeb-em-ben çok alma-m van.

Eski araştırmacıları Ural ve Altay dillerinin aynı ana dilden kaynaklandıkları görüşüne iten temel benzerlikler arasında ses uyumu, erilik ve dişilliklerin mevcut olmaması, kelime yapım ve çekimlerinin eklerle sağlanması, isimlerin çekiminde iyelik eklerinin kullanılması, eylem biçimlerinin zenginliği, örneklerin yokluğu ve soneklerin varlığı, söz diziminde tamlayanın tamlanandan önce gelmesi, sayı sıfatlarından sonraki ad ögesinin çokluk eki almaması, karşılaştırmalarda üstünlük derecesinin ayrılma durumunun "-den, -dan" eki ile ifade edilmesi, ekeylem olarak "sahip olmak" kalıbı yerine "olmak" fiilinin kullanılması, olumsuzluğu gösteren özel eylemlerin bulunması, soruların ekle yapılması ve cümle bağlayıcısı olarak eylem biçimlerinin kullanılması gibi bir dizi karakteristikten bahsedilebilmektedir. Ural ve Altay dilleri arasında bazı düzenli ses denklikleri bulunduğu kanıtlanmaya yönelik etimoloji çalışmaları da yapılmış ve bu dillerin ortak sözcük haznesini oluşturan yüzlerce kökendaş kelime tespit edilmiştir.

Türkçe: men (ben) = **Moğol:** bi = **Tunguz:** bi = **Fince:** mine

Türkçe: sen (sen) = **Moğolca:** çi = **Tunguzca:** şı = **Fince:** sine

Benzerliklerin birçok tarihi tabakası oluşu ise dikkati çekmektedir. Ayrıca nesilden nesile değişmeden intikal etmesi beklenen temel bazı anlamlar (mesela sayı adları ve zaman terimleri) ile yaygın fiil, nesne ve kavramları karşılayan sözcüklerin (almak-vermek, at-köpek, iyi-kötü gibi) tam olarak ayrı oldukları da belirlenmiştir. İşte bu sebepten ötürü Ural-Altay köken birliği fikri eskiden olduğu kadar ateşli bir biçimde savunulmamakta ve söz konusu yakınsamanın halkların henüz oluşum safhasındaki veya ondan sonraki sıkı temasları yoluyla vukua gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Nitekim dillerin birbirlerine benzeme nederinin illa da ortak bir ata dilden gelmeleri değil, komşu bölgelerde konuşulmaları da olabileceği

ve komşu dillerin her birinin kademeli olarak komşusuna benzediği bir birleşme zinciri kurarak devasa coğrafyaları kaplayan çeşitli dil grupları meydana getirebilecekleri bilinmektedir. Bu bağlamda tüm Ural ve Altay dillerinin hem konuşmacı sayısı ve hem de coğrafi dağılım açısından en geniş ve en yaygın kolunu oluşturan Türkçe'nin iki büyük dil öbeği arasında bir köprü vazifesi görmüş olması ihtimal dâhilindedir.

Altay dilleri tabiri yaygın görüşe göre Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'yı, daha az savunulan bir diğer görüşe göre de Türkçe, Moğolca, Tunguzca, Korece ve Japonca'yı içine alan dil ailesinin genel adı olarak kullanılmaktadır. Altay dillerinin formasyonel manada birbirlerine çok benzeyen diller oldukları ve bu bakımdan bir dil grubu oluşturdukları görüşü genel kabul görmekle beraber, bunların aynı kökten türemiş akraba diller oldukları ve aralarında dilbilimsel bir genetik bulunduğu tezinin pek kabul gördüğü söylenemez. Hatta Sir Gerard Clauson ve Gerhard Doerfer gibi akrabalık fikrini tümüyle reddeden bazı Avrupalı Türkolog ve Mongolistler Altay dilleri arasındaki mevcut benzerliklerin 13. yüzyıl öncesinde Türkçe'den Moğolca ve Tunguzca'ya geçen alıntı veya ödünçlemeler olduğunu düşünmektedirler.

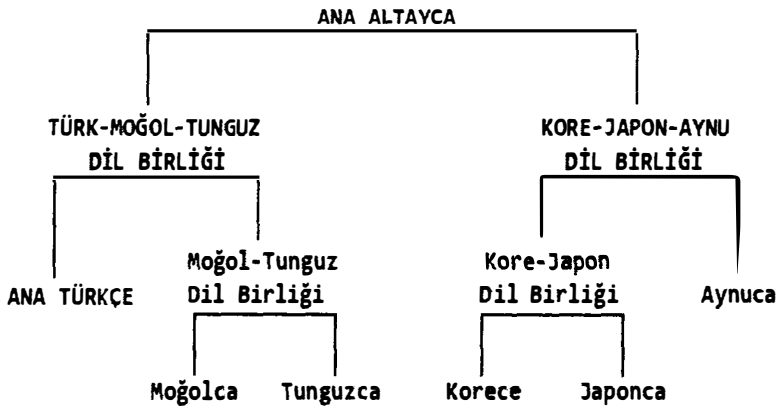
Türkçe: Ateş-olmayan-yerden-duman-çıkma.

Japonca: Hi-no nay-tokoro ni-kemuri-va tatanay.

Diğer bir yaklaşım Türkçe'ye en yakın gözüken Altay dili olan Moğolca'nın doğrudan doğruya karma bir dil olduğu ve Tunguzca'nın da Moğolca'dan etkilenecek Türkçe'ye benzediği yönündedir ki, karma diller genellikle iki dilin karışmasından oluşmakta ve başlangıç safhasında melez olan bu diller ilk nesillerin çocuklarında karma yapılı birer tabii dil halini almaktadır. Karma dillerin iki katmanı olup, yerlilerin kadim dili (Moğolların en eski atalarının dili) alt katmanı ve onun üstüne gelen dil (Türkçe'ye ait gramer unsurları ve kelimeler) üst katmanı teşkil eder. Melezlik fikrini paylaşan araştırmacılar Türklerle uzun süre bir arada yaşayan Moğolların dilinin

de bilinen yazılı metinlerinden çok önce Türkçe ile etkileşerek karma bir dil şekline büründüğü ve tarihi metinleriyle birlikte bugün Moğolca olarak bildiğimiz karma dilin ortaya çıkışından çok daha evvel Moğolların atalarının Türkçe ile akraba olmayan (ve büyük olasılıkla erken Kore-Japon dili ile bağlantısı bulunan) başka bir dil konuştuklarını savunmaktadırlar.³⁴

Bu açıdan Altay dil ailesi teorisi de tıpkı Ural-Altay teorisi gibi köken birliği kanıtlanmış bir aileyi ifade etmekten çok jeokültürel bir olguya işaret etmekte ve tarihte birbirleriyle yoğun ilişkilerde bulunmuş bir grup dil cemaati ile ilgili bir çalışma hipotezi olarak öne çıkmaktadır. Tabii her bilim dalında olduğu gibi dilticilikte de tasnif işinin büyük araştırma kolaylığı sağladığı göz önünde tutulduğunda Türkçe'nin de dünya dilleri içerisinde muayyen bir dil ailesi altında mütalaa edilmesi gerekecektir ki, şu durumda Altay adıyla kurgulanan dil ailesi hala en makul seçenektir.

Ural ve Altay dillerinin akraba diller oldukları tezini çürüten ve Altay dillerinin ayrı bir dil grubu teşkil ettiğini ispatlayan kişi ünlü Finlandiyalı Türkolog Gustav John Ramstedt'dir. Ramstedt'in il-

³⁴ Hakikaten de gerçek bir dil ailesinin davranması gerekenin tam tersine Altay dillerinin geriye doğru gidildikçe birbirlerinden uzaklaştıkları ve günümüze doğru gelindikçe birbirlerine yaklaştıkları gözlenmektedir.

ham kaynağı 19. yüzyılın önemli dilbilimcilerinden Wilhelm Schott'un Çuvaşça konusunda yaptığı bir araştırma olmuştur. Bilindiği üzere iki dilin birbiriyle ilişkili olduğunu ispatlayabilmenin yolu her iki dilde de kurallı olarak işleyen ses denkliklerinin bulunmasından geçer. İşte Alman araştırmacı Schott Çuvaşça'nın bir Türk dili ya da lehçesi olduğunu "z~r" ve ş~l" ses denkliklerini ortaya çıkartarak ispat etmişti:

Türkçe: kız = Çuvaşça: hır **Türkçe: kış = Çuvaşça: hıl**

Türkçe: tokuz = Çuvaşça: tühır **Türkçe: eşik = Çuvaşça: alık**

Altay dil ailesi teorisinin kurucusu sayılan Ramstedt Schott'un ortaya koyduğu Genel Türkçe-Çuvaşça ses denkliklerinden yola çıkarak Moğolca ile Türkçe arasında da aynı ses denkliklerinin mevcut olabileceğini düşünmüş ve yaptığı tetkikler sonucu bu düşüncesini kanıtlamıştır:

Türkçe: öküz = Moğol: üker **Türkçe: kaşı = Moğol: kalçı**

Türkçe: boz = Moğolca: boro **Türkçe: taş = Moğolca: çila**

Altay dilleri aralarındaki önemli ses denkliklerinin yanı sıra birçok ortak özelliğe de sahip bulunmaktadır. Bu dillerin hepsinde ses uyumları vardır. Bir kelimedeki ünlüler ile kalın ve ince varyantları da bulunan "g", "k", "l" gibi sesler daima ya kalın ya da incedirler (el-ler-im-den, kol-lar-ım-dan). Tunguz-Mançu dillerinde kimi kalın ve ince ünlü çiftlerinin kaynaşması sonucu kelime köklerinde kalınlık-incelik uyumu bozulmuş ve fakat eklerdeki uyum korunmuştur (biya-bıyaga). Dudak uyumu ise Türkçe ve Moğolca'ya mahsus olup, sonradan gelişen bir özelliktir. Türkçe bir kelimede dar bir ünlü kendinden önce gelen hecedeki ünlüyle düzlük-yuvarlaklık bakımından uyumludur (ev-in; göl-ün). Keza Moğolca'da da geniş ünlülü bir heceden sonra yine geniş bir ünlü gelmektedir (ger-es; noyon-ös).

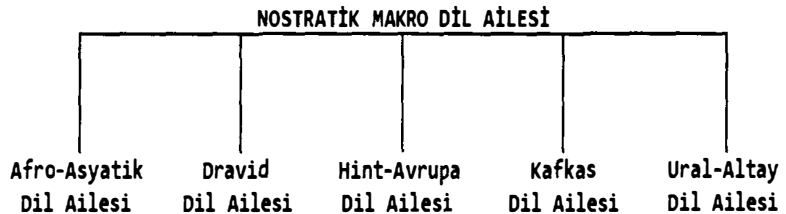
Altay dilleri bitişken ya da eklemeli diller grubuna girerler. Bu dillerde yeni kelimeler kelime köklerine ekler getirmek suretiyle tü-

retilmekte ve birkaç ek arka arkaya gelebilmektedir. Cümlelerin ögeleri arasındaki dilbilgisel ilişkiler de ekler yardımıyla gösterilir (ev-in kapı-sı). Bir ekin çoğunlukla tek bir anlamı veya işlevi olup, birleşme yerleri genellikle açıktır. Bu dillerde kelime önüne veya içine eklenen önek ve içekler bulunmamakta ve yalnızca sonekler kullanılmaktadır. Ek sınırlarının tespitini zorlaştıran kaynaşmalar ise Altay dillerinde görülmez.

Altay dillerinde söz dizimi, diğer deyişle normal bir cümledeki unsurların sıralanışı özne-nesne-yüklem şeklindedir. Tamlamalarda tamlayan tamlanandan önce gelir. Sıfat tamlamalarında tamlayan ile tamlanan arasında hal, cinsiyet ve sayı bakımından bir uyum bulunmaz. Çokluk bildiren sayılardan sonra gelen isimler çokluk eki almadığı gibi, Hint-Avrupa dillerinde gördüğümüz gramatikal cinsiyet de bu dillerde yoktur.

NOSTRATİK VE AVRASYATİK DİL AİLESİ TEORİLERİ

Ural ve Altay dillerini Ural-Altay adlı tek bir dil ailesi bünyesinde toplama eğilimi gösteren dilbilimcilerin pek çoğu Kuzeybatı Afrika'dan Kuzey Avrupa'ya ve Asya'dan Kuzeydoğu Sibirya'ya kadar uzanan dil aileleri arasında da bir ilişki bulunduğunu ileri sürmekte ve Büyük Nostratik dil ailesi dedikleri bu üst aile içerisine Hint-Avrupa, Afro-Asyatik, Kafkas, Dravid ve Ural-Altay dillerini dâhil etmektedirler.

İlk olarak Danimarkalı dilbilimci Holger Pedersen tarafından dile getirilen ve Rus bilim adamı Vladislav İliç-Svitiç'in değişik dil ailelerini mukayeseli olarak inceleyip birtakım genel hükümlere

ulaştıktan sonra Hint-Avrupa, Afro-Asyatik, Ural-Altay, Dravid ve Kafkas dillerini kapsayacak şekilde genişlettiği Nostratik dil ailesi teorisine göre bu diller arasındaki leksik benzerlik ve ortaklıklar karşılıklı etkileşimin sonucu değil, genetik akrabalıkların bir neticesidir. Çağdaş Nostratik teorisinin kurucusu sayılan Svitiç'in savunusu on beş ila yirmi bin sene evvel konuşulmuş tek bir kök dilden kaynaklanan Hint-Avrupa, Afro-Asyatik, Ural-Altay, Dravid ve Kafkas dil ailelerinin on üç ya da on dört bin yıl öncesinden itibaren farklılaşmaya başladıkları ve Türkçe'yi de içine alan Ural-Altay dil öbeğinin ise M.Ö. 8000'lere doğru büyük gruptan ayrılmış olması gerektiğini yolundadır. Bu dillerdeki ana kök değişikliklerini fonetik kurallarıyla birlikte tespit eden Rus bilim adamı Türk lehçelerinde "boru/boraulay" ve Rusça'da "burit" olarak geçen sözcüğün köken itibarıyla hangi dile ait olduğu ya da bu sözcüğü kimin kimden ödünç aldığı yolundaki tartışmaların yersiz olduğunu iddia etmekte ve "boru" kelimesinin kökünün aynı ya da yakın anlamlar ihtiva edecek şekilde tüm Nostratik dillerde bulunduğunu ortaya koymaktadır:

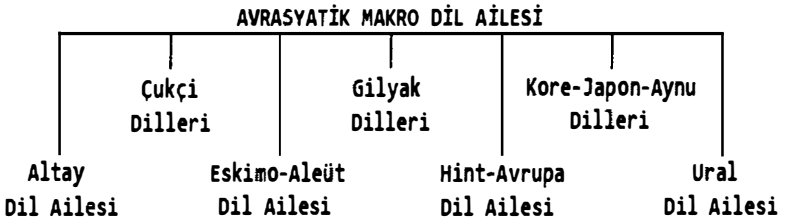
Türkçe: boru (boru) = **Rusça:** burit (boru) = **Ural:** pura (delgi)
Altay: bura (kaz-) = **Dravid:** por (delik) = **Kafkas:** br-u (çevir-)
Sami-Hami: b(w)r (del-) = **Hint-Avrupa:** bher (del-, kaz-,deş-)

Svitiç'in öğrencileri Sergey Starostin ile Vladimir Dybo tarafından 1971, 1976 ve 1984 yıllarında yayınlanan üç ciltlik "Karşılaştırmalı Nostratik Sözlüğüne Giriş" adlı eserde de benzer örneklere yer verilmiştir. Bu çalışmada Altay dilleri ile Hint-Avrupa dilleri arasında yüz elli üç, Afro-Asyatik diller arasında yüz kırk sekiz, Ural dilleri arasında yüz kırk üç, Dravid dilleri arasında yüz yirmi yedi, Kartvel/Kafkas dilleri arasında da doksan iki kelimenin ortak olduğu gösterilmektedir. Aynı eserde sadece kelimeler değil, ortak olduğu düşünülen -de/da eki, sıfat yapım eki (-l), fiilden isim yapma eki (-ma) ve soru eki (-mi) gibi ekler ile işaret zamiri (-i/-i) ve üçüncü tekil şahıs zamiri (-i) gibi zamirler de verilmekte ve bunların

Nostratik makro ailesinin evrensel ek ve zamirleri olduğu söylenmektedir.

..

Dillerin geneolojik sınıflandırılması konusunda istifçi yaklaşımı benimsemiş bir diğer bilgin olan Joseph Greenberg Eski Dünya'nın geniş dil aileleri arasındaki akrabalıktan bahsederken Nostratik yerine Avrasyatik tabirini kullanmakta ve Nostratikçilerden farklı olarak Afro-Asyatik, Kafkas ve Dravid dillerine yer vermeyip Kore-Japon-Aynu, Gilyak, Çukçi ve Eskimo-Aleüt dillerini Avrasyatik büyük ailesi içerisine dâhil etmektedir. Greenberg'in eserlerinde toplam dört yüz otuz yedi sözcük analiz edilmekte ve dil ailelerinin bu havuz içerisindeki temsil yüzdelerine bakıldığında Kore-Japon-Aynu grubunun yüzde yetmiş dokuz, Altay grubunun yüzde yetmiş dört, Hint-Avrupa grubunun yüzde elli bir, Ural grubunun yüzde kırk dokuz, Çukçi grubunun yüzde kırk dört, Eskimo-Aleüt grubunun yüzde kırk bir ve Gilyak grubunun yüzde otuz altılık bir orana sahip olduğunu saptanmaktadır.

Rus dilbilimci Starostin ise Avrasyatik terimini Nostratik büyük ailesinin alt dallarından biri için kullanmakta ve böylece Nostratik ve Avrasyatik teorilerini birleştirmektedir. Greenberg'in Avrasyatik diller içerisine katmadığı Kafkas ve Dravid dillerini Nostratik ana çatısı altında toplayan ve Ural dilleri ile Altay dillerini Avrasyatik alt kümesinin müstakil elemanları olarak ele alan Starostin Hami-Sami dil ailesini ise Nostratik makro ailesinin bir üyesi değil ve fakat bu ailenin en yakın dışsal akrabası olarak sınıflandırmaktadır.

Ülkemizde Büyük Nostratik ve Avrasyatik dil ailesi teorilerinden bahseden ve eserlerinde yer verdiği mukayeseli örneklerle Türk bilim dünyasının bu kadim bağlantılardan haberdar olmasını sağlayan ilk bilim adamı Prof. Ahmet Bican Ercilasun olmuştur. Özellikle Bomhard ile Kerns'in ortaya koydukları altı yüz bir Nostratik kelimenin Türkçe açısından durumunu incelediği çalışmalarıyla ön plana çıkan Ercilasun ünlü Nostratik araştırmacılarından Aharon Dolgopolsky'nin paleontolojik yöntemler kullanarak Nostratik süper ailesinin anavatanı ile göç yollarını belirleme çabalarını da teferruatıyla aktarıp yorumlamakta ve onun tersine Hint-Avrupa dilli kavimlerin Anadolu, İran, Orta Asya ve Hindistan'a ulaşmalarının M.Ö. 2000'den daha eskiye gidemeyeceğini belirtmektedir. Ercilasun'a göre Orta Anadolu'ya M.Ö. 2000'lerde, Kuzey Hindistan'a M.Ö. 1700'lerde ve İran'a da ancak M.Ö. 1500'lerde ayak basan Hint-Avrupai topluluklardan evvel Anadolu ve Mezopotamya'da çoğunlukla eklemeli diller konuşan kavimler görülmüştür. Nitekim Hint-Avrupalı bir kavim olan Hititlerden önce Orta Anadolu'da bulunan Hattilerin, Doğu Anadolu'daki Hurri ve Urartuların ve Mezopotamya'daki Sümerlerin dilleri hep eklemeli diller sınıfına dâhil edilmekte ve bugün yaşayan dil aile ya da grupları içerisinde ise sadece Ural-Altay dillerinin eklemeli yapıda olduğu bilinmektedir.

TÜRKÇE İLE SÜMERCE'NİN İLİŞKİSİ

Sümerce insanlık tarihinin bugün için bilinen ilk yazı dilidir. Milattan önce üç bin yıllarında Güney Mezopotamya'da yüksek bir kültür yaratan³⁵ ve çok sayıda kent devletleri halinde yaşayan Sü-

³⁵ Sümerleri daha ziyade yazı ve tekerleğin mucitleri olarak tanımamıza rağmen matematik, aritmetik, geometri, tıp ve astronomi gibi birçok bilim alanının da kurucularıdır. Yeryüzünün ilk piramitlerini ve barajlarını inşa edenler, tarihin ilk yazılı kanunlarını çıkartanlar, dünyanın ilk okullarını açanlar, ilk parayı bastıran ve ilk vergiyi toplayanlar Sümerlerdir. Düzenli sulamaya dayalı tarımı icat eden ve gelişmiş bir yapı tekniğine sahip olan bu topluluklar sütun, kemer ve kubbe gibi mimari öğeleri başarıyla kullanmışlardır. Altmış sayısına dayanan seksagesimal sistemi geliştirmişler, dört işlemi bulmuş,

merler üçüncü bin yılın sonlarına doğru da tarihsel ufuklarımızdan kaybolmuşlardır.

Sümerce ile başka diller arasında akrabalık ve köken birliği üzerine pek çok çalışma yapılmış olmasına karşın şimdiye dek bunların herhangi biri ispat edilebilmiş değildir. 19. yüzyılda Sümerce'nin Ural-Altay dillerine ve özellikle Türkçe'ye olan benzerliğini ilk defa tespit eden araştırmacı Julius Oppert olurken, Fritz Hommel ise yaptığı araştırmalar sonucu eklemeli bir dil olan Sümerce'yi Altay dilleri arasına yerleştirmeyi uygun görmüş ve sonraları daha da ileri giderek Sümerleri Türk dilli bir kavim ilan etmiştir.

Sümerce ile yaşayan diller arasındaki ilişkiye dair en inandırıcı çalışma Türk ve Altay dilleri uzmanı Osman Nedim Tuna'ya aittir. Yazara göre Sümerlerin Türk ya da Sümerce'nin Türkçe olduğunu söylemek için erkense bile Sümer dili ile Türk dili arasındaki muazzam benzerlik aşikâr olduğu ve Türkçe'nin M.Ö. 3500'lerde konuşulmuş bir Mezopotamya dilini yoğun biçimde etkilediği anlaşıldığından dilimizin en az beş bin beş yüz yıl önce fonetikasi ve grameri açısından mantıklı bir şekilde yapılanmasını tamamladığını kesin olarak söyleyebiliriz. Eğer bu sistemin gelişim sürecinde de en az bir o kadar zaman geçtiği varsayılır ve Sümer çivi yazısı Türkçe kelimelerin yazıldığı ilk alfabe olarak kabul edilecek olursa Türk dilinin ortaya çıkışı günümüzden on bir bin, yazı ile tespiti ise sekiz bin beş yüz yıl öncesine tekabül etmektedir. Ünlü filolog eski Türkçe ile Sümerce dillerinde yakaladığı yüzlerce morfolojik ayniyetin yanında bu iki dil arasında "g~o" ve "d/t-y" gibi düzenli olarak işleyen tam otuz iki tane de ses denkliliği tespit etmiştir ki, söz konusu benzerliklerin tesadüfen ortaya çıkma olasılığı sınıfa yakındır:

Sümerce

Eski Türkçe

gud (öküz) ud (öküz, sığır)

daire alanları hesaplamış, çarpma ve bölme cetvelleri hazırlamışlardır. İlk güneş takvimini yaratıp kullanmış, zamanı yıllara, yılları aylara, ayları haftalara, haftaları günlere ve günleri saatlere ayırmış, yılı on iki ay olarak belirlemiş, bir haftayı yedi, bir ayı otuz, bir yılı üç yüz altmış gün olarak hesaplamış ve gece ile gündüzü de on ikişer saate bölmüşlerdir.

gig (hastalık)	ig (hastalık, hasta)
gişig (giriş, kapı)	eşik (kapı)
gid (salmak)	ıd-(salmak, göndermek)
gaz (çiğnemek)	ez- (ezmek)
gur (kesmek)	or- (kesmek, biçmek)
dib (bağlamak, ip)	yip (ip)
tab (örtmek)	yap- (örtmek, kapamak)

“d-” ve akrabası “t-” ile başlayan bazı Sümerce kelimeler eski Türkçe’de “y-” başlangıcına sahip olup, bugünkü Türk lehçelerinde pek çok kelimenin sözbaşındaki “y-”lerin düşmüş olduğu bilinmektedir:

<u>Sümerce</u>	<u>Eski Türkçe</u>
dar (yarmak)	yir (yırtmak)
dirig (fazla)	yirig (iri)
dirra (yardım)	yan (yardım)
dugud (ağır)	yogun (yoğun, ağır)
taga (düşman)	yağı (düşman)
tu (yıkamak)	yul (kaynak, pınar)
tir (toprak)	yir (yer, toprak)

Sümerce’deki bazı “g-” başlangıçlı kelimelerden bu “g”leri atınca Türkçe kelimelere ulaşılabilirdiği gibi, Sümerce “n-” başlangıçlı sözcükler ile eski Türkçe’deki “y-” başlangıçlı sözcükler arasında da bir anlam ilgisi göze çarpmaktadır:

<u>Sümerce</u>	<u>Eski Türkçe</u>
gid (gidermek)	ıd (göndermek)
gukin (toplama, yığma) ..	ökün (yığın)
gur (ekin biçmek)	or (ekin biçmek)
nad (yatmak, uzanmak) ..	yad (yaymak)
niggig (tabu, yasak)	yığ (engel olmak)
nigin (toplam)	yekün (yığın, toplam)

Sümer dilinde “s-” ve onun akrabaları “ş-” ve “z-” ile başlayan sözcüklerin “y-” ve “ç-” başlangıçlı Türkçe kelimelerle mana ilgisi açık bir biçimde fark edilebilirken, “u-” başlangıçlı Sümerce sözcüklerin başına ise Türkçe mukabilinde “k-” sesinin yerleşmiş olduğu görülmektedir:

Sümerce

Eski Türkçe

sag (küçük çocuk)	çaga (bebek)
sak (dövmek, vurmak) ..	çak (çakmak, vurmak)
şeg (yağmur)	yağ (yağmak, yağmur)
sig (iyi)	yeğ (iyi, tercih edilen)
silig (el)	elig (el)
şab (kesmek)	çap (çapalamak)
şir (şarkı söylemek)	yır (şarkı, müzik, koşma)
şur (vahşi)	yoz (vahşi)
ud (fırtına)	kad (kar fırtınası)
umah (çamur)	kömek (çamurlu)
un (halk)	kün (halk, insan)
ur (kurmak)	ür (kürümek)
uru (korumak)	urugal (kurgan, mezar)
uşan (uçan, kuş)	uşub (kuş evi)
zaga (sınır)	yaka (sınır)
zal (parlamak)	yal (alevlenmek)

Aynı veya yakın anlamlı bazı Sümerce ve eski Türkçe kelimeler karşılaştırıldığında da söz ortası veya sonlarındaki “r”, “z”, “ş” ve “l” seslerinin sistemli bir biçimde yer değiştirmiş oldukları tespit edilmektedir:

Sümerce

Eski Türkçe

amaş (ağıl)	ağıl (ağıl)
aşag (tarla)	alan (arazi)
aşşa (altı)	altı (altı)
bur (dağıtmak)	boz (bozmak, dağıtmak)
gişge (gölge)	gölge (gölge)

gur (parçalamak)	üz (kesmek, koparmak)
khar (kazmak)	kaz (kazmak)
sar (yazmak)	yaz (yazmak)
sur (süzme)	süz (süzme)
ur (ruh, tin)	öz (ruh, tin)
uş (duvar temeli)	ul (temel)

İki dil arasındaki ortak unsurlara yönelme eki "-ra"yı da eklemek mümkündür. Eski Anadolu Türkçesi'nde mevcut olan bu ek ("Söğüt're gidiyorum") Orhan Gazi döneminden itibaren yavaş yavaş Türkçe'den silinmişse de, bazı kelimelerimizde eski biçimiyle muhafaza olunmuştur (içeri > iç-re, dışarı > dış-ra=taşra). Yine Sümerce'deki "gim" eki veya kelimesinin Türkçe'deki "gibi"nin anlamını verdiği tespit edilmekte ve Azeri lehçesinde hala "kimi" olarak kullanılan bu kelimenin Türkiye Türkçesi'nde "gibi" sözüne dönüşmüş olduğu görülmektedir. Ayrıca Sümerce'deki "-ta" eki Göktürkçe'de olduğu gibi çıkma durumu (-den/-dan) eki olarak kullanılmakta, "-ke" eki Göktürkçe'deki "-e" eki ile paralel biçimde yönelme durumunu bildirmekte ve "-şe" eki de Türkçe'deki "-çe" ekine karşılık gelecek şekilde "göre, olarak, -e dek" anlamlarını vermektedir. Nihayet Sümerce ile Türkçe arasındaki benzerlikler birkaç ses ya da ek denkliğinden ibaret olmayıp, Turna, Çığ, Süleymanov ve Dyakonov gibi uzmanların tespit ettikleri üzere dilin bütün katmanları ve yapısını, zamirleri, sayıları, terimleri ve akrabalık ilişkilerini karşılayan adları da kapsamaktadır:

Sümerce

Eski Türkçe

ab (ev)	eb (ev)
ada (baba)	apa (baba)
agar (ekin)	ekin (ekin)
ai (ay)	ay (ay)
ama (anne)	ana (anne)
bilga (ata, ecdat)	bilge (bilge, ecdat)
bulug (sınır boyu)	bulun (köşe, bucak)
dag (şafak, sabah)	tan (tan)
dağ (dağ)	tağ (dağ)

dengir (tanrı)	tengri (tanrı)
du (doldurmak)	dol (doldurmak)
ere (erkek, koca)	er (erkek, koca)
kalag (güçlü, sağlam)	kalın (kalın)
kaş (hızlı gitmek)	kaç (kaçmak)
ken (geniş)	gen (geniş)
kir (kir, pislik)	kir (kir, kirli)
men (ben)	men (ben)
tugdu (düşüm)	azgu (boyunduruk)
tuku (sallamak)	toka (tokmaklamak)
tüş (düşmek)	düş (düşmek)
u (on)	un (on)
udun (odun)	odun (odun)
ugu (ok)	ok (o'ç)
uş (üç)	üç (üç)
uzuk (uzun)	uzun (uzun)
ze (sen)	sen (sen)

Dil bilginleri “ünsüz+ünlü+ünsüz” tipinde olmak şartıyla üç veya dört kelimenin ses ve anlam özdeşliği taşımasını tesadüf faktörünün göz ardı edilmesi ve iki dil arasındaki ilişkinin ispatı için yeterli görürken³⁶, kök Türkçe ile Sümerce bünyesinde hem sesçe, hem de anlamca birbirinin aynı olan yüzlerce kelime ve hatta ikileme bulunmaktadır:

Sümerce

Eski Türkçe

haşgaga (gülme) kakhaha (kakhaha)

³⁶ Bir dil gerçekten müstakil bir dil haline gelmişse kendine has en az dört-beş bin kelimesi bulunacak ve buna göre söz konusu dilin münhasır haznesi ile yakın akrabası ya da yakın komşusu olmayan diğer bir dilin münhasır haznesi arasında tek bir kelimenin ortak olma ihtimali yirmi beş milyonda (5000x5000) bir çıkacaktır. Arada organik bir bağ bulunmadığı müddetçe iki dil arasında iki kelimenin ortak olma olasılığı yüz yirmi beş milyarda bir ve üç kelimenin tesadüfen paylaşılma olasılığı ise altı yüz yirmi beş trilyonda birdir.

kabkagak (sıvı kabı) kapkacak (kapkacak)
kargaşa (kaos) kargaşa (karışıklık)
niğ name (her şey) ne-mene (her şey)
uş ub (kuş yuvası) kuş eb (kuş evi)

Bugün artık dünyanın tüm objektif Türkolog, Sümerolog ve Altayistleri Sümerlerin Türklüğü ya da en azından Türklerle olan yakın ilgi ve etkileşimleri noktasında uzlaşmış durumdadır. Bizi Sümer dilinin Türkçe'nin eski bir lehçesi ya da Türkçe ile akraba bir dil olduğu sonucuna ulaştıran linguistik araştırmalar arkeoloji, antropoloji, etnografi ve sanat tarihi gibi disiplinlerin ortaya koyduğu öteki gerçeklerle de uyumludur. Örneğin Sümerlerin kesinlikle Sami kökenli bir halk olmayıp Mezopotamya'ya dışarıdan geldikleri³⁷, ölülerini Türkler gibi kurgan ya da tümülüsle gömdükleri ve Türklerin kadim Gök inancına benzer şekilde Tanrı'nın gökyüzünü temsil ettiğine inanıp ona büyük saygı duydukları tespit edilmektedir. Heykel ve kabartmalarda orta boylu, tıknaz bedenli, geniş alınlı, dolgun çehreli, nispeten kısa ve geniş boyunlu bir tip halinde beliren Sümer insanının çıkıntılı ve yuvarlak (brakisefal) kafatası ise düz bir ense ile bağlantılıdır. Burunları yine Türklerdeki gibi çıkıntılı ve irice, gözleri de hafif çekik ve ekseri badem biçimindedir. Bunların konakeş denilen kalın dokumalı yün elbeleri Orta Asya gibi soğuk bir iklimden geldiklerine kanıt teşkil etmekte, elbisenin sağ kol ve sağ omuz açık kalmak üzere sırta alınması da eski Türk ananesine uygun düşmektedir. Tolgaları ile türbanları Türklerinkinin aynı olduğu gibi, mabetlerinin kat kat kuleli olması ve taş bulunmayan Mezopotamya'da inşa ettikleri binaların duvarlarını inşaat taşları taklit edilerek imal olunan konveks tuğlalarla örmüş bulunmaları da yüksek ve dağlık mıntıkalarından geldiklerini göstermektedir. Sümerlerde görülen ileri madencilik teknikleri ise Ön Asya'dan önceki ilk vatanlarının Altay-Tanrı Dağları havalisi gibi bol maden yataklarını haiz bir bölge olduğuna kanıttır ki, Kalde gibi neredeyse hiç maden bu-

³⁷ Sümer kent isimlerinden pek çoğunun Sümerce ile açıklanamayıp bölgenin eski yerleşimcilerden kalmış izlenimini vermesi de bu görüşü desteklemektedir.

lunmayan bir coğrafyada madencilik sanatının kendi kendine doğup geliştiği tahayyül edilemez. Ayrıca bu gruplara Arapların ataları tarafından Sümer ismi verilmiş olup, kendilerine olasılıkla Orta Asya'daki "Kengir Irmağı"ndan ya da tarihte birçok Türk boyunun ortak adı olarak kullanılmış "Kangar/Kangal"³⁸ kelimesinden hareketle "Kiengir Halkı" diyorlardı.

TÜRKÇE İLE ETRÜSKÇE'NİN İLİŞKİSİ

Etrüskler bugünkü İtalya'nın Tiber ile Arno nehirleri arasında yer alan "Etrüria" bölgesinde yaşamış ve M.Ö. 6. yüzyıla dek varlık sürdürmüş bir halktırlar. Eski Romalılar tarafından "Etrusci" veya "Tusci", Yunanlılarca ise "Tirren" adıyla tanınmış olan söz konusu topluluklar İtalya'da tarih boyu yaşamış kavimlerin en ileri uygarlık seviyesine erişenleri olmuşlardır.³⁹

Dilleri, yazıları, ırksal özellikleri, hayvan üsluplu sanatları ve kurt odaklı mitolojileri itibarıyla Etrüsklerin dünyada yaşamış veya yaşamakta olan bütün etnoslar içerisinde en çok Türkler ile paralellik arz ettikleri görülmektedir. Sondan eklemeli ve kesinlikle gayrı Hint-Avrupai bir dil sayılan Etrüskçe büyük ihtimalle Ural-Altay dil grubuna mensup olup, zamanla meşhur Latin alfabesine dönüştüğü sanılan Etrüsk yazısı da tıpkı eski Türk yazısı gibi Runik karakterli ve taşlara kazılmaya elverişli idi. Ayrıca hem Türkler ve hem de Et-

³⁸ Söz konusu kelime Anadolu'nun fethi ardından Sivas iliminin bir ilçesine de ad olacak ve bu ilçe daha sonraları Türk çoban köpeklerine adını verecektir.

³⁹ O kadar ki Roma medeniyetinin kökü mitolojisindeki ilâhlardan hukuk sistemine, alfabesinden yol yapım tekniklerine ve kanalizasyon teknolojisinden senatosuna kadar Etrüsklere dayanmaktadır. Bizatihi Roma bile M.Ö. 753'te Etrüsk kralının ikiz torunları Romus ve Romulus'un başkentten çok uzak olmayan bir yerde kendi adlarına kurdurdukları bir şehir olup, ilk krallarının tamamı Etrüsk asıllı olan Roma kent devleti ancak Gallo-Keltler tarafından fethedildikten sonra Latin dili ve kültürünün hâkim olduğu bir medeniyet sahası haline gelecektir.

rüskler sağdan sola doğru yazmayı tercih eder ve sessiz harfleri belli bir şeyi ifade etmek için kullanırlardı:

Etrüskçe

Eski Türkçe

blk (şehir) balık (şehir)

rtk (artık) artık (artık)

Etrüskçe ile eski Türkçe arasında ortak olan gramer özelliklerinin en belirginleri öznesiz (gizli özneli) cümlelerin varlığı, eril-dişil zamirlerinin ve isim ekinin bulunmaması, "-in" hali ve iyelik eklerinin aynı anda kullanılması (gülün rengi > gölün tösi), tamlayan ile tamlananın özel terkip şekli, fiillerin şimdiki zaman çekimlerinde "-a", "-e", "-i" ve "-u" eklerini alması, sıfat ("-l"/"-lı"), çoğul ("-er"/"-ler"), "-e" hali ve "-de/-da" hali ekleri ile meslek göstergeçleridir ("-cı" / "-çı"). Bu iki dil arasında tespit edilen fonetik benzerliklerin başında ise "b", "g" ve "d" harflerinin yerlerini serbest bir şekilde boğuk "p", "k" ve "t" seslerine bırakmaları, "k"nin sert "kh" varyantının mevcudiyeti, "kh"lerin düzenli olarak "h"lere dönüşmesi ve "o"lar ile "u"lar arasında herhangi bir farkın bulunmaması gelmektedir.

Adile Ayda ve Mirfatih Zekiyev gibi araştırmacılar tarafından saptandığı üzere Türkçe ile Etrüskçe arasında kökendaşlığı kesin yüze yakın sözcük bulunmakta olup, bunların dini kavramlarla ilgili olan on beş ila yirmi kadarının Latin diline de geçtiği ve geriye kalanların kadim Türk ve Etrüsk dillerine özgü bir kelime havuzu oluşturdukları anlaşılmaktadır:

Etrüskçe

Eski Türkçe

aeger (acı) avır/agır (ağrı, acı)

atr (yurt, ülke) atayer (ata yurdu)

atta (büyük baba) ata (ata, ced)

augur (şans, baht) ugur (uğur, şans)

avil (yıl, sene) yıl (yıl)

balte (kemer) bilde (belde, kuşakta, kemer)

haru (karın) karın (karın, mide)
kam (din adamı) kam (din adamı, şaman)
kuria (topluluk) koru (kurmak, yapmak)
makte(kurban sunmak).. makta (şükür)
saene (çok, sık sık) sıbı (yine, sık)
teplum (göğre tapmak)... tabını (tapmak)
toga (örtmek, kapamak)..tong (giysi)

Türkçe ile Etrüskçe arasında ortak olmakla birlikte İtalyanlarca ödünç alınan ve sonraları Yunanca'ya da geçen sözcüklerin bazıları ise şunlardır:

Etrüskçe

Eski Türkçe

apa (baba) aba (baba)
begoe (peygamber eşi) ... bike (harım ağa)
fala (gök cismi) halla (göksel)
hıntha (korunak) sıntı (sığınak)
kap (torba) kap (kap)
mi (benim) mini (benim)
mulak (sunmak) bülek (hediye)
nak (neden) nık (neden)
oklan (erkek) oğlan (oğlan, erkek çocuk)
sak (saklamak) sak- (saklamak)
sath (yatırmak) yat- (yatırmak)
sek (kız) kıs (kız)
suk (dini faaliyet)sük (kutlama, bayram)
tar (sürülmüş tarla) tarla (tarla)
than (tanrı) tengri (tanrı)
thez (yapmak) tözü (kurmak)
ulugım (oğlum) oğlum (oğlum)
vel-ol (şu-o) şu-o (şu-o)
zikh (yazmak) çiz- (çizmek)

Türk ve Etrüsk dillerinde tespit edilen kelime ve gramer müşterekliklerinin yanı sıra kültürel ve antropolojik incelemeler de Et-

rüsklerin Türkî bir orijine bağlandıkları iddiasını destekleyici veriler sunmaktadır. Pittard, Dixon, Kephart, Poisson, Stevens ve Bijwank gibi antropologların kazılarda ele geçen heykel ve iskeletler üzerinde yaptıkları analizler sonucu Turani halklar gibi buğday tenli, badem gözlü ve brakisefal başlı oldukları anlaşılan Etrüsk insanların DNA dizilimleri de yüzde doksan sekiz nispetinde günümüz Türkiye Türklerinin dizilimleri ile örtüşmektedir. Türkler gibi kurt totemli olan ve hatta "rasena (r-asena)" adlı bir dişi kurttan türediklerine inanan Etrüskler krallarına ise "Tarkhon (=Tarkan)" diyorlardı. Nihayet Sırplar ve Hırvatlar gibi Balkan halklarının Oğuz/Türkmen göçlerinden çok daha eski bir döneme gönderme yapan "Turska/Türski" etnonimine binaen Anadolu'yu "Türk" olarak adlandırmaları ve dolayısıyla onlar nazarında Etrüskler ile Türklerin aynı ve tek halk oluşu da dikkate sezâvardır.

M.Ö. 3. binyılda Balkan yarımadasından İtalya'ya göç eden ve dilleri Hint-Avrupa dilleri arasında sayılmayan Pelask kabileleri Etrüsklerin ataları kabul edilmekte ve "Pelask" etnoniminin "pela" ve "sak" olmak üzere iki kısımdan oluştuğu görülmektedir. Bunların birincisi "bulgak (pulgak)" etnoniminin kısaltılmış bir varyantı iken, pelask adı "pula+sak > p'la+sak > pelask" şeklinde ortaya çıkmış olmalıdır. Böylece ikincil bir etnonim olarak Pelask adının iki birincil Türkçe etnonimden geldiği ve Pelaskların erken "Bulgak (=Bulgar?)" ve "Sak (=Saka?)"ların kaynaşması yoluyla oluşmuş bir halk oldukları sonucuna varılmaktadır. Diğer bir versiyona göre M.Ö. 2. binyılda İndo-İraniler Orta Asyalı Türk kabilelerini "dağlı insanlar" anlamına gelen "Tur (tu-er > tur)" ismi ile anıyorlar ve yaşadıkları topraklara "Turan (Tur'ların ülkesi)" diyorlardı.⁴⁰ Bu Tur-lar Küçük Asya'ya geldiklerinde Yunanlılar Turan kelimesini "Tirren" şeklinde telaffuz etmişler ve Tirren/Tırnak/Türrük denen söz konusu kabileler de Etrüsklere kaynak olmuştur. Ünlü tarihçi Herodotos'un notlarında işaret edilenlerle uyum arz eden ve bilahare Thor Hyerdahl'ın araştırmaları ve tekne seferleriyle doğruluğu beliren te-

⁴⁰ Etrüsk ülkesi Etrüria'nın güzelliği ile ünlü başkentine ad olan "Tarkinia" kelimesinin birinci kısmını oluşturan ve muhtemelen "Türk" adından gelen "Tark" hecesi de Etrüria'ya ait birçok toponimde karşımıza çıkmaktadır.

ze göre ise Avrasya'dan Anadolu'ya göçen bazı Ön-Türk boyları burada Hattilerle birleşip Ege'ye varmış ve "Turska" ya da "Tursaka (Tur-Saka)" adı altında Kuzey Afrika sahillerini yağma ede ede ilerlemelerini sürdürüp İtalya yarımadasına ulaşarak "Etrüsk (E-Trüsk)" kavminin ana çekirdeğine dönüşmüş olmalıdırlar.

Kaldı ki Etrüsklerin Türklüğü kabul edilmese bile Etrüsk dilinde mevcut olan dikkat çekici miktardaki Türkçe bağlantılı kelimenin varlığı inkâr edilemeyecek ve bu gerçek de bizi Türk dilinin ön biçimlerini konuşan bazı kabilelerin daha Etrüsklerin Avrasya'dan göçü çağında Doğu Anadolu ve Azerbaycan coğrafyalarına kadar yayılmış bulundukları sonucuna götürecektir.

TÜRKÇE İLE KIZILDERİLİ DİLLERİNİN İLİŞKİSİ

Birbirinden oldukça farklılaşmış beş yüzden fazla dil konuşan günümüz Kızılderili kabilelerinin yirmi ila otuz bin yıl öncesinden başlayarak o sıralarda donduğu ya da henüz oluşmadığı sanılan Bering boğaz yolu üzerinden Amerika karasına geçen Orta ve Kuzey Asya menşeli toplulukların kaynaşması sonucu meydana çıktıkları kabul edilmektedir. 17. yüzyılın sonlarında bazı Amerikan yerli dillerinin Altay dilleri ve bilhassa Türk diline olan benzerliğine ilk defa dikkat çeken araştırmacı Jong Josselin olmuş ve daha sonra ünlü poliglot Otto Rering de Kuzey Amerikalı Siyuların dili ile Türk dili arasında paylaşılan pek çok sözcük bulunduğunu tespit etmiştir:

Siyuca

Türkçe

ate (baba)	ata (baba, ced)
içu (içmek)	iç- (içmek)
ina (ana)	ana (ana, anne)
kan (kan)	kan (kan)
tang (tan vakti)	tan (tan vakti)
tani (tanımak)	tanı- (tanımak)
ta-te (da-de)	da-de (da-de)

İsveçli bilim adamı Sting Vikander Maya ve Altay dilleri arasındaki etkileşimi ortaya koyan birçok çalışma yayınlamış olduğu gibi, Tatar âlim Ebrar Kerimullin'in makalelerinde de çeşitli Türk lehçeleri ile Siyuca, Timuçâ, Yanaca ve Keçuaca gibi Kızılderili dilleri arasındaki fonetik, morfolojik ve semantik yakınlıkları gösteren önemli misaller sunulmaktadır:

Siyuca

Türkçe

baba (baba, dede)	aba (baba, ced)
capo (kapı)	kapu (kapı)
hu (su)	su (su)
ichi (eş, ortak)	eş (eş, ortak)
ici (iki)	ikki (iki)
kuwa (kovmak)	kov- (kovmak)
min (ben)	men (ben)
och (üç)	üç (üç)
per (bir)	bir (bir)
yasu (yasa)	yasa (yasa, kanun)
yudek (boğaz)	yutak (yutak, boğaz)
yuia (yutmak)	yut- (yutmak)

Kelimelerin çok anlamlılığı ve zaman içinde gelişen ses değişimleri dikkate alınarak bir karşılaştırma yapıldığında benzer ve yakın kelimelerin sayısı daha da artmaktadır. Mesela Suyi dilindeki "basdi" kelimesi birebir tercüme edildiğinde "basıp kesilmiş/basıp kırılmış" anlamını vermekte ve fakat Tatar Türkçesi'ndeki "basdi" kelimesi "basıp girdi/basıp aldı" anlamına daha yakın gözükmektedir. Karagas Türkçesi'nde "bajs" sözcüğü "yara/yaralamak" manasını verirken, Türkmen Türkçesi'nde mevcut olan "bas" sözcüğü ise "yara/yaralanmış" anlamlarına karşılık gelir. Bununla beraber Suyi dilindeki "basdi" kelimesi ile karşılaştırılan Türk lehçelerindeki "bajs" ve "bas"ın Tatar Türkçesi'ndeki "bastı" ile şekil ve anlam bakımından yakın olduğunu sezmek hiç zor değildir.

Kızılderili dilleri**Türk lehçeleri**

aş-köz (yemek)	aş (yemek)
atışka (ateş)	ataş (ateş)
dodohişça (dudak)	dudak (dudak)
hogan (kerpiç ev)	hopan (ev)
hu (su)	su (su)
ildiş (ısıırma)	diş- (dişlemek)
lı-ık (ülke)	ili (vatan)
missigi (mısır)	mısır (mısır)
tamazkal (hamam)	temiz-kal- (yıkamak)
tapa (duba)	tuba (duba)
tepek (tepe, dağ)	tepe (tepe)
tete (dede)	dede (dede)
t-sün (uzun)	uzun (uzun)
türe (yasa)	türe (töre, yasa)
yanunda (yanında)	yanında (yanında)
yatkı (ev)	yatılan (yatılan yer)
yu- (yıkamak)	yıka- (yıkamak)

Çağdaş Kızılderili dillerinden biri olan Timuç'a'daki akrabalık adları ile Türk lehçelerindeki akrabalık adları arasında bir ortaklık bulunduğu açıkça göze çarpmakta olup, Siyuca ve Timuç'a'daki yapımları da Türk lehçelerine özgüdür:

Timuç'a**Türkçe**

isa (anne)	esey/iney/anne (anne)
isanam (annem)	eseyim/annem (annem)
iti (baba)	eti/baba (baba)
itanam (babam)	etiyim/babam (babam)
itaye (babası)	etiyi/babası (babası)
qui (çocuk)	kuy/koy (çocuk)

Maya dilinde "y" ve "c" sesleri Türkçe fonetikayı anımsatacak şekilde çoğu kez birbirini izlemekte, fiillerde "-l" eki aktif olarak

kullanılmakta ve olumsuzluk eki "-mi/-ma" da yine Türkçe morfolojiyi hatırlara getirmektedir. Mayaca'da doğum yerini gösteren pek çok kelime "içe (iç)" ile bitmekte ve Maya ülkesinin kayalık müstahkem yerlerinde yaşayan insanların birbirlerine saldırıp savaştıklarını bildiren muayyen kaynaklarda da bunu teyit eden kullanımlara rastlanmaktadır. Ayrıca Türk lehçelerinde olduğu gibi Maya dilinde de "yaş" kökünün "genç, yeni" anlamında kullanılması ve "yaşıl (yeşil)" sözcüğünün bünyesinde yer alması bu iki dil arasındaki uyumun tesadüfi bir tetabuk değil de sisteme bağlı bir benzeşme olduğunu belgelemektedir.

Mayaca

Türkçe

ak (parlak)	ak (beyaz)
aak (ıslak)	ıslak (ıslak)
aka (akmak)	ak- (akmak)
bagir (bağırarak)	bagır- (bağırarak)
baldız (baldız)	baldız (baldız)
bet (bitmek)	bit- (bitmek)
bilim (bilim/bilgi)	bilim (bilim/bilgi)
boya (boya)	boya (boya)
cema (gemi)	gemi (gemi)
çab (kesmek)	çap- (kesmek)
çik (çıkma)	çık- (çıkma)
çılan (yılan)	cılan (yılan)
tur (durmak)	dur- (durmak)
yot (yatmak)	yat- (yatmak)
kasnak (kuşak)	kusak (kuşak)
kın (güneş)	kün (güneş)
kil (kel)	kel (kel)
kuç (güç)	küç (güç)
kull (kol/el)	kol (kol)
koş (kuş)	kuş (kuş)
için (yıkamak)	eçin (dalmak, batmak)
imış (meyve)	cimiş (yemiş, meyve)
şagan (ağaç)	çagan (akçaağaç)

yas (ateş) yaşen (yıldırım)
tucan (doğan) togan (doğan)

Araştırmacılar Mayaca ile Türk lehçeleri arasındaki paralelliğin iki yüzden fazla çokça benzer kelime ile birlikte onların gramatik dizilişlerindeki denklikten de kaynaklandığını söylemekte ve Maya dilinin burun sesleri olan "l" ve "r" değişimi ile art damak "k"sinin yumuşak "k" ve "g" ye dönüşmesinin Türk lehçelerine has olduğunun altını çizmektedirler:

Mayaca

Türkçe

bicil (bağırsak) bağırsak (bağırsak)
bul (bükmek) bur- (burmak)
bolan (bol, çok) bol/mol (çok)
tic (dik) dik (dik)
tur (durmak) dur- (durmak)

Asgari 10-15 bin yıl boyunca Eski Dünya'dan ayrı ve izole biçimde yaşamış olan Kızılderililerin dillerinde rastlanacak birkaç Avrasyatik iz bile sıradan bir etkileşmeye yorulamayacağından Türk lehçeleri ile Kızılderili dilleri arasında ortak olan yüzlerce kelimenin beklenilmeyen bir durum yarattığı ve çok eski çağlardan kalma bir birlikteliğin ipucunu verdiği açıktır. Tıpkı Türk dilli halklar gibi yaşlı ve genç hısımları için değişik kelimeler kullanan, çocuklarına eski Türklerin ad koyma geleneklerine yakın usullerle ad veren, eski Türk inancındaki dağ, ağaç, su ve ateş kültlerine benzer tabiat kültürleri bulunan, halı, kilim ve el işi desenleri, heykelleri, defin şekilleri ve folklorik kıyafetleri yine Orta Asya göçebe kültüründen özellikler taşıyan Amerikan yerlilerinin geleneksel musikileri ise Ural-Altay kavimlerinde görülen pentatonik sistem üzerine kuruludur. Dahası Kızılderili ırklarının filogenetik olarak da en fazla Türklerle bağlantılandırılan Turanid soya yakın oldukları ve bilhassa Sibiryâ'da yaşayan Yakut, Tuva ve Hakas Türkleri ile bazı Kuzey Amerika yerli kabileleri arasında belirgin bir münasebet bulunduğu tespit edilmektedir.

Tüm bu veriler Kızılderililerin Türk ya da Türklerin Kızılderili kökenli olduğunu göstermemekle beraber, Türkler ile Kızılderililerin kültürel yakınlığını ortaya koymakta ve Türk tarihinin tahayyül sınırlarını aşan derinliğine işaret etmektedir. Zira bilinen tarihi çağlar boyunca karşı karşıya gelmemiş olan Türkler ile Kızılderililerin paralelliği akrabalık ihtimali dışarıda bırakılarak ele alındığında dahi Türk dilli halkların daha Kızılderililerin Sibiryalı atalarının Bering Boğazı'nı geçişlerinden önce şekillenmiş ve onlarla kültürel bir etkileşim içerisine girmiş olduklarını kanıtlamaya yetmektedir.

TÜRK DİLİNİN TARİHİ EVRELERİ

Yeryüzünde konuşulan dillerin en eski ve köklü olanlarından Türkçe büyük göçler aracılığıyla geniş alanlara yayılmış, kendisine yapı olarak benzeyen veya benzemeyen çok sayıda dille karşı karşıya gelmiş, bunlardan bir bölümüyle de yoğun etkileşimler ve öge alışverişlerinde bulunmuştur.⁴¹ Dilimizin tarihsel gelişim süreci En Eski Türkçe, İlk Türkçe, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe ve Çağdaş Türkçe olmak üzere belli başlı altı çağa ayrılarak incelenmekte ve -tarihsel dönemler arasındaki organik bağlar ile tarihlen-dirme konusundaki tartışmalar süregelmekle birlikte- ana hatlarıyla ortaya konulan bu altı basamaklı tasnifin genel kabul gördüğü müşahade edilmektedir.⁴² Her ne kadar bazı araştırmacıların En Eski

⁴¹ Birçok farklı tabakaları bulunmakla birlikte çağdaş Sırpça'daki 8965, Ermenice'deki 4260, Bulgarca'daki 3500, Yunanca'daki 2984, Farsça'daki 2969, Romence'deki 2888, Rusça'daki 2490, Arapça'daki 1990, Ukrayince'deki 800, İngilizce'deki 470, Çince'deki 289, Çekçe'deki 248, Almanca'daki 166 ve İtalyanca'daki 146 kelimenin Türkçe kökenli olduğu tespit edilmektedir.

⁴² Türk dilinin tekâmül seyrini yazısız dönem, yazıtlı dönem, yazmalı dönem, yazılı dönem, yazmacalı dönem, yazınlı dönem ve yazımlı dönem olmak üzere yedi bölüme ayırarak incelemeyi tercih eden araştırmacılar da vardır. Buna göre yazısız dönem Türk dilinin salt bir konuşma dili olarak kullanıldığı çok erken devirleri, yazıtlı dönem Türkçe'nin Göktürk stelleri gibi taş yazıtlar üzerine kazıldığı orta devirleri, yazmalı dönem

Türkçe Çağı'nın arkasına bir de kuramsal Ön-Altayca ya da Ön-Ural-Altayca dilini yerleştirdikleri ve böylece Türk dilinin tarihi gelişimini yedi veya sekiz çağa bölerek inceledikleri görülebilmekte ise de, bütün Altay veya Ural-Altay dillerinin tek bir kaynak dilden indikleri tezini peşinen kabul etmemizi gerektiren herhangi bir kanıt mevcut olmadığından böylesi bir taksimatın geçerliliği de tartışmalı olacaktır.

Türk dilinin öteki dillerden ayrılıp özelleşmeye başladığı dönemi ifade eden En Eski Türkçe evresinin M.Ö. 5000-1000 yılları arasına denk düştüğü sanılır ki, sondan eklemeli bir dil olan Türkçe'de kelimeler birbirinden türemekte ve Orhun yazıtlarında rastlanan yığılmalı birikimin⁴³ de en az birkaç bin yıllık bir geçmiş gerektirdiği anlaşılmaktadır. Daha sonra ortaya çıkacak birçok kelimenin kökünü teşkil eden "at", "et", "it", "ot", "ok", "in", "is", "ud", "ak", "al", "av", "ay", "el", "ev", "ip", "iz", "on", "un", "üç", "aç", "aş", "az", "iç" ve "ış" gibi tek heceli kelime ve kavramlar Türkçe'nin en erken safhalarında yaygınlık kazanmışlardır. Bu çağda olduğu anlaşılan şahıs zamirleri "men (ben)", "sen", "o"; işaret zamirleri "bu", "şu", "o"; mevsim adları "yaz (ilkbahar), yay (yaz)", "küz

Türk dilinin el yazması eserlere aktarıldığı Uygur devrini, yazılı dönem de yazıcısı belli olan bağımsız ve özgün kitapların ortaya konduğu Karahanlı devrini ifade eder. Yazmacalı dönem kendilerine has bir edebiyat oluşturamadıkları ve daha çok Farsça'nın etkisinde kaldıkları düşünülen Selçuklular zamanını, yazınlı dönem çeşitli edebiyat dallarına ait Türkçe eserlerin yoğun olarak yazıldığı ve yayımlandığı Osmanlı devrini ve nihayet yazımlı dönem ise birçok Türk lehçesinde kaleme alınan ve başka dillere çevirileri yapılan yayınların ortaya çıktığı 20 ve 21. yüzyılları içine almaktadır.

⁴³ Bilge Kağan, Kül Tegin ve Tonyukuk yazıtlarında geçen toplam kelime sayısı altı bin, tekrarlanmayan kelime sayısı sekiz yüz kırk, coğrafya, kavim, kişi ve at isimleri çıkartıldıktan sonra kalan farklı kelime sayısı ise altı yüz doksan üç olup, bu sözlüğün yazıtlarda işlenen konunun gerektirdiği kelimelerle sınırlı bulunduğu ve en temel bazı kelimelerin bile söz konusu metinlerde geçmediği de bilinmektedir.

(güz)" ve "kıs (kış)"; organ adları "avuz (ağız)", "burun", "kulak", "diş" ve "saç"; renk adları "al", "ak", "kara", "kızıl", "yaşıl (yeşil)" ve "saru (sarı)"; hayvan adları "at", "it", "ud (öküz)", "sığır", "koy (koyun)", "tonguz (domuz)" ve "tavışgan (tavşan)"; sayı adları "bir", "eki (iki)", "üç", "tört (dört)", "biş (beş)", "altı", "yiti (yedi)", "sekiz", "tokuz (dokuz)", "on", "yigermi (yirmi)", "otuz (otuz)", "kırk", "elig (elli)", altmış, "yitmiş (yetmiş)", "sekizon (seksen)", "tokuzon (doksan)", "yüz", "min (bin)" ve soru kelimeleri "ne", "neden", "nasıl", "kim" ve "kaç" da günümüz Türk halklarının ortak kelime haznesindeki yerini korumaktadır.

Türk kimlikleri kesin olan İskit⁴⁴, Sarmat⁴⁵, Hun⁴⁶, Peçenek, Avar, Bolgar, Hazar ve Sabar gibi halkların tarih sahnesinde belirledikleri dönemin dil yapısını ise İlk Türkçe Çağı temsil eder. En gelişmiş formuna Orhun ve Yenisey yazıtlarında rastladığımız milli Türk alfabesinin İlk Türkçe Çağında henüz alfabeleşmemiş ve içe-

⁴⁴ Çeşitli Antik Çağ yazarları tarafından kaydedilen "paluk (balık)", "kara (siyah)", "temir (deniz)", "yaka (kıyı, kenar)", "paşa (baş, lider)", "ada (ata, ecdat)", "tab (tabu, yasak)", "kartas (kardaş, kardeş)", "kurut (kurutulmuş süt)", "gik (gök)", "ırçigi (artık)" ve "vol (yol)" gibi İskitçe kelimelerin hem ses ve hem de mana itibarıyla kök Türkçe'deki karşılıklarıyla eş oldukları tespit edilmektedir.

⁴⁵ Grek gezgin Priskos'un notlarında İskit ve Hun dillerinin aynı olduğu ve Heredotos tarihlerinde de Sarmatların İskit dilinin bozulmuş bir şekli (bir lehçesi) ile konuştukları açıkça belirtildiğine göre Türkçe konuşup yazdıkları kesin olan Gök-türkler ve onların ataları Hunlar gibi İskit ve Sarmatlar da Türkçe konuşmuş olmalıydılar.

⁴⁶ Çin yıllıklarında zapt edilen Hunca kelimelerden "Tengri (Tanrı)", "il (il, ülke)", "kut (kut, nur)", "börü (kurt)", "kırsa (karsak, tilki)", "tinglig (tiyin, sincap)", "sü (ordu)", "tuğ (tuğ)", "kural (silah)", "kıngrak (kılıç)", "sagdak (sadak, ok kabı)", "kapangçı (kapıcı, kapı muhafızı)", "bitigçi (yazıcı)", "ebçi (evci, zevce)", "aşçı (aşçı)", "kız (kız)", "katun (hatun)", "büyü (sihir)" ve "tok (kalın)"un öz be öz Türkçe oldukları anlaşıldığı gibi, aynı yıllıklarda yazılı olan Hunca cümlelerin de sadece Türkçe olarak manalandırılabilirdiği görülmektedir: "*Sü-ke takaling bügüg tutang!*" > "*Sü'ye (orduya) takalın (katılın), bügüyü (düşman hükümdarını) tutun (yakalayın)!*".

risinde ligatür ve piktogramlar barındıran yarı hece aşamasında bir yazı şeklini aldığı tahmin edilmektedir. Bu dönemde Türk dili Doğu ve Batı olmak üzere iki büyükküme ayrılma eğilimi gösterir.

İlk Türkçe: Khan uya üç otuzı da yok boltı.

Çağdaş Türkçe: Kağan yirmi üçünde yok oldu.

Eski Türkçe Çağı Göktürk, Bolgar, Uygur, Kırgız ve diğer Türk boylarının yazılarıyla ortaya çıktıkları, günümüzün en uzak lehçeleri olan Çuvaşça ve Yakutça'nın ise ana öbekten koptuğu süreci kapsamaktadır. Milli Türk harfleriyle yazılmış olan Orhun-Yenisey yazıtları ve Uygur alfabesiyle kaleme alınan dini metinler bu döneme aittir.

Eski Türkçe: Türük Oguz begleri, bodun, esit!

Çağdaş Türkçe: Türk Oğuz beyleri, budunum, işit!

Orta Türkçe Çağı Türkçe'nin Doğu Türkçesi, Kuzey Türkçesi ve Batı Türkçesi olmak üzere üç ana bölgeyi kapsayan üç kola ayrıldığı dönem olup, aynı zamanda Türklerin İslamiyet'e geçiş sürecini de içine almaktadır. Türk diline Arapça ve Farsça'dan çok sayıda sözcüğün geçtiği Orta Türkçe döneminde Kutadgu Bilig, Atabetü'l Hakayık, Divanü Lügati't-Türk, Rabguzi, Nevai, Kitab-ı Kıpçak, Divan-ı Hikmet ve Muhakemetü'l Lûgateyn gibi özgün yazılı eserler verilmeye başlanmış, ilk Kur'an-ı Kerim tercümeleri ile Husrev-ü Şirin ve Gülistan gibi Farsça mesnevilerin çevirisi yapılmış, halk dilini edebi dile yaklaştıran Ahmet Yesevi ve Yunus Emre gibi şairler, dilde birliği öğütleyen Karamanoğlu Mehmed Bey'ler, Türkçe'nin hiçbir dilden aşağı kalmadığını dünyaya haykıran Ali Şir Nevai'ler ve ana dilin horlanmasına sert tepki koyan Âşık Paşa'lar da bu dönemde boy göstermişlerdir.

Orta Türkçe: Alp Er Tunga öldi mü? Issız ajun kaldı mı?

Çağdaş Türkçe: Alp Er Tunga öldü mü? Acun ıssız kaldı mı?

Yeni Türkçe Çağı 16 ve 20. yüzyıllar arasını kapsamaktadır. Osmanlı, Azeri, Başkurt, Türkmen, Çağatay ve Özbek lehçeleri bu çağı temsil ederler. Yeni Türkçe evresinde hemen bütün Türk toplulukları Arap esaslı alfabeler kullanmış, dönemin en önemli yazılı edebiyat eserleri Osmanlı Türkçesi'nde verilmiş ve çeşitli dil akımları da aynı çağda ortaya çıkmıştır.

Yeni Türkçe: Hakimiyet bila kaydü şart milletindir!

Çağdaş Türkçe: Egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur!

Bugün yaşayan Türk lehçelerinin bağımsız birer yazı dili haline gelmesiyle başlayan Çağdaş Türkçe Çağı zamanımızı da içine almaktadır. Türk lehçeleri arasında anlaşma ve ortak yazım zorlaşmış, bazı lehçeler ise ayrı birer dil olarak nitelenebilecek ölçüde farklılaşmışlardır. Günümüzde Anadolu, Balkanlar, Macaristan, Romanya, Kıbrıs, Orta Doğu ve Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin konuştuğu Türkiye Türkçesi en fazla insan tarafından kullanılan ve en çok ülkede resmi ya da bölgesel dil olan Türk lehçesi durumundadır.

TÜRKLER VE YAZI

İnsanoğlunun geleneksel sözlü sistemlerden yazı sistemlerine geçişinin birdenbire olmadığı ve yazı denen gelişmiş kayıt ve iletişim metodunun mağara duvarları ya da kaya üzerlerine yapılan resimlerden aşamalı olarak evrildiği anlaşılmaktadır. Zamanla sadeleşen duvar resimleri ya Latin yazısında olduğu gibi harflere dönüşecekler ya da Çin yazısında olduğu gibi somutluktan uzaklaşarak grafiksel soyut fikirleri temsil edecek şekilde stilize olacaklardır.

Sümer rahiplerinin yumuşak kil tabletler üzerine sivri uçlu kamaş parçalarıyla çizdikleri ilk fonemik şekiller M.Ö. 3200'e tarihlenmiş olup, piktografik aşamadan hemen sonraki ideogram evresini simgelerler. Piktogram denen mağara resimlerinin gelişmesiyle ortaya çıkan ideografik veya logografik yazı olayların yine resimlerle belirtildiği ve fakat resimlerin kendilerinden farklı anlamlar taşıdıkları

bir sistemdir. Örneğin bu sistemde kuş resmi kuşu değil, uçmak eylemi, yükseklik, ululuk ya da gökyüzü gibi farklı kavramları anlatmak için yapılır.⁴⁷ İlk kez Eski Mısır'da ortaya çıkan hiyeroglifik yazı ise fikriyazının genişletilmiş ve basitleştirilmiş bir formunu temsil etmektedir. Üç binden fazla işareten oluşan Mısır yazısı özel fırçalarla sazlardan mamul papirüs kâğıtları üzerine yazılmış ve tarihin ilk yazılı antlaşması olarak bilinen Kadeş Antlaşması da bu yazı türüyle kaleme alınmıştır. Hiyeroglifik yazı geliştiren ilk milletlerden biri de Çinlilerdir ki, en eskisi M.Ö. 1766'ya tarihlenen Çin hiyerogliflerinin yakın zamana kadar süren gelişimlerini ve bu uzun süre zarfında geçirmiş oldukları tüm evreleri adım adım izlemek mümkündür.⁴⁸

M.Ö. 1700

M.Ö. 1300

M.S. 200

Modern

⁴⁷ Alfabetik sistemlerin fonogram veya harf dediğimiz yazı birimlerinden farklı olarak logografik sistemin morfem veya logogramları belirli birer ses değil, birer kelime ya da anlam temsil ederler. Bu özelliklerinden ötürü matematiksel sembollere ya da trafik işaretlerine benzetilen logogramlar farklı dillerde değişik seslerle okunabilir ve fakat anlam değiştirmezler. Örneğin Çin dilinin birbirinden oldukça uzaklaşmış çeşitli diyalektlerinde yer alan sözcüklerin logografik Çin yazısındaki karşılıkları aynı olup, farklı diyalektleri konuşan insanlar sözlü olarak anlamakta zorluk çektikleri halde aynı gazeteleri okuyup anlamakta hiç zorlanmazlar. Anlam tabanlı bu sistemin ses tabanlı hece ve harf sistemlerine kıyasla dezavantajlı yönü ise ezbere dayalı oluşu ve dildeki tüm kelime ve kavramları yazmaya yeterli olacak sayıda logogram içerme mecburiyeti dolayısıyla onbinlerce farklı sembolden meydana gelen karmaşık bir yapı arz etmesidir.

⁴⁸ Günümüzde Çince, Korece ve Japonca gibi dillerin yazımında kullanılan kelime ve anlam temelli simgesel grafik veya logogramlar ile birer ses veya hece temsil eden piktografik semboller de bu hiyerogliflerden köken almaktadırlar.

Genel olarak hiyerogrifler çeşitli yaratıkları, nesneleri, olayları ve bunlarla ilgili düşünce ve yorumları temsil eden ilkel resim ve işaretlerden meydana gelmekte olup, cümle, kelime veya heceler hem sembolik, hem figüratif ve hem de fonetik unsurlar içermektedir. Tarihsel süreç içerisinde resimlik vasfını tamamen yitiren bu yazı türünden Eski Yunan ve Romalı din adamlarınca kullanılmış olan hieratik ve aynı halkların günlük yaşamda kullandıkları dometik yazı sistemleri doğmuştur.

Hititler ve Perslerin kilden tuğlalar üzerine sivri uçlu çubuklarla kazıdıkları ince karakterli yazı çeşidine ise çivi yazısı deniyordu. Hititlerin diplomatik yazışmalarda ve saray arşivlerinde Akkad çivi yazısını, kaya kabartmalarında ve yazıtlarda ise hiyerogrifik yazıyı kullandıkları tespit edilmektedir. Zamanla Hindistan'a kadar yayılan çivi yazısı Hattiler, Hurriler, Luwiler, Ugaritler, Urartular, Elamlar ve İnduslar gibi muhtelif kavimler tarafından da kullanılmıştır.

Suriye sahillerinde yaşamış ve deniz ticaretiyle uğraşmış olan Fenikelilerin ticari ilişkilerde ve hesapların tutulmasında kolaylık sağlamak amacıyla geliştirdikleri yazı sistemi her biri dildeki belirli bir sese karşılık gelen yirmi iki harften oluşuyor ve evrimini büyük ölçüde tamamlamış bir alfabe niteliği taşıyordu. Bu alfabenin Anadolu ve Balkanlar üzerinden İtalya'ya geçtiği ve oradan da bütün Avrupa'ya yayıldığı sanılır ki, İbrani, Arap, Yunan, Latin ve Kiril yazısı gibi pek çok modern yazı sisteminin de sağdan sola doğru yazılan Fenike alfabesinden köken aldığı düşünülmektedir.

Mevcut bilgilerimize göre Türk dilinin yazımında kullanılan ilk işlek ve eksiksiz alfabe batıda Runik ve doğuda Orhun olarak bilinen yazı sistemi esas alınarak oluşturulmuş Göktürk alfabesidir. Her biri ikişer sesi karşılayan dört ünlü ("a-e", "ı-i", "o-u", "ö-ü") ve dokuzu çift sesli otuz dört ünsüz olmak üzere toplam otuz sekiz harften oluşan Göktürk alfabesi yanındaki vokalin kalın ya da ince oluşuna göre "b", "d", "g", "k", "l", "n", "r", "s", "t" ve "y" seslerini veren ikişer adet harf

içermekte olup, sağdan sola doğru yazılmakta ve soldan sağa doğru yazıldığı durumlarda harflerin de ters dönük olarak yazılması gerekmektedir.

Bugün kullandığımız "c", "f", "ğ", "h", "j", ve "v" seslerinin henüz birer karşılığının bulunmadığı Göktürk alfabesinde büyük harf - küçük harf ayrımı da yoktur. Göktürk alfabesinde ünsüzler için kullanılan otuz dört harften yirmisi kalın ve ince sesler için ayrı ayrı, yedi tanesi de ("ç", "m", "n", "ñ", "p", "ş", "z") kalınlık-incelik bakımından yansız (nötr) olup, içinde yuvarlak ünlü ("o", "ö", "u", "ü") bulunan sözleri doğru olarak okuyabilmek için sözü önceden bilmek ya da o anda kestirebilmek gerekir.

Konuşma ya da okumadaki ses yüksekliği, ses perdesi, ses hızı, sözcük ve cümle vurgusu gibi ses ve biçim bilgisi bakımından da okuyucusunu yönlendirici bir özellikte olan Göktürk yazısında bütün ünlüler belirtilmemektedir. Mesela kelime sonları hariç olmak üzere "a" ve "e" ünlülerinin kalın ünsüzlerin "ab-ba", "ad-da", "ag-ga", "ak-ka", "al-la", "an-na", "ar-ra", "as-sa", "at-ta" ve "ay-ya" seslerini, ince ünsüzlerin ise "eb-be", "ed-de", "eg-ge", "ek-ke", "el-le", "en-ne", "er-re", "es-se", "et-te" ve "ey-ye" seslerini birlikte verebilme özelliğinden mütevellit genellikle yazılmadıkları görülmektedir. Göktürkçe'de "d", "g", "ğ", "l", "m", "n", "ñ", "p", "r", "ş" ve "z" ünsüzleri kelime başında bulunmamakta; kelime başı "t"leri ve "k"leri, kelime içi ve sonundaki "b"ler ve ilk hece sonundaki "g"ler ise korunmaktadır.

Göktürk abecesiyle yazılan yazılarda virgül yerine tek bir nokta kullanılmakta ve cümleler boşluk bırakarak değil de aralarına üst üste iki nokta koymak suretiyle birbirinden ayrılmaktadır. Damgasal bir kökene dayanan Göktürk harfleri keskin ve düz çizgilerden oluşan köşeli yapıları, çentme ve oyma vasfı taşımaları ve birbiriyle bitişmeme özellikleri dolayısıyla taş ve eşya üzerine kazılmaya elverişlidirler.

ÜNSÜZLER		
ORKUN	LATİN	açıklama
Ş	B	kalin ünlülerle
Ŗ	B	ince ünlülerle
ʌ	Ç	bütün ünlülerle
ʒ	D	kalin ünlülerle
ʌ	D	ince ünlülerle
ʒ	G	kalin ünlülerle
ʌ	G	ince ünlülerle
h	K	kalin ünlülerle
ʒ	K	ince ünlülerle
J	L	kalin ünlülerle
Y	L	ince ünlülerle
ʒ	M	bütün ünlülerle
ʌ	N	kalin ünlülerle
h	N	ince ünlülerle
1	P	bütün ünlülerle
4	R	kalin ünlülerle
Y	R	ince ünlülerle
ʒ	S	kalin ünlülerle
l	S	ince ünlülerle
Y	Ş	bütün ünlülerle
ʒ	T	kalin ünlülerle
h	T	ince ünlülerle
D	Y	kalin ünlülerle
ʒ	Y	ince ünlülerle
4	Z	bütün ünlülerle

ÜNLÜLER	
ORKUN	LATİN
ʒ	A - E
ʌ	I - İ
ʌ	O - U
ʌ	Ö - Ü

ÇİFT SESLİLER	
ORKUN	LATİN
ʌ	IK - KI
Y	İÇ - Çİ
ʌ	OK - UK
ʌ	OK - ÜK
M	LD - LT
ʌ	NÇ
ʌ	ND - NT
ʌ	NG
ʌ	NY

Sözcük Ayırma İmi
:

Türk edebiyatının ilk yazılı eserleri olarak kabul edilen Yeni-sey ve Orhun taş yazıtları ile dokuzuncu yüzyılın "İrg Bitig (Fal Kitabı)" adını taşıyan el yazmasında son derece gelişmiş, işlenmiş, anlam bakımından zengin, kuralları oturmuş ve hatta optik devreyi tamamen atlayarak fonetik devreye ulaşmış bir biçimde karşımıza çıkan Göktürk yazısının bazı arkaik şekillerine M.Ö. 5. yüzyıla ait İskit kurganından çıkartılan bir gümüş çanağın içinde⁴⁹ ve Tann dağlarının Kurday mevkiinde bulunup M.Ö. 2. yüzyıl civanna tarihlenen bir Hun kitabesinin üzerinde rastlamaktayız. Sırf bu keyfiyet hiç değilse M.Ö. 5-2. yüzyıllarda Türklerin Göktürk yazı sistemini bildiğini⁵⁰ ve belki de İskitlerden Göktürlere giden süreçte Sarmatların, Massagetlerin, Alanlar, Aslar ve Hunların bu yazıyı kullandıklarını göstermektedir.⁵¹ Nitekim tarih kaynaklarında da Akhunların Göktürklerden çok daha önce yazı yazmayı bildiklerine ve bu yazı-

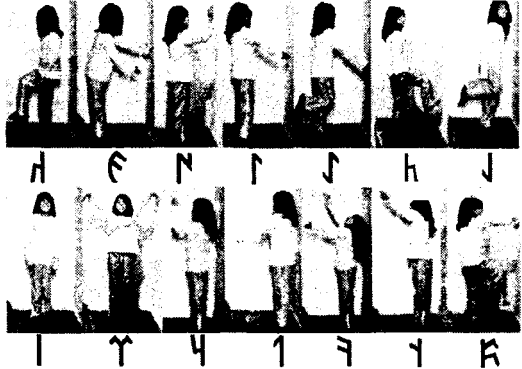
⁴⁹ Kazak profesör Olcas Süleymanov'un Türkçe okuma demesine göre çanağın içerisinde "*Khan uya üç otuzı da yok boltı, utugsi tozıltı (Kağan yirmi üçünde yok oldu-öldü, ulusunun başı sağ olsun)*" yazmaktadır.

⁵⁰ "Taş üzerine yazı yazmak" eylemini anlatmak için "biti-", "ur-", "tokı-" gibi fiiller kullanan Göktürkler bunların en yaygını olan "biti-"yi Çince'de "fırça" manasına gelen "biet" kelimesinden türetmişlerdi ki, Türklerin Çince bir isimden bir ekle (-i) fiil türetmiş olmaları da yazma işini uzun zamandan beri biliyor olduklarını göstermektedir. Nitekim Tabgaçlara ait olan ve Çin kaynaklarında Çinceleşmiş biçimiyle geçen "pi-te-çen" kelimesi Paul Pelliot'tan bu yana "bitigçi" şeklinde yorumlanmakta ve bu veri Tabgaç Türklerinin henüz dilleri Çinceleşmeden önce "bitigçi" kelimesini kullandıklarını anlatmaktadır. Kaldı ki "biti-" kelimesinin sonuna "-g" getirilerek "yazı" anlamında "bitig" yapılması ve oradan da "-çi(n)" eki ile "yazma işini yapan kişi" manasında "bitigçi"ye ulaşılması bu fiilin 3.-4. yüzyıllardan daha önce de kullanıldığına işaret eder.

⁵¹ Vaktiyle Fin-Ugor asıllı Sekeller tarafından kullanılmış olan Orhun esaslı alfabeye bazı eski kaynaklarda "İskit yazısı" ve bazılarında "Hun yazısı" denmiş olması da Orhun yazısının Göktürklerden evvel İskit ve Hun Türklerince kullanılmış olduğuna delalet etmektedir.

nın sonraki Göktürk yazısına benzediğine dair ifadeler yer alır. 2. yüzyılda Kamboçya'yı ziyaret eden bir Çin elçisinin seyahat dönüşü hükümdara bilgi verirken "Kamboçyalıların yazı şekilleri Hunların yazısını andırıyordu" demiş olması muhakkak ki Hunların yazı yazdığına kanıttır. Chou-shu adlı Çin kaynağında açık ifadelerle "Tu-küe (Göktürk)'lerin yazısı Hiung-nu (Hun) barbarlarının yazısına benziyordu" denirken, Batı belgelerinde İstemi Kağan'ın 568 yılında Bizans imparatoruna yolladığı mektubun "İskit (=Türk) yazısı" ile yazılmış olduğu bildirilmiş ve Tapo Kağan için Çince bir Budizm kitabının Türkçe tercümesinin yapıldığı anlatılmıştır. 5. asrın ortalarında yaşamış olan ünlü gezgin Priskos'un hatıralarında ise Hun kâtiplerinin sadece kendilerince bilinen bir yazı türü ile hazırladıkları metinleri Attila'ya okuduklarından bahsedilmekte ve Avrupa Hunlarının da kendi yazılarına sahip oldukları noktasında hiçbir şüpheye yer bırakılmamaktadır. Çin yıllıklarında haber verildiği üzere Uygurların milat öncelerine uzanan ataları Çince yazmayı bildikleri gibi Hunca da yazar ve klasiklerini Hun dili ile okurlardı ki, burada işaret edilen "Hun yazısı"nın da bizim Orhun yazısı olarak adlandırdığımız milli Türk yazısı olduğu anlaşılmakta ve bu yazının Göktürklerle Hunlardan geçtiği bir kez daha kanıtlanmaktadır.⁵²

Y (e)L
D (ya)Y
↓ (o)K
h (i)T
X (e)B
δ (a)T

⁵² Elimizde Hun devrine ait en az birkaç Göktürk yazılı belgenin bulunmamasının en olası sebebi Türk kültür yadigarlarının çoğu gibi yazılı vesikaların büyük bir bölümünün de bozkırların fırtınalı girdabında kaybolup gitmiş olmasıdır.

Kaldı ki Göktürk harflerinin aynı döneme ait oldukları bilinen yazıtlar üzerine genellikle aynı biçimlerde yazılmış ve ölçünlü (standart) bir formda ortaya konmuş olmaları da söz konusu alfabenin gelişmişliği ve Türkler arasındaki yazılı iletişimin köklülüğüne açık bir işaret teşkil etmektedir. Kiselev, Aristoy ve Polivanov gibi Türkolojik runologlara göre Göktürk fonogram veya harfleri binlerce yıl içinde Türk tamgalarından (resim yazılarından) gelişmiş ve bu tamgalar ise insanlar için değerli olan objeler, dini ayinlerdeki jest ve semboller ya da öteki insan hareketlerinden türetilmiş bazı şekilleri ihtiva eden çok eski kaya resimlerinden evrimleşmişlerdi. Gerçekten de Göktürk harflerinin temsil ettikleri ses ya da heceye uyumlu birer şekle sahip olmaları ve stilize edilmiş dahi olsalar Göktürk çağında hala seçilebilmeleri bu sistemin kendine has bir ideogram temeli üzerine kurulduğunu göstermektedir. Ayrıca bütün kendiliğinden doğma yazı sistemlerinde olduğu gibi Göktürk yazısının da logografi denen kelime yazısı olarak başladığı, daha sonra hece birimlerinden oluşan silabografik yapıya meylettiği ve alfabetik safhadan önceki diğer bütün gelişim basamaklarından geçerek son şeklini aldığı tespit edilebilmektedir. Göktürk yazısının Türkçe düşünen ve konuşan insanlarca icat edilmiş olduğunun en önemli ispatı ise büyük ünlü uyumuna göre ayrılan ikiz ünsüz grafemleri olsa gerektir.

Son yıllarda gerçekleştirilen araştırmalar Göktürk devrinde yarı hece sisteminden yarı alfabe aşamasına geçen Orhun yazısının Türk mahreçli bir yazı sistemi olduğu ve İskandinavya'da bulunan üç bin beş yüzden fazla yazıtta örneklerine rastlanan İskandinav Runik veya Futhark yazısına da kaynaklık ettiği görüşünü desteklemektedir. Kökeni Orta Asya Türklerine dayanan ve İlk Çağ Orta Asya toplulukları dışında eski Macarlar ve Kuzey Avrupalılar tarafından da kullanılmış olan Runik yazının İpek yolu boyunca sıralanan ve birbirleriyle ticaret yapan kavimlerin doğularındaki kavimlerden görüp batılarındaki kavimlere öğrettikleri bir yazı sistemi olması kuvvetle muhtemel ise de, İskandinavya'dan Britanya'ya ve İzlanda'dan Grönland'a kadar yayılan bu yazı karakterlerinin birçok yerel dillere uyarlanmış olduğu kesindir.

Runik şekilli yazıtların odaklandığı buluntu merkezleri Transilvanya, Kuzey İtalya, Fransa, Doğu Avrupa ülkeleri, Kırım, Kafkasya, İdil-Don havzası, Gobi Çölü ve çevresi, Hazar Denizi ve Baykal Gölü arasındaki Orta Asya ve Güney Sibirya bozkırlarıdır. Adı geçen bölgeler aynı zamanda İskit, Hun, Avar, Bolgar, Hazar, Sabar, Göktürk, Peçenek, Kıpçak, Uygur ve Kırgız gibi Türk boy ve devletlerinin hükümler olduğu sahalardır. Nitekim eski Türkçe anıtlar, yani Türkçe olarak okunabilen Runik yazılı eserler de Orhun, Yenisey, Talas, Doğu Türkistan, Kafkasya, İdil-Ural, Tuna, Sekler ve Macaristan sahalarında yoğunlaşmaktadır. Dahası Türkmenistan'daki Anav antik kentinde yapılan kazılarda M.Ö. 2300'lere tarihlenen Runik veya Orhun damgalı mühürler bulunmuş ve günümüzden üç bin yıl kadar evvel Anadolu üzerinden İtalya'ya geçen Etrüsk kavminden kalma birkaç parça eşya üzerinde de aynı yazı çeşidine tesadüf edilmiştir.

Alman Türkolog Ajwemarie von Gabain'e göre Runik veya Orhun dediğimiz yazı türü önce Talas'ta meydana gelmiş, sonra da Yenisey ve Orhun bölgelerinde yayılmıştır. Runik yazının menşei Güney Sibirya ve Orta Asya olarak belirleyen yerli ve yabancı Türkologlar da mevcuttur. Orhun yazısının Talas versiyonunu Talas Kazığı adıyla bilinen ve tahta üzerine Orhun işaretleri kazılarak yazılmış eser temsil eder. Sekel yazı grubu ise Runik veya Orhun yazısının Altay-Sayan bölgesine kadar uzanan bir diğer koludur. Sekel yazılı metinlerin yanında bir dönem Macarlarca kullanılmış olan Peçenek alfabesi ile Avrupa Hunlarının başbuğu Attila'nın hazinesinde yer alan bazı parçalar ve özellikle haritalar üzerindeki yazıları da Orhun yazısının batı varyasyonuna dâhil edebiliriz.

Avrupa ve Kafkasya'da gün yüzüne çıkartılan Runik yazılı eserlerin de farklı bir kökene bağlanamayacak kadar Asya'dakilere benzediği tespit edilmektedir. Örneğin Turgay Kürüm ve Halil Açıkgöz gibi bilginler Kuzey Avrupa Runik yazılarının Asya'da ortaya çıkan Runik veya Orhun yazısının birer sürümünden başka bir şey olmadıkları ve hepsinin ortak kökeninin Türk tamgalarına, yani piktogram veya petroglif seviyesindeki Türk duvar yazılarına dayandığı kanaatindedirler.

Kuzey Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Hazar dönemi kaya mezarlarında tespit edilen Runik yazı örnekleri ideogramlardan hemen sonraki aşama olan tamga dönemine aittir. Runik ya da Orhun yazısının tamga dönemine ait birçok örneğine bu bölgedeki Proto-Bolgar ve Kuman eserleri üzerinde de rastlanmaktadır. Doğu Anadolu ve Azerbaycan'daki kazılarda bulunan kiremitler, makaslar ve halı tarakları üzerindeki Runik yazı kalıpları ise M.Ö. 3500'lere kadar inen Kazakistan, Pakistan ve Sibirya buluntularıyla hemen hemen özdeşirler.

Orhun yazısı 10. yüzyıla dek tamamen terk edilmeyecek; aynı yazı sistemini esas alan çeşitli alfabeler Hazar ve Avrupa Avar kağanlıkları zamanında ve Uygurların ilk devirlerinde de kullanılacaktır. Bunları ise Arami kökenli Soğd yazısının Türk diline uyarlanmış bir formunu temsil eden ve dördü sesli on sekiz harften oluşan Uygur alfabesi takip eder. Uygur yazısında "z" sesine karşılık gelen harf dışındaki bütün semboller bitleştirilirken, harfler de tıpkı Arap alfabesinde olduğu gibi başta, ortada ve sonda farklı biçimlerde kullanılırlar. Yukarıdan aşağıya ve soldan sağa doğru yazılan Uygur yazısının son derece zengin ve gelişmiş bir yazı sistemi olduğu hem kullanıldığı dönemin aydınları ve hem de günümüzün paleografları tarafından doğrulanmaktadır. Matbaa ve kâğıt kullanan ilk Türk topluluğu olarak da öne çıkan Uygurlar 8. yüzyıldan itibaren kaleme aldıkları eserler aracılığıyla hemen tüm Türk boylarına kendi alfabelerini tanıtmış ve benimsetmişlerdir. Orta Asya'daki Uygur egemenliği ortadan kalktıktan sonra da Uygur yazısı kullanılmaya devam etmiş, hatta İslam dininin Türk coğrafyasında yayılmasından ve birçok Türk boyunun Arap esaslı alfabelere geçişinden sonra bile Kırım ve Türkistan'daki bazı Türkler arasında etkinliğini muhafaza etmeyi başarmıştır. Kutadgu Bilig ve Atabetü'l Hakayık gibi eserlerin birer nüshası ile Hakaniye Türkçesi esas alınarak kâğıda dökülen "Altun Yaruk (Altın Işık)" ve "Sekiz Yükmek (Sekiz Tomar)" gibi kütüphaneler dolusu dini, felsefi, siyasi, hukuki ve tıbbi el yazması Uygur alfabesiyle kaleme alınmıştır. Uygur alfabesi Karahanlı, Cengizli ve Timurlu imparatorlukları tarafından da kul-

lanılmış, meşhur Timur tüzükatı, Timur'un torunlarından Ebu Said Mirza'nın 1468 yılında Akkoyunlular hükümdarı Uzun Hasan'a hitaben kaleme aldirdığı Türkçe mektup ve Altın Orda yarlıkları Uygur alfabesiyle yazılmıştır. Osmanlı sarayında da Uygur yazısını bilen kâtipler daima bulundurulmuş ve mesela Fatih Sultan Mehmed'in Otlukbeli Savaşından sonra Özbek hanına gönderdiği zafername Çağatay Türkçesi ve Uygur alfabesi kullanılarak ortaya konmuştur. 18. yüzyılın sonuna dek yaşayan ve sonra tamamen unutilan Uygur alfabesinin günümüzde kullanılmaya devam eden Moğol ve Mançu alfabelerine doğrudan kaynaklık ettiğı düşünölmektedir.

Tarih içerisinde görölen farklı Türk boylarının kendi lehçe ve ya ağızlarının yazımında Mani, Soğd, Çin, Tibet, Brahmi, Passepa, Arap, Süryani, İbrani, Yunan, Ermeni ve Latin yazısı gibi başka yazı sistemlerini de temel aldıkları bilinmektedir. Günümüzde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kosova, Makedonya ve genel Balkanlardaki Türkçe Türkiye'deki gibi Latin esaslı alfabelerle yazılmaktadır. Bağımsız Kazakistan ve Kırgızistan ile Rusya Federasyonuna bağı Türk boyları Kiril esaslı alfabeler, Doğı Türkistan Türk halkı ise Arap esaslı bir alfabe kullanmaktadır.

TÜRK LEHÇELERİ

Zaman ve çevre gibi değıştirici unsurların etkisiyle ve bir ağacın dallanıp bulaklanmasına benzer şekilde diller çok çeşitli kollara ve bölümlere ayrılma eğilimi gösterirler. Hemen tüm diller ritim, ahenk ve telaffuzda ufak farklılıklar taşıyan yerel kollara ayrılabilirler gibi, gramer ve kelime hazneleri açısından başkalık gösteren büyük coğrafi öbeklere de ayrılabilirler. Farklılıkları telaffuz ve seslendirmeden ibaret olan dil kollarına "lekt", bundan daha köklü ayrımlara sahip dil gruplarına ise "diyalekt" denir.

Kendilerine özgü bir ayrıştırma yöntemi kullanan Türk akademik çevreleri dilin çeşitli şekilleri için "lehçe", "şive" ve "ağız" terimlerini kullanagelmışlerdir. Buna göre bir dilin ses, şekil ve anlam farklılıkları gösteren alt birimlerine lehçe (Türkiye Türk lehçesi, Kazak Türk lehçesi ve Kırgız Türk lehçesi gibi), bir lehçenin söyleyiş ve

anlam özelliği bakımından farklılıklar arz eden kollarına şive (Trakya şivesi, Ege şivesi ve Doğu Karadeniz şivesi gibi) ve bir şivenin anlaşmayı engelleyecek kadar olmayan söyleyiş farklılıklarına dayanan yerel varyantlarına ise ağız (Trabzon ağızı, Rize ağızı ve Artvin ağızı gibi) denmektedir.

Türkiye’de Türk dilleri ailesinin adlandırılması ve bu dillerin yalnızca bir dilin kolları mı, yoksa yakın akraba birçok diller mi oldukları hakkında farklı fikirler yaygındır. Türk Dil Kurumu yayınlarında önceleri “Türk lehçeleri” adı benimsenmişken, sonraları bu ad yanında “Türk dilleri” deyimine de yer verildiği görülmektedir. Ankara Üniversitesi yayınlarında öteden beri “lehçeler” görüşünün dışına çıkılmadığını ve Türk dilleri söyleminden kaçınıldığını görürüz. Bazı İstanbul Üniversitesi akademisyenleri ise yalnızca Çuvaşça, Yakutça ve Halaçça’yı genel Türkçe’den ayrı birer lehçe, diğer kullanım biçimlerini birer şive saymaktadırlar. Örneğin İstanbul Üniversitesi’nin efsanevi hocalarından Ord. Prof. Reşid Rahmeti Arat’a göre Türk dilini fonetik esaslara dayanarak Türk Lehçe Grupları ve Türk Şive Grupları olmak üzere ikiye ayırmak ve şöyle bir sınıflandırmaya tabi tutmak mümkün idi:

A. Türk Lehçe Grupları:

I. r- grubu (r~z, l~ş, s~y-)

Çuvaş Lehçesi

II. t- grubu (t~d, s~y-)

Yakut Lehçesi

B. Türk Şive Grupları:

I. d-grubu (adak, tağ, tağlıg, kalğan)

Sayan Şivesi

II. z- grubu (azak, tağ, tağlığ, kalğan)

Abakan Şivesi

III. tav-grubu (ayak, tav, tavlı, kalğan)

Kuzey Şivesi

IV. tağlı-grubu (ayak, tağ, tağlığ, kalğan)

Tom Şivesi

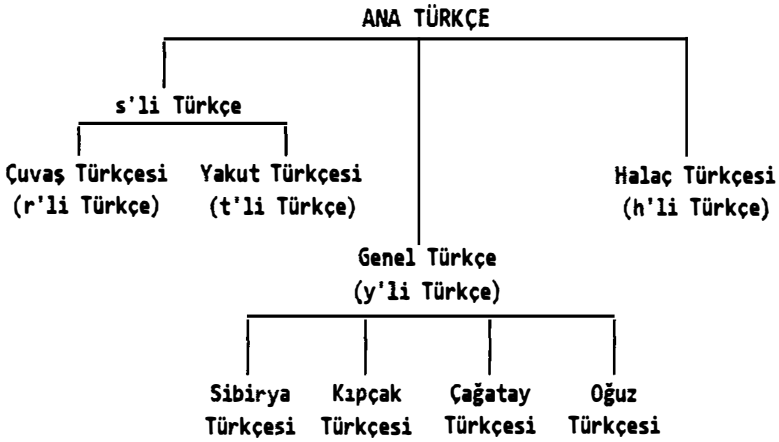
V. tağlık-grubu (ayak, tağ, tağlık, kalğan)

Doğu Şivesi

VI. dağlı-grubu (ayak, dağ, dağlı, kalan)

Güney Şivesi

Kanımızca ana öbekten çok eski dönemlerde kopmuş ve bundan dolayı farklılıkları daha fazla olan Çuvaş Türkçesi (ya da r'li Türkçe), Yakut Türkçesi (ya da t'li Türkçe) ve bir de Halaç Türkçesi'ni (ya da h'li Türkçe'yi) Türkçe'nin uzak lehçeleri olarak adlandırabiliriz. Karşılıklı anlaşılabilirlik oranı çok düşük olduğu için bu lehçelerin ayrı birer dil halini aldığını düşünen uzmanlar varolmakla beraber, ortada sanıldığı kadar köklü ve belirgin bir farkın bulunmadığını da teslim etmek gerekir. Örneğin Göktürkçe'de "adak" olan ve bugünkü Türkiye Türkçesi'nde "ayak" biçiminde karşımıza çıkan sözcük ile Çuvaş lehçesinde ayak organını tanımlayan "ura" sözcüğü arasında ilk bakışta oldukça büyük bir farkın bulunduğu zannedilse de, aslında Çuvaşça'nın atası olan kadim lehçede önce "-k"ların nizami olarak silindiği, sonra ilk hecelerdeki "a" seslilerinin "u" haline geldiği, sonra da hece ortalarındaki "d" ünsüzlerinin

iki kademede "r"lere dönüştüğü ve bu düzenli kaymalar sonucu "adək (ayak) > ada > uda > ura" evriminin gerçekleşmiş olduğu bilindiği takdirde ortada öyle kökten bir ayrımın bulunmadığını anlamak kolaylaşacaktır. Kök Türkçe'de "taş" olan sözcük ise Çuvaşça'da "çul" biçimine dönüşmüş, yani sözcük sonlarındaki "ş"ler "l"lere, sözcük başlarındaki "t"ler "ç" seslerine, hece ortalarındaki "a"lar da "u"lara doğru evrimleşmişlerdir. "a" > "u" dönüşümü "at" kelimesini "ut"a çevirirken, eski Türkçe'de "kod- (koymak)" olan fiil genel Türkçe'deki "o"ların Çuvaşça'da "u"ya ve "k"lerin sert "h (x)"lere dönüşmesiyle "xur/hur- (koymak)" olmuştur. Genel Türkçe'de "y-" ile başlayan sözlerin Yakut ve Çuvaş lehçelerinde istisnasız olarak "s-" ile başladıkları (yıl > sıl, yol > suol, yer > ser) da gözlenmektedir. Neticede Çuvaş ya da Yakut lehçesiyle kaleme alınmış olan bir metnin o lehçedeki belli bir sesin Göktürkçe'deki ve Göktürkçe'deki eşdeğer sesin de Türkiye Türkçesi'ndeki karşılığı bilinip uygun yere yerleştirildiği takdirde Türkiye Türkçesi'ndeki birbirine örnek alınarak ulaşılabilecek durum mümkün olmakta ve bu durum da bize aradaki kopuşun ikincil düzeyde kaldığını göstermektedir.

Türkiye Türkçesi: Kitap masada duruyor.

Çuvaş Türkçesi: Kíneke sítel šínçe vırtat.

Türkiye Türkçesi: Benim abim Türk okulundadır.

Yakut Türkçesi: Min ubayım Türk oskuolatıgar bâr.

Türkiye Türkçesi: Saçta tarak, kaşta sürme olsaydım.

Halaç Türkçesi: Saçça tergag, qaşça sürme olsatdum.

Ayrıştıkları dönem tarih içerisinde yazılı ve sözlü kaynaklarla izlenebilenler ise Genel (y'li) Türkçe'yi oluşturan yakın lehçeler olup, dilbilimsel açıdan daha çok Oğuz, Kıpçak ve Karluk mizacı taşıyan Anadolu, Azeri, Türkmen, Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt, Özbek ve Uygur lehçeleri bunlardan birkaçıdır. Fakat şunu asla göz ardı etmemek gerekir ki genel Türkçe adı altında toplanan dil öbekleri de kendi içlerinde ve birbirlerine yakınlık-uzaklık derecelerine göre çeşitli tali gruplar teşkil ederler. Mesela Türkiye ile Azerbaycan beş yüz yıl gibi görece kısa bir zaman önce kesin hatlarla birbirlerinden kopmuşlar, Erzurum ağzı gibi Azeri lehçesine yakın bir ağız yerine bu lehçeye çok uzak olan İstanbul ağzının Türkiye'de yaygınlık ve resmiyet kazanmasına ve sonuçta araya bir kopukluk girmesine rağmen Türkiyeliler ile Azerbaycanlılar birbirlerini rahatça anlamaya devam etmişlerdir. Türkmenistan Türkmenleri gibi daha gerideki Oğuz boyları ile Türkiye'deki Oğuzların ayrılışı ise bin yıl kadar geriye gitmekte ve Türkiyeliler ile Türkmenistanlıların daha zor anlaş-tıkları görülmektedir. Nihayet bir Türkiye Türkü Özbekçe ve Uygurca gibi Karluk-Çağatay kökenli lehçeleri daha da zor anlayacak, Kıpçak dilli Kazak'ı dinlerken bir an için yabancı bir dil konuşulduğunu zannedecek, Bolgarlardan gelme Çuvaşların bir Türk dili ya da lehçesi konuştuklarını ise ancak dil konusunda uzman bir bilim adamı ise fark edebilecektir.

Türkiye: Çocuklar okulda dilimizi Latin alfabesi ile yazar.

Gagavuzya: Uşaklar şkolada dilimizi Latin alfavitindä yazêr.

Azerbaycan: Uşaqlar məktəbdə dilimizi Latin əlifbası ilə yazır.

Türkmenistan: Çagalar mekdepde dilimizi Latyn elipbiýi bilen ýazýar.

Özbekistan: Bolalar maktabda tilimizni Latin alifbosi ila yozadi.

Doğu Türkistan: Balılar mektepte tilimizni Latin elipbesi bilen yazidu.

Kazakistan: Balalar mektepte tilimizdi Latin alfavitimen jazadı.

Kırgızistan: Baldar mektepte tilibizdi Latin alfaviti menen jazat.

Tataristan: Balalar mäktäpdä telebezne Latin älifbası ilä yaza.

Sibiry'a'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan çok geniş bir coğrafya üzerinde yaklaşık iki yüz elli milyon kişi tarafından konuşulmakta olan Türkçe'nin tarih boyunca pek çok lehçe, şive ve ağızlara ayrılmış olması Türk dilinin bu çeşitli kollarının linguistik esaslara göre tasnif edilmesini Türkoloji biliminin en önemli meselelerinden biri haline getirmiştir. Türk lehçelerinin sınıflandırılması ile ilgilenen ilk araştırmacının 11. yüzyılda Divanü Lügat'it-Türk'ü kaleme alan Kaşgarlı Mahmud olduğu anlaşılmaktadır. Eserinde kendi çağında yaşayan Türk boylarını "doğu" ve "batı" olmak üzere kabaca iki gruba ayıran büyük âlim "Hakaniye Türkçesi" adını verdiği doğu grubuyla Karahanlıların konuşma dili ile Kaşgar ve Balasagun civarında kullanılan yazı dilini kastederken, Karluk, Çigil, Yağma, Tohsı ve Uygur lehçelerini de aynı gruba dâhil etmektedir. Kaşgarlı Mahmud'a göre batı grubuna ise Oğuz, Kırgız, Kıpçak, Peçenek ve Bolgar lehçeleri girer.

Kaşgarlı Mahmud'un coğrafi açıdan ele aldığı Türk lehçelerini dilbilimsel kriterlere dayanarak sınıflama girişimleri 19. yüzyıl baş-

larından beri devam etmektedir. Bu denemelerden birinin sahibi olan Rus oryantalist Nikolaevich Berezin 1849 yılında yaptığı çalışmada Türk lehçelerini söz başında "t-" veya "d-" sesinin bulunması ve şimdiki zamanın kurulması gibi ölçütlere dayanarak "Çağatay veya Doğu Grubu", "Tatar veya Kuzey Grubu" ve "Türk veya Batı Grubu" olmak üzere üç büyük öbeğe ayırmıştır. Tatar, Başkurt ve Kazak lehçeleri üzerinde uzmanlaşan Alman dilbilimci Wilhelm Radloff ise "Kuzey Türk Dillerinin Fonetigi" adlı eserinde Türk lehçelerini ses özelliklerine göre gruplamış ve daha önceki tasnif denemelerine nazaran çok daha bilimsel ve ayrıntılı bir çalışmaya imza atmıştı. Radloff'un "Doğu Diyalektleri", "Batı Diyalektleri", "Orta Asya Diyalektleri" ve "Güney Diyalektleri" olarak dört başlık altında topladığı Türk lehçeleri on beş farklı bölgesel grup halinde gösterilmişti.

Rus Türkolog Samoylovich'in "Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Bazı İlaveler" adını taşıyan makalesinde "r~z" ses denkliği, "d" sesinin durumu, "ağ (tağ)" sesinin durumu, "ığ" sesinin durumu, ek başındaki "ğ" sesinin durumu ve "bol- (ol-)" fiilinin durumu gibi kıstaslardan yola çıkarak "Bolgar (r-) Grubu", "Uygur ya da Kuzeydoğu (d-) Grubu", "Kıpçak ya da Kuzeybatı (tav) Grubu", "Çağatay ya da Güneydoğu (tağlık) Grubu", "Kıpçak-Türkmen ya da Orta (tağlı) Grubu" ve "Türkmen ya da Güneybatı (ol-) Grubu" diye altı büyük küme ayırt edilmiştir. Bir başka ünlü Rus Türkologu Baskakov ise Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında çok daha farklı ölçütlere başvurur. "Hunik (Hunlara ait)" adını verdiği ve doğu ve batı gruplarına ayırdığı Türkçe'yi "Batı Hunik" ve "Doğu Hunik" adları altında sınıflandıran Baskakov Hunik kavramıyla Hunlar zamanında kullanılan ve henüz lehçelere ayrılmamış olduğu düşünülen ortak ya da asli Türkçe'yi ifade etmektedir:

I. BATI HUN

A. Bulgar Grubu

Eski: Bolgar Türkçesi, Hazar Türkçesi

Modern: Çuvaş Türkçesi

B. Oğuz Grubu

1. Oğuz-Türkmen Alt Grubu

Eski: Oğuz Türkçesi

Modern: Türkmen Türkçesi, Stavropol Türkçesi

2. Oğuz-Bolgar Alt Grubu

Eski: Peçenek Türkçesi, Uz Türkçesi

Modern: Gagavuz Türkçesi

3. Oğuz-Selçuk Alt Grubu

Eski: Selçuklu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi

Modern: Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi

C. Kıpçak Grubu

1. Kıpçak-Bulgar Alt Grubu

Eski: Batı Altın Orda Türkçesi

Modern: Tatar Türkçesi, Başkurt Türkçesi

2. Kıpçak-Oğuz Alt Grubu

Eski: Kıpçak-Kuman Türkçesi

Modern: Karaim Türkçesi, Kumuk Türkçesi

3. Kıpçak-Nogay Alt Grubu

Eski: Nogay Türkçesi

Modern: Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi

D. Karluk Grubu

1. Karluk-Uygur Alt Grubu

Eski: Karahanlı Türkçesi

Modern: Karahanlı Türkçesi Sonrası

2. Karluk-Harezmi Alt Grubu

Eski: Doğu Altın Orda Türkçesi, Eski Özbek Türkçesi

Modern: Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi

II. DOĞU HUN

A. Uygur Grubu

1. Uygur-T'u-Çüeh Alt Grubu

Eski: Orhun Yazıtları, İlk Uygur Türkçesi

Modern: Tuva Türkçesi, Karagas-Tofa Türkçesi

2. Yakut Alt Grubu

Modern: Yakut (ve Dolgan) Türkçesi

3. Hakas Alt Grubu

Modern: Hakas Türkçesi, Kamasin Türkçesi, Şor Türkçesi, Kuzey Altay Türkçesi, Sarı Uygur Türkçesi

B. Kırgız-Kıpçak Grubu

Modern: Kırgız Türkçesi, Altay Türkçesi

Macar Türkolog Gyula Nemeth'in Kafesoğlu tarafından da desteklenen görüşüne göre Türk kavimleri arasında yaşanan coğrafi ayrımlar vesilesiyle en başta iki büyük lehçe teşekkül etmiş, bunlardan biri "Doğu Türkçesi" ya da "r'li Türkçe", öteki de

“Yakut-Çuvaş Türkçesi” ya da “s’li Türkçe” olmuştur.⁵³ Nemeth’e göre Yakut ve Çuvaşların ortak ataları şimdiki yurtlarına çok erken tarihlerde çekilmişler, bu yüzden de dilleri gerek birbirleriyle ve gerekse öteki Türk halklarıyla çok zor anlaşacak kadar değişmiştir. Bir müddet beraber yaşayan bu Türklerden bir grubun batıya göçerek Çuvaşlara, bir grubun da kuzeydoğu Sibirya’ya yönelerek Yakutlara dönüşmüş olabileceğine işaret eden Nemeth düşüncesine dayanak olarak Çuvaş lehçesinin aynı zamanda Batı Türkçesi özellikleri taşıyor oluşunu göstermektedir. Zira Macar araştırmacının Türk lehçeleri arasındaki ikinci büyük farklılaşmanın “r” ve “z” seslerinde gerçekleştiği ve Doğu Türkleri (Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Oğuzlar) “z”li Türkçe’yi konuştukları sırada Batı Türklerinin (İskitler, Ogurlar, Bolgarlar, Hazarlar, Çuvaşlar) “r”li Türkçe’yi konuşmuş oldukları yolunda bir kanaati de bulunmaktadır.

Lars Johanson ile Eva Agnes Csato’nun ortaklaşa kaleme aldıkları ve 1998 yılında yayımlanan “Türk Dilleri” adlı eserde Türk dil grubunun en son verilere göre sınıflandırılması denemesi şu şekilde yapılmaktadır:

Ana Türk Dili

1. Ogur (ya da Bolgar) Grubu

A. Bolgar Lehçesi (ölü)

B. Çuvaş Lehçesi

2. Eski Türkçe Grubu

⁵³ Lehçelere bölünmeden önceki ortak Türkçe’de sözbaşlarındaki “y” foneminin “c”ye çalan öndamak “d”si değerinde olduğu tahmin edilmektedir ki, bu ses Yakut-Çuvaş ana öbeğinde önce “ç”, sonra “s”ye dönüşmüş ve Genel yahut Orta Türkçe’de ise “y” şekline bürünüp öylece kalmış olmalıdır.

A. Kıpçak Lehçesi

a. Batı Kıpçak Şivesi

- aa. Kuman Ağzı (ölü)**
- bb. Kırım Tatar Ağzı**
- cc. Kumuk Ağzı**
- dd. Karaçay-Balkar Ağzı**
- ee. Karaim Ağzı**

b. Kuzey Kıpçak Şivesi

- aa. Tatar Ağzı**
- bb. Başkurt Ağzı**

c. Güney Kıpçak Şivesi

- aa. Kazak Ağzı**
- bb. Kırgız Ağzı**
- cc. Karakalpak Ağzı**
- dd. Nogay Ağzı**

B. Oğuz Lehçesi

a. Batı Oğuz Şivesi

- aa. Türkiye Ağzı**
- bb. Azeri Ağzı**
- cc. Gagavuz Ağzı**

b. Doğu Oğuz Şivesi

- aa. Türkmen Ağzı**
- bb. Horasan Ağzı**
- cc. Kaşgay Ağzı**
- dd. Afşar Ağzı**

c. Salar Şivesi

C. Uygur Lehçesi

a. Çağatay Şivesi (ölü)

b. Batı Uygur Şivesi

aa. Özbek Ağzı

c. Doğu Uygur Şivesi

aa. Eski Türk Ağzı (ölü)

bb. Uygur Ağzı

cc. Yugur Ağzı

D. Sibirya Lehçesi

a. Kuzey Sibirya Şivesi

aa. Yakut Ağzı

bb. Dolgan Ağzı

b. Güney Sibirya Şivesi

aa. Hakas Ağzı

bb. Şor Ağzı

cc. Tuva Ağzı

dd. Tofa Ağzı

ee. Altay Ağzı

ff. Çulim Ağzı

E. Argu Lehçesi

a. Halaç Şivesi

Prof. Ufuk Tavkul ise 2002’de kaleme aldığı “Çağdaş Türk Lehçelerinin Sınıflandırılması” adlı makalede mevcut bilgilerimizle Türk lehçelerini “r~l”, “r~z”, “l~ş” ses denklikleri, kelime başlarındaki “h” sesinin durumu, eski Türkçe söz içi ve sonundaki “d” sesinin durumu, çok heceli kelimelerin sonundaki “ıg” ses grubunun durumu, ilk hecedeki “ağ” ses grubunun durumu ve kelime başındaki “t-” ünsüzünün durumu olmak üzere altı temel kriter çerçevesinde on iki ana gruba ayırabileceğimizi ileri sürmektedir:

1. r/l Grubu

a. Çuvaş Türkçesi

2. h Grubu

a. Halaç Türkçesi

3. atah Grubu

a. Yakut Türkçesi (Dolgan şivesi ile birlikte)

4. adak Grubu

a. Tuva Türkçesi (Karagas şivesi ile birlikte)

5. azak Grubu

a. Hakas Türkçesi

b. Sarı Uygur Türkçesi

6. tağlı Grubu

a. Kuzey Altay diyalektleri

b. Aşağı Tuba Türkçesi

c. Aşağı Çulım Türkçesi

d. Kumandu Türkçesi

7. *tūlu* Grubu

- a. Güney Altay diyalektleri**
- b. Telengit Türkçesi**
- c. Televüt Türkçesi**

8. *tölü* Grubu

- a. Kırgız Türkçesi**

9. *tağlık* (Çağatay) Grubu

- a. Özbek Türkçesi**
- b. Uygur Türkçesi**

10. *tavlı~tavlu* (Kıpçak) Grubu

- a. Kazan Tatar Türkçesi**
- b. Başkurt Türkçesi**
- c. Kazak Türkçesi**
- d. Karakalpak Türkçesi**
- e. Nogay Türkçesi**
- f. Kumuk Türkçesi**
- g. Karaçay-Balkar Türkçesi**
- h. Karaim Türkçesi**
- i. Baraba Tatar Türkçesi**
- j. Kırım Tatar Türkçesi**

11. *tağlı* Grubu

- a. Salar Türkçesi**

12- dağlı (Oğuz) Grubu

- a. Türkiye Trkęesi
- b. Azeri Trkęesi
- c. Gagavuz Trkęesi
- d. Türkmen Trkęesi
- e. Harezmi Oğuz Diyalekti

Yaklaşık iki yüz yıldır devam eden sınıflandırma ęalıřmaları Türkoloji araştırmalarının gelişip yaygınlaşması sonucu yeni veri ve bilgilerle kuvvetlendirilmiş, bunun neticesinde Türk lehęelerinin güncel bir sınıflandırılmasının yapılması zorunlu hale gelmiştir. Bazı seslerin fonetik uygunluğu esasına dayanan günümüz sınıflandırma metodu takip edilerek Türk lehęelerinin ancak kaba hatlarıyla sınıflandırılmalarının mümkün olduğunu ve bu lehęelerin salt bölgesel (Doğu Trkęesi-Batı Trkęesi) ya da tarihsel (Eski Trkęe-Yeni Trkęe) esaslara göre gruplandırılmalarının dilbilimi yönünden geçerli olabileceğini ileri süren uzmanlar varsa da, Türk lehęeleri arasında gelişen farklılıkları ortaya ęıkartacak linguistik değişme temelli bir genetik sınıflama metodunun hala en açık ve en geçerli yol olduğunu söyleyebiliriz. Çok çeşitli lehęe ve şivelere ayrılan Trkęe'nin fonetik ve morfolojik özelliklere göre tam bir sınıflandırmasının yapılabilmesi için karşılaştırmalı dil araştırmalarının daha fazla derinleştirilmesi, saha çalışmalarının genişletilmesi ve her lehęe ve şivenin özelliklerinin tam olarak ortaya konulması lazım geldiğini de belirtmek gerekir.

∴

Türk dili ailesini kendi kadar geniş ve eski olan diğer dil ailelerinden farklı kılan en önemli özellik bu dili konuşucu grupların büyük bölümünün uzunca bir süre boyunca göçebe ya da yarı göçebe olarak yaşamış ve birbirleriyle daima etkileşmiş olmalarıdır. Yazı kullanmaya çok eski çağlarda başlamış ve böylece

standart bir yazı dili⁵⁴ etrafında birleşebilmiş olan Türk halkları tarihinde en az birkaç defa olmak üzere tek bir devlet çatısı altında da toplanabimışlerdi. İşte yerel ayrımları büyük ölçüde ortadan kaldıran bütün bu etkenler geçen uzun yıllara ve değişen şartlara rağmen Türk lehçelerinin alabildiğince farklılaşmaları ve müstakil birer dil haline gelmelerine engel olmuştur. Batıdan doğuya veya güneyden kuzeye doğru gidildikçe aralarındaki anlaşma zorluğunun artarak devam ettiği göze çarpmakla beraber günümüz Türk lehçeleri temel dili oluşturan kök biçimleri yönünden çok az ayrılmakta ve daha ziyade yazıların birbirinin yerine geçmesi ya da düşmeleri marifetiyle ortaya çıkan ufak ses farklılıkları taşımaktadırlar. Kelime haznelerinin büyük ölçüde uyuşması ve hep aynı kalan özne-nesne-yüklem şeklindeki cümle dizilişleri itibarıyla da Türkçe'nin ne denli dayanıklı ve tercihe şayan bir dil olduğununun yaşayan kanıtlarıdır.

Türkiye Türkçesi: Yeni yılınız kutlu olsun.

Gagavuz Türkçesi: Yeni yılınızı kutlerim.

Karaim Türkçesi: Sizni yanlı yıl bıla kutleymin.

Kırım Tatar Türkçesi: Yañı yılınız hayırlı olsun.

Romanya-Tatar Türkçesi: Ceni cılıruz kutlu bolsun.

Azerbaycan Türkçesi: Yeni iliniz mübarek olsun.

Güney Azerbaycan Türkçesi: Teze iliniz mübarek.

⁵⁴ Yazıya geçirilip kalıba dökülen bir dil ister istemez standartlaşacak, doğal ve günlük dil olan konuşma diline oranla daha nesnel ve muhafazakâr bir yapı kazanarak lehçe ve ağızların birbirinden çok fazla uzaklaşmasına engel olacak ve hatta bunları ortak bir kaynaktan beslemek suretiyle birbirine yaklaştıracaktır.

Türkmeneli Türkçesi: Yengi iliwiz mübarak olsun.

Kumuk Türkçesi: Yangı yılıgız kutlu bolsun.

Karaçay Türkçesi: Cangngı cılığıznu alğışlayma.

Dağıstan-Nogay Türkçesi: Yana yılınız men.

Türkmen Türkçesi: Taze ýylynyz gutly bolsun.

Özbek Türkçesi: Yangı yilingiz kutli bo'lsin.

Karakalpak Türkçesi: Canga cılingız quttı bolsın.

Uygur Türkçesi: Yengi yilingızğa mübarek bolsun.

Kazak Türkçesi: Janga jilingız kuttı bolsın.

Kırgız Türkçesi: Cangı cılingız kuttu bolsun.

Kazan Türkçesi: Sezne yanga yıl belen tebrik item.

Başkurt Türkçesi: Hezze yangı yıl menen kotlayım.

Hakas Türkçesi: Naa çılnang alğıstapçam şirerni.

Tuva Türkçesi: Caa çıl-bile bayır çedirip or men.

Altay Türkçesi: Slerdi cangı cılla utkup turum.

Yakut Türkçesi: Ehigini sanga cılınan eğerdeliibin.

Çuvaş Türkçesi: Sene sul yaçepe salamlatap.

TÜRK DİLİNİN TEMEL NİTELİKLERİ

Türk dili Türk'ü ve geçmişini bilmek için en etkili kaynaklardan birisi ve muhakkak ki birincisidir. Türk milleti geçirdiği sayısız felaketler içinde ahlakını, geleneklerini, hatıralarını, çıkarlarını, kısacası bugün kendi milliyetini yapan her şeyi dili sayesinde muhafaza edebilmiş, Türk dili tarih boyu Türk kavramıyla eşdeğer tutulmuştur. Türkler için dil o kadar ayırıcı ve belirleyici bir unsur olmuştur ki, konuşmacılarının Türk adını aldığı günden bu yana Türkçe olarak anılan dilin tarihi Türklüğün de tarihi sayılmış ve nerede Türkçe varsa orada Türk'ün de varolduğu kabul edilmiştir. Bugün de bir kişi ya da bir kavmin Türk kökenli olup olmadığının tespitinde tek geçerli kıstas dil olup, Türkçe'nin izine rastlanabilen her yerde ve her konuda Türk'ün de izine rastlanmış demektir. Paylaştıkları varsayılan biyolojik miras ve potansiyellerle birlikte ilksel inanç ve geleneklerin ufak tefek yansımalarını hesaba katmazsak Sibiry'a'da orman avcılığı yapan bir Yakut ile bozkırlarda hayvan yetiştiriciliği yapan bir Kazak, Doğu Türkistanlı bir çiftçi ile İstanbullu bir kentli, milat öncesine ait bir Hun savaşçısı ile 13. yüzyılın mutasavvıfı, 10. yüzyılda Türkistan vahalarında yaşayan Budist bir keşiş ile 16. yüzyılda Avrupa'da savaşan bir Osmanlı paşası ya da çağdaş Altaylardaki bir şaman ile İslamcı şair Necip Fazıl arasında ortak olan ve onları bir şekilde aynı kültürün çocukları kılan yegâne şey Türk dilidir.

Bilimsel açıdan "Türk dili" tabirini ne yalnız Batı veya Doğu Türkçesi'nin, ne Eski veya Yeni Türkçe'nin, ne de salt Göktürk, Uygur veya Osmanlı dilinin karşılığı olarak ele almakta; doğrusu yakın ve uzak tarihli bütün Türk lehçe ve şive kollarının paylaştığı ortak matematiğe işaret etmek üzere kullanılmaktayız. Bu gerçekten hareketle Türkçe'yi geçmişte ve zamanımızda farklı coğrafyalarda görülen bütün boy, oymak ve kollarıyla Türklerin birincil konuşma ve yazma dili olarak kullandıkları ve gelecekte de kullanmaya devam edecekleri tüm akraba lehçe ve ağızların toparlayıcı başlığı olarak tanımlamak mümkündür. Dünyanın ana iskeletini korumak kaydıyla yazılı edebiyat ve internet dili haline gelebilmiş az sayıdaki tarihi ve küresel dilinden biri konumunda bulunan Türkçe

uzun geçmişte olduğu gibi günümüzde de Kuzey Buz Denizi kıyılarından Hindistan'ın kuzeyine ve Çin içlerinden Avrupa'nın uç noktalarına kadar uzanan yaklaşık on iki milyon kilometrekarelik coğrafya üzerindeki en yaygın ve en geçerli dildir.⁵⁵ Büyük dil olmanın önemli ölçütlerinden biri sayılan "yabancılar için üst anlaşma dili (Lingua Franca) haline gelme" konusunda da öteki yaygın dillerden aşağı kalmayan Türkçe'nin eski Yugoslav ülkelerinde bir Sırp, bir Boşnak ve bir Makedon'un, Bulgaristan'da bir Bulgar, bir Pomak ve bir Roman'ın, Irak'ta bir Arap, bir Süryani ve bir Kürt'ün, Suriye'de bir Arap ile bir Ermeni'nin, Özbekistan'da bir Tacik ile bir Rus'un, Sibirya'da ise bir Moğol ile bir Tunguz'un ortak anlaşma dili olduğu görülmektedir. Başka bir deyişle Balkanlardan çıkıp Kore yarımadasına kadar seyahat edecek bir kişinin bu kara yolculuğunu en kolay biçimde tamamlaması için Türk dilini konuşabilmesi yeterli olacak; tüm yol boyunca ya ana dili Türkçe olan ya da yabancı dil olarak Türkçe'yi bilen insanlara rastlayacaktır.

Türkçe atasözleri, deyimler ve anlam bakımından zengin, pek çok dünya dilinden daha fazla ayrıntı ve nüansa sahip, farklı farklı lehçeler ve yazı dillerine bölünmüş, toplam söz varlığı altı yüz bin kelimeyi aşan, tüm soyut, bilimsel, teknik ve sanatsal kavramları karşılayacak ölçüde gelişmiş, genelde yazıldığı gibi okunan ve okunduğu gibi de yazılan, bilgisayarla tasarlanmışçasına esnek, mantıklı, düzenli ve öğrenilmesi kolay, bin yıllara meydan okuyacak kadar sağlam ve dayanıklı, eski Yunan ve Latin dilleri de dâhil olmak üzere birçok uygarlık diline yoğun biçimde tesiri dokunmuş, büyük (kalınlık-incelik) ve küçük (düzlük-yuvarlaklık) ses uyumları gibi ileri uyum düzeylerine tabi bir kültür ve edebiyat dilidir.

Eski Türk düşünce hayatına bütünüyle hâkim olan düzen ve teşkilat tutkusu Türklerin başlıca kültür unsurları olan dillerinin yapısına da yansımıştır. Türkçe'nin bu özgül niteliği kısır ve haşın

⁵⁵ Çince, İngilizce, Hintçe, İspanyolca ve Arapça'dan sonra dünyanın birincil dil olarak en çok kullanılan altıncı dili Türkçe'dir.

bozkır ikliminin şartları karşısında disiplinin esas olduğunu belgelercesine kısa ve mana yüklü sözler, sert sesler sıralanması, birbirini takip eden vokaller uyumu ve daima özne-nesne-yüklem tertibi ile şekillenen cümle kuruluşlarındaki düzgünlükte ortaya çıkar. Ayrıca başka bir sözcükle ilişkili olan her sözcüğün tümce içinde söz konusu sözcükten önce yer alması, birbirlerine bağlı sözcük kümelerinin sıra bakımından tek sözcük gibi ele alınması, ad ve fiil çekimlerinin tek bir kipinin bulunması ve dilbilgisi istisnalarına hemen hiç rastlanmaması Türk dilinin tutucu ve kuralcı bir dil olduğunu kanıtlamaktadır. Buraya başka dillerde konuşmaya başladıktan sonra ve hatıra geldikçe yeni fikirler katıştırılmasına yarayan birtakım cümle içi bağlantı ekleri benzerlerinin Türkçe’de yer almamış olması da ilave edilebilir ki, bu da dilimizde doğru bir cümle söyleyebilmek için konuşmadan önce iyi düşünmek gerektiğini ihtar eden bir zihni disiplin belgesidir. Zihniyet dilin ve dil zihniyetin aynası olduğuna göre Türk insanının temel karakter özelliklerini, onun ayrıntıdan bütüne giden zihin yöntemini, mantığını, bireşime, kesinliğe, düzenliliğe, açıklık ve sadeliğe, belirli ve değişmez kurallara düşkünlüğü ile uyum ve denge eğilimini de Türkçe’nin dilbilimsel yapısından çıkartmak mümkündür.

Sondan eklemeli bir dil olan Türkçe’de yeni kelimeler türetilirken veya kelimelerin isim ve fiil çekimleri sırasında kök sabit kalmakta, yapım ve çekim ekleri ise bu köke eklenmektedir. Kelime köklerine eklerin muntazam bir dizi halinde ilavesi ile gelişen söz üretimi genellikle tek heceli ve basit yapıları olan köklerden birçok sözcük yaratılabilmesi ve tek sözcüklü tümceler oluşturulabilmesini sağlar:

Türkçe: göz > gözlük > gözlükçü > gözlükçülük

İngilizce: eye > eyeglasses > optician > the business of selling glasses

Türkçe: Türkleştiremediklerimizden misiniz ?

Fransızca: Êtes-vous de ceux que nous n’avons pas pu Turquiser?

Türk dilinin söz dizimi açısından bir diğer önemli yanı ayraç ve bağlaç zenginliği sayesinde yan cümlelerin ana cümleye kolay bağlanış ve ana cümleden kolay ayrılış biçimidir. Atlı-göçebe bozkır kültürünün bir ürünü olarak Türk dilinde hiçbir dile tamamıyla çevrilemeyen kompleks eylem sözcüklerinin ("gidebilecekmışim" veya "düşüvereyazdım" gibi) yanı sıra son derece çeşitli fiil ve isim biçimleri bulunmaktadır. Günümüzün evrensel iletişim dili kabul edilen İngilizce'de "çocuk yapmak" karşılığı "give birth" veya "bring forth" iken, Türk dilinde insan için "doğurmak", köpek için "kurnamak" ya da "enciklemek", koyun için "kuzulamak", sığır için "buzalamak" ve at için "taylamak" fiilleri mevcuttur. At denen hayvanın erkeğine ("aygır"), dişisine ("kısırak"), yavrusuna ("tay"), iğdiş edilmişine ("beygir"), savaşta binilenine ("ulağa" ya da "argamak"), paçalısına ("katana"), koç boyutlarında olanına ("midilli"), yabanisine ("yılık") ve sürü halinde gezenine ("yund") birer özel sözcük tahsis etmiş olan Türkler koyunun yavrusu ("kuzu"), keçinin yavrusu ("oğlak"), koyunun erkeği ("koç"), keçinin erkeği ("teke"), koyunun dişi ("marya"), keçinin dişi ("kepiç"), koyunun bir yaşında olanı (erkeği "toklu", dişi "şişek"), keçinin bir yaşında olanı (erkeği "hevir", dişi "çebiç"), koyunun iki yaşında olanı (erkeği "bısaç", dişi "hogeç"), keçinin iki yaşında olanı (erkeği "neri", dişi "gezdan"), koyunun üç yaşında olanı (erkeği "ögeç", dişi "maç") ve keçinin üç yaşında olanı (erkeği "erkeç", dişi "anaç") için de farklı kavramlar kullanmaktadırlar. Akrabalık durumları ve bunlar arasındaki ince ayrımları ifade eden "emmi", "amca", "dede", "nine", "torun", "dayı", "hala", "teyze", "enişte", "yenge", "gelin", "güvey", "baldız", "bi-bi", "böle", "bacanak", "elti", "görümce", "kaynana", "kaynata" ve "yeğen" gibi kelimelerin birçoğu da öteki dillerde bulunmayıp, İngilizce ve diğer çok konuşulan dillerde akrabalık münasebetlerinin daha çok tarif yoluyla ("mother in law" veya "grand-mother" gibi) anlatıldığı görülmektedir. Tariflerden kurtularak isim ve kavramlara yükselmiş olmanın ise bir dilin ve o dili yaratan medeniyetin yüksekliğine delalet ettiği bilinmektedir.

IV. BÖLÜM: TÜRK KÜLTÜRÜ

“Kültür, bir milletin dinî, ahlakî, hukukî, mukalevî, bedû, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının ahenkli mecmuasıdır. Tarihîlik ve devamlılık vasıtasıyla da birleşince kültür, milletlerin şahsiyeti ve kimlik kartı demektir.”

Mehmet Ziya Gökalp
(Hars ve Medeniyet, 1923)

Kültür kavramı belirli bir beğeni düzeyine ve ince zevklere sahip olmaktan, eğitimden veya güzel sanatlara duyulan ilgiden çok daha fazlasını içermektedir. Sanıldığı gibi sadece üniversite öğrencileri, profesörler ya da sanatçılar değil, istisnasız bütün insanlar kültürlüdür. İster Eskimoların "ıgnlu" adını verdikleri ve çok ilkel koşulları yansıtan bir kar evinde, isterse tam teşekküllü bir doğum kliniğinde dünyaya gelmiş olsun her bebek gözlerini bir kültür çevresinde açacaktır.

Tek tek fertler yerine bir toplumu oluşturan fertler toplamına ait olan kültür gelişigüzel olarak bir araya getirilmiş görenek ve inançlardan ziyade birbiriyle uyumlu öğelerin meydana çıkardığı örüntülü bir bütün ve birikimle birlikte ivmesi artan bir sosyal yapı bileşenidir. Öğrenmeye ve simgelere dayalı bir planlar, reçeteler, kurallar veya yapılar bütünü olma özelliğiyle de bilgisayar mühendislerinin davranış yönetimi programları dedikleri kontrol mekanizması dizilerine benzetilebilir. İnsanların dünyayı tanımlamak, duygularını ifade etmek ve çeşitli yargılarda bulunabilmek için faydalandıkları bir tür anlam ve sembol sistemi olarak dil, din, sanat, felsefe, giyim-kuşam, süslenme biçimi, gelenekler, kurumlar, fikirler, inançlar, törenler ve oyunlar gibi önceden kurulmuş çeşitli araçları eliyle tüm insan davranış ve algılarına yön veren kültürdür. Davranışları geniş ölçüde verili bir kültür tarafından yapılandırılmakla beraber insanlar bu kültürün edilgen katılımcıları veya tedricen geçmişin bilgeliği ile doldurulacak boş sayfalar da değildirler. Gerek kültürlerin, gerekse koşulların insanlarca yaratıldığı ve insanların da bunları çeşitli tarzlarda şekillendirip değiştirdikleri olgusunu gözden kaçırmamak lazım gelir. Bu bakışa göre kültür ile ilişkimiz dinamik bir etkileşim ilişkisi olup, hepimiz kültürün ürettiği kalıplar ve aynı zamanda onu vareden bireysel aktörleriz.

Kültürü Tanrı veya doğanın yarattıklarına karşılık insanoğlunun yarattığı her şey olarak ele alabiliriz. Büyük Türk sosyologu Ziya Gökalp ise "bir milletin dini, ahlaki, hukuki, mukalevi, bedii, lisani, iktisadi, fenni hayatlarının ahenkli mecmuasına kültür denir" şeklinde daha dar bir tanım yaptıktan sonra kültür denen bu ahenkli mecmuanın tarihilik ve devamlılık vasıtalarıyla birleşmesi halinde milletlerin şahsiyeti ve kimlik kartı demek olacağını da belirtmekte-

dir. İngiliz antropolog Edward Taylor ise kültürü “bilgiyi, imanı, sanatı, ahlakı, hukuku, örf-âdeti ve insanın cemiyetin bir üyesi olması dolayısıyla kazandığı diğer bütün alışkanlık ve yetenekleri ihtiva eden mürekkep bir bütün” saymakta; devingen toplum yaşamı içinde kuşaktan kuşağa aktarılacak bu değerlerin de verili bir toplumun davranış ve düşüncelerinde tutarlılık sağlayacağını düşünmektedir. Edward Sapir’e göre kültür “atalardan gelen maddi ve manevi değerler yekûnu” olup, insanın bir toplum üyesi olarak varlık kazanması ancak kendini sarıp sarmalayan bir kültürü benimsemesi ve özümsemesi ile mümkündür. Ünlü etnolog Vierkand’ın da çok doğru bir biçimde tespit ettiği üzere bir yabancı bir kabilenin hudutlarını konuşulan dilin anlaşılammaya başlaması, adet ve yaşayış şekillerinin değişmesi, giyinme ve süslenmenin başka bir tarza bürünmesi, ev eşyalarının, silahların, şarkıların ve dansların farklılaşması ile anlayabilir. İşte iki değişik topluluk arasında belirgin ölçüde farklı ve aynı bir topluluk içerisinde ise ortak olan bütün bu unsurların toplamına kültür adı verilmektedir.

Sosyolojik kuramlar kültürlerin oluşumu ve çeşitlenmesinde ikili bir sürecin mevzubahis olduğu görüşünde birleşirler. Birinci basamakta insan da diğer türler gibi edilgen ve alıcı konumda olup, belirli bir coğrafyada yaşamakta ve beslenme-barınma gibi temel ihtiyaçlarını o çevrede gidermektedir. İnsanın doğayla kurduğu bu öncül ilişki ihtiyaçlar doğrultusunda birtakım bilgiler edinilmesini, dillerin gelişmesini ve sosyal davranışların şekillenmesini sağlamıştır. İkinci aşamada ise alıcı konumdan çıkılmış, üretime başlanmış ve böylelikle yaşanan çevrede etkin bir güç haline gelinmiştir. Nihayet her nesil de atalarından miras aldığı kültürel beceri ve deneyimlere maddi ve manevi katkılar yaparak onları kendinden sonrakilere miras bırakmıştır.

Kültür doğarken beraberimizde getirdiğimiz ve genler yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılan içgüdüsel bir miras değil, öğrenme yoluyla edildiğimiz tarihi, sürekli ve toplumsal alışkanlık, davranış ve tepki eğilimleridir. Çocuklarımızın içine doğdukları toplumda verili olarak bulunan kültürel gelenekleri kolayca kanıksayabilmeleri insana

özgü öğrenme kapasitesini göstermektedir. Tek tek bireylerin duygusal ve entelektüel kapasiteleri büyük farklılıklar yansıtmakla birlikte, birer süper organizma ya da kolektif varlık olarak toplumların kültür yaratma ve herhangi bir kültürü öğrenme yetenekleri arasında fark yoktur. Bir toplumun kültürel ürün veya pratikleri göçler yoluyla başka bölgelere yayılabileceği gibi, benzer ihtiyaçlar ve ekolojik koşullar da çeşitli bölgelerde benzer kültür ürünlerinin geliştirilmesine ortam hazırlayabilir. Eşit şartlar altında yaşayan çeşitli topluluklar aynı şeyleri vücuda getirmeye, birbirlerine paralel şekilde düşünmeye ve benzer mahiyette keşif ve icatlar yapmaya da muktedirler. Zira kültürel yaratıcılık bir merkezde ortaya çıkan ve tek bir toplumun tekelindeki bir potansiyel değil, insan türünün genel bir özelliğidir.

Öğrenme bir bakıma tüm canlılar için geçerli olmakla beraber, hiçbir canlı türü insan kadar engin bir öğrenme, öğrendiklerini depolama ve başkalarına aktarma yeteneğine sahip değildir. Ateşin yaktığını öğrendikten sonra ondan sakınmaya başlamak türümüzün hemen tüm hayvanlarla paylaşmakta olduğu bireysel veya durumsal öğrenme tarzına bir örnektir. Nasıl ki kurtlar avlanma stratejilerini diğer sürü üyelerinden öğreniyor iseler, insanlar da yemek pişirmeyi, çatal ve bıçak kullanmayı ya da beslendikten sonra ellerini temizlemeyi öteki insanlardan öğrenirler. Doğada yaygın bir biçimde gözlenen bu öğrenme tarzına ise toplumsal öğrenme denmektedir. Bir de simge kullanmaya bağlı ve nesnelerle doğrudan bağlantılı olması gerekmeyen bir öğrenme biçimi vardır ki, işte o da insanoğluna has bir yetenek olarak kültürel öğrenmedir. Kültürel öğrenme okuma ve yazma gibi belirli simgesel anlam sistemlerini kavramaya ve kullanmaya yarayan, insanların yaratma, anımsama ve fikirleri iradeleme yollarını açan bir öğrenme biçimidir. Sembol, anlam ve normların bireyden bireye ve nesilden nesile iletimini sağlayan bu tarihsel aktarım sisteminin bütün insanları çevreyi gözlemleme ve diğer insanlarla iletişim kurma yoluyla belirli bir kültürü öğrenme ve içselleştirmeye eğilimli kıldığı kesindir.⁵⁶ Mesela tüm canlılar gibi

⁵⁶ Ünlü İngiliz biyolog ve davranış bilimci Richard Dawkins çeşitli adet, inanç ve geleneklerin kuşaktan kuşağa aktarılmasından sorumlu olan kültürel öğrenme olgusunu gayet yerinde

insanlar da karınlarını doyurmak zorundadırlar; fakat kültür bize neyi, ne zaman ve nasıl yiyeceğimizi öğretmektedir. Pek çok kültürde ana yemek öğlen vakti yenirken, Türkler ana yemeklerini akşamları yemeyi tercih ederler. Brezilyalılar sert olarak hazırlanmış kahvelerine sıcak süt, Meksikalılar daha hafif ve sıcak içeceklerine soğuk süt katarlar. Amerikalılar kahvaltıda sıcak kek ve soğuk tahıl, İngilizler balık yemektedir. Madagaskar'ın Betsileo halkı içinse pirinçsiz yemek yemekten bile sayılmaz.

Sosyal antropologlar alt kültür, ulusal kültür ve uluslararası kültür olmak üzere üç farklı kültür düzeyinden söz etmişlerdir. Alt kültürler aynı bir karmaşık toplum içerisinde yer alan ve fakat birbirinden farklı simgelere dayalı örüntü ve geleneklere sahip alt gruplar olarak tanımlanırlar. Bir ulusun mensupları ya da bir ülkenin yurttaşları, yani çeşitli alt kültürlerin temsilcileri tarafından paylaşılan deneyimler, inançlar ve öğrenilmiş davranış biçimleri ulusal

bir metaforla izah etmektedir. Buna göre genetik bilginin üst soydan alt soya taşınması görevi nasıl ki “gen” adını verdiğimiz biyolojik faktörlere ait ise, sosyal ve kültürel bilgi kodlarının da “mem” denen ve mikroskop altında görülemeyen sanal birimler tarafından iletildiği düşünülebilir. Bu hayali paketler her türlü geleneği, düşünce tarzını ve insanın sosyal ve kültürel hayatını yeniden üretmek için gerek duyduğu inşa planını içermekte olup, çömlek yapımı, yemeği yer sofrasında yemek, krallıkla yönetilmek ve görücü usulü evlilik gibi sayısız kültürel gelenek birer mem tarafından temsil edilmektedir. Genlerimiz bir jenerasyondan ötekine çiftleşme ve üreme yoluyla kalıtılırlarken, memler gözlem, iletişim ya da eğitime dayalı kültürel öğrenme yoluyla aktarılmaktadırlar. Ayrıca genlerimizin mutasyona açık ve seleksiyona tabi olması gibi memlerimiz de zaman içinde değişimine uğrayabilir ve çağın gereksinimlerine göre ayıklanıp uyarlanabilirler. Kişinin başka insanların ebeveynleri gibi değil de kendi ebeveynleri gibi konuşması, bölgesel şivelerin ve uzun zaman dilimlerinde tamamen ayrı dillerin ortaya çıkması ve tabii dinlerin her nesilde yeni baştan seçilmek yerine aile soyları boyunca sürdürülmesi bu gerçeğe dayanmaktadır.

kültür kavramının kapsamındadır. Antropologların üst kültür veya uluslararası kültür adını verdikleri yapı ise genellikle medeniyet⁵⁷ olgusu ile eşdeğer tutulmaktadır. Mesela kültürü “doğanın antitezi olan insanın doğa ile yaptığı bir sentez” diye tanımlayan ünlü sosyal bilimci Mehmet Sadık Acar medeniyeti ise “evrensel değer yaratan kültür” olarak tarif eder. Acar’a göre insanla doğa arasındaki ilişkiden doğan ve hayat karşısındaki toplumsal tavrı yansıtan kültür esas bakımından yerel olsa da, kültürler arası eleman alışverişi bu yerelliği evrenselliğe açabilmekte ve evrenselleşen kültürel değerler de medeniyeti oluşturmaktadır. Kültürün belirli bir insan topluluğunun belirli bir coğrafya üzerinde ve belirli bir zaman dilimi içerisinde ortaya koyduğu değerlerle sınırlı olmasına karşın uygarlık binlerce yıl devam eden gelişmeler sonunda insan aklının, bilim ve teknolojisinin katkısı ile ortaya çıkmış ve tüm insanlığın ortak eseri ve malı konumuna yükselmiş değerler toplamını ifade eder. Bu manadaki uygarlığın doğuşu ve yükselişine ateşi keşfeden paleolitik çağ insanlarından tarımı geliştiren neolitik topluluklarına, yazıyı bulan kadim Mezopotamya halklarından yeryüzünün ilk cerrahlarını yetiştiren eski Mısır kavimlerine, kâğıt ve barutu icat eden Çinlilerden atı evcilleştiren ve demiri işleyen Orta Asya Türklerine, Ege kıyılarındaki Antik Çağ sitelerinden Roma’ya, Batı Avrupa’da aydınlanma çağını yaratan ve sanayi inkılâbını gerçekleştiren milletlerden Ay’a insan gönderen endüstriyel toplumlara ve nihayet Afrika, Hindistan ve Japonya’ya kadar tarih boyunca birçok ülke ve ulusun katkısı olmuş ve olmaya da devam etmektedir.

Ülkemizde kültür ve medeniyet kavramlarını sosyolojik boyutlarıyla ele alan ilk araştırmacı Ziya Gökalp olmuştur. Gökalp’a göre bu ikisi kimilerinin savunduğu gibi eş anlamlı kavramlar olmayıp, kültürün milli ve hususi, medeniyetin ise daha umumi bir niteliği bulunduğu kabul edilmelidir. Şu demek ki birer Türk kültürü, Arap kültürü ve İngiliz kültürü vardır; fakat bir Türk medeniyeti, bir Arap medeniyeti ya da bir İngiliz medeniyetinden bahsedilemez.

⁵⁷ Arapça olan “medeniyet” kelimesi “şehirlilik” anlamına gelip “Medine”den köken almakta ve bunun öz Türkçe karşılığı olan “uygarlık” sözcüğü ise yerleşik yaşama geçen ilk Türk topluluğu sayılan “Uygur”ların adından gelmektedir.

Gökalp'ın "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim" şeklindeki ünlü şiarı bu kabule gönderme yaptığı gibi, Orhan Seyfi Orhon'un "medeniyetin beynelmilel, lakin harsın mutlaka milli olduğu" yolundaki söylemi de aynı bakış açısının tezahürü mahiyetindedir.

Büyük kültür tarihçisi İbrahim Kafesoğlu da ancak Doğu veya Batı medeniyeti gibi genelleyici tanımların belirli ölçüde geçerlilik taşıyabileceklerini savunmakta ve medeniyeti "milletler arası ortak değerler seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşayış vasıtaları bütünü" biçiminde tarif etmektedir. Bu ortak değerlerin kaynağının tek tek kültürler olduğunu söyleyen Kafesoğlu muayyen bir topluluğa ait içtimai ve teknik müesseselerin kültürü, benzer içtimai ve teknik müesseseleri haiz kültürlerin ise medeniyetleri yarattığı kanaatinde dir:

"Mesela Batı medeniyeti denildiği zaman din bakımından Hristiyan olan toplulukların manevi ve sosyal değerleri ile müspet ilme dayalı teknik anlaşılır. Hâlbuki Batı medeniyetine bağlı milletlerden her biri ayrı bir kültür topluluğudur. Müspet ilim sahasında benzer anlayış içinde olmalarına ve tekniği ortaya koyma ve kullanmada birbirlerine yakın yollar takip etmelerine rağmen, bu milletler başka başka diller konuşurlar; adetleri, gelenekleri, ahlak telakkileri, edebiyatları (şiir, mecaz ve hatta latifeleri), masalları, destanları, güzel sanatları, folklorlarını ve hatta giyinişleri bir değildir. Hatta hepsi de Hristiyan inancı içinde bulunmakla beraber, din karşısındaki tutumları da farklıdır. İşte bu ayrı inanış, eğilim, düşünce, kullanış ve davranış tarzları her milletin kültür unsurlarını teşkil eder. O halde her topluluk bir kültür sahibidir; diğer deyişle her kültür ayrı bir topluluğu temsil etmektedir. (...) Netice itibarıyla kültür karakter bakımından hususi, medeniyet umumidir. Medeniyet, kültürlerden doğar."

Acar tarafından savunulan evrensel ve Gökalp ile Kafesoğlu'nun savundukları uluslar üstü tezlerin tamamını reddeden Türk-

çü düşünür Muzaffer Ersöz ise milli kültürlerin yanı sıra milli medeniyetlerden de bahsedilebileceği görüşünü benimsemekte ve kültür ile medeniyeti dinamik olarak şöyle tanımlamakta idi:

“Medeniyet bir âmil, kültür ise sonuçtur, eserdir.

Medeniyet, kültür yaratan düzendir. Bir benzetme yapılacak olursa, medeniyet bir fabrika, kültür ise imâl edilen şeylerdir. Medeniyetin başlıca niteliği yaratıcılığı, kültürün ise yaratılmış olmasıdır.”

Ersöz Ziya Gökalp'ın “Garp medeniyetindenim” sözünü de tenkit etmekte ve Batı veya Doğu medeniyetine bağlılık diye bir şeyin olamayacağını, sadece bir milletin hayat görüşüne göre inşa ettiği sağlıklı ve zinde medeniyetten söz edilebileceğini belirtmektedir. Bunun inşasında eski ve yeni bütün medeniyetlerle birlikte batı medeniyetlerine kuvvet ve kudret bahşeden unsurlardan da faydalanmak gerekebileceğini kabul eden yazar Gökalp gibi “Garp medeniyetindenim” değil, “Türk medeniyetindenim” demek gerektiği sonucuna varmaktadır. Kültür ile medeniyeti birbirinden ayrılmaz ve sınırları birbirinin içine girmiş kavramlar olarak idrak ettiği anlaşılan Ersöz'ün ana vurgusu ise uygun ve uygunsuz davranışlara ilişkin kuşaklar boyunca geliştirilmiş ve öğrenilmiş bütün adet, görüş ve inançların medeniyeti ve onların maddi hayata yansımalarının kültürel gelenekleri ortaya çıkaracağı, yani her milletin kendine has bir medeniyet ve her medeniyetin de kendine has bir kültür yaratacağı noktasında yoğunlaşmaktadır.

ARKEOLOJİK DEVİRLERDE KÜLTÜR

En son araştırmalara göre anatomisi bizden farksız olan insanlara yaklaşık iki yüz bin yıl evvelinden itibaren Afrika kıtasında rastlanmaya başlamış ve bunlar arasında ortak bir konuşma dili kullanılmıştı. Özellikle Üst Yontma Taş Çağı'nda çok iyi beslenen insanlığın ortalama ömrü artmış ve doğurganlık süreleri uzamıştı. Netice olarak insan nüfusu bir hayli yükselmiş, topluluklar kalabalıklaşmış ve yaşam alanları genişlemişti. Yaptığı su araçlarıyla deniz aşırı seyahatlere de başlayan insanoğlu

kutuplardan çöllere, balta girmemiş ormanlardan küçük okyanus adacıklarına ve en yüksek yaylalardan tunduraların donmuş tenhâliklarına varıncaya kadar hemen her biyotopa yayılmasını bilecek; ırksal, dilsel ve kültürel çeşitlenmeler de bu bölünmeler yoluyla gelişecekti.

Elli bin yıl öncesinden itibaren Eski Dünya da denen Afroavasya anakarası, yani Afrika, Asya ve Avrupa kıtaları üzerine yayılımını tamamlayan insan türünün daha önce hiç kimsenin ayak basmadığı diğer üç kıtaya da bu zamanlarda yol aldığı anlaşılmıştır. Güneydoğu Asya üzerinden Avustralya'ya geçişin ilk aşamasının Asya anakarasını Endonezya'ya bağladığı düşünülen donmuş bir geçit vasıtasıyla sağlandığı tahmin edilmektedir. Endonezya'dan Yeni Gine adasına da hayvan postundan tekneler veya sazlardan yapılmış sallarla gidildiği varsayılıyor. İnsanların Yeni Gine'den Avustralya'ya geçebilmek için açık denizde en az yüz kilometre yelken açmaları ya da kürek çekmeleri gerektiğine ve yola çıkarken bir kara parçasına ulaşacaklarını bilmeleri de imkânsız olduğuna göre bu tehlikeli seyahatin istenmeden yapıldığı ve şiddetli bir fırtınanın insan dolu tekneleri Avustralya'ya kadar sürüklemiş olduğu düşünülebilir. Yirmi bin yıl önce Kuzey Amerika'ya ve oradan da Güney Amerika'ya kadar yayılan insanlar ise Sibiryâ'nın kuzey kutup dairelerinde yer alan ve doğuya doğru uzanan burun bölgesinde yaşamış eski insan topluluklarının torunları idiler. Deniz seviyelerinin düşmesi ve Asya ile Kuzey Amerika'yı birbirine bağlayan boğazın tundra ve bataklıklarla kaplanmak suretiyle bir kara köprüsü teşkil etmesi bu insanların parti parti yeni ülkelerine geçişlerinin önünü açmıştır. Kuzey Amerika insanların kovaladıkları av hayvanlarının peşinde katlettikleri uzun mesafeler sonucu balta girmemiş ormanların, dağların ve otlakların insanlarla dolduğu ve nihayet bazı insan gruplarının Güney Amerika'nın rüzgârlı güney uçlarına kadar ulaştıkları sanılmaktadır. Böylece dünya yüzeyine tek bir merkezden hızla yayılan insan toplumları da biyolojik, kültürel ve davranışsal örüntülerini içinde yaşadıkları çevrenin değişen koşulları doğrultusunda uyarlamak mecburiyetinde kalmış ve farklı bölgelerde farklı kültürler husule getirmişlerdir.

Bilhassa insanın tabiat kuvvetlerine bugünkü gibi hâkim olmadığı eski çağlarda coğrafya ve iklimin beşeri hayat üzerindeki tesiri göz önünde bulundurulduğunda doğal şartların farklı bölgelerde yaratılan farklı kültürlere hangi bakımlardan etki ettiğini anlamak da kolaylaşacaktır. Birçok yerlerde kültürün biyolojik uyum kapasitesi yetersiz kalan insanoğlunun adeta imdadına yetiştiği ve türümüzün tarihi boyunca yaşamsal devamlılığı temin eden en önemli faktör olduğu bilinmektedir. Kuzeydoğu Avrupa'nın buzlu steplerinde yaşayan Lapon insanı bu söylenene iyi bir örnek teşkil eder ki, aslında her insan toplumu gibi Laponların ataları da yaşadıkları coğrafyaya bir miktar biyolojik uyum göstermişlerdi. Fakat Laponların yaptıkları kültürel buluşlar olmadan ve salt biyolojik uyumla bugünkü yurtlarında yaşamaları mümkün olamaz; rengeyiklerinin alışkanlıkları ve ürünlerini yaratıcı bir biçimde kullanmadıkları, onları çekim hayvanına dönüştüremedikleri, araç-gereçler ile kızaklar icat edemedikleri ve ateş yakmayı öğrenip donmaktan kurtulamadıkları takdirde hayatlarını devam ettirebilmeleri de imkânsızlaşır. Benzer şekilde Güney Amerika'nın Amazon bölgesinde yaşamını sürdüren bir maymunu kutup bölgesine ya da Çin'in step iklimine uyumlu bir pandayı Afrika'nın sıcak ve nemli ortamına bırakırsak yeni ortamlarına ayak uyduramayan bu hayvanların kısa sürede öldüklerini görür; oysa Afrika'nın sıcak ve nemli ikliminden alınan bir grup Pigme insanını kuzey kutbuna bıraktığımız vakit bunların ilk olarak kendilerine kardan bir sığınak yaptıklarına, sonra ateş yakmanın bir yolunu aradıklarına ve kısa sürede örgütlenip silahlanmak suretiyle bir kutup ayısını avlamaya koyulduklarına şahit oluruz.

Üst Yontma Taş Çağı (M.Ö. 40.000 – 12.000)

Üst Yontma Taş veya Üst Paleolitik Çağı kendi içerisinde Perigordiyen (M.Ö. 40.000–23.000), Orinyasiyen (M.Ö. 30.000–20.000), Solütreyen (M.Ö. 20.000–17.000) ve Magdalenyen (M.Ö. 17.000–12.000) olmak üzere dört ana evreye ayrılmaktadır. Perigordiyen kültür çağının ilerlemiş evresinde burin adı verilen taş aletlerin oldukça çeşitliliği içerisinde üretildiği görülmektedir. Perigordiyen kültü-

ründen bağımsız olarak evrimleşen Orinyasiyen dönemi endüstrisi ise burin, dilgi, kazıyıcı, kemik kargı ve mızrak gibi aletler vasıtasıyla öne çıkar. Solütreyen kültürü defne ya da söğüt yaprağı biçiminde yontularak hazırlandığı anlaşılan ve büyük ustalık gerektiren taş aletlerle tanınmaktadır. Solütreyen insanı ok ve yayı da bulmuş, avcılığın yanı sıra savaşçılıkta da ustalaşmıştır. Son buzul çağının üçüncü ve dördüncü ara evrelerine denk düşen ve Üst Yontma Taş Çağı'nın son halkasını teşkil eden Magdalenyen kültür döneminde ise aletler iyice çeşitlenmiş, papağan gagasına benzeyen burinler, çok çeşitli işlevleri olan mikroburinler, beş veya altı köşeli deliciler ve trapez uçlar insanoğlunun alet çantasına girmiştir. Arkeologlar Magdalenyen dönemi insanların keskin kenarlı dilgi aletlerini orak gibi kullanarak yabancı tahılları biçtiklerini ve bu tahılların tanelerini taş dibeklerde ezip yediklerini de tespit etmişlerdir. Hayvan derilerini kazımak için mamutun azı dişinden yararlanan Magdalenyen terzileri gergedanların kürek kemiklerini ise tabla olarak kullanmışlardır. Fildişi veya hayvan kemiklerinden üretilen olta ve zıpkınlar, kaburgadan yapılma ateş kürekleri, rengeyiği boynuzundan üretilen kazmalar, kuş kemiği kullanılarak imal edilen tüp şekilli araçlar ve su içmek üzere tasarlanan ilk bardaklar da bu çağda ortaya çıkmıştır.

Üst Yontma Taş Çağı'nın son zamanları alet üretiminde giderek etkinleşen bir standartlaşmaya ve alet yapan aletlerin üretimine tanıklık eder. Zamanımızdan yaklaşık on yedi bin yıl önce icat edilen dikiş iğneleri kuşların bacak kemikleri ya da fildişlerinin yontulması yoluyla ve bir ipliğin geçebileceği kadar küçük delikleri olacak şekilde tasarlanmışlardı. El becerileri bir hayli yüksek olan atalarımız demir filizi parçalarını birbirine çarparak ateş yakabiliyor, çakmaktaşıdan bir kibrit çöpünün yarısı uzunluğundaki küçük kesici uçlar imal ediyor ve bunları ağaçtan veya geyik boynuzundan yapılma sapların deliklerine reçineyle tutturarak mızrak üretiyorlardı. Dönemin insanları bir ucunda mızrağın arka ucuna oturmuş bir kanca bulunan kısa bir sopa biçimindeki mızrak atacağını da icat etmişler

ve bu alet yardımıyla mızraklarını çok güçlü bir biçimde fırlatıp geyik gibi av hayvanlarını rahatlıkla avlayabilmeye başlamışlardı.⁵⁸

Üst Yontma Taş Çağı insanların sosyal örgütlenme ve avlanma stratejileri de atalarına nazaran çok daha gelişkindir. Usta birer avcı olan erkekler geniş bir işbirliği içerisinde çok sayıda hayvanı belirli bir yere sürüyor, tuzağa düşürüyor ve toplu halde ölmelerini sağlıyorlardı. Şöyle ki önceden kazılıp hazırlanmış bir uçurum ya da hendeğe doğru kovalanan mamut, bizon, sığır, geyik veya tilki sürüleri uçurumdan aşağıya düşüyor ve topluca ölen bu hayvanlardan elde edilen et ve kürk de insan ihtiyaçlarını fazlasıyla karşılıyordu. Artan etleri kurutup mağaralarında kazdıkları küçük çukurlarda depolayan ve kıtlık zamanı çıkarıp tüketen Üst Paleolitik insanları etlerini genellikle taş üzerinde kızartarak ya da suda haşlayarak yemişler, deniz veya göl kenarlarında bulundukları zamanlarda balıkçılık ile uğraşmışlardır. On bin yıl kadar önce evcilleştirilmeye ve yük hayvanı olarak kullanılmaya başlanan atların da Üst Yontma Taş Çağı boyunca av hayvanı olarak telakki edildiği saptanmaktadır. Bu dönem insanların çevrelerinde yetişen birçok bitki ve meyveyi de toplayıp yemiş oldukları günümüze kadar korunmuş dışkılarında rastlanan üzüm çekirdeklerinden anlaşılmaktadır. Atalarımızın çevrelerindeki doğal kaynakları tüketirken aşırıya kaçmaya ve ekolojik dengeyi bozmaya başlamaları ise Geç Pleistosen döneminin sonlarına tekabül eder ki, aynı çağda en az elli otçul hayvan türünün nesli tükenmiştir.

Üst Yontma Taş Çağı yeni kültürler ve yeni avlanma tekniklerinin ortaya çıkması yönünden yaratıcı bir çağ olmakla beraber, bu dönemde ne tarım, ne hayvancılık ve ne de yerleşik köyler tam anlamıyla teşekkül etmiştir. Daha çok kulübe ve çadırlarda yaşayan Üst Paleolitik insanları yuvarlak, dikdörtgen ya da elips planında olan kulübelerini yarı yarıya toprağa gömülü olarak inşa ediyor ve

⁵⁸ Fırlatıldığında geniş bir kavis çizerek geri dönen bumerangı geliştiren Avustralya yerlileri ise kanguruları avlama konusunda adeta uzmanlaşmışlardı.

böylece ısı kaybını en az düzeye indiriyorlardı. Çadır ve kulübelerin dış yüzeyleri fildişleriyle örtülüyor ve hayvan derisiyle kaplanıyordu. Birkaç aile bir tek kulübede yaşıyor, her kulübede içinde yağlı mamut kemiklerinin yakıldığı birer ocak bulunuyor ve dumanı dışarı atmak üzere bacalar kullanılıyordu. Kulübe veya çadırın zeminine yassı taşlar ya da kalker plaketer döşeniyor ve bunlar araları kumla doldurulmak suretiyle sağlamlaştırılıyorlardı. Magdalenyen kültür döneminde ise birçok çadır ve kulübeden oluşan yerleşim birimleri ortaya çıkmış; bundan sonra paralel olarak sıralanan ve üstleri postlarla kaplanan koni biçimli çadırlarda ya da ahşap kulübelerde yaşanmıştır.

Üst Yontma Taş Çağı insanları ölüleri için mezar kazıyor, ölen kişi ile birlikte dış veya kabuktan yapılmış kolyeler, çeşitli aletler ve yiyecekler gömüyor, büyük bir ihtimalle de öbür dünya kavramına inanıyorlardı. Ölüler bazen sırtüstü ve bazen de çömelmiş pozisyonunda gömülmüş, dizlerin karna çekik vaziyette tutulabilmesi için de bağlanmışlardır. Dinsel ve ritüelsel eserler olasılıkla deri, ağaç veya ağaç kabuğu gibi organik maddelerden yapıldıkları için çürüyüp yok olmuşlarsa da, Üst Yontma Taş Çağı insanının büyü ile sanatı iç içe geçirmiş olduğu ve duvar resimleriyle dolup taşan mağaraları tapınak olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Evrensel kültür tarihinin ilk büyük sanat hareketi Orinyasiyen Çağı'ndan Magdalenyen'in sonuna kadar uzanan yirmi beş bin yıllık süre içerisinde vukua gelmiştir. Söz konusu döneme ilişkin bildiğimiz en etkileyici şey derin mağaraların yüksek tavanlarına yapılmış ve neredeyse gerçek büyüklüklerinde olan hayvan ve insan resimleridir. Duvar resimlerinde bazı av hayvanları öylesine gerçekçi bir biçimde çizilmiş ve tasvir edilmiştir ki, tüm anatomik ayrıntılarıyla ortaya konan bu yaratıkların türlerini ve hatta ırklarını teşhis etmek mümkündür. Çevresinde yaşayan vahşi hayvanları yaptığı resim ve gravürlerle ölümsüzleştiren Üst Yontma Taş Çağı insanı bugün varolmayan mamut, vahşi at, keskin dişli kedi, kıllı gergedan ve mağara ayısı gibi tarihöncesi türleri bizlere tanıtmaktadır. Gelişigüzel karalamalardan çok daha ileri düzeyde birer sanatsal yaratı

örneği teşkil eden ve dönem insanının soyut algılama yeteneğinin geliştiğini kanıtlayan bu figürler ressam ve yardımcıların değişik renklerde mineral ve killeri toplayıp bir araya getirerek boyayı elde ettiklerini ve hatta ressamın üzerinde duracağı bir yapı iskelesi kurmayı bile düşünebildiklerini göstermektedir. Aynı tarihlerde dünyanın hemen her yerindeki insanlar sarı kilden insan, hayvan ve "antropomorf" denen yarı insan-yarı hayvan heykelleri yapmayı da biliyorlardı. Bununla birlikte fildişi veya gergedan boynuzlarından yapılan ve bugünkü borazanlara benzeyen ilk ilkel müzik aletleri de Üst Paleolitik'te ortaya çıkmıştır. Döneme ait buluntular arasında cetvel ve takvim olarak tasarlanmış nesneler de yer almakta ve Üst Paleolitik insanının sayı saymasını bildiği anlaşılmaktadır. Arkeolojik bulgu ve buluntular giyinme ve süslenmeye büyük önem atfeden dönem insanların giysilerini deniz kavrıkları, kemikten boncuklar ya da hayvan dişleri ile süslediklerine, deniz kabukları ve çakıl taşlarını delip tane ve süs aksesuarı haline getirdiklerine işaret etmektedir.

Orta Taş Çağı (M.Ö. 12.000 – 9.000)

Paleolitik ve Neolitik çağlar arasındaki bir geçiş evresini temsil eden Orta Taş veya Mezolitik Çağı günümüzden on dört bin yıl önce buzulların erimesi ve giderek kuzeye çekilmeleri ile birlikte step ve tundra iklimini simgeleyen hayvanların kayboldukları ya da kuzeye doğru göç ettikleri, kara ve deniz avcılığıyla yaşamını sürdüren ve toplayıcılığa dayalı bir besin ekonomisiyle de bunu destekleyen insan topluluklarının ise buzulların erimesiyle boşalan topraklara yayılma fırsatı buldukları süreçte başlayacaktır. Mezolitik kültür döneminde insanların yaşam biçimlerinde çok köklü değişiklikler yaşanmamış ve avcı-toplayıcı geçim tarzı sürdürülmüş olup, günümüzün avcı ve toplayıcı kabilelerinin pek çoğu da bu çağın kültür düzeyini temsil etmektedirler. Buzul döneminin kapanışını simgeleyen Mezolitik Çağ'da bitki örtüleri değişmiş, kaybolan step ve tundra görünümlü bodur ağaçların yerini ormanlık alanlar almıştır. Bu çağda Yakındoğu'nun kimi bölgelerinde çevresel koşullar o denli zengin ve bol çeşitli besin türleri sunmuştur ki, fırsatı değerlendirmesini bi-

len bazı göçer insan toplulukları sözü edilen bölgelere yerleşmişlerdir. Nitekim sabit köy yerleşmelerinin de uygun ekolojik koşulların meydana çıktığı Orta Taş Çağı'nda kurulmuş ve gelişmiş oldukları bilinmektedir.

Mezolitik Çağ'da av hayvanlarının çeşitleriyle birlikte insanların avlanma stratejileri de büyük ölçüde değişmiştir. Avcılık faaliyeti erkeklerin tekelinden çıkarak daha eşitlikçi bir yapıya kavuşmuş ve küçük kara ya da su hayvanlarının avlanmasında kadınlar da aktif rol almaya başlamışlardır. Bu devri simgeleyen çok ince ve zehirli ok uçları av hayvanına saplandıktan sonra onun gövdesinde kalarak taşıdığı zehrin vücuda yayılmasını sağlıyor ve böylece avı hemen öldürüyordu. Deniz, göl ve akarsu kenarlarında yaşayan Mezolitik topluluklarının ise yoğun biçimde balık avladıklarına şahit olunmaktadır. Anadolu ve tüm Orta Doğu'nun sıcak ve yağışlı bir iklimin tesiri altına girdiği bu dönemde başta arpa ve buğday olmak üzere birçok yabanıl bitki de bol miktarlarda yetişiyordu. Mezolitik insanları çevrelerinde yetişen tahılları topluyor, işliyor ya da kıtlık zamanlarında kullanmak üzere evlerinin belirli köşelerinde açtıkları derin çukurlarda depoluyorlardı.

Mezolitik dönemde bazı topluluklar mağara sığınakları ve çadırları terk ederek yerleşik yaşama geçmiş ve taş, toprak, kil veya ağaç gibi doğal malzemelerden yararlanarak tarihin ilk konutlarını kurmuşlardır. Bu çağın evleri yuvarlak bir plan içerisinde ve toprağa yarı yarıya gömülü olarak inşa ediliyorlar, duvarları iri taşlarla örülüyor, zeminleri ise yassı taşlarla döşeniyordu. Her evde mutlaka basit bir fırın ve bir ocak bulunuyordu. Mezolitik köylerinden bazıları Neolitik Çağ'ın başlarına doğru terk edilirken, bir kısmı ise giderek tarım köylerine dönüşecektir.

Avrupa ve Orta Asya insanları bu çağda da kaya sığınaklarının duvarlarına kırmızı aşı boyası ile hayvan resimleri ve çeşitli şekiller çizmişlerse de, Orta Taş Çağı'nın Üst Yontma Taş Çağı'ndaki kadar zengin ve görkemli bir resim sanatına tanıklık ettiği söylenememektedir. Mezolitik Çağ endüstrisi çakmaktaşı ya da obsidiyen denen doğal camdan yapılma üçgen, trapez, dikdörtgen, kare ve eşkenar dörtgen şeklindeki minik aletlerle bilinmekte olup, bu aletler balık oltası ve zıpkınların yanı sıra yabanıl tahılları kesmek için öngörülen

orakların yapımında kullanılmışlardır. Yine aynı dönemde karşımıza çıkan ilk baltalar ise özellikle Orta Avrupa gibi sık ormanlık alanlarda köy yeri açmak amacıyla ağaç kesme işinde kullanılıyordu.

Mezolitik Çağ'ın en önemli yeniliklerinden biri de köpeğin evcilleştirilmesidir. Yerleşim merkezlerinin etrafındaki ova, vadi, dağ, orman veya çöllerde dolaşıp otlanan deve, at, domuz, koyun, keçi, tavuk, ördek, kaz, gazel, eşek ve geviş getiren iri baş hayvanlar ise henüz evcilleştirilememişlerdi. İnsanların hayvanları belirli alanlarda toplayıp beslemeye, onların yününden, sütünden, yumurtasından veya kas gücünden yararlanmaya ve eğitip çeşitli işlerde kullanmaya başlamaları hayvancılık denen geçim faaliyetinin ortaya çıkışını simgeler ki, bu gelişme ancak Neolitik devirde yaşanacaktır.

Mezolitik Çağ insanları ölümlerini oturdukları evin belirli bir yerine gömüyorlar ve aynı mezarlar daha sonra ölen diğer yakınlar için de kullanılıyordu. Açılan çukura genelde çömelmiş pozisyonda konulan ölünün yanına hayvan kemikleri de bırakılıyordu. Kazılarda gün yüzüne çıkartılan hayvan dişleri veya deniz yumuşakçalarının kavkılarından yapılma kolyeler bu dönem kadınlarının da giyinme ve süslenmeye büyük özen gösterdiklerine işaret etmektedir.

Yeni Taş Çağı (M.Ö. 9000 – 5000)

M.Ö. 9000'lerden itibaren Mezolitik Çağ'm yerini almaya başlayan yeni dönemi ifade eden Neolitik Çağ veya Yeni Taş Çağı adının insanoğlunun Mezolitik sonrası başlattığı kültür devrimini tanımlamakta yetersiz kaldığı yaygın bir biçimde kabul edilmektedir. Mezolitik kültür devrinde başlayan köy yaşantısı Neolitik dönemde daha da gelişmiş ve son derece karmaşık bir yapı kazanmıştır. Tarım, hayvancılık ve çanak çömlek yapımı gibi devrimsel nitelik taşıyan birçok yeniliklere şahit olduğumuz bu çağdan itibaren insan türünün bitkiler, hayvanlar ve doğal çevre ile arasındaki ilişki de bambaşka bir boyuta taşınmaktadır.

Yerleşik yaşama geçtikten sonra kaydedilen hızlı nüfus artışı ile geleneksel besin kaynakları arasındaki dengesizlik Neolitik insanı yeni besin arayışlarına yöneltmiş ve bunun neticesinde bire on verecek yeni bir besin üretim tarzı olarak tarım benimsenmiştir. Besin üretimine dayalı bu yeni ekonomik sistemin günümüzden aşağı yukarı on bin yıl önce ve dünyanın bağımsız bölgelerinde geliştiği bugün artık kesinlik kazanmış bir olgudur. Uygun toprak ve yeterli suyun geleneksel bilgi birikimiyle bütünleştiği Yakındoğu ve Anadolu, Orta ve Güney Amerika, Güneydoğu Asya ve Batı Afrika Neolitik devirde çeşitli yabani bitkilerin tarıma alındığı farklı bölgeler olmuşlardır. Her ne kadar bazı insan topluluklarının tarımın ortaya çıkışından çok önce yerleşik yaşama geçmiş ve yabani tahılların bilinçli ekimine başlamış oldukları bilinmekte ise de, tarım ile meydana çıkan ziraatçi köy yerleşmelerinin yeni ekonomik ve sosyal sistemlerin geliştirilmesi açısından büyük bir önem taşıdığı kesindir. Zira arazi işleme kavramı ve mülkiyet anlayışının doğuşu, nüfustaki belirgin çoğalma, çeşitli meslek dallarının belirmesi, köyler arasındaki ticaretin geniş boyutlara ulaşması, sosyal sınıfların meydana çıkışı, yeni yaşam tarzına bağlı olarak yeni hastalıkların türemesi, bunların tedavisi için yeni ilaçların geliştirilmesi ve daha birçok sosyoekonomik-kültürel gelişme tarıma dayalı besin üretimiyle birlikte gerçekleşmiştir. Komşu köyler arasında arazi kavgaları da başlamış ve bunlar giderek büyük çaplı savaflara dönüşmüştür. Tarımın etkileri günlük yaşamdaki iş bölümüne de yansımış, tahıl öğütme, toplama, yün eğirip ip yapma, evcil hayvanların sütünü sağma, giysiler hazırlama, sepet örme ve dokumacılık gibi faaliyetler kadınların üstlendiği ek yükler haline almıştır. Birçok yabani tahılın bilinçli şekilde ekilip biçilmesine bağlı olarak beslenme alışkanlıkları değişmiş ve evcil buğdayın mayalanabilecek kıvam ve dayanıklılıkta hamur verecek kadar glüten içermeye başlaması ile birlikte de tarihin ilk ekmekleri yapılmıştır.

Tarım döneminde araç-gereçler çeşitlenmiş, besin üretiminin gereği olarak yeni aletler geliştirilmiştir. Örneğin boynuz ya da kemikten hazırlanan sopaların üzerine keskin kenarlı çakmaktaşı ya da obsidiyen parçaları çakılarak ve bunlar katranla sabitleştirilerek orak yapılmış ve yetişen tahılları biçmek için kullanılmıştır. Çapa ve sa-

ban gibi aletlerin yanı sıra havanlar, bazalttan öğütme taş ve ok uçları, kenarları sarp düzeltili dilgiler ve yongalanmış taç kursları da ilk defa Yeni Taş Çağı'nda karşımıza çıkmaktadır. Neolitik Çağ'da maden de keşfedilmiş, tavlanarak işlenen bakırdan süs eşyaları yapılmaya başlanmıştır. Günümüzden aşağı yukarı yedi bin yıl önce ise birçok tarımcı köy yerleşmelerinde çanak çömlekli döneme geçilmiş, besinlerin saklanacağı, kolayca taşınabilecek ve pişirilebilecekleri kaplara kavuşulmuştur.

Neolitik kültür devri içerisinde insanoğlunun gerçekleştirdiği bir diğer büyük devrim çeşitli hayvanların evcilleştirilmesi olmuştur. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere bakılırsa zamanımızdan aşağı yukarı dokuz bin yıl önce insanoğlu sütü, eti ve postundan her an kolayca yararlanabileceği hayvanları yavaş yavaş kendine alıştırıyor, at ve eşek türü hayvanları ise daha ziyade taşımacılıkta kullanıyordu. Ayrıca hırçın ya da uysal olmayan dölleri kesilip yenirken, insana daha çok ısınan hayvan ırkları damızlık amacıyla saklanıyordu. Evcilleştirme sürecinde giderek daha çok süt, daha çok yumurta, daha kaliteli yün ve daha fazla et veren uysal ve dayanıklı ırklar yapay seçim ya da seçici üretim dediğimiz bu yöntemle elde edilmiştir. Günümüzden yaklaşık olarak altı bin beş yüz yıl önce ilk defa anne sütünden ayrı bir sütle tanışılmış olup, dengeli ve kaliteli beslenmede gerekli sayılan tereyağı, yoğurt ve peynir gibi hayvan sütünden elde edilen yan ürünler de insanoğlunun sofrasındaki yerini Neolitik dönemde almıştır.

Yapılarda kullanılan malzeme ve mimari karakter dünyanın bir bölgesinden diğerine değişmekle birlikte, Neolitik devir inşa kültürünün genel özelliklerini temsil eden birtakım evrensel değerlerden söz etmek mümkündür. Bu çağdaki köy yerleşmelerinin bazılarında bugünkü mimarları bile hayrete düşüren yapılaşma örneklerine tanık olunmakta; özellikle Mezopotamya'daki birçok Neolitik köyü etrafının güvenlik için yüksek surlarla çevrelenmiş olduğu saptanmaktadır. Evler başlangıçta daire planında ve toprağa yarı yarıya gömülü olarak inşa edilirken, Neolitik dönemde köşeler öngörülerek oluşturulan dikdörtgen planlar tebarüz etmiştir. Neolitik evrede yu-

varlık planlı, ızgara planlı ya da hücre planlı yapılar belirli bir kronoloji içinde karşımıza çıkmakta ve konut mimarisindeki bu evrim süreci dünyanın birçok bölgesindeki Neolitik köy yerleşmelerinde izlenebilmektedir. Değişik işlevler gören oda ve avlular da o zamandan itibaren karşımıza çıkar ki, oda zeminleri yassı taşlarla kaplanmış ve kille sıvanmıştır. Duvar ve döşemeleri örten sıva içerisine saman karıştırılmış, kerpiç duvarlar taş temeller üzerine örülmüş, çatılar ağaç dalları ya da hayvan postlarıyla kapatılmış ve ev blokları arasında nadiren göze çarpan avlular çöplük olarak kullanılmıştır.

Tarım öncesi Neolitik dönemden başlamak üzere yerleşim planı içerisinde köy halkının inanç dünyasını yansıtan yapılaşmaya da tanık olmaktadır. Bu bağlamda ibadetlerin yapıldığı ve dini törenlerin gerçekleştirildiği tapınak mahiyetli ve farklı mimari özelliklere sahip yapılar Neolitik Çağ'ı simgelemektedir. Tapınak içlerinde küçük heykeller, fresk ve kabartmalar bulunmuş, Neolitik topluluklarından birçoğunun birden fazla tanrı ya da tanrıçaya inandıklarına ve ayinler düzenleyip hayvan kurban ettiklerine dair işaretlere rastlanmıştır.

Neolitik Çağ'da ölü gömme geleneği olanca çeşitliliğiyle gözler önüne serilmektedir. Ölüler birçok köy yerleşmesinde evlerin tabanları altına çömelmiş konumda ve ana karnındaki fôtüsün duruşuna benzer bir biçimde gömülüyorlardı. Birden fazla ölü aynı mezara konabiliyor, ev sahibi daha önce ölüp de taban altına gömülmüş olan diğer yakınlarının iskeletlerini bir kenara çektikten sonra yeni ölüyü yerleştiriyordu. Mekân içi ölü gömme âdeti tüm Neolitik Çağ boyunca izlenebilmekte olup, Neolitik Çağ'dan sonra gelen Kalkolitik Çağ'da ise "nekropol" adı verilen kent dışı mezarlıklar görülecektir. Neolitik Çağ'da birincil gömülerin yanı sıra ikincil gömülere de rastlanmakta; ikincil gömü durumunda bir süre ev dışında çürümeye veya yabanıl hayvanların parçalamasına terk edilen ölünün kemikleri gömülmektedir.

Neolitik kültür döneminde ölümlerin yanına zaman zaman çeşitli armağanlar konuluyor, ölen kadınlar ve kız çocukları ise hayatta iken taşıdıkları kolye, küpe ve bilezik gibi süs ve ziynet eşyaları çı-

kartılmadan defnediliyorlardı. Mezarlarda iskeletlerle birlikte ele geçen süs eşyaları o çağlarda süslenmeye ne kadar büyük bir önem atfedildiğinin kanıtlarıdır. Gerçekten de çeşitli renklerdeki kıymetli taşlardan, deniz hayvanlarının kabuklarından ve bakırdan hazırlanan boncuklar ile kemik veya fildişinden yapılmış saç iğnelerine birçok Neolitik mezarında rastlanmaktadır.

Maden Taş Çağı (M.Ö. 5000 – 3500)

Yazının icadından önceki dönemi kapsayan arkeolojik çağların sonuncusu olarak Kalkolitik veya Maden Taş Çağı maden işleme ve kullanımının çeşitlenip yaygınlaşması ve insanlık tarihindeki ilk ön kent kültürlerinin başlangıcını simgelemektedir. Gelişkin tarım ve hayvancılığın yanında çeşitli zanaat kolları, savunma ve sulama sistemleri, hükümdarlar, din adamları, anıtsal mimari ve uzak mesafe ticareti ile estetik, konfor ve prestij gibi kavramların gelişmesiyle başlayan lüks eşya alım satımı da yine bu çağda karşımıza çıkmaktadır.

Kalkolitik Çağ'ın en önemli gelişmelerinden biri o günlere değin sadece yük ve çekim hayvanı olarak kullanılan atların Orta Asya kavimleri tarafından binek hayvana dönüştürülmesi ve bu sayede uzun mesafelerin kolaylıkla katedilebilmeye başlamasıdır. Asya bozkırlarından tüm dünyaya yayılan bu ulaşım devrimini Mezopotamya'da tekerleğin icadı izlemiş, böylece düzenli orduların kurulması ve yeni silah teknolojilerinin geliştirilmesinin, büyük çaplı savaşların, kitlesel göç hareketlerinin ve makinalı tarımın önü açılmıştır. Kalkolitik devirde sanat da büyük bir gelişme kaydetmiş, yerleşik yaşamın pekişmesi ve bir arada oturan toplulukların günden güne genişlemesinin etkisiyle resim, müzik, süsleme, bezeme, dokumacılık, heykel ve mimari gibi alanlarda ilerlemeler yaşanmıştır. Özellikle Kalkolitik Çağ'ın son dilimi devasa surlar, piramitler, mermer tapınaklar ve içorganları çıkartılarak mumyalanmış cesetlerin bulunduğu mezar odalarıyla karakterizedir. Kayalara çizilen figür ve kabartmaların yazı sistemlerine doğru evrimleşmeleri ile birlikte kapandığı varsayılan Maden Taş Çağı bugün yaşayan çeşitli diller ve dil ailelerinin yapılanmasını ta-

mamladığı ve etnik birlikler ile bunların birleşmesi sonucu meydana gelen diğér çokkültürlü toplumların oluştuğu süreci de içine almaktadır.

Neolitik ve Kalkolitik dönemler insanlığın medeniyete açılan kapıları olarak değerdendirilebilirler. Başta Mısır, Mezopotamya ve Merkezi Asya olmak üzere Hindistan, Çin, Güneydoğu Asya, tüm Amerika ve Güney Avrupa zamanımızdan altı veya yedi bin yıl öncesinden başlayarak büyük uygarlıkların yeşerdiği merkezler olmuşlardır. Hiç kuşku yok ki tüm bu uygarlıkların kökleri Neolitik Çağ'da hayat bulan ve Kalkolitik devirde gelişimini sürdüren kültürel yeniliklere dayanmaktadır. Neolitik devirde tarım ile başlayan üretim çağı Kalkolitik'te dünyanın muhtelif bölgelerinde zenginlik ve gücün birikimiyle kendini yansıtan bir dizi değışmelere sebebiyet vermiş, küçük ve geniş ölçüde otonom olan Neolitik köy yerleşmeleri köklü biçimde yapı değıştirmiş, sosyal ve politik sistemler düşünölemeyecek boyutlarda dönüşüme uğramışlardır. Madenler çağında artı üretim daha da büyümüş, sosyal sınıflar ardı ardına doğmaya başlamış, iş alanında ihtisaslaşma baş göstermiştir. Güçlü merkezi otoritelerin yönetimi sayesinde görkemli projeler hayata geçirilmiş, yazının icadı ile birlikte de günlük yaşamdaki tüm olaylar kayda alınmaya başlamıştır.

ORTA VE İÇ ASYA'DA TARİHÖNCESİ DEVİRLER VE ÖN-TÜRK (BOZKIR) KÜLTÜRÜ

Dili, töresi, inançları, düşünceleri ve hadiseler karşısındaki değışmez hususi davranışları ile Türk milleti asırlardan beri yaşamakta olduğuna göre kökleri tarihin derinliklerine uzanan bir Türk kültürü de mevcut demektir. Elbette ki üç kıtada at koşturmuş ve daha ilk çağlardan itibaren değışik kollar halinde yaşayagelmış bir milletin ne geçmişte ve ne de günümüzde tekdüze bir kültüre sahip olduğu söylenemeyecektir. Belki de dünya yüzeyinde Türk milleti kadar çok şube ve boyları olan, kendi içerisinde bu kadar fazla alt kültüre ay-

rılmış, temas kurduğu yabancı milletlerin ekonomik ve kültürel varlıklarını bu denli kolay içselleştirip kendi ihtiyaçları doğrultusunda kullanmasını bilmiş, çevresine ve çağın gereklerine ayak uydurabilmek adına mevcut tecrübesi ile yeni kazanımlarını dengeli biçimde birleştirerek bu derece uyumlu sentezler yaratabilmiş bir millet daha yoktur. Şu halde Türklerin milli kültürü denince anlaşılması gereken şey Türk oldukları bilinen kadim topluluklarda ortak olarak bulunan ve tarihi Türk kültür tipinin çerçevesini çizmeye namzet özellikler olup, bu özelliklerin tespitinde ise maddi ve manevi kültür verilerinin en yaygın ve belirgin olanlarını bulup çıkarmak ya da matematiksel bir ifade ile ortak katların en küçüğünü saptamak esastır.

Bugün Türk diye anılan halkların paylaşmakta oldukları ana kültür kalıplarının Avrasya'nın muhtelif yerlerinde rastlanan ilk izleri M.Ö. 5000'lere kadar inmekte ve Türk kültürü denen olgunun bu eskiliği de arkeolog ve tarihçileri oldum olası şaşırtmaktadır. Kültür tarihçilerinin çoğunlukla "Bozkır Kültürü" adı altında genelledikleri Türk milli kültürü Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Orta Asya ve Altay bölgelerine dağılmış halde yaşayan Türkizeban (Türk dilli) halkların binlerce senelik varlıklarına şekil vermekle kalmamış, Çin, Hint, Akdeniz ve Batı Avrupa milletleri gibi yerleşik kültür topluluklarını da yüzyıllarca tesiri altında tutmuştur.

∴

Buz çağının sona erdiği sıralarda Baykal Gölü'nden Baltık Denizi'ne kadar uzanan geniş alanda tekdüze bir kültür gelişmiştir. Bugünkü tüm Ural-Altay kavimlerinin yanı sıra bazı İndo-Cermen grupların ataları tarafından da paylaşıldığı sanılan bu ön kültür kemikten işlenmiş aletler ve sürekli yer değiştiren balıkçı-avcı kabileler ile karakterizedir. Amerika ve Güney Asya üzerinde de etkileri hissedilen bahse konu kültürde hayvan beslemenin köpek ve ren geiğinin evcilleştirilmesiyle başladığı bilinmektedir. Samoyedler ve Laponlar son zamanlara değin aynı kültür seviyesinde yaşarken, yaklaşık yedi bin yıl önce Ön-Fin-Ugor ve Ön-Türk kültürleri farklı farklı dallar halinde ana stoktan ayrılacaklardı.

Nihayetinde insanlığın eski tarih boyunca yarattığı üç temel yaşam biçiminden (avcı-toplayıcılık, yerleşik-çifçilik ve göçebe-çarvacılık) birini (göçebe-çarvacılığı) simgelediği kabul edilen bu Ön-Bozkır ya da Proto-Avrasya⁵⁹ kültüründen bir kol halinde tek tanrıca eski göçebe kültürü, ondan da Indo-Cermen sığır çoban kültürü ve totemizmden gelen öğelerle zenginleşen kurgan kültürü evrimleşmiştir. Zamanla tüm Orta Asya ve Güney Sibiry topraklarına yayılan kurganlı kültür taşıyıcıları ise bu bölgelerde tanıyıp etkileşime geçtikleri diğer göçebe kabileler ile birlikte atı evcilleştirerek ve demiri işleyerek yeni bir çağır açacaklardır.

Kurgan Kültürü (M.Ö. 8000–3500)

Avrasya Neolitik Çağı'nın başlarından itibaren Orta Asya'nın kuzeybatısındaki İdil Nehri ile doğusundaki Urallar arasında bozkır medeniyetinin ilk önemli belirtisi olarak kurgan kültürü ortaya çıkar. Aslında Mezolitik dönemin sonlarında bile bahse konu bölgede çok yoğun bir nüfus tabakasının mevcut olduğu, bu insanların mağaralar, alaçıklar, küçük toprak damlar ve zaman zaman da yurt tipi çadırlarda yaşadıkları, milattan önceki sekizinci binyıldan itibaren vahşi hayvanları evcilleştirmeye başladıkları ve özellikle vahşi atların ıslahında önemli bir yere sahip oldukları bilinmektedir. Güney Ural Mezolitik kültürünün sınırları zamanla Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tobol Nehri'ne kadar uzandığı gibi, bu kültür ile Doğu Avrupa, Batı Sibiry ve Orta Asya Mezolitik kültürleri arasında da kesin bir bağlantı söz konusudur.

İdil nehri ile Ural dağları arasındaki coğrafyada gelişen ve göç kolları vasıtasıyla tüm Orta Asya'ya yayılan ilk bozkır kültürüne "Kurgan Kültürü" denmesinin nedeni hayvancılıkla uğraşan bozkır göçebelerinin bozkır peyzajının ayrılmaz bir unsuru olan ve bir bakıma onların etnokültürel pasaportlarını oluşturan "kurgan" ya da "korugan" adlı oyma mezarları ilk defa ve sıkça bu devirde yapmış

⁵⁹ Dilbilimcilerin Hint-Avrupa, Ural, Altay, Kafkas, Dravid ve Eskimo-Aleüt dil aileleri arasında tespit ettikleri Avrasyatik bağlantı da bu çağların kalıntısı olsa gerektir.

olmalarıdır.⁶⁰ O çağlarda dünyanın diğer birçok bölgesinde yerleşik olarak yaşayan kabileler ölülerini kendi bölgelerinin sınırları içerisine ve hatta evlerinin zeminine gömmüşken, göçebe Ön-Türkler göçler sırasında akrabalarının mezarlarının kaybolmaması için kurgan setleri inşa etmişlerdir. Genellikle dikdörtgen ve geniş bir çukur kazan kurgan kültürü mensupları çukurun tabanını kamış, ot veya keçe ile kaplamış, üzerine birkaç tabakadan oluşan kütükler yerleştirmiş ve mezarın üzerini ise kazılan höyüğün toprağı ile kapatmışlardır. Cesetler mezarlara sırt üstü, başı güney cihetinde ve ayakları dizden bükülü halde bırakılmıştır. Mezar çukurunun dibine ve kemiklerin üzerine bol bol aşı boyası serpilmiş, ölen kişiyle birlikte onun bazı değerli eşyaları ve kurban edilmiş bir küçükbaş hayvanın kafatası ile kürek kemikleri de gömülmüştür.

Atgilleri kızığa koşan kurganlı göçebeler avcılık ve basit tarımın yanında inek ve koyunları sağarak süt ve bu sütten de çeşitli süt ürünleri elde etmeyi biliyorlardı. Bozkır göçebeleri arasında seramik kullanımı pek yaygın değilse de, kazılarda düşük kaliteli kilden yapılmış, geniş gövdeli veya oval yemek tabakları ile süt kâselerine de rastlanmıştır. Bu tür kapların üst taraflarının bir ot demetiyle perdahlandığı ve sert kaya ya da kumlarla kapatıldığı tespit edilmektedir. Kurgan kültürünün geç dönemlerinde ise metal bıçaklar, kumalar, oklar ve mızraklar karşımıza çıkmakta, bu kültüre mensup kabilelerin maden işlemeyi öğrenmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Birkaç bin yıl boyunca bir kısım Ön-Türklerin yanı sıra Fin-Ugorların uzak atalarına da ev sahipliğı yaptığı düşünülen İdil-Ural bölgesi ve Kurgan kültür çevresinde hayat bulan geleneklerin tamamı on ikinci yüzyıla değin ve hiçbir değişikliğe uğramaksızın Avras-

⁶⁰ Anavhılardan Sümerlere, Afanasyevlerden Kimmer ve Sakalara, Sarmatlar ve Hunlardan Göktürkler ve Uygurlara kadar bütün eski Türk halklarında istisnasız olarak görülen kurgan tipi mezarlıklar bozkır kültürünün ayrılmaz parçaları olan çadır-
ların ölümleri için hazırlanmış benzerleri idiler. Dışarıdan bakıldığında birer piramidi andıran ve kıymetli halılar ya da benzeri süs eşyaları ile donatılmış odaları ilginç dehlizlerle birbirine bağlanan Türk kurganları bozkır mimarisinin de temellerini belirlemiş olup, dış yüzölçümü 55x55 metre, yani üç bin metrekare olan kurganlar bile bulunmuştur.

ya'nın tüm Türk dilli halklarının kültür ve yaşam tarzlarında kendini göstermiştir. Öyle ki ilk defa bu kültür döneminde ortaya çıkan kurgan setleri⁶¹, kalıp ya da arabalara konan definler, içine keçe, ot ya da kamış serilmiş mezar odacıkları, ölünün kurban edilmiş at ya da koçla beraber gömülmesi, gütme besicilik, kımız, ayran ve yurt tipi keçe çadırlar gibi eski Türk kültürüne dair spesifik çizgilerin hiçbiri on ikinci yüzyıla dek tamamen silinmeyecek ve hatta bazıları günümüze kadar yaşayacaktır.

Güney Sibirya Neolitik Kültürleri (M.Ö. 8000-3000)

Sonraki Türk halklarını meydana getirecek olan Neolitik topluluklarının bir bölümü İdil kıyıları ile Ural eteklerinde yaşam sürdürdüğü sırada diğer kısmının Sibirya kültürüne şekil vermekle meşgul olduğu sanılmaktadır. Güney Sibirya Neolitik kültürüne dair en erken tarihli buluntuların yoğunlaştığı İsakovo evresi Baykal Gölü çevresinde yaşanmış olup, keramik ve cilalı taş bıçaklarla öne çıkar. Söz konusu döneme ait buluntuların bir bölümü de Angana vadisindeki mezarlardan çıkartılmış, tayga avcılarının gömüldüğü bu tipik mezarlarda çok çeşitli alet ve edevatın yanı sıra hatırı sayılır miktarlarda keramik buluntu ele geçmiştir.

Serovo devri İsakovo döneminde olgunlaşan Baykal bölgesi Neolitik kültürünün bir sonraki aşamasıdır. Bu dönemde yüzeyleri kemikle kaplanarak güçlendirilmiş yaylar dışında sanat nesnesi sayılabilecek birtakım materyalle karşılaşilmektedir. Taştan ve kemikten üretilen ve yapay yem olarak kullanıldığı anlaşılan balık figürleri, boyun kısımları paralel çizgili ve zigzag şeritli bezemelerle süslenmiş keramik kaplar ve ağ biçimli baskı motiflerle donatılmış süs eşyaları da Serovo kültür evresinde ortaya çıkmıştır.

Angana Vadisi ve Lena Irmağı yakınlarında ise Serovo kültürünün devamı olarak Kitoi devresi başlar. Kitoi mezarlarından çıkarılan eşyalar bu kültürün Çin'den Doğu Avrupa'ya kadar uzanan

⁶¹ İslam'ın kabulünden sonra da kurgan gelenekleri devam ettirilecek ve özellikle Anadolu'daki Osmanlı öncesi Türk sanatının en zarif mezar anıtlarını teşkil eden kümbetlerin bu eski gelenekten ilham alınarak yaratıldığı görülecektir.

bölgelerle de ilişkili olduğunu göstermektedir. Kitoi devrinde içinde hiçbir taş alet bulunmayan ve aynı zamanda her iki ucu hilal şeklindeki oltaların yer aldığı mezarlar ile nefritten yapılmış kese, bıçak ve oklara rastlanmakta ve devrin insanların ölülerine ait kemikleri gömmeden evvel kırmızı aşı boyasıyla kalın bir tabaka oluşturacak biçimde kapladıkları saptanmaktadır. Kitoi kültür çağında hayvan üslubuna dayalı bozkır sanatının da yavaş yavaş belirdiğine tanık olunur ki, ileride Tagar kültüründe görülecek olan ve kâhin asalarının tepeliği oldukları sanılan geyik başlı heykelcikleri andıran sanat eserlerine ilk kez bu çevrede rastlanmaktadır.

Altay bölgesindeki Barnaul buluntuları da Seroovo ve Kitoi kültürlerine ait metaryalleri anımsatmaktadır. Altaylarda Neolitik döneme ait bir mezar olan Kuyum kurganında ve Glazkov kültür devresinde ise Afanasyevo ve Kelteminar kültür öğelerine benzer bazı buluntulara tesadüf edilmiş, insan cesetlerinin deniz kabuğundan boncuklar ya da nefrit taşından yapılma diskler ile rengeyiğinin sihirli olduğu düşünülen boyun altı kıllarından üretilen nakışlarla süslenmiş göğüslüklere sahip ve açık yakalı kaftanlarıyla birlikte gömüldükleri görülmüştür. Glazkov insanları kayalar ve huş ağacından oyulmuş tekneler de yapıyorlar ve deri ya da ağaç kabuklarıyla örülü barınakların yanı sıra tepede konik olarak birleşen sırtlarla kurulan çadırlarda yaşıyorlardı.

Anav, Kelteminar, Afanesyovo, Okunevo, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık Kültürleri (M.Ö. 6000–100)

Bugünkü Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınındaki Anav ve Namazgâh yörelerinde Orta Asya'nın en eski kültür sitesi gün yüzüne çıkartılmıştır. M.Ö. 6000 ile 1000 tarihleri arasında devam ettiği bilinen Anav kültürü aslında çağdaşı sayılan Güney Ural Kurgan kültürünün bir varyantı ya da onun yerel kültürlerle bileşiminden başka bir şey olmayıp, bu kültürün bir taraftan kuzeye doğru yayılarak Kelteminar kültürüne ve diğer taraftan da Mezopotamya istikametinde yol alan taşıyıcıları vasıtasıyla Sümer medeniyetine kaynaklık ettiği düşünülmektedir.

Kazılar sonucunda Anav insanının yerleşik hayatı benimsediği, pişirilmiş tuğla ya da kerpiçten yapılma evlerde konakladığı, tarımla uğraştığı, at besleyiciliği yaptığı ve hatta Orhun ve Sümer yazılarının ortak atası olabilecek hiyerografik veya yarı hiyerografik seviyede bir yazı kullandığı ortaya çıkartılmıştır. Dokumacılık, toprak ve bakır işlemeciliği, koyun, keçi, sığır, deve ve köpek yetiştiriciliği ile uğraşan Anavlı Ön-Türkler günümüz Türkmen dokumalarındaki nakışlara benzer işlemler yapıyorlar, bol kum karıştırılmış ve iyice yoğrulmuş toprak hamurundan ürettikleri keramikleri geometrik şekillerle bezeliyorlardı.

Tırtıklı çizgiler, baklava şekilleri, balıksırtı ve hasır örgü biçimindeki bezemeler, üçgenler ve noktalar halinde karşımıza çıkan Anav tezyinatı bu bölgede bulunan sekizinci yüzyıl Türk eserlerinde dahi etkisini göstermektedir. Anav buluntuları arasında çömlekçi çarkıyla yapıldığı anlaşılan boyalı çanak çömlekler, çok renkli keramikler, pişmiş toprak figürinler ve hayvan ya da insan figürleriyle süslenmiş çeşitli eşyalar da mevcuttur. İlk devrelerine ait toprak tabakalarında bakır ve kurşundan yapılma eşyalara tesadüf olunan Anav kültürünün son dilimlerinde demir kullanımının da yaygınlaştığı tespit edilmektedir.

M.Ö. 3000'lerde Aral gölüne dökülen Amuderya deltası civarında ortaya çıkan Kelteminar kültürü de Anav ekolünün bir değişkesi ya da devamından ibarettir. Balıkçılık, hayvancılık ve avcılıkla geçimini sağlayan Kelteminar insanların yerleşik bir hayat tarzını benimsemiş oldukları ve daha ziyade göl kıyıları, nehir ya da küçük akıntıların ağızlarında inşa edilen ahşap evlerde oturdukları tespit edilmektedir. Kazılarda bulunan kemik kalıntılarına bakılırsa bu kültürün insanları diğer Ön-Türk topluluklarından farklı olarak yaban domuzu, geyik ve kaplumbağa gibi hayvanları da avlıyor ve yiyorlardı.

Kelteminar kültür sahasında ele geçen çakmaktaşı bıçaklar ve ok uçları ile tarak şeklinde süslemeleri olan keramik kaplar sanat nesneleri olarak değerlendirilmişlerdir. Kelteminar yerleşimlerindeki birkaç evin merkezi kısımlarında içerisinde ateş yakılmış olduğu an-

laşılan birer kutsal ocak bulunmakta ve daha sonra ortaya çıkan Türk toplulukları arasında da ocak kültünün yaygın olduğu bilinmektedir. Zamanla Batı Orta Asya ve Kazakistan'ın birçok bölgesini içine alan Kelteminar kültürü yerel farklılıkları ortadan kaldıran ilk büyük kültür hareketlerinden birisi olacaktır.

Sibirya'nın Neolitik devirden Kalkolitik devre geçişini simgeleyen Afanasyevo kültürü ise bölgenin tayga, tundra ve orman kuşağına yerleşen çeşitli kabileler tarafından geliştirilmişti. Bu yenilik Baykal Gölü'nün batısı, Altay-Transbaykal bölgesinin bozkır kuşağı ve orman-bozkır bölgelerinde birdenbire ortaya çıkmaktadır. Arkeologlar Afanasyevo kültürünü M.. 3. binyılda batıdan göçen ve genetik olarak kadim kurgan kültürüne bağlı kabilelerin kendileriyle karşılaşana dek hayvancılığı hemen hemen hiç bilmeyen Sibirya Neolitik kültürü mensuplarıyla birleşerek yarattıkları görüşündedirler.

M.. 3200 ile 1700 arasına tarihlenen Afanasyevo kültürü Altay ve Sayan dağlarının kuzeybatısındaki bozkırlarda avcılık ve hayvancılık faaliyetleri ile geçinen ve taştan ya da bakırdan çeşitli eşyalar üreten temsilcileri aracılığıyla batıda Kazakistan içlerine ve doğuda Mançurya steplerine kadar yayılmıştır. Kurot ve Kuyum kurganlarından çıkan buluntular Afanasyevo kültür çevresinde yaşayan insanların koyunu ve binek atı evcilleştirdiklerini göstermektedir.⁶² Bu ağa ait olduğu anlaşılan ve ağızlarında demir gem izleri bulunan at fosilleri İndo-Cermen kültür çevrelerinde tespit edilen hantal çekim atlarından farklı olarak küçük bedenli, uzun ince bacaklı, geniş alınlı, yüksek kuyruk sokumlu, kudretli ciğerli, sert toynaklı ve

⁶² Atın zerine binen ve ondan bir savaş aracı olarak yararlanmayı akıl eden ilk topluluğun Afanasyevolu n-Türkler olduğu bilim çevrelerince ittifakla kabul edilen bir hakikattir. Hatta Afanasyevlerin torunları sayılan İskitlerden kalma sanat eserleri üzerinde de eski Türklere has at terbiyesini sembolize eden resimler yer almakta, atların yakalanması, gem vurulması, eğerlenmesi ve eğitilmesine dair çeşitli sahneler sıkça tasvirlenmektedir.

ılık kanlıdır ki, batı bozkır ırkı olarak adlandırılan bu koşum ve savaş atlarının Türkler tarafından üretilmiş ve dünyadaki bütün binek at ırklarına da kaynaklık etmiş oldukları sanılır.

Başlangıçta eritme ve dökme yöntemi yerine döverek madene şekil veren Afanasyevo insanları sonraları bakır ve arsenik alaşımıyla çeşitli aletler de yapmışlardır. Kazılarda çakmaktaşıdan ok uçları, kemik iğneler, bakır bıçaklar, bakır tellerden yapılmış küpeler, türlü süs eşyaları ve maden işleme araçları ele geçmiştir. Keraamikler üzerinde bulunan geometrik desenler, balıksırtı süslemeler, kurganlardan çıkartılan ölülerin ayak ve kollarında rastlanan ve Aral gölüne özgü midye kabuklarından imal edilmiş olan ziynetler ise Kurgan-Anav-Kelteminar-Afanasyevo etnokültürel bütünlüğüne işaret eder.

Atın ehlileştirilip binek hayvana dönüştürülmesi, metalürjinin gelişimi ve tekerlekli araçların ortaya çıkışı gibi önemli olayları kapsamına alan Afanasyevo kültürü zamanla Orhun bölgesini de etkisi altına alarak Orta Asya medeniyetinin temelini oluşturmuş ve Türklerle birlikte öteki Altay kavimlerinin de erken devir kültür ve sanatına büyük katkılar sağlamıştır.

M.Ö. 2. binyılın başlarında önce Afanasyevo kültürünün bağımsızlaşmış bir kopuntusu olarak tekâmül eden ve sonra yavaş yavaş onun yerini alan Okunevo kültürü ise küçük yatay taşların üst üste yerleştirilmesiyle oluşturulan orta büyüklükteki lahitlerin birkaç defin için kullanıldığı mezar tipleri ile karakterizedir. Sırt üstü yatırılan cesetlerin dizleri bükülmüş, ayakları da lahit veya odanın karşı duvarına doğru uzatılmıştır. Okunevo kurganlarından çıkartılan çeşitli eşyalar maden işlemeciliği ve sanatın büyük bir gelişme kaydetmiş olduğunu göstermektedir. İğneler, bizler, oltalar, taş bal-talar ve ok başları yanında bulunmuş yatağan benzeri çift ağızlı bıçaklar ise avcılık ve ziraatın Okunevolular arasında yaygın olduğuna delalet eder. Taş boncukları ve samur dişlerini elbiselerini tamamlayan süs aksesuarları olarak kullanan Okunevo insanları av hayvanlarından artakalan aşık kemiklerini de eğlence ve fal amaçlı kullanmışlardır.

Okunevo kültürüne ait özgün buluntular arasında üzerindeki geyik tasvirlerinden dolayı geyikli taş olarak adlandırılan dikilitaşlar yer almakta ve benzerlerine ilerleyen yüzyıllarda da rastlanan bu sanat eserlerinin Hun ve Göktürk dikilitaş geleneklerinin temelini oluşturduğu düşünülmektedir. Okunevo sanatının bir diğer ilginç ve önemli yanı ise tanrı veya ruhların tasvir edildiği kaya resimlerinde başta kurt olmak üzere birçok hayvan motifi ile insan yüzünü andıran bazı figürlerin sonraki Türk sanatına ait bir özellik olarak karşımıza çıkacak olan eğri kesim tekniğiyle işlenmiş olmasıdır.

M.Ö. 1700'lerden itibaren Afanasyevo ve Okunevo kültür evrelerini takiben ortaya çıkan Andronovo kültürü adını Yukarı Yenisey'deki Andronovo sitesinden almaktadır. Altay ve Tanrı Dağları bölgesinden Hazar'ın kuzeydoğusuna kadar uzanan coğrafya üzerinde gelişen ve sonraları Batı Türkistan'a kadar da yayılacak olan bu kültürün temsilcileri bakır araçların yanı sıra tunç, gümüş ve altından silahlar da yapmışlar, Çinlilerin ataları dâhil bütün Orta Asya kavimlerine tunç yapmayı ve öerste demir dövmeyi öğretmişlerdir.

Andronovo döneminde oluşturulan sanatın kendine özgü nitelikleri vardır. Bu dönemin Türk sanat tarihi açısından en önemli yanı madenciliğin büyük ilerleme gösterişine bağlı olarak bakır, demir, altın ve kalayın çeşitli sanat yapıtlarının imalinde kullanılmasıdır. Geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz, üç köşeli ve mendirek biçimli basma süslere sahip su ve yemek kapları da Andronovo kültürünü simgelemektedir ki, bu kaplar güneyde Tanrı dağlarına ve batıda Don kıyılarına kadar yayılmak suretiyle bronz çağı Güney Sibirya kültürünün adeta işaretçisi durumuna geleceklerdir. Göçebe ve savaşçı bir kavim olan Andronovolar geniş düz dipli ve kahverengi perdahlı keramikleri üçgen, zikzag, baklavali motifler, sıvastikalar, meanderler veya diğer geometrik desenlerle bezemiş, demirden yapılma iğne, kunduracı bizi, bıçak, mızrak ve kelt gibi aletleri ise gerçek bronz veya altınla kaplayıp süslemişlerdir.

Kurgan tipleri ve defin geleneklerinin de Andronovo evresinde iyiden iyiye çeşitlendiği görülmüştür. Devrin erken dönemlerine ait mezarlar çoğu zaman daire ve bazen de dikdörtgen biçimli bir

kuşatma duvarına sahip olup, bu duvarlar büyük taş parçalarının yere dikey olarak yerleştirilmesinden oluşuyordu. Tek bir mezara zaman içinde ölen birden fazla kişinin naaşı gömülebiliyor ve bunlar genellikle aynı aileye mensup kişilerin naaşları oluyordu. Aile reisnin erkek olduğu bu kültürde çift gömü uygulamasının varolup olmadığı tartışmalı ise de, ölen erkeklerin umumiyetle atları, silahları ve eşlerinin başından kesilip alınan bir tomar kadın saçı ile birlikte (=at-avrat-pusat?) defnedilmiş oldukları kesindir. Bahse konu topluluklar yuğ adı verilen cenaze törenleri, tekerlekli savaş arabaları, hayvancılığa dayalı geçim ekonomileri, yaylak ve kışlak yaşamları, iyi at binicisi oluşları ve içtikleri sanılan at sütüyle de sonraki Türk devrine işaret etmektedirler.

M.Ö. 1200'lerde Andronovo kültürünün devam ettiği sırada ve ondan ayrılan bir kol olarak Kögmen dağları, Uluğ Kem, Kemçik, Abakan ve İrtiş nehirleri çevresinde Karasuk kültürü ortaya çıkmaktadır. Adını Yenisey Irmağı'nın kollarından biri olan Karasuk'tan alan bu kültür M.Ö. 1000 yılından başlayarak Sibiryâ bölgesine, Moğolistan ve Yedisu havzalarına kadar yayılmış ve böylece Andronovo kültürünün yerine geçmiştir. Her ne kadar Orta Asya'da demirin Anav kültür döneminin son zamanlarından itibaren kullanılmaya başlandığı biliniyor ise de, bu değerli madenin karmaşık tekniklerle işlenmesi ve türlü üretim alanlarında ilk defa rol alması Karasuk kültür evresine denk gelmektedir. Karasuk çağında Türklere özgü bir meslek halini alan demircilik⁶³ uzun yüzyıllar boyunca Türk kültür ve mitolojisinin de temel öğelerinden birisi olarak kalacaktır.

Keçeden dokunan çadırlarla örtülü dört tekerlekli arabaların kullanıldığı bu dönemde ağırlıklı olarak at, deve, sığır ve koyun beslenmekte, taş veya kil içine döküm yöntemiyle yapılmış bronz kürekler, bıçaklar ve benzeri el aletleri kullanılmakta, dokumacılık en

⁶³ Anadolu ve Hindistan'da demir çağının Ön-Türklerin bu topraklara ayak basmaları ile birlikte başlamış olması da insanlığın altın ve bakırdan sonra öğrendiği nitelikli demir işçiliğinin Türklerden çıktığı görüşünü desteklemektedir.

yaygın faaliyetlerden biri olarak öne çıkmakta ve Andronovo kültür döneminden devralınan ölü gömme adetleri ile seramik süsleme üslubu aynen sürdürülmektedir. Karasuk devresine ait kurganlardan çıkartılan yüzük, bilezik, küpe gibi süs eşyaları ve kabzaları hayvan figürleriyle süslenmiş hançerler ise sonraki İskit geleneğinin belirtisidir.

Karasuk kültüründen sonra vukua gelen Tagar kültürüne ait ilk kurganlar Krasnoyarsk, Minusinsk ve Yenisey Irmağı'ndaki Tagar adasında bulunmuş olup, M.Ö. 7. yüzyıla doğru başlayan bu devrenin dört yüz yıl kadar devam ettiği sanılır. Tagar mezarlarının yanlarına büyük mezartaşları dikilip üzerlerine resimler çizilmiş olduğu gözlenmekte ve ilerleyen zamanda ortaya çıkan balbal geleneğinin de bu eski mezartaşı uygulamasının devamı olduğu düşünülmektedir. Hayvan üslubuna dayalı bozkır sanatının en kayda değer gelişmeyi gösterdiği Tagar çağı buluntuları arasında dağ keçisi, koyun ve geyik yontucukları dikkat çektiği gibi, en erken örnekleri Balhan mezarları ve Andronovo gömülerinde ortaya çıkartılan dizgin, eyer, nal ve öteki parçalardan oluşan koşum teçhizatları da önemli yer tutmaktadır.

Tagar döneminde toprak üstünde cesedin teşhir edilmesi uygulamasının yanı sıra ünlü insanlara ihtişamlı cenaze merasimleri yapma geleneğinin de yerleşmiş olduğu görülmektedir. Erkekler hançer, bıçak, temren ve yay kuvvetlendirici gibi silahları ve şahsi eşyalarıyla birlikte gömülürken, kadınlar ise mücevherleri ve kendilerine has silahlarıyla gömülmüşlerdir. Araştırmacılar İskitlerinkine benzeyen Tagar süvari kurganlarında bulunan erkeklerin alp veya bahadır olduklarına ve bu erkeklerin yiğitliğine işaret eden gönder ya da asa uçlarına takılan tözlere, yani sonraki Türk boylarının ongunlarına benzeyen hayvan heykelciklerine dikkat çekmektedirler. Ölü kafataslarının kille kalıbını alan ve bunlardan maske elde eden Tagar insanların bazı mezarlara meftanın gerçek silah ve eşyaları yerine minyatürlerini koydukları tespit edilir ki, söz konusu uygulama öteki kültür alanlarında ortaya çıkan benzerlerine kaynaklık etmiştir.

Tagar Kültürü M. . 300 yıllarından itibaren Taştık Kültürü adıyla yeni bir gelişme göstermiştir. Tagar kültürünü Taştık kültürü durumuna yükselten ve geliştiren kağn lı  n-Türk boyları bu kültürün kısa sürede bölgedeki diğer Türk boyları arasında da yayılması- nı sağladılar. M. . 1. yüzyıla kadar sürdüğü düşünülen Taştık  a- Ėında Hanlar, Hakanlar, Hatunlar ve Uluların tahnit edildikten (iç organları çıkartılıp ila landıktan) ve makyajlandıktan sonra mumya- lanarak gömülmeye başlandığı ve aynı geleneğin İskitlerde, Hunlar- da, Göktürklerde, Uygurlarda, İslamiyet'ten sonra ise Anadolu Sel-  uklu Türkleri arasında devam ettiği bilinmektedir.

ESKİ TÜRKLERDE AİLE VE SOSYAL YAŞAM

Düzenli bir hiyerarşik ve segmenter görünüşe sahip olan eski Türk toplum yapısı "oğuş" denilen aileler, akraba ailelerden oluşan "urug"lar, uruglar birliğinin oluşturduğu "boy"lar ve boy birlikleri- nin husule getirdiği "ulus"lardan meydana geliyordu. Boyların n - fusu arttıkça yeni boylar ortaya çıkıyor, yeni boylar ötekiler kadar nüfusa veya siyasi güce ulaştıklarında boy birliği içinde kendi adları ile anılmaya başlıyor ve tek bir boyun bünyesinden türemiş olan muahhar boylar ulusları teşkil ediyorlardı. Bütün ulusların toplamı ise "budun"u, diğer deyişle "millet"i oluşturuyordu. Milletın ve devletin başında "İl (illi/devletl ) Kağan", yurdun coğrafi yönden taksim edilmiş idari bölümlerinin başında da Kağan tarafından g - revlendirilen şehzadeler olarak "Tegin"ler ya da beylerbeyleri olarak "şad"lar bulunuyor ve Tegin ya da şadların altında sorumlu olduk- ları bölgelerin "boy beyleri" kademeleniyorlardı. Obalar ve boylar üstü yönetimden sorumlu olan ve bozkırın asayişini sağlayan Tegin- lere "be " denen bir vergi ödenir, bu vergi genellikle at, sığır veya keçi sürülerinden ya da samur ve ayı gibi yırtıcı hayvanların k rkle- rinden oluşurdu. Savaş zamanlarında bütün boylar kapasiteleri nis- petinde asker  kartarak Teginlerin emrine girerler, zafer kazanıldığ- tan sonra da elde edilen olcayı (ganimeti) eşit olarak paylaşırlardı. Müstakil olan ya da daha yüksek bir siyasi birliğe taşınmış bulunan

Türk boyları yaylaklarda hayvanlarını ve göçlerde kendi mülklerini ayırt edebilmek için özel damga, sembol ve bayraklar kullanıyorlardı ki⁶⁴, Türk boy sisteminin bu sosyopolitik karakteri buduna bünyevi bir yapı kazandırdığından devletin kuruluşu, çözülüşü ve yeniden kurulmasında başlıca manivela durumundaydı.⁶⁵

⁶⁴ Her Türk boyunun “uran” denilen bir de parolası bulunur ve kimin hangi boydan olduğu bu parola sayesinde anlaşılırdı. Türk boyları savaşlarda kendi uranlarını haykırarak hücumla geçtikleri gibi, bir yerde biri boyunun uranını çıkırdığında da o boyun erkekleri hemen yardıma koşarlardı. Uranı işitip de gelmeyen kimseye herkes nefretle bakar ve hatta o kişi kabileden bile kovulabilirdi.

⁶⁵ Göktürk-Dokuz Oğuz kavgası şeklinde kendini gösteren ve Orhun Abidelerinde açıkça anlatılan kardeş kavgasının Türk tarihinin hemen tamamını işgal etmesinin altında yatan esas sebep de Türklere has ve semboller etrafında şekillenen bu boy/segment sisteminin merkezi yapıyı işlevsiz kılacak ölçüde güçlü bir yerelliği (hatta bir tür hizipleşmeyi) öngörmesi ve boylar üstü/ulusal bir ittifakın bir boyun diğerlerine güç yoluyla baskın gelmesi biçiminde değil de tarafların rızası ile gerçekleşmesini imkânsız hale getirmesi olsa gerektir. Nitekim pek çok bağımsız devletin kurulduğu Türk tarihinde bu devletlerin yine Türkler tarafından yıkıldığı görülmekte, Akhunların Kuşanları, Göktürklerin Akhunları, Uygurların Basmıl ve Karluklarla birlik olup Göktürkleri, Kırgızların Uygurları ve Selçukilerin de Gaznelileri ortadan kaldırdıkları bilinmektedir. Ayrıca Oğuz, Kimek ve Karluklar arasındaki savaşlar diğer Türk boylarının Batı Avrasya bozkırlarına göçmesine neden olmuş, Sabar Türk boylarının baskıları ise Oğuz Türklerini batıya doğru itelemiştir. Kafkasya’daki Türklerin birbirlerini, Peçeneklerin Uzları, Bolgarların Peçenekleri, Kıpçakların Bolgarları kırmaları ve bitmek bilmeyen Harezmi-Hazar-Bolgar mücadelesi de Türk tarihinin en iyi bilinen kardeş kavgası örneklerindendir. Hepsi Müslüman olmasına rağmen Selçukiler, Karahanlılar, Gazneliler ve Harzemşahlar durmadan birbirleri ile savaşmışlar, Selçuklu kuvvetleri Anadolu’nun Türkleştirilmesi sürecinde Danişmendîler ve öteki Türk boylarıyla da vuruşmuş, altı asırlık Osmanlı tarihinin en kanlı savaşları ise her biri Türk olan Akkoyunlular, Timurlular, Safevîler, Memluklar ve Kazak destekli Leh ordularıyla yapılmıştır.

Türklerde siyaseten hâkim olan boy veya urug boy birliğine veya kendisinin kurduğu konfederasyona çoğunlukla kendi ismini (Saka, Hun, Türk, vs.) verir, bu oluşum çöktüğü zaman yeni hâkim urug veya boyun adı öne çıkıp (Saka > Sarmat, Hun > Türk, vs.) eskisini hasıraltı eder, bazen de bu parçaların iki urug veya boyun mikro birliğini yansıtan isimler (Alan-As, Kuman-Kıpçak, vs.) üreterek birleştikleri görülürdü. Boy isimleri belirli sınıflama ve kaidelere de tabi bulunuyor; göçer/gezginliği (Kaçar, Yörük, vs.), göçebe akıncılığı (Kazak, Yağma, vs.), kurucu unsur sayısını (Beş Ogur, Dokuz Oğuz, vs.), halk kısım veya kalıntısını (Kınık, Kesek, vs.), unvana dayalı isimleri (Çor, Yula, vs.), bağlı veya barışçı olanları (Çuvaş, Uygur, vs.), şiddetli tabiat güçlerini (Karluk, Kıyat, vs.), gücü-iktidarı (Salur, Kayı, vs.) ya da ünü-zenginliği (Bayat, Töles, vs.) ifade ediyorlardı.

Türk boylarının başında bulunan beyler iç dayanışmayı muhafaza etmek, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde silahla boyun menfaatlerini korumakla görevli idiler. Buna göre boy siyasi mahiyette bir birlik olup, belirli bir arazisi ve savaş gücü bulunan, mülkü ve hayvan sürüleri ile öteki zümrelerden ayrılan bir topluluktur. Fakat şunu önemle belirtmek gerekir ki eski Türklerde görülen bu örgütlenme biçimi yapısal manada Orta Çağ Avrupa'sının feodal düzeninden çok farklıdır. Aristokrasinin yaşam şansı bulamadığı Türk göçebe sistemi içerisinde kolektivite, dayanışma, eşitlik, akrabalık ve soy-sop gibi kavramlara büyük önem verilir, devleti yöneten hanedanın mensuplarından başka irsi imtiyaza malik bir zümreye rastlanmaz, halktan birinin hizmette gösterdiği başarılar vesilesiyle idari ve askeri kadrolarda yükselmesinin ve hatta beylik ve komutanlık mevkilerine kadar çıkabilmesinin önü her zaman açık tutulurdu. Sınıf ve sınıflaşmanın olmadığı eski Türk toplumu idare edenler ve idare edilenler olmak üzere kabaca iki ana tabakaya ayrılabilir. Beyler sadece toplumun idaresi ve hizmetinden sorumlu olan ve onun dışında herhangi bir ayrıcalıkları bulunmayan kimselerdi. Toplumda manen veya maddeten zayıf olduğu için ezilen kimse bulunmayıp, bütün halk ihtiyaç halinde birbirine yardım eden bir büyük aile gibiydi.

Moğollar, Romalılar, Yunanlılar ve Cahiliye devri Arapların-
daki benzer kuruluşların başındaki sorumlu kişilerden farklı olarak
Türk boy beyleri siyasi yetkilerinin yanı sıra dini reislik fonksiyonu-
na sahip değillerdi. Cesareti, mali kudreti ve doğruluğu ile tanınmış
kimseler arasından seçim yolu ile iş başına gelen beyler boyu yara-
tan bütün aile ve soyların temsilcilerinden kurulu bir seçici heyet ta-
rafından belirlenirlerdi ki, bu heyet eski Türk devletlerinde daima
mevcut olan toy, kurultay ya da divanların küçük çaplı bir prototipi
olarak değerlendirilmektedir.

Verimli nehir deltalarının sağladığı organize tarım imkânlarına
sahip olmayan Orta Asya Türkleri alabildiğine geniş orman ve me-
raların nimetlerinden faydalıyorlar, tarım odaklı yerleşik hayatın
kökleşmesini imkânsız kılan bu şartlar nedeniyle altışar aylık aralar-
la yaylak ve kışlaklar üzerine göçler yapıyorlardı. Arap Yarımada-
sı'nda görülen horizontal (uzunlamasına) göçebelik tipinden farklı
olarak eski Türklerin göçebelik ile oturgan yaşam arası bir nitelik ta-
şıyan vertikal (diklemesine) göçbeliğinde yazın yüksek dağlardaki
serin yaylalara ve kışın hububat ziraatına elverişli olan ılık kışlakla-
ra taşınırlar, bu mevsimlik göçler yüzbinlerce hayvandan oluşan de-
vaya sürüler eşliğinde ve değişmez bir teşkilat düzeni içerisinde ya-
pılır ve asla Sibiryaya ormanlarında ya da Afrika düzlüklerinde yaşı-
yan avcı-toplayıcı kabilelerin hedefsiz ve plansız göçbeliğine ben-
zemeyip tarıma dayalı hayvancılığın dahi üstünde bir kültür ve üre-
tim merhalesini temsil ederdi.⁶⁶ Ağırlıklı olarak hayvan yetiştiriciliği,

⁶⁶ Son yıllara kadar çeşitli coğrafyalarda devam ettirilen Türk
tipi göçbeliğin kendine özgü niteliklerinden birisi de yerleşik-
liğe oldukça yatkın olmasıdır ki, Türklerin yerleşikliği özleyen
yanları göçebelik üzerine olumsuz deyimler türetmelerine bile
neden olmuştur. Mesela günümüz Türkiye Türkçesi'nde sıkça
kullanılan "haytalık etmek" tabirinin Şarkıkaraağaç'ta güzleyip
Antalya'da kışlayan Anadolu Türkmen aşiretlerinden Hay-
ta'ların Orta Asya'dan getirdikleri göçebelik özelliklerini ay-
nen muhafaza etmek konusundaki ısrarlarına yapılan gönder-
meden kaynaklandığı bilinmektedir.

avcılık, ormancılık, dokumacılık ve deri işlemeciliği gibi zanaatlara eğilmiş olan bozkır insanı “avıl” denen çadır topluluklarından meydana gelen yaşam birimlerinde, yani “oba”larda konaklardı. Bütün bir oba yakın veya uzak akrabalarından oluşur⁶⁷, oba içi evlilik ender görülürdü. Genellikle obalar arası kız alınıp veriliyor ve bu şekilde kuvvetlendirilen akrabalık bağları da boyların devamlılığını temin ediyordu. Kızlarını uzak bir Türk obasına gelin veren aileler karşılığında aynı aileden bir kız alır, böylece takibini yapamayacakları iyi bakım ve muamele konusunda bir nevi sigorta tesis ederlerdi.

Günümüz Türk köylerinin ileri gelenlerini köy muhtarı, ihtiyarlar heyeti ve köy imamının oluşturmasına benzer şekilde kadim Türklerde de “atbaş” denen bir oba reisi bulunur, oba içi koordinasyon ve iş birliği “aksakal” denen yaşlı ve tecrübeli kimselerden sorulur, din işleriyle ise “baş kam” ilgilenirdi. Hemen her obada “otacı” denen oba hekimlerinden en az bir kişi bulunur; kırıklar, çıkıklar, yaralar ve diğer hastalıkların tedavisi otacıya tahsis edilmiş olan revir benzeri bir çadırdaki yapıydı. Eski Türk töresince obaya gelen bir misafiri en iyi şekilde ağırlamak tüm ailelerin ortak vazifesi olup, herkesin katkısıyla kurulan ve rengârenk kilim ve minderlerle süslenen konuk çadırları her an kullanılmak üzere hazırda ve boşta bekletilir⁶⁸ ve obaya gelen yabancı konuklarla anlaşmayı ise “dilmaç” denen tercümanlar sağlardı.

⁶⁷ Eski Türk bozkır toplumunda aileden obaya, obadan boy ve boydan boy birliğine değin kademeli bir kan bağı esaslı geçerli olmakla beraber, bunun istisnaları bulunmakta ve hatta tamamen yabancı ırktan birisinin bile gelip bir Türk obasına yerleşebildiği bilinmektedir. Mesela Peçenek Türklerinin savaşta esir aldıkları kimseler kendi aralarında kalmak isteyip Peçenek kızlarıyla evlendikleri zaman onları benimsedikleri ve boyun özgür birer üyesi ilan ettikleri tarihi kayıtlarla sabittir. Ayrıca tüm Türk tarihi boyunca yakın akraba olmayan boyların birleşip ya da tek bir boyun siyasi nüfuzu altına girip yeni ittifaklar yaratabildiklerine de şahit olunmuştur ki, bunun en kayda değer örneğini başlangıçta birkaç obadan ibaret olan Türk adlı boyun zamanla bütün dildaş ve soydaş kavimlere kendi kimliğini verişini teşkil eder.

⁶⁸ Günümüz Türk cumhuriyetleri dışında hiçbir ülkede görülmeyen devlet konukevi ağları da herhalde eski Türk obaların-

“Şehir” kelimesi yerine bazen “balık”, bazen de “kend” kelimesini kullanan eski Türkler çadırların yetersiz kaldığı soğuk kış aylarında dövülmüş toprak, kerpiç, tuğla veya ahşaptan evler inşa ediyor ve daha sağlam meskenlerden kurulu bazı merkezlere de sahip bulunuyorlardı. Mesela Ötüken, Çoğay, Balasagun, Turfan, Hoço, Karakurum, Ekdağ, Aksu, Tokmak, Uzkend, Semender, Semerkand, Toğubalık, Ordubalık, Hanbalık, Baybalık, Kaşgar, Talas, Taşkend, Buhara, Hokand, Yarkend, Saray, Belencer ve Karacuk gibi kadim Türk şehirleri yaz-kış yerleşik düzenin hüküm sürdüğü, evlerin yanı sıra kurban kesmek için tahsis edilen binaların bulunduğu, halıcıların, kilimcilerin, debbağların, çizmecilerin, börkçüler, dokumacılar, yüncüler, terziler ve süs eşyası satıcılarının tezgâh açtığı pazar yerleri ve meydanları olan, meşe kalası veya kalın ağaç kütüklerinden yapılma setlerle çevrelenmiş iskân merkezlerindendir. Bozkır Türk şehirlerinden farklı olarak Attila’nın Orta Macaristan’daki başkentinde küçük ve büyük saraylara, askeri garnizonlara, silah ve erzak depolarına, gümüş ve altın levhalarla kaplı sütunlar ile salonlara ayrılmış ve tahta oyma süsleriyle bezeli eşyalarla döşenmiş malikâne- lere de rastlanmakta, daha sonra Türk kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelecek olan “çerge”ler, yani taşınabilir hamamlar da ilk defa bu kültür çevresinde ortaya çıkmaktadır.

Arkeolojik incelemeler Türklere ait bölgelerde 8. yüzyıldan itibaren şehir, kasaba ve köylerin gittikçe arttığını ve şehirleşmeyi teşvik eden İslam dininin etkisiyle bu gelişmenin hız kazandığını gösteriyorsa da, daha sonraki yüzyıllarda bile Türklerin önemli bir kısmının göçer veya yarı göçer hayat tarzını sürdürdüğü, çadır altında ve surlar dışında yaşadıkları ve ancak savaş halinde surlar içine sığındıkları bilinmektedir. Eski Türklerde şehirliliğin yanında göçebeliliğin uzun sürmesini sağlayan etkenlerin başında bozkır coğrafyasının sert ve genellikle kurak iklim şartları gelmekle birlikte, bilinçli şekilde göçebeliği devam ettirme çabasının varlığı da en az o kadar önemli olsa gerektir. Nitekim Göktürk abidelerinde vezir Tonyukuk “Biz Çinlilerin yüzde biri kadarız, şehir kurup oturursak orada düş-

daki misafir çadırlarının gelişmiş bir şeklini temsil etmektedirler.

man bizi yok eder, hâlbuki eski hayatlarımızı devam ettirsek zayıf olunca çekilebilir ve güçlü olunca ilerleyebiliriz” demektedir.

Eski Türk cemiyetinin ilk sosyal birliği olan ve eski Türklerin “kamıg bağı (kemik bağı)” dedikleri kan akrabalığı esasına dayanan aile toplumsal bünyenin temel çekirdeği durumundaydı. Türklerin dünyanın dört bucağına dağılmalarına rağmen bir millet olarak varlıklarını koruyabilmeleri aile müessesesine verdikleri büyük önemden ileri gelmektedir ki, bunun bir delili de hısımlık nüanslarını belirleyici sözcüklerin Türk dilinde yarattıkları kalabalıktır. Geleneksel Türk aile yapısı aile reisinin adeta kendi mülkü sayılan aile efradı üzerinde kesin söz hakkına sahip olduğu eski Yunan’daki “genose” ve Roma’daki “gens”lerden çok farklı olduğu gibi, Slavların aile büyüğünün bütün aile halkına köleleri gibi hükmettiği geniş aileleri olan “zadruga”lara da benzememektedir. Kadınlar ve evlatların mülk ve söz hakkından tamamen yoksun olduğu bu aile tiplerinden farklı olarak gelişmiş Türk çoban ailesi modelinde otlaklar ve hayvan sürüleri üzerinde aile fertlerinin eşit söz hakları vardır.

Kadim Türklerde geniş değil, çekirdek aile tipi yaygındı.⁶⁹ Aileler ana, baba, oğul, gelinler ve torunlardan ibaret sayılır, evlenip giden kızlar ile onların çocukları ise aileden sayılmazdı. Gelinler kaynana veya eltilerle aynı yuvada oturmaz, sadece kendi erleri ve çocuklarından sorumlu olurlardı.⁷⁰ Tek taraflı olmayan hısımlık sadece baba yönünden değil, anne yönünden de gelmekte ve mesela amca ile dayı ya da hala ile teyze tamamen eşit tutulmaktaydı. Oba

⁶⁹ Bir çadırdaki üç neslin bir arada barınmasına imkân bulunmamakta ve göçebe Türk ailesi doğal olarak çekirdek aile yapısı arz etmekte idi. Ne var ki akraba aileler üç ila on çadır halinde bir arada bulunabilirler ve büyüdükçe ayrı birer oba formuna bürünen bu sülale öbeklerine de bozkırın ot bulunan her noktasında rastlanabilirdi.

⁷⁰ Gelinin kaynanası ve eltileriyle aynı çatı altında yaşaması ve öncelikle kocasının ebeveynlerine hizmete amade olması bir Türk âdeti olmayıp, bu uygulamanın Türkiye Türklerine Anadolu yerleşiklerinden geçtiği bilinmektedir.

dışından evlenmenin esas olduğu ve sulta (zor veya cebir) yerine velayete (dostluk ve yardımcılığa) dayanan baba hukukunun geçerlilik taşıdığı eski Türk aile sistemine göre evlenen oğullar hisselerini alıp yeni aile kurmak üzere yuvadan çıkmakta, baba evi ise en küçük oğula kalmaktadır. Bütün bu özellikleriyle Türk tipi aile yaygın olarak dillendirilenin aksine ataerkil ya da pederşahi değil, daha çok pederi bir nitelik taşımaktadır.⁷¹ Şu demek ki bazı konularda sorumluluk ve inisiyatif erkeklerde olmakla, yuvayı erkek korumakla, aileyi temsil etme ve ailevi meselelerde son sözü söyleme yetkisi riyaset sahibi olarak onda toplanmakla beraber, aileler hiçbir zaman bir baba korkusu ya da baskısı üzerine bina edilmemiş, sevgi ve saygı esasına dayanan yapıları her zaman demokrat, eşitlikçi ve özgür bir görüntü vermiş, erkek ve kız evlatlar da daima eşit tutulmuştur.⁷² Kitab-ı Dede Korkut'ta eşinin Dirse Han'a hitaben sarf ettiği şu sözler ise Türk kadınının kocasına bir korku ya da zorunluluk gereği itaat etmediği ve bilakis ona büyük bir sevgi ve istekle bağlı olduğunun en net göstergesidir:

"Beri gelgil başım bahtı, evim tahtı, han babamın güveyisi, kadın anamın sevgisi, atam anam verdiği, göz açuben gördüğüm, gönül verip sevdiğim a Dirse Han! Vay al duvağın iyesi, vay alnım başım umudu, vay şah yiğidim, vay şahbaz yiğidim.. Göz açuben gördüğüm, gönül verip sevdiğim, bir yastığa baş koyduğum, yolunda öldüğüm, kurban olduğum.. Senden sonra bir yiğidi sevip varsam, bile yatsam, ala yılan olsun beni soksun!"

Yine Dede Korkut hikâyelerinde en güzel şekilde idealize edildiği üzere eski Türk kadınları misafirperver, maharetli, cömert,

⁷¹ Türk babasının emir, Türk annesinin ise öğüt verirken belirttikleri ve iyi bir evladın hem anne ve hem de babasını kendi rızasıyla dinlemesi gerektiğinin söylendiği İrk Bitig adlı el yazmasında da tam bir pederi aile profili çizilmektedir.

⁷² Kız evlat sahibi olmanın bir tür şerefsizlik olarak algılandığı eski Avrupa ve Mezopotamya kavimlerinden farklı olarak Türk toplumunda kızların doğumu büyük mutluluk yaratır ve hatta bazı Türk erkeklerinin bir kız çocuk sahibi olmak için Tanrı'ya yalvardıkları bile olurdu.

kocasını mahcup etmeyen, ailesinin şerefini koruyan, dedikodu ve nankörlük yapmayan ve gözü dışarıda olmayan kimselerdi. Sürü sahibi, avcı, savaşçı ve kahraman Türk erkekleri sürekli hareket halinde olan, anlık öfkeler ve tepkilerle parlayan bir kişiliğe sahipken, kadınları onlara akıl ve fikir veren, yol gösteren, gerginliklerini yatıştıran ve aile üyeleri ile aralarındaki bağları koruyup sağlamlaştıran hayat arkadaşlarıydı.

Hunlar ve Göktürkler devrinde kadınların devlet yönetiminde rol aldıkları ve Hakan'dan sonra sözü en çok geçen kişinin de Hakanın karısı ve naibi "Ulu Hatun" olduğu bilinmektedir. Tanınmış bir Türk boyunun mensubu ve gelecekteki hükümdarın annesi olarak ayrı bir otağı ve kendine ait odacıları, ulakları, buyrukları ve muhafızları bulunan Ulu Hatun törenlerde hükümdarın yanında yer alır, yabancı ülkelere elçi gönderebilir ve elçiler kabul edebilirdi. Türk kadınının sıradan aile içindeki yer ve önemi de her daim büyük olmuş, özgür ve saygın bir yaşam süren kadınlar erkeklerle birlikte ailenin tüm faaliyetlerine katılmışlar, dini merasimlere iştirak etmişler, çadır kurmuş, ata binmiş, silah kullanmış, avcılık yapmış ve hatta güreş tutmuşlardır. Kimmerler ve Sarmatlar gibi bazı Ön-Türk kavimlerinde kadınların din görevlisi bile olabildikleri⁷³, evleninceye kadar erkeklerle eşit şekilde savaşımlara katıldıkları, en az bir düşman öldürünceye kadar kocaya varamadıkları ve tüm dünyada feminist düşüncenin simgesi haline gelen atlı-savaşçı Amazon kadınlarının⁷⁴ da bunlardan kopma bir kol olduğu bilinmektedir. Bir başka Ön-Türk kavmi olan Massagetlerin bir dönem Tomris Hatun adında bir krali-

⁷³ Müslüman Türk kadınlarının tekkelerde postnişinliğe kadar yükselebilmeleri kadın ile erkek arasındaki manevi eşitliğin İslamiyet'in kabulünden sonra da aynen devam ettiğini kanıtlamaktadır.

⁷⁴ Genetik yönden günümüz Orta Asya Türkleri ile çok yakın akraba oldukları tespit edilen ve büyük ihtimalle eski Kimmer veya Sarmat Türklerinin bir kopuntusu olan Amazonlar Türkiye'nin Samsun ve Sinop illeri çevresinde yaşamış, kurt postundan yapılmış başlık ve elbiseler giymiş, daha rahat savaşabilmek ve yayı daha güçlü çekebilmek adına sağ göğüslerini kestikleri ya da dağladıkları için de Yunanca'da "göğüssüz" anlamına gelen "amazones" adıyla anılmışlardır.

çe tarafından yönetildikleri görülmekte; vaktiyle Kafkaslar ve Anadolu'ya kadar yayılmış olan Sabar Türklerinin hükümdarları ölünce onun dul eşi Boğarık Hatun'u tahta geçirdikleri kaydedilmekte⁷⁵; geç Hun döneminde ise hakanı korumakla görevlendirilmiş atlı ve okçu kadınlardan kurulu hassa orduları karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶ Keza İslam öncesi Türk edebiyat ve felsefesinde de kadınların bu devrin ideal erkek tipi olan "Alp tipi"ne benzetildiği, ata binen, ok atan, avlanan ve savaşan kahramanlar şeklinde betimlendikleri ve kesinlikle Orta Doğu ya da Avrupa'nın yerleşik medeniyet çevrelerinde teşekkül eden edebiyatlarda olduğu gibi salt haz ve aşk konusu edilerek metalaştırılmadıkları görülür.⁷⁷ Eski Türk devletlerinde "yarlık" denen ferman veya emimamelerin "Hakan ve Hatun buyuruyor ki" şeklinde başlaması, Orhun abidelerinde "kız" kelimesinin "kadın, avrat" anlamının yanı sıra "değerli, pahalı" anlamında kullanılması, karılarına "görlüm (güzelim)" diye hitap eden Göktürklerin baba otağına girdiklerinde önce analarını, sonra babalarını selamlamaları ve Türkçe'de "ana-baba" veya "karı-koca" denirken kadının daima erkekten önce anılıyor oluşu da Türk milli kültüründe kadına verilen değeri göstermektedir.

Eski Türklerde ölen erkek kardeşin dul kalan zevcesi veya dul kalan genç ve çocuksuz üvey anne ile evlenme geleneği mevcut olup, göçebe ve savaşçı kavimlerin hemen hepsinde görülen bu uygulamanın ailelerin parçalanmasını önleme ve eşini kaybeden yenge ya da analığa sahip çıkma maksadı taşıdığı düşünülmektedir. Ölüm veya boşanma durumlarında geride kalan veya ayrılan erkek ve kadının bir başkasıyla tekrar evlenme hakkı da bulunuyor, önceki evli-

⁷⁵ 11. yüzyıl sonlarında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda bile kocası öldükten sonra hatunun imparatorluk tahtına oturulabildiği bilinmektedir.

⁷⁶ Selçuklu Anadolu'sunda ortaya çıkan "Bacıyan-ı Rum" adlı savaşçı kadın birlikleri de harp koşullarında dahi Türklerdeki kadın-erkek birlikteliğinin sürdürüldüğünü göstermektedir.

⁷⁷ Asur, Babil, Yunan ve Roma ilahlarının aksine geleneksel Türk inancındaki Gök Tanrı'nın cinsiyetsiz oluşu ve tanrıçalarla evlenmemesi de birçok araştırmacı tarafından Türklerdeki kadın-erkek eşitliğinin bir yansıması olarak değerlendirilmektedir.

likten olma çocuklar yeni aileye katılabiliyorlardı. Eski Yunan-Romalılar, Hintliler, Çinliler, İranlılar ve Araplar gibi çağdaşları milletlerde görülen yakın akraba, öz kardeş ya da öz evlatla evlenme, eşleri ya da çocukları para karşılığı satma, kadınları yakma ve kız çocuklarını diri diri gömme benzeri sapkın adetlere ise kadim Türklerde asla tesadüf edilmediği gibi, Türklerin hükümlerini yürüttükleri yabancı ülkelerde bu tarz gelenekleri kaldırmaya çalıştıklarına dair kayıtlar da mevcuttur.

Nihayet Türklerin özel mülkiyet kavramına yaklaşımları, ferdi hukukları, özgürlük ve bağımsızlık tutkuları, insanları himayeye yönelik sosyal davranışları, adalet ve dini tolerans anlayışları ve bütün bu sayılanları gerçekleştirip korumakla görevli olan devletin “baba”, devlete zemin teşkil eden vatanın “ana” olarak telakki edilmesinde de hep Türk ailesinin ana-baba-evlat münasebetlerinde temellenen prensiplerini görmek mümkündür.

ESKİ TÜRKLERDE EKONOMİK HAYAT

Bozkır coğrafyasının çoğunluğunu otlaklar teşkil ettiği içindir ki tarım ve ona dayalı yerleşik hayatın eski Türkler arasında yaygınlaşmadığı tespit edilmektedir. Ziraata elverişli ırmak vadileri ya da zengin vahalara yakın toprakları yurt tutan bazı eski Türk kabileleri ise çiftçilik yapma fırsatı bulabilecek ve buğday, darı, burçak, kaba yonca, susam, fasulye, bezelye yahut elma⁷⁸ gibi birtakım sebze, meyve ve tahılları ekip biçeceklerdir. Ön-Türk kültür sitelerinde gelişmiş teknikler kullanılarak tarım yapıldığını belgeleyen sayısız buluntunun yanı sıra İskit Türklerinin meyve tarımı ile uğraştıkları, Hun Türklerinin Altay bölgesinde sulama kanalları inşa ettikleri, eski Kırgızların ayakla çevrilen buğday öğütücü değirmenlere sahip oldukları ve Hazarların bir dönem geniş tahıl ambarları kurdukları bilinmektedir. Kadim Türklerin tarım denen besin ekonomisinden tamamen bihaber olmadıklarının en kesin kanıtı ise mağlup Çin dev-

⁷⁸ Türk mutfak (elma kebabı) ve mitolojisinde (kızıl elma) mühim bir yere sahip olan elmanın anayurdu Orta Asya'dır ki, Kazakistan'ın eski başkentinin “Alma-ata (elmanın atası)” ismini taşıması da bu yüzdendir.

letin galip Göktürklere vergi olarak ziraat aletleri ve tohumluk da-
rı verdiğini kaydeden yıllıklardır.

Eski Türk toplumunda "tangçı (tarımcı; çiftçi)" olarak nitele-
nen bir meslek grubunun varlığı bilindiği gibi, Çin'de yetiştirilen bir
çeşit baklaya "Hun baklası" adı verildiği de görülmektedir. Ayrıca
hem Hun ve hem de Göktürk ülkelerinde kendiz ve kepez (pamuk)
gibi sanayi bitkileri de yetiştiriliyor ve bunlar ip, urgan ya da kumaş
yapımında kullanılıyordu. Surlarla çevrili şehirler kurarak yerleşik
bir medeniyet başlatan Uygurlar zamanında ise tarımsal faaliyet
tavan yapmış ve artık zirai ihracata başlanmıştı. Buğday, çavdar
ve arpa gibi Ön Asya'dan sonraki ikinci anavatanının Türkistan
olduğu bilinen tarım ürünlerini yoğun şekilde ekip biçen Uygurlar
değirmen taşlarında ezdikleri bu tahıllarla atlarını beslemiş, patlı-
can, pancar, havuç, kabak, sarımsak, salatalık, soğan, turp, biber, el-
ma, şeftali, kayısı, erik, armut, karpuz, kavun ve ceviz gibi yemiş ve
yiyecekleri ise başta Çin olmak üzere birçok komşu ülkeye pazarla-
mışlardır.

Yüksek ova ve yaylalardan oluşan bozkır coğrafyasının iklim-
sel şartları gereği eski Türk ekonomisinin esas olarak çobanlık ve be-
sicilik üzerine odaklanmış pastoral bir yaşam biçimine dayandığı⁷⁹,
yüksek yerlerde sığır ve yak, yarı çöl bölgelerde keçi, koyun ve de-
ve, ovalarda ya da yüksek platolarda at, boynuzlugiller ve koyun
beslendiği, yarı serbest şekilde dolaşan hayvan sürülerini gözetle-
mekle görevli atlı çobanların yanı sıra sürü koruyucu köpeklerden
yararlanıldığı ve yetiştirilen bütün bu canlılar içerisinde de at, ko-

⁷⁹ Hayvancılığın ekonomideki hayati yeri bozkır halklarının
imgelerinde hayvanlarla ilgili özel ve güçlü figürler (Türk mi-
tolojisindeki kutlu bozkurtlar, gökten inen aygırlar ve göç diye
bağırarak kuşlar gibi) yaratacak ve bunlar hayvan üsluplu bir sa-
nat anlayışıyla ifade edileceklerdir. Keza Türk dilinin hayvan-
larla ilişkili sözcük dağarcığı yönünden belirgin bir zenginliğe
sahip oluşundan Türklerin on iki hayvanlı milli takvimlerine
kadar pek çok olgunun altında da aynı gerçeğin yattığı düşünül-
mektedir.

yun ve köpeklerin başı çektiği söylenebilir.⁸⁰ Nitekim ehli hayvan besleyiciliğinin ilk safhasında domuz Tunguz ve Moğollara; sığır ve inek gibi ağır hareketli kocabaşların hemen tamamı İndo-Cermenlere; deve⁸¹ çöl kavimlerine; atlar (batı bozkır cinsi denilen ufak cüseliler), koyunlar (karakul cinsi denilen büyük kuyruklular) ve koyun koruyucu köpekler (Asya çoban cinsi denilen karabaş ve akbaşlar) ise Türklere ait görünmektedir.⁸² Sözü geçen hayvanlar arasında bilhassa atların tarihin belirli bir kesitinde Türklerle adeta özdeşleştirildikleri bilinmektedir. En iyi at nesline sahip olmakla iftihar eden Türk kabile ve oymakları arasında tarih boyu bir at yetiştirme yarışı

⁸⁰ Binek, yük ve çeki hayvanı olarak kullanılabilen atlar, hem yolculuk esnasındaki hazır gıda, hem de en önemli mal varlığı olarak telakki edilen koyunlar ve insan, hayvan ve eşyaların başına bekçi diye dikilen köpeklerin göçebe Türk toplulukları için ne derece mühim birer yere sahip olduklarını anlamak zor olmasa gerektir.

⁸¹ Tek höngüçlü Orta Doğu develerinin Araplar, uzun tüylü ve çift höngüçlü Orta Asya (Baktria) develerinin ise Türkler tarafından evcilleştirildiği sanılmaktadır.

⁸² Hatta 11. yüzyılda Anadolu'ya göç etmeye başlayan Türk boylarının da yanlarında bu üç tür hayvanı getirdikleri bilinmektedir. Orta Asya ve İran'dan getirilen atların yerli ırklarla melezlenmek suretiyle günümüzün Anadolu atlarına kaynak teşkil ettiği ve Karakul cinsi koyunların Karaman koyunlarına dönüştüğü görülebildiği gibi, Anadolu'da yaşayan pek çok çoban köpeği ırkının da bölgeye Türklerle birlikte gelen sürü köpeklerinin soyuna bağlandığı tespit edilmektedir. İlginç bir şekilde Fars halkının yaşadığı Güney İran veya Moğol nüfusun bulunduğu Doğu Moğolistan bölgelerinde yapı olarak Karabaş-Akbaşlara benzeyen herhangi bir köpek ırkı belirlenemezken, Azeri Türklerinin yaşadığı Kuzey İran ve Kazak Türklerinin çoğunluğu oluşturduğu Batı Moğolistan eyaletlerinde Karabaş ve Akbaşlara birebir benzeyen köpek cinslerine tesadüf edilmektedir. Türkistan cumhuriyetleri ve Macar ovaları da dâhil olmak üzere Türklerle ilgili tüm coğrafyalarda izlerine rastlanan ve Bizans vesikalarında "arslan kadar güçlü Türk köpekleri" şeklinde betimlenen bu kurt boğucular Oğuz Kağan Destanı'nda ise tilki ve çakallara aman vermeyen efsanevi çoban köpeği "İt Barak" olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

yaşanmış, bu rekabet sayesinde de her türlü amaca uygun olarak ıslah edilen birçok at ırkı insanlığın hizmetine sunulmuştur. Fransız Türkolog Jean Paul Roux'un deyişiyle zeki, çevik, süratli, dayanıklı ve sadık Türk atı sahibinin iki bin yıl boyunca eski dünyanın üçte ikisine hükmetmesini sağlayan başlıca etken olmuştur.⁸³

Eski Türklerde at güreşleri düzenlenir ve bu güreşi kazanan atlar "devlet atı" unvanı alıp Hakan tarafından sahiplenilirlerdi. Yaşlanan veya iş göremez hale gelen atlar kesilip yenirken, değerli atlar çitlerle çevrili tavlalarda muhafaza edilir ve çok büyük karşılıklarla satılırlardı. Toplumun en önemli kimselerinden sayılan at bakıcıları ve seyisler ise herkes tarafından büyük saygı görürdü. Türkler atlarının yelelerini tarak ağzına benzer biçimde keserek süslerler, boyunlarına boncuklu püsküller asar, nakışlı eyerler giydirir, kuyruklarını da bağlar ya da örerlerdi. Her Türk'ün muhakkak birkaç atı olur⁸⁴, bu atlar ailenin birer ferdi kadar değer taşır, her ata rengi, kökeni ya da gövde yapısı ile ilgili bir özelliğini yansıtan bir isim veya unvan takılır ve bütün atların şeceresi isim isim bilinirdi.⁸⁵ Aygırları damızlık olarak kullanan, kısrakları sağıp bu sütten kırmızı yapan, atın kuyruk kılından yaptığı kopuzu çalan, at kemiğinden ok ucu imal eden, at derisini işleyip kıyafet diken ve atlara yazılan kaside ve mersiyeler olan rahşiyeleri dünya edebiyat kültürüne kazandıran eski Türkler için en makbul kurban hayvanı da yine at olup, özel günlerde Tanrı'ya değerli atlar kurban edilirdi. Türkler atlarıyla konuşup dertleşir, atın üzerine kendileri dışında bir şey yüklemeyi hayvana saygısızlık kabul eder, ölen atlarını ise bir insanmışçasına tö-

⁸³ National Geographic araştırmacısı Mike Edwards ise atın evcilleştirilmesi ve üzerine binilmesinin Türk ve Dünya tarihi için önemini şu kısa ve mana yüklü cümle ile anlatmaktadır: "*Önce atları boyunduruk altına aldılar, sonra da Sibiry'a'dan Orta Avrupa'ya uzanan bütün toprakları...*"

⁸⁴ M.S. 45-46 senelerinde toplam nüfuslarının bir buçuk ila iki milyon arasında olduğu sanılan Asya Hunlarının tamı tamına on iki milyon baş atları bulunuyordu ki, bu da savaşılabilecek her erkek başına ortalama yirmi at düştüğünü göstermektedir.

⁸⁵ O kadar ki geçmişten kalan metinlerin çoğunda atlar hakkında verilen soy ve şecere bilgilerinin sahipleri hakkında verilenlerden çok daha fazla ve kesin olduğu saptanmaktadır.

renle gömüp arkasından dua ederlerdi. Yemlerini oldukça ekonomik şekilde değerlendirebilmeleri ve en çok aranan genetik özelliklere (açlığa, susuzluğa, hastalıklara ve uzun mesafe yolculuklarına dayanıklılık, yüksek doğurganlık, fazla kan üretimi, fazla yağ depolama, yaraların çabuk kapanması, tırnak sağlamlığı, kaslı yapı, güçlü sinir sistemi, vs.) sahip olmaları dolayısıyla at yetiştiricilerinin daima ilgisini çeken Türk atları Çin, Hint, Arap, Fars, Bizans ve Haçlı kaynaklarında da büyük bir hayranlıkla anılmakta ve “rüzgâr gibi süratli Türk tayları” olarak tanıtılmakta idiler.

Bozkır devletinin maliyesi mağlup ve tabi memleketlerden altın, madeni para veya aynı olarak alınan yıllık vergiler ve hediyelerden başka halktan tahsil edilen vergilerle destekleniyordu. Tüm Asya kıtasına hükmeden devasa imparatorluklar yaratmış olan Asya Hunları, Göktürkler ve Uygurlar dönem dönem vergiye bağladıkları komşuları Moğollar ve Çinlilerden hayvan, gıda, kürk, giyim eşyası ve lüks eşya; İskitler, Avrupa Hunları, Avarlar ve Oğuzlar da Roma ve Bizans’tan altın, gümüş ve bronz gibi madenlerden yapılma mücevherat tahsil etmişlerdir. Hazar devleti zamanında Slav kavimleri Türklere ev veya saban başına bir kılıç veya bir samur derisi vergi ödemişler, Bolgar boyları ise ev başına bir samur kürk vermişlerdir. Kumanlar gibi Batı Türklerinin önemli gelir kaynaklarından biri de İdil-Kırım-Trabzon arasındaki işlek ticaret yolundan sağladıkları vergi ve gümrük resimleri olmuştur. Ayrıca Altaylar bölgesinde demir, Tanrı Dağları ve Kaşgar havalisinde altın, gümüş, bakır, kurşun ve kükürt kaynakları Hunlar ve Göktürklerin; Tuna’da ve Maroş havzasındaki tuzlalar Bolgarların; Kafkasya’daki altın ve gümüş madenleri de Hazar boylarının kontrolü altındaydı.

Eski Türk devletleri komşularına başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele ve kürk satmışlar, karşılığında tahıl ve giyim eşyası almışlardır. Tarih belgelerine bakılırsa Asya Hunları, Göktürkler ve Uygurlar Çin devleti ile; Avrupa Hunları, Avarlar ve Hazarlar da Batı devletleri ile çeşitli ticaret anlaşmaları yapmışlardı. Türkistan’a Çin’den pirinç, ipek, ipekli kumaş ve tahıl, Roma ve Bizans ülkelerinden ise diğer ihtiyaç maddeleri geliyor, Türk-

ler de aynı şekilde karşı tarafın eksiklerini tamamlıyorlardı. Asya Hun İmparatorluğu ile Çin İmparatorluğu'nun sınır kasabalarında kimi zaman ortak pazar yerleri de kuruluyor ve fakat eski Türklerin esas kazanç vasıtalarını Çin'den başlamak suretiyle Akdeniz kıyılarında nihayete eren ve ipek, çay, porselen gibi malların taşındığı meşhur "İpek Yolu" kervancılığı oluşturuyordu. Hazar ve Bolgar ülkelerinden başlayarak Ural-Güney Sibirya-Altay-Sayan hattı üzerinden Çin ile Amur Nehri havalisine ulaşan ve İpek Yolu'na kuzeyden paralel olarak uzanan diğer bir canlı ticaret yolu ise "Kürk Yolu" adıyla bilinmiştir. Kürk Yolu'nun asıl ticaret malları sincap, sansar, tilki, samur, kakım, kunduz ve vaşak kürkleri ile bunlardan imal edilen sahtiyan, ceket, pantolon, ayakkabı ve çizme gibi giyim eşyalarıdır. Ticaret yollarının güvenliği askeri birliklerden⁸⁶, ekonomik canlılığı ise eski Türkçe'de "satuvcu (satıcı)" ya da "bezirgân" denen tacirlerden sorulur, bu tacirler hayvan sürülerinden dokuma eşyalarına kadar pek çok malın alım-satımı ile iştigal eder ve zenginleştiğe bey tabakası arasına geçerlerdi.

Zamanla baş gösteren ticari ve finansal büyüme erken devirlerinde daha çok takas metodunun geçerli olduğu eski Türk iktisadi hayatına parasal ekonomiyi de sokmuştur. Hunlar zamanında tedavül edilen ve "Kamdu" adı verilen para birimi üzerleri hükümdarın resmi mührü ile damgalı ipek veya pamuk parçalarıyla temsil edilirken, "Yarmak" adı verilen ilk madeni Türk parası Göktürkler zamanında ortaya çıkmıştır. 8. yüzyıldan itibaren bronzdan yapılmış, yuvarlak ve ortası kara delikli Türkiş sikkeleri kullanılmaya başlanmış ve dolaşım alanı Türkistan piyasasını aşan bu yeni para birimi Soğdiana (bugünkü Tacikistan ve Kuzey Afganistan) bölgesine

⁸⁶ Çeşitli ticaret yollarının kontrolünün Türklerin elinde bulunduğu dönemlerde öylesine mükemmel bir asayiş sağlanmıştı ki, o dönemlerin birinde yaşamış İranlı bir gezgin bile "herhangi birinin İran'dan Orta Asya'nın ucuna kadar başının üstünde altın bir tepsi ile güven içinde yürüyebileceğini" yazmıştı.

kadar yayılmıştır.⁸⁷ Yerleşik yaşamı benimsedikten sonra çok büyük sermaye sahibi olan ve hatta bütçe fazlası parayı depolamak üzere bir tür ilkel banka dahi kurdukları bilinen Uygur Türkleri altın, gümüş ve bakır sikkelerin yanı sıra "Çav" adlı kâğıt paralar da kullanmışlardır. Gazneliler Afgani parasını, Karahanlı ve Selçuklular çeşitli madenlerden üretilmiş sikkeleri, Babürler "Rupi" adı verilen Hint parasını, Timurlular ise "Tümen" dedikleri banknotları resmi paraları olarak kabul etmişlerdir.

İlk ve orta dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğu geniş sınırları içerisinde tam anlamıyla merkezi bir para sistemi kurup işletme şansına mahzar olamamıştır. Devlet bütçeleri gümüşten darp ettirilen "Akçe-i Osmanî" rayiçi üzerinden düzenlenir ve küçük alışverişler bakırdan yapılmaya "Mangır" ile sağlanırken, Arap ülkelerinde Memluk Türklerinin para birimi, doğuda İran Şahisi, batıda Macar Pensi ya da altın ve Magrip'te de daha farklı para birimleri darp ettirilmiştir. Bütün bu paralar Osmanlı idaresinin kontrolü altında ve sultan adına bastırılmış olmalarına karşın denetimde pek çok zorluklarla karşılaşmış ve rayiç bedelleri ile dolaşımın iyi denetlenemediği zamanlarda çeşitli ayaklanmalar bile çıkmıştır. Nihayet 17. yüzyılın ortalarına doğru tüm Osmanlı mülkünde geçerli olmak üzere "Kuruş" denen yeni bir para birimi yürürlüğe konmuş ve bu paralar -içerdikleri gümüş ayanı değişebilmekle birlikte- saltanat döneminin sonuna dek kullanılmıştır. Günümüzde Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde "Lira", Kırgızistan ve Özbekistan'da "Som", Türkmenistan ve Azerbaycan'da "Manat", Kazakistan'da ise "Tenge" adlı para birimleri kullanılmaktadır.

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET

Besiciliğin yaygınlaştırılması ve atların ehlileştirilmesi gibi iki büyük yeniliğin yaratıcısı olan Türklerin evrensel kültüre besiciliği geliştirip yaymak suretiyle ekonomik ve yüksek teşkilatçılık yolu ile de sosyal yönden kesin tesirleri dokunmuştur. Kuruluş devresinde

⁸⁷ Üzerlerinde Uygur harfli yazılar ya da Orhun tamgaları bulunan benzer sikkelere Yenisey civarında da rastlanmıştır.

dar manada bir ailenin ihtiyaclarını karşılayacak büyüklükteki bir toprak parçasını işlemekle ve ürettikleri ham ürünü doğrudan doğruya tüketmekle yetinen yerleşik kültürlerin tersine olarak eski Türk bozkır kültürü yenmesine olanak olmayan otların hayvanlara yedirilip onların ete, süte ya da yapağıya dönüştürölmesi fikri üzerine odaklanmış ve aile efradından başka yüzbinlerce hayvan ile geniş otlakları göz önünde tutmak zarureti yüzünden de daha başlangıçta yaygınlık vasfına bürünmüştür. Yerleşik insan elindeki küçük arazinin sağladığı imkânlarla sınırlı kalmak mecburiyeti karşısında bir nevi tevekküle bağlanır ve dini tutkunluğa düşerken, bozkırlı Türk insanı sürülerinin karnuı doyurmak için yeni yeni otlaklar peşinde iklimden iklime koştuğundan adeta dünyayı bile dar gören bir tip halinde gelişmiştir. Diğeri deyişle ekonomik vasıtayı değeriendirme bakımından daha çok oturmaya ve atıl kalmaya mahkûm bulunanlar yerleşikler, daima hareketli bir yaşayışın takipçisi olmak durumuna girenler ise bozkırın göçebe çobanları olmuştur. Yerleşikler bir ailenin sınırlı menfaatleri dışında herhangi bir hak davası gütmeye ve daha geniş bir cemiyet yapısının gereklerini düşünmeye ihtiyaç duymamışlar; bozkırlı ise kalabalık sürülerini türlü manevralarla kışın ayrı, yazın ayrı ve birbirinden uzak mesafelere götürmek, otlakları ve su kaynaklarını silahla muhafaza etmek, hayvanların yaylak ve kışlaklarda barındırılması, çeşitli hastalıklardan korunması ve gerektiğinde tedavi edilmeleri gibi maharetlerde yatkınlık kazanmak, otlak ve kaynakları ihtiyaç hâsıl olduğunda ortaklaşa kullanabilmek için diğeri sürü sahipleriyle anlaşmalar yapıp aralarındaki anlaşmazlıkların halli için bir hakem heyeti veya başkanlığı tesis etmek ve nihayet besicilik ile çobanlık zamanla geliştikçe çok geniş arazi üzerine yayılan ve şiddetli rekabetlerle bunalan kabilelerin toplanıp müştereken mücadeleye hazır tutulması ihtiyacının doğurduğu daha güçlü bir teşkilat kurmak ve buna meşruiyet kazandırma amacıyla hukuki yollar aramak zorunda kalmıştır. Bozkırın bu toplumsal yapısı da bütün psikolojik, iktisadi ve hukuki cepheleriyle tarihteki ilk büyük sosyal organizasyonun, yani egemenliği, toprağı, yasaları, ekonomik temelleri, milleti ve ordularıyla devlet denen olgunun açık belirtisinden başka bir şey olmasa gerektir.

Devleti çok eski zamanlarda teşekkül ettirip geleneksel devletsiz toplumlar-geleneksel erken devletli toplumlar ayrımında devletli tarafta yer alan, yeryüzünün ilk siyasi kadrolarını vücuda getiren ve dahi ilk kanun koyucu millet olma şerefine erişen Türkler bu avantajla pek çok millete göre kuvvetli devlet nosyonu ve tecrübesine sahip olmuşlardır. Tarihte devlet kurmadan yaşayabilmiş birçok millet olmasına karşın Türk milleti üç bin yılı aşan siyasi tarihi boyunca bir tek sene bile devletsiz kalmamış, her çağda en az bir veya birkaç bağımsız devlet halinde örgütlenmesini bilmiştir. Orta Asya'ya bütünüyle hükmeden büyük bir Türk devleti yazılı tarihin hemen her devrinde varolduğu gibi, zaman zaman Orta Asya'nın dışına taşarak gidilen yerlerde yeni yeni siyasal teşekküller meydana getirilmiş ve son bin yıldan beri Ön Asya'da da en az bir yerleşik Türk devleti mutlaka varolmuştur.

Türk töresine göre devlet demek milletin şuuru ve ruhu demek olup, millet iradesi ancak onda tezahür eder. Devletsiz milletin cesetten farksız olacağı "ya devlet başa, ya kuzgun leşe" şeklindeki ünlü ifadeyle deyimleştirilmiştir. Gerçekten de kolektif bir bağımsızlık şuurunun Türk cemiyet ve devletinde çok eski çağlardan bu yana ve daima mevcut olduğu bilinmektedir. Türk gruplarının her gittikleri yerde beylik ve hanlık gibi hür ve müstakil siyasal teşekküller kurma yolundaki çabaları bunu gösterdiği gibi, çeşitli ülkelerde başarıya ulaşarak devletlerini vücuda getirmiş olmaları da bağımsızlık düşüncesi üzerindeki ısrarlarına delalet etmektedir.

∴

İlk Türkler devleti "İl", ülkeyi "El", milleti ise "Budun" olarak adlandırmışlardı. Eski Türk devletleri genellikle oligarşik bir yapıda olup, devlet reisi devleti mutlak olarak idare eder ve yanında Yabgu ve boy beylerinden oluşan bir kurultay bulunurdu. Yılda iki kez toplanan ve hakan tarafından denetlenen kurultayda devlet işleri görüşülür, göçler organize edilir, devletle ilgili davalara bakılır ve savaş ya da barış kararları alınır. Bazen bir karar organı ve bazen de bir danışma meclisi olarak işlev gören kurultay toplanma ve görüşme olmak üzere iki safhadan oluşan devlet zirvelerine kurumsal bir çatı teşkil ediyor, bu toplantılarda son söz ve son karar daima Ha-

kan'ın oluyordu. Asya Hunları zamanında her yılın birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarında büyük kapsamlı toplantılar düzenlendiği ve dokuzuncu ayda yapılan üçüncü toplantının Kağan, Hatun, Teginler, yüksek dereceli memurlar, ordu komutanları ve tabi boy beylerinin katılımıyla devlete ve hükümdara bağlılığın yinlendiği bir biat töreni şeklinde geçtiği kaydedilmektedir. Avrupa Hunlarında ise diğer Türk topluluklarından farklı olarak savaşın devam ettiği esnada ve at üzerinden inmeden yapılan bir de savaş kurultayı mevcuttu. Çarpışmaların istendiği gibi gitmemesi ya da düşmanın Hun stratejisini çözmesi durumlarında toplanan savaş kurultayı önerilen yeni savaş taktiklerinin ivedilikle görüşülerek bir tanesi üzerinde mutabakata varıldığı bir tür komutanlar zirvesiydi.

Eski Türk devlet sisteminde Kurultay ve Hakan'dan ayrı olarak "Ayuku" adlı bir de hükümet mekanizması vardır. Bu kurumun "Buyruk" denen üyeleri tıpkı günümüzün bakanları gibi spesifik konularda yetkilendirilmiş icrai bürokratlardı. Ayuku'nun başkanı "Aygucu" denirdi ki, bu makam da bir bakıma sadrazamlık ya da başbakanlığa denktir. Kimi zaman kurultay toplantılarına da başkanlık eden Aygucular çoğunlukla hanedan kanından gelir, hakan seferde olduğu aylarda vekâleten devleti yönetir, dış politikayla irtibatlı konularda hakana dahi muhalefet edebilirlerdi.

Hunlar devrinde devlet reisine "Yabgu" veya "Tanju" denir ve bu sözcük "gökten kudret alan" anlamına gelirdi. Hunlarda Güneş Yabguyu, Ay ise Hatunu simgeler, törenlerde otururken daima kuzeye bakan Yabgunun doğu yanı batı yanından üstün (güneşin doğduğu yönün kutsiyeti dolayısıyla) kabul edilir ve onun için veliaht olan şehzade yabgunun doğusunda bulunurdu. Hükümdara Avarlar, Göktürkler ve Dokuz Oğuzlar tarafından "Kağan" denilmiş ve bundan sonra yabguluk ikinci derecede bir rütbe ve unvan halini almıştır. "Hakan" ve "Han" kelimeleri ise "Kağan" kelimesinin sonradan aldığı şekillerdir. Göktürklerde devlet başkanı "Kağan", onun eşi "Katun", şehzadeler "Tegin", başkomutanlık yapan şehzadeler "Yabgu", şehzade eşleri "Konçuy", yüksek memurlar "Tarhan", "Çor" ve "Turuk", vergi toplayıcıları "Ataman" ve boy beyleri de "Han" diye anılmıştır. Uygurlar liderlerine Kağan'ın yanı sıra "Er-

kin" veya "İlteber" de demişler, bağımsız olmayan kabile başbuğlarına ise "Kan" adını vermişlerdir.

Eski Türk töresine göre devletin lideri ve milletin atası olan Hakan kadiri mutlaktır. Gökte tek bir Tanrı olduğu gibi yerde de tek bir hakan olmalı ve iktidarı töreyle sınırlı olan hakan halkına adaletle hükmetmelidir. Halk ise itaatle yükümlü olup, hükümdar nezdinde devlete ve onun kurumlarına karşı isyan en büyük suç ve günahıdır. Türk Kağan ya da Hakanı devletin başı olarak iç ve dış siyaseti düzenlemek, savaş ve barışa karar vermek, akınlarda orduları komuta etmek, elçi gönderip elçi kabul etmek, devlet teşkilatının her kademesindeki memurları tayin veya azletmekle görevlidir.

Kadim Türkler devleti yöneten hükümdara bütün yetki ve becerilerinin Tanrı tarafından "kut" olarak verildiğine ve bu ulûhiyet ya da nurun sonraki hükümdarlara da intikal edeceğine inanıyorlardı. Tanrı kişiye kut verir, hükümdarlık talih ve kısmetini takdir eder ve hükümdar olan kişi de Tanrı'dan aldığı yetkiyi kendi adına kullanırdı. Tanrı'nın siyasal iktidarı kime verdiğini ise güç aydınlatır ve kut ancak en güçlü kardeşte tecelli ve temerküz ederdi. Diğer deyişle egemenlik güçlü olan hakanın kılıç hakkıydı. Hükümdarın şahsında toplanan egemenliğin meşruiyeti onun töreye sadakatine bağlı olup, hakanın töreye sadık kalmaması halinde Tanrı'nın "kut yük"ünü geri çekeceği ve onu yerinden edeceğine inanılmaktaydı.

Göktürk abidelerindeki ifade ile "Türk Tanrısı'ndan gelen kut" otoriter Türk devlet anlayışının da temellerini oluşturmuş, devlet iktidarına teolojik meşruluk kazandırmaya yönelik söylem ve uygulamaların İslamiyet'e geçişten sonra da sürdürüldüğü görülmüştür. Nasıl ki Asya Hun imparatoru Mete "Tanrı'nın kut'u" ve Göktürk hakanı Bilge Kağan "Tanrı gibi gökte olmuş Türk kağanı" titülleriyle tanınmış iseler, devlet reisliğinin yanında Halife sıfatını taşıyan Osmanlı padişahları da kendilerini "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" olarak vasıflandırıyorlardı. Eski Türklerde devlete, hükümdarın şahsına ve mensup olduğu soya atfedilen yücelik ve kutsiyet o kadar büyüktü ki, hanedan kanı mukaddes kabul edilir ve asla yere dökül-

memesi gerektiğine inanılırdı.⁸⁸ En eski Türklerden başlayarak beylerin ve teginlerin yasama ve yürütme sorumluluklarının bütün ülke ve topluluğa şamil olmak üzere hakana intikali ve böylece hükümdarlık ya da saltanatın belirli bir soya inhisar etmesi olgusundan beslenen bu tarz inanç ve kabuller Asya ve Avrupa Hunlarını yöneten Tanhu ve Tuku aileleri, Göktürkler, Hazarlar, Bolgarlar ve kadim Macarları yöneten Aşina ailesi, Uygurları yöneten Yağlakâr ailesi, İslami devir Türk devletlerini idare eden Karahanlı, Selçukoğlu ve Osmanoğlu sülaleleri gibi devletten ilk derecede sorumlu olan uzun ömürlü hanedanların da bir numaralı güvencesini oluşturmuştur.

Eski Türkler ancak üzerinde özgür olarak yaşadıkları ve hükümdarlık haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullanabildikleri toprakları “yurt” olarak kabul ediyorlardı. “Tengri eli (Tanrı yurdu)” dedikleri ülke onlar için sadece üzerinde yaşanan ve geçim temin edilen bir toprak parçası olmayıp, Türk tuğları ve bayraklarının dalgalandığı bir ata yadigârı ve kendisini koruyan ata ruhlarının üzerinde dolaştığı kutsal bir mekândı. Türk yurdunun dünyanın tam merkezinde bulunduğu inanılır, bu yurdun ortasında kağanın doğuya doğru açılan otağı yer alır ve dört köşe olarak tasavvur edilen dünyanın Türk yurdu dışında kalan bölümünde de Türklerin düşmanları yaşırdı. Etrafını saran düşmanlara karşı muhafaza edilmesi gereken Türk yurdu diğer yurtlardan “yaka” adı verilen sınırlarla ayrılmakta, bu sınırlar ise devletin gücüne göre bazen daralıp bazen genişlemekteydi. Orduların büyük bölümü seferdeyken ülkeyi emniyette tutmak ve ani baskınları önlemek üzere etrafa gözcüler dikilir, uygun yerlere içinde erken haber almayı sağlayan daimi nöbetçilerin bulunduğu ateş kuleleri ve sınır karakolları inşa edilir, hudud boylarında da belirli genişlikte ve birkaç günlük bir yürüme mesafesini kaplayan insandan arındırılmış araziler bırakılırdı.

⁸⁸ Selçuklu ve Osmanlı döneminde katli kararlaştırılan şehzadeler dahi kanları yere dökülmesin diye yay kırı, keçe parçası ya da yastıkla boğularak öldürülmüşlerdir.

Hun İmparatoru Mete ülkesini üç kısma ayırmış, batıda Tegin, merkezde Hakan ve doğuda Veliaht Tegin olarak örgütlenmiştir. Türk devletleri Mete'den sonra doğu-batı veya sağ-sol olarak örgütlenmeye başlamışlar ve üstün olan hakanlar doğuda ya da solda, yabgular ise batıda ya da sağda hüküm sürmüştür.⁸⁹ Sınırları çok geniş olan Göktürk ülkesi de iki idari bölüme ayrılmıştı ki, bu ikili taksimatı eski boy teşkilat yapıları (İç Oğuz-Dış Oğuz ya da Sarı Türgiş-Kara Türgiş gibi), sosyal statüler (Ak Budun-Kara Budun ya da Şehirli-Göçebe gibi) ve hatta ordu düzeni içerisinde de (Sağ Beyi-Sol Beyi ya da Doğu Başbuğu-Batı Başbuğu gibi) görebilmekteyiz.

Eski Türk devletleri âdem-i merkeziyet ile idare edilir, yani Türk birliğine dâhil olan muhtelif boylar kendi reisleri tarafından idare olunurdu. İç işlerinde tamamen serbest olan boy beyliklerini merkeze bağlayan uygulamalar belirli zamanlarda vergi vermek ve savaşta asker göndermekten ibaret olup, devleti teşkil eden boyların zaman zaman birbiriyle çarpışması bile devlet fikrine aykırı görülmemektedir. Büyük kağanın veya bir boy beyinin ölümünden sonra ülke toprakları ile birlikte yönetim yetki ve görevinin geride kalan şehzedeler arasında paylaşılması anlamına gelen "ülüş" de eski Türk devlet geleneğine özgü bir uygulama olarak öne çıkmakta ve bu kavramın Divanü Lügat'it-Türk'te "bodun arasında pay" şeklinde tanımlandığı saptanmaktadır.⁹⁰ Otoritenin tek bir şehzade elinde toplanmasına engel olan ve yönetim gücünü hanedan arasında bölüştürerek sırayla kullanımını sağlayan ülüş sistemine göre bir kağan ölünce yerine onun oğlu değil, varsa erkek kardeşlerinden en büyüğü geçer ve o ölünce de yönetim daha önce ölen kağanın oğluna bırakılırdı. İktidarın amcadan yeğene intikal ettiği bu usûl sayesinde yönetim gücü paylaşıldığı gibi, yönetimin gereksiz ellere,

⁸⁹ Dirlik devletleri arasındaki bu ayrılık bazen kökleşmiş ve birbirine düşman iki farklı Türk devletinin ortaya çıktığı zamanlar bile olmuştur.

⁹⁰ Önceleri kesilmiş etten boylara ayrılan hisseyi ifade eden ve bugün Anadolu'nun bazı yörelerinde hala bu anlamda kullanılan "ülüş etmek/üleştirmek" tabirinin zamanla siyasi bir mana daha kazandığı anlaşılmaktadır.

yani küçük çocuklara ya da tecrübesiz gençlere emanet edilerek devletin tehlikeye atılması da önlenmek istenmiştir. Nasıl olsa kendine de sıra geleceğini bilen prens ve kuzenleri arasında çatışmayı önleyen ülüş sistemi baştaki yöneticinin düşürülmesi durumunda yerine geçirilebilecek başka bir prensin de her zaman için hazır olabilmesini sağlamıştır. İlk şekline M.S. 2. yüzyıla doğru Güney Hunlarında rastlanan söz konusu uygulamaya Göktürkler zamanında yeni bir sistematik getirilerek Türk milletine has bir veraset rejimi ortaya çıkartılacak ve bundan önceki kanlı taht kavgalarına da büyük ölçüde son verilecektir.

Anayurtta kurulan ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlı ya da İlekhanlılar İslamiyet öncesi Türk devlet ve hukuk düzenini aynen devam ettirmiş, hükümdarlarına "Han" ve karar organlarına "Kurultay" demişlerdir. Karahanlı sisteminde "Arslan Han" unvanlı büyük hakan ülkenin doğusunu, "Buğra Han" unvanlı diğer bir han ülkenin batısını idare ediyor, "Hatun"un da Hakan kadar söz hakkı bulunuyordu. Bunlardan sonra "Elig" ya da "Tegin" diye anılan şehzadeler geliyor, şehzadeler merkezi hükümetin iznini alabildikleri takdirde kendi adlarına para bastırabiliyorlardı. Başkentte hakana vekâlet eden devlet görevlileri "Erkin" ve "Sağun" gibi unvanlarla anılıyorlar, devlet meclisi ya da kurultaya başkanlık eden zata ise "Yuğruş" deniliyordu. Kurultay üyelerinden "Tayangu" heyet ile hakan arasındaki irtibatı sağlıyor, memleket içi ve dışı yazılı münasebetler "Bitigçi" tarafından yürütülüyor, maliye işleri ise "Ağıcı"dan soruluyordu. Neticede Karahanlı Devleti bazı terimsel değişiklikler dışında Hun, Göktürk ve Uygur gibi bozkır illerinin devamı mahiyetinde olup, İslam hukuku ve anlayışından ziyade Türk töresine göre idare edilen ve hükümdarın meşruiyetini eskiden olduğu gibi yine Gök'ten kut yoluyla aldığı bir devlet olmuştur.⁹¹

⁹¹ 1070'lerde Karahanlı kentlerinden Kaşgar'da yazıldığı bilinen ünlü siyaset kitabı Kutadgu Bilig'de de bu husus belirtilmekte; Şeriat ya da Hilafet gibi İslam devletinin temel unsurlarından, Kuran'dan, hadisten ve dini-hukuki İslam müesseselerinden bahsedilmeyen eserde ahalinin bir İslam cemiyetinden

Yerel bir Türk-İslam devleti durumundaki Gaznelilerde işleyiş bir miktar değişmiş, hükümdarlığı Hilafet makamınca tasdik edilen ve Halifeden çeşitli lakaplar alan Gazneli Mahmud ise "Sultan" unvanı ile tevcih edilen ilk Türk hükümdarı olmuştur. Bir tür İslam şövalyeliği diyebileceğimiz "Gazilik" geleneğinin Türkler arasında kurumsallaşması da Gazneliler zamanında gerçekleşmiş olup, Gazi unvanıyla sikke kestiren ilk Türk hükümdarının Gazneli Mahmud'un zamandaşı Karahanlı Kağanı Arslan Kara Han olduğu bilinmektedir. Selçuklular başlangıçta eski Göktürk devlet anlayışı ve teşkilatının uygulayıcısı olan Oğuz-Yabgu Devleti'nin izinden gitmişler, başkanlarına "Yabgu", ordu komutanlarına "Sübaşı", idari sorumlulukları haiz öteki hanedan üyelerine ise "İnel", "Yınanç", "İnançu" ve "Bey" gibi sıfatlar vermişlerdir. Fakat Dandanakan Savaşı ve özellikle Horasan'ın iskânı ile birlikte bazı değişiklikler belirmiş, Hakan yerine "Sultan", Yabgu yerine "Melik", Tegin yerine "Şehzade", Aygucu/Yuğruş yerine "Vezir", Tayangu yerine "Hacib" ve Şad yerine "İlig" unvanı geçmiş, devlet meselelerinin görüşüp halkın sorunlarına çareler arandığı karar organına "Divan" adı takılmıştır. İslami devlet idaresindeki çeşitli kollar/bakanlıklar (divan-ı istifa, divan-ı arz, divan-ı işraf, vs.), saray teşkilatı (bayrakdar, silahdar, ibrikçi başı, vs.), hukuk kurumları (kadılık, şer'i mahkeme reisliği, sivil mahkemeler, vs.), hükümdarlık alâmetifarikaları (çetr, nevbet, hutbe, vs.) ve birtakım isim ve lakaplar (Rükne'd-din Muhammed, Melikü'l-müluk, Alaeddin Keykubad, vs.) da aynen alınmış olup, ülke ise eski Türklerde olduğu gibi hanedanın ortak mülkü kabul edilmeye devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin rejimi merkezîyetçi ve kısmen teokratik bir monarşi ise de, Fatih Sultan Mehmed zamanında çıkartılan Kanunname-i Alî Osman ile yeni bir usul ("kardeş katli")⁹² getirilene

ziyade Türk topluluğu vasfında tanıtıldığı görülmekte; meşruiyet ise eski Türklerin "kut" ve "töre" telakkilerine dayandırılmaktadır.

⁹² Sasani, Roma, Bizans, Endülüs ve Mağrib devletlerinde de benzerlerine rastlanan ve oralarda daha çok tahtı ele geçirme yöntemi olarak kullanılan kardeş katli uygulamasının Osman-

dek ülkesi eski Türklerdeki ülüş ya da Selçuklulardaki beylik-ata-beylik sistemlerine benzer bir esasa göre bölüşülmekte idi. "Padişah", "Gazi", "Sultan", "Hünkâr" ve "Han" gibi sıfatları bulunan hükümdarın kim olacağı irsi yoldan belirlenir ve genellikle diğer erkek kardeşlerine karşı üstün gelen şehzadeler tahta çıkarlardı. Sultan I. Ahmet zamanında getirilen "Ekber Evlat" adlı yeni veraset sistemiyle taht kavgaları önlenmek istenmiş ve hükümdarlık makamı da direkt olarak babadan en büyük oğula intikal etmeye başlamıştır.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi ile birlikte Halifelik kurumunun Osmanlı hanedanına geçmesi padişahların dini otoritelerini kuvvetlendirmiş ve bundan sonra siyasi otorite Sadrazamlar, dini otorite ise Şeyh-ül İslam'lar tarafından Padişah'ın nam-ı hesabına kullanılmıştır. Osmanlı Devleti'nin karar organı Divan; "Arz Odası" denen bir yerde Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri toplanan bu divanın üyeleri ise "Padişah", "Sadrazam" ya da "Vezir-i Azam", "Kubbe Vezirleri", "Kazaskerler", "Defterdar", "Nişancı", "Şeyh-ül İslam", "Kaptan-ı Derya", "Reis-ül Küttab", "Sadaret Kethüdası" ve "Yeniçeri Ağası"dır. Kazaskerler adalet ve eğitim işlerinden, Defterdar mali işlerden ve Şeyh-ül İslam din işlerinden sorumlu olup, Sadrazam Başbakan, Sadaret Kethüdası İçişleri Bakanı, Reis-ül Küttab Dışişleri Bakanı, Kaptan-ı Derya Donanma Komutanı, Yeniçeri Ağası ise bir bakıma Kara Kuvvetleri Komutanı'dır.

Osmanlılar zamanında ülke yönetimi "merkeze bağlı eyaletler", "özel yönetimli eyaletler" ve "bağlı hükümet ve beylikler" olmak üzere üç ana kısma ayrılmıştır. Keza toprak yönetimi de "öşri topraklar", "haraci topraklar" ve "miri topraklar" olarak üç ana başlığa bölünmüş; Müslüman halkın topraklarına öşri topraklar, gayrimüslimlerin topraklarına haraci topraklar, devletin mülkiyetinde olan ve görünürdeki sahipleri devletin kiracısı durumunda bulunan topraklara ise miri topraklar denmiştir.

lıya mahsus ve münhasır olan yarı devletin birliği ve milletin dirliğini koruma amacı taşımaktadır.

Eski Türk devlet geleneğinin töreden sonraki en önemli ikinci unsuru milli ülkü ya da idealdi. Tarihte Türk milli ülküsü bütün dünyayı kuşatan ve içine alan emperyalik ve cihanşümulluk felsefeleriyle şekillenmiş, İslamiyet'e geçtikten sonra da "Devlet-i Ebed Müddet" düsturu ile güçlendirilerek "Nizam-ı Âlem" ve "İla-yı Kelimetullah" gibi ulvi duygu ve amaçlar için yapılan Türk fütuhat ve savaşlarına zemin hazırlamıştır. Avrupa Hun kağanlarından Yılduz Kağan'ın 408 yılında Bizans'ın Trakya valisi ile yaptığı bir barış görüşmesi sırasında "güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar fet-hetmek", Göktürk kağanlarından İstemi Yabgu'nun oğlu Türk Şad'ın yabancı elçilere attığı nutukta "doğudan batıya her tarafı tabi kılmak" ve nihayet Orhun abidelerinde "devletliyi devletsizleştirmek, kağanlıyı kağansızlaştırmak, dik başlıya baş eğdirmek, çökmez dizliye diz çöktürmek" diye tariflenen Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi çok eski bir Türk atasözünde de "Türk Turan'dan gele Han ola, tüm Acun Turan ola, Türk ola" şeklinde ifade edilmektedir.

Türk milletinin tarihi ülkülerini temsil eden başlıca kavram ise "Al Alma (Kızılalma)" olmuştur. Kızılalma sabit ve belirli bir şey ya da bir yer değil, soyut ve mistik bir düşünce olarak her dönemin gerilim gücüne göre isimlendirilip somutlaştırılan, kendisine varıldığı anda ise daha ileriye ve yine belirli bir hedefe doğru uzaklaşan bir fenomendir. Değişik anlatımla üzerine gidildikçe kaçan ve kaçtığı oranda cazibesi artan siyasal ülkü yahut düşlere Kızılalma adı verilmiş ve o Kaf dağının aslında hiç varolmayan ardı olarak tarif edilegelmiştir. Tasavvufi bir deyişle sırlanarak ve şifreli ifadelerle hayatıyetini sürdüren Kızılalma ülküsü masallar, söylenceler, şiirler, menkıbeler ve mitolojik hikâyeler yoluyla nesilden nesile intikal ettirilmiştir. Anayurdu terk eden Oğuzlar varmayı umdukları bereketli diyarlara, Selçuklu askerleri Diyar-ı Rum (Anadolu)'a, Osmanlılar ise Konstantinapolis (İstanbul), Beç (Viyana) ve Rim Papa (Roma) kentlerine Kızılalma demişler; bu kavram Müslüman Türkler arasında daima batı yönünde ilerlemenin sembolü olarak telakki edilmiştir. Türk akıncıları bir şehre girdikleri vakit nereye gittikleri bi-

linınez ve birbirlerine “Kızılma’da buluşalım” derler, Yeniçeriler ise hedeflerine Kızılma gülbankları okuyarak ilerlerlerdi.

ESKİ TÜRKLERDE HUKUK

Eski Türk düzeninde gerek kamu hukukuna ve gerekse özel hukuka ilişkin bütün yazısız kanunların, diğer deyişle teamüllerin ortak adı “töre” idi.⁹³ Orhun abidelerinde tam on bir cümlede geçen “töre” kelimesi bunun altısında “İl” ve “El”, yani “memleket” ve “devlet” sözcükleriyle birlikte kullanılmaktadır. Türk milli hukuku olarak törenin devletin kuruluş ve işleyişine dair en önemli unsuru meydana getirdiği gerçeği Divanü Lügat’it-Türk’te kaydedilen “devlet gider, töre kalır” şeklindeki atasözüyle de vurgulanmakta; böylece eski Türk devletlerinin kimilerinin iddia ettiği gibi hukuki temelden yoksun ve kişilerle kaim yapılar olmadığı kanıtlanmaktadır.

Türk töresi bozkırlarda fiilen yaşanan hayatın zamanla hukuki ve sosyal nitelikler kazanarak bir toplum sözleşmesine ihtiyaç doğurması sonucu ortaya çıkan mecburi kaideler ya da normlar bütünü olarak tanımlanmaktadır. Türk milletini devletçi, idareci, inzibatçı ve disiplin tutkunu bir millet kılarak yeryüzünün türlü kısımlarında pek çok devletler kurabilmesi ve çeşitli milletleri asayiş içinde idare edebilmesini sağlayan en önemli amil de töre denen bu güçlü kurallar ve esaslar topluluğudur. Yıldızların bir parlayıp bir sönüşleri gibi Türk devletleri de birden parlayıp birden sönmüş ve hep doruk noktasına ulaştıktan sonra yıkılmışlarsa da, töre denen yerleşik ve köklü değerler manzumesi sayesinde Türk siyasi hayatında bulunmayan istikrar Türk toplum hayatında varolabilmiş ve bu da yıkılan devletin yerine hemen yenisinin kurulabilmesini mümkün hale getirmiştir.

⁹³ Eski Türkçe’deki “töre” kelimesi daha çok devletin kuruluş düzeni ve toplumsal ilişkilerin işleyişi ile ilgili kuralları ifade etmekte ise de, aile yaşantısı ve sosyal adetler açısından da töre kavramının kullanılabildiği görülmekte ve bu nedenle hukuk anlamına gelen devlet töresi ile örf-adet anlamına gelen görenek töresi arasındaki ayrımın iyi bilinmesi gerekmektedir.

Türk milletinin binlerce yıllık hayat tecrübesinden süzölmüş ve toplumun belkemiğini teşkil eden bir birikim olarak töre oldukça sert ve tavizsiz hükümler ihtiva etmesine rağmen halk arasında yaygın olarak kabul görür, daima doğru ve adaletli olanı emrettiği var sayılan kaideleri hiç şaşmadan uygulanırdı. Meşruiyetini genel iradede alan töre hükümdar da dâhil tüm kişi ve kurumlara kendini kabul ettirmiş üstün ve bağımsız bir erk olup, hem yönetenler ve hem de yönetilenlerin itaat etmekle mükellef bulundukları bir değerler sistemi olarak öne çıkmaktaydı. Nitekim Yusuf Has Hacıb'in Kutadgu Bilig'inde de töre mefhumunun geçerliliği ve işlevselliğine değinilmekte, onun bizzat kanun yapmak yetkisine sahip bulunan hükümdar ve ailesini bile bağlayacağı açıkça ifade edilmektedir:

“Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır. Askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır. Bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir. Halkın zengin olması içinse doğru kanunlar konmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır, dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar. Demek ki beylik çok iyi bir şeydir, fakat ondan daha üstün olan töredir.”

Gayet tabii ki töresel uygulamalar da dogmatik ve değişmez kalıplar değil, tıpkı günümüzün kanunları gibi çevre ve imkânlarla uygun olarak yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere açık yapılarıydı. Devletin teorilerden ziyade sosyal gerçekler doğrultusunda idare edilebileceğini çoktan anlamış olan ve dolayısıyla idarecilikte doktriner (peşin hükümcü) anlayışı reddeden Türk hükümdarları yer ve zamanın icaplarına göre ve ilgili meclis ya da kurultayın tasvibi alınmak şartıyla yeni töre hükümleri getirebilmişler, bu suretle Türk töresi de sirayet ettiği türlü şartlar içinde etkinliğini koruyabilmiştir. Söz gelimi Asya Hunlarından Teoman Han ve Mete Han, Göktürklerden Bumin ve İlteriş, Tuna Bolgarlarından Kurum Kağan, Uygurlardan Baga Tarkan, Karahanlılardan Satuk Buğra, Selçuklulardan Melikşah, Türk-Moğol devletlerinden Cengiz ve Timur, Osmanlılardan ise Fatih ve Kanuni gibi önderleri çıkarttıkları ferman, adaletname, kanunname veya tüzükler vasıtasıyla töre koyup nizam

kuran ve koydukları kurallara bizatihi sadık kalan Türk yöneticileri olarak tanımaktayız.

Bununla beraber Türk töresinin çağdaş anayasalarda gözlenen değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif dahi edilemez hükümlere benzeyen bazı kalıcı prensiplere de sahip olduğu bilinmektedir. Kutadgu Bilig’de sıralandığı üzere bunlar “Könilik (adillik)”, “Uzluk (iyilik ya da faydalılık)”, “Tüzlük (eşitlik)” ve “Kişilik (insanlık ya da evrensellik)”tir. Adillik törenin hatalar ve haksızlıklara yol açmaması; faydalılık törenin toplum ve fert yararına işletilmesi; eşitlik töre karşısında baba ile oğulun ve bey ile kulun bir olmaları; evrensellik ise törenin bütün insan-lara ulaşması anlamına gelmektedir.

∴

İlk Türk devletlerinden başlayarak Kamu Hukuku kavramının açıklık kazandığını ve buna bağlı olarak cezalandırma yetkisinin devlete verildiğini görürüz. İslamiyet öncesi Türk hukuku olarak törenin ana kaynaklarını kurultay kararları ile örf ve adetler oluşturur, dinin yaptırım gücü bulunmazdı. Suçlar ağır ve hafif olmak üzere ikiye ayrılır; kasten müessir fiil suçları gibi hafif suçları işleyenler hayvan olarak ödenen tazminata ya da hapis cezasına, vatana ihanet, isyan ve savaştan kaçma gibi ağır suçları işleyenler ise ölüm cezasına çarptırılırlardı. Devlete karşı suç işleyenleri Kurultay, diğer suçluları yargıçlar yargılıyor, bu yargıçlar genellikle Hakan sülalesinden geliyor ve mahkemeler halka açık yapılıyordu. Ayrıca devletin ve bütün adalet teşkilatının başı sayılan Hakan ya da Kağan şahsına veya devlete karşı işlenen suçlarda “en büyük yargıç” sıfatıyla bizzat yargılama yapma ve ölüm dâhil her türlü cezaya hükmedebilme yetkisine sahipti. Mesela Avrupa Hun’arının başbuğu Attila’nın şahsına karşı suikast girişiminde bulunan Bizans elçisini bizzat sorguladığı ve hatta olayın asıl müsebbibi olan Bizans İmparatoru’nu da gıyaben yargıladığı bilinmektedir.

Eski Türklerde devlete karşı işlenen suçlar yanında cinayet, barış zamanı kılıç çekme, başkasının zevcesiyle beraber olma, ırza geç-

me, fuhşa tahrik ve hırsızlık⁹⁴ gibi can güvenliğine, beden bütünlüğüne, aile düzenine, mülkiyete veya genel adaba karşı suçlar da ağır suçlardan kabul edilmiş ve idamla cezalandırılmıştır. Bahsi geçen suçlardan herhangi birini işleyen kişi yere çakılan kazıklara el ve ayakları bağlandıktan sonra boynundan uyruklarına kadar balta ile yarılarak iki parçaya ayrılıyor ve vücudunun parçaları ibretlik olarak ağaçlara asılıyordu. Keza iftira, savaş alanında gevşeklik gösterme, elçilik vazifesini ifada kusur, salahiyet sahibi olmaksızın hükümet işlerine müdahale ve eşkıyalık gibi suçların yaptırımları da çok ağır olup, bunlardan birini yaptığı ortaya çıkan kişi kolları ve bacaklarından dört farklı tayın kuyruklarına bağlanır ve birden kamçılanan atların değişik yönlere doğru koşmaları sonucu paramparça olurdu. İdam edilenlerin tüm malı ve mülkü devlet hazinesine intikal eder, hayattaki yakınları ise birtakım hak sınırlamalarıyla karşı karşıya kalırlardı. Tatbik edilen cezaların caydırıcı özelliğinden mütevellit yüz kızartıcı diye nitelenen cürümlere eski Türk toplumunda çok düşük oranlarda rastlanıyor, bir kötülüğüye maruz kaldığı takdirde devletin arkasında duracağından emin olan bozkır insanı da yaşamını güven içinde sürdürüyordu.

Eski Türklerin Özel Hukuk sistemleri de çağdaşları milletlerden oldukça farklıdır. Türk toplumunda kölelik ve cariyelik kurumları kesinlikle bulunmaz⁹⁵, herkes hür ve haysiyetli bir yaşam sürerdi.⁹⁶ Kadınlar babaları veya kocalarının velayeti altında bulunmakla birlikte, cinsiyet ayrımının hukuk üzerindeki etkisi hiçbir zaman bü-

⁹⁴ Hırsızlık daima idamla cezalandırılmamış ve failin çaldığı şeyin sayı veya değer olarak on katını ödemesi koşuluyla bağışlanabildiği zamanlar olmuştur.

⁹⁵ Hatta Antik devrin Avrupa'sındaki kölecilik sistemine Hun ve Küçük Asya köle feodalizmine de Selçuklu Türklerinin son verdiği bilinmektedir.

⁹⁶ “Kul”, “köle”, “yalanguk (kadın köle)” ve “kırnak (cariye)” gibi kelimelerin Türkçe'nin görece genç kelimelerinden oluşu ve temel sözcük hazinesinde yer almayışı da bu gerçeğe işaret eder.

yük olmamış, bireysel hak ve özgürlükler sağlanmış, ferdi ve ailevi mülkiyet tanınmıştı. Eski Türkler arasında hem göçer mallar, yani menkuller ve hem de taşınmaz mallar, yani tarla, arsa ya da bina gibi gayrimenkuller için mülkiyet hakkı tesessüs etmiştir. Örneğin yaylak ve kışlaklar her zaman boy mülkiyetinde olmuş ve bazı durumlarda tarın yapılması için kiralanabilmişlerdir.

Aile içi anlaşmazlık, evlenme, boşanma, evlat edinme ve miras gibi konulara ilişkin düzenlemelere de yer veren Türk töresi uyarınca akrabalar arası ilişkiler ile yabancılar arası ilişkiler ayrı ayrı ele alınmaktaydı. Akrabalık ise sadece doğuma dayalı kan hısımlığı ile ilgili olmayıp, özel bir seremoni eşliğinde ve yapay yoldan da kurulabilmekteydi. Andalık denen bu ilişkinin kuruluşu kan hısımlı olmak isteyen iki Türk erkeğinin kanlarını "and" adlı bir çanak içine akıtarak kımızla karıştırdıktan sonra yarı yarıya içmeleri ile gerçekleşirdi ki⁹⁷, günümüzde de kullandığımız "kan kardeşliği/kankalık" ve "and içmek" gibi tabirlerin çıkışı böyledir.

Tam anlamıyla yerleşik bir düzene geçen Uygurlar zamanında hukuk kültürü de iyice gelişmiş, fertlerin birbirleriyle, toplumla ve devletle ilişkilerini düzenleyen çok miktarda yazılı kural getirilmiştir. Her ne kadar Göktürkler zamanında da bir kısım sözleşme ve bağtların yazılı olduğu ve yazılı levhacıkların üzerine mızrak ucu ile yapılan işaretlerin imza yerine geçtiği biliniyor ise de, mal edinme,

⁹⁷ M.Ö. 2. yüzyılda yaşamış olan ünlü Romalı yazar Lucian Türklerdeki and içip kardeş olma geleneğini bizzat dinlediği bir İskit kahramanının ağzından aktarmaktadır: "*Dostluk bizde, sizde olduğu gibi ne şarap kadehleri üzerine, ne de yaşa veya komşuluğa bakarak yapılır. Biz, cesur ve yiğitçe işler yapma yeteneğine sahip bir adam görene kadar bekleriz ve tüm dikkatimizi ona çeviririz. Bizde dostluk, sizdeki kur yapma gibidir. Hedefimize ulaşamamaktan ve reddedilmenin utancına katlanmaktan daha çok biz, kurumuzu sabırla sürdürmekten ve her daim hazır oluşumuzu göstermekten hoşlanırsınız. En nihayet bir dost kabul edilir ve biricik andımızla dostluk bağlanır. O and birlikte yaşamaya ve eğer gerekirse birbirimiz için ölmeye yöneliktir. Bu yemin sadakatle tutulur. Dostlar parmaklarından bir kaba kan akıtır, kılıçların ucu bardaktaki kana batırılır ve bardaktaki kan beraberce içildikten sonra onları artık hiçbir şey ayıramaz."*

satış protokolü, malı ve eşyayı kiraya verme, ortaklık kurma, evlat edinme, vasiyetname ve ipotek senedi düzenleme gibi birçok konuda norm koyan Uygur hukuk vesikalarının törenin kâğıda dökülmesi ve hukuk devletinin doğuşu yönünden en büyük ehemmiyeti taşıdıkları söylenebilir.

İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu dinin ve kültürün en büyük dayanağı ve savunucusu olan Türkler tüm diğer niteliklerinin yanı sıra bir hukuk kuralları kodeksi olan Kur'an-ı Kerim'e sıkı sıkıya bağlanmışlardır. İslam'da hukukun adı "fıkıh" olup, bunun dine ait kaidelerine "ibadet", aile, miras, temel haklar ve borçlar hukuku ile alakalı kurallarına ise "muamelat" denir. Sonraları evlenme ve boşanma "munakahat" ve "mufarakat", miras hukuku "feraiz", ceza hukuku ise "ukubat" adlarıyla anılmaya başlamışlardır.

Fıkıh ismi verilen İslam Hukuku'nun dört temel kaynağı olup, bunlar "Kur'an", "Sünnet", "İcma-ı Ümmet" ve "Kıyas"tır. Asıl kaynak olan Kur'an yüz on dört sureden oluşmakta ve bu sureler de "Allah tarafından bildirilen emir, vahiy veya deliller" olarak kabul edilen altı bin altı yüz altmış altı ayetten meydana gelmektedir. Sünnet Hz. Muhammed'in Müslümanlar arasında çıkan sorunlara getirdiği çözümler ve kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplardan ibarettir. Fıkıh'ın üçüncü kaynağı olan İcma-ı Ümmet belirli bir dönemde yaşayan din âlimlerinin (fakihlerin) bir konu üzerinde vardıkları müşterek fikirler; dördüncü ve son kaynak olan kıyas ise Kur'an veya Sünnet'te bir sorunun çözümlenmesi için konulmuş olan bir kuralın söz konusu kaynaklarda bulunmayan diğer bir sorunun çözümünde benzetilerek kullanılması uygulamasıdır.

Kur'an-ı Kerim'in Bakara Suresi'nde borçların oluşumu ve tespiti noktasında öngörülen "katib-i adiller" bugünkü manada noterlik işini yürütmekte olup, salahiyetleri özel hukuk borçlarının tespiti yönünde bir işlevle sınırlandırılmış ve bu görevi de çoğunlukla kadılar ile kadı yardımcıları yürütmüştür. Şer'i hukuk pratiğinde serbest savunma, gıyap ve temyiz sistemleri yeterince gelişmemekle birlikte vekâlet akdi ile alım, satım, nikâh ve icara yönelik uygulamalar yaygın olduğundan bugünkü manada avukatlığa benzeyen dava

vekilliği de bu hukuk düzeni içerisinde yer edinebilmiştir. Vekillik işi “arzuhalçiler” tarafından yerine getirilmiş ve bunların yanında mahkemeye gidemeyen kimseleri temsilen davalara giren dava vekilleri olarak “muhtazirler” ile iş takipçisi “kâğıt kavafilere” bulunmuştur.

Müslümanlığa geçiş ile birlikte din kurallarının yaptırım gücü oluşmuş ve fakat Türk töresinin geçerliliği ortadan kalkmamıştır. Nasıl ki Hazar Türkleri Museviliği kabul ettikleri halde Hahamlık esaslarını benimsememiş ve hukuk işlerini Türk töresi hükümlerine göre düzenlemeye devam etmiş iseler, İslami kuralların geçerli olduğu Osmanlı Devleti’nde de töresel kuralların yaşatılmaya devam ettiği ve “şerri hukuk”un yanında gelenekler, örf-adetler ve kanunnamelerden oluşan “örfi hukuk”un da yürürlükte tutulduğu bilinmektedir.⁹⁸ Osmanlı Devleti’nin ilk ve orta devirlerinde “Tebaa” denen Müslümanlar için kadıların başkanlık ettiği Şeriat mahkemeleri ve “Reaya” denen gayrimüslimler için başkanını kendilerinin seçtiği Cemaat Mahkemeleri mevcut olup, 19. yüzyılda Sultan II. Mahmud’un tüm halkı Tebaa ilan etmesi üzerine bu ayırım ortadan kalkacaktır.

ESKİ TÜRKLERDE ORDU VE ASKERLİK

“Ordu” kelimesine en eski Türk kaynaklarında bile rastlamak mümkün olup, geçmişte ifade ettiği anlam günümüzdeki karşılığına kıyasla biraz daha farklıdır. Orhun yazıtlarında Türk Hakanı’nın daimi karargâhına verilen isim şeklinde karşımıza çıkan ordu kelimesi Dede Korkut hikâyelerinde de Oğuz hanları ve beylerinin karargâhlarının adı olarak geçmektedir. Eski Türk dilinde silahlı kuvvetlere “Sü” deniyor, “komutan” kelimesi yerine “sübaşı” ya da “ordubaş” kelimeleri kullanılıyor ve klasik Osmanlı döneminden bu yana “asker” ya da “leşker” terimleriyle ifade olunan savaşçılara ise “çeri” adı veriliyordu.

Orta Asya’da başlayan ve tüm anakaraya yayılarak süregelen Türk tarihinin en uzak dönemlerinden itibaren askeri düzenin siyasi

⁹⁸ Hindistan’da kurulan Delhi Türk Sultanlığı’nın Müslüman hükümdarları da İslam hukuku Şeriat’ın yanında “zavabit” denilen, sırf hükümdar iradesinden doğan ve örf-adetleri esas alan devlet kanunları çıkartmışlardı.

düzen ile iç içe geçmesi bu ikisinin birlikte gelişmesini sağlamış ve modern çağa değin bütün Türk devletleri asker kadrolar tarafından kurulup yönetilmişlerdir. Devletin belkemiğini teşkil eden ve genci-yaşlısıyla adeta yürüyen bir ulus görüntüsü veren ordu mukaddes kabul edilmiş, devlet başkanı olan hakan aynı zamanda başkumandan, kurultay üyeleri de aynı zamanda ordu komutanları sayılmış ve devletin siyasi gücü daima ordusunun kudreti ile ölçülmüştür. Sivil mesleklerle askeri mesleklerin birbirinden ayrılmadığı eski Türk toplumunda askerliğe hiçbir zaman özel bir iş gözüyle bakılmamış, Türk dünyasında bugün de yaşayan “her Türk asker doğar” ön kabulünden hareketle bütün insanlar doğuştan birer savaşçı olarak değerlendirilmiştir. Bilhassa erkek evlatlarını küçük yaşta ata binmeye ve avlanmaya alıştıran eski Türkler bu suretle onları iyi birer asker olarak yetiştiriyorlar⁹⁹ ve en zor şartlara karşı dayanıklı hale gelecek şekilde eğitiyorlardı. Kişiyi açlığa, susuzluğa, yorgunluğa, bin farklı türden arazide at sürmeye ve tabii ölüm fikrine alışkın kılan bu zor eğitimden sonra sadece güçlüler ayakta kalıp savaştığı ve savaşlarda da genellikle en güçlüler hayatta kalıp nesillerini devam ettirebildiğinden her yeni neslin kuvveti ve mücadeleye yatkınlığı katlamalı olarak yükseliyordu.

Duvarlar veya kapılarla korunmayan uçsuz bucaksız bozkırların insanı hiç kimseyi vekil etmeden ve başkaca bir güce dayanmaksızın kendi savunmasını kendisi yapmayı çok erken devirlerde öğrenmiş; her zaman silahını kuşanmış halde ve tetikte beklemiş; yürürken veya at üzerinde ilerlerken daima çevresini kolaçan etmeyi, az bir uykuyla yetinmeyi ve en uzaktaki seslere bile dikkat kesilmeyi alışkanlık haline getirmiş; sporu, eğlencesi, avlanma biçimi ve oyunları dahi hep askeri egzersizler niteliğinde olmuştur. Belki de sadece yaşadıkları coğrafyanın vahşi ve acımasız koşulları yüzünden hızlı savaşçılar olmak zorunda kalan Türkler Mete Han, Attila, Kül Tegin, Cengiz, Timur, Babür, Alparslan, Fatih ve Yavuz gibi cengâverlerin

⁹⁹ Hun ve Göktürk çocukları önce koyuna ya da köpeğe, sonra taya, sonra kısırağa ve en son olarak da beygire binmeye alıştı-
rılırlardı. Ayrıca önce sincap, gelincik ve kuşlara, sonra tilki
ve tavşanlara ok atarak atıcılığa alışır ve böylece 9-10 yaşına
geldiklerinde mükemmel birer atlı muharip halini alırlardı.

komutasında Asya ve Avrupa tarihinin gördüğü en büyük zaferlere imzalarını atmış ve askeri yetenekleri sayesinde tüm Avrasya’da iki bin yıldan daha uzun sürecek bir tür tahakküm kurmuşlardır. Bölgede Türkler ya da yabancılar tarafından kurulan bütün devletlerin orduları Türk kökenli kumandanlara teslim edilmiş, yenilmezlik ününü hak ederek kazanan ve askeri başarılarının bir güvencesi de bu şöhretleri olan Orta Asya savaşçıları ise etraflarındaki yerleşik imparatorlukların korkulu rüyası haline gelmişlerdir. Çinliler ardı arkası kesilmeyen saldırılarını önlemek maksadıyla kocaman bir set inşa ettikleri halde onları her dilediklerinde zengin Çin kentlerine sokulmaktan ve yağma¹⁰⁰ yapmaktan alıkoyamamışlardır. Attila ve askerleri Milano’ dan Paris’e ve Berlin’den Roma’ya kadar at koştururken, torunları Osmanlılar da fethedilemez zannedilen Konstantinapolis’i Türk kılarak Orta Çağ’ı kapatacak ve Viyana kapılarına dayanmak suretiyle tüm insanlık tarihinin akışını değiştireceklerdir. İran milli efsanelerinde Türk soyuna mitolojik savaş tanrısı “Afrasyab”ın adı takılmış, Çin kaynaklarında “kurt sürüsünü andıran Türk ordusu karşısında Çin askerinin taydan ve düzeden farksız olduğu” vurgulanmış, Delhi Sultanlığı döneminden kalma yazılı kaynaklarda “Türk’ün karşısında Hindu’nun arslan karşısındaki ceylan gibi görüldüğü”, Arapça metinlerde “yedi veya sekiz bin Türk süvarisinin iki yüz binlik düşman kuvvetlerinden üstün olduğu”, Orta Doğu kaynaklarında “Türk atlılarının kasırğa gibi birdenbire görünüp kuşlar gibi birdenbire uzaklaştıkları”, Yunan-Roma belgelerinde ise “hesapsız sayıda ve mükemmel eğitim görmüş askerlerden müteşekkil Türk ordusunun daha düşman yürüyüşe başladığını bile öğrenmezden evvel muharebe alanına girdiği” ifade edilmiştir. Batı

¹⁰⁰ Eski Türklerdeki yağma sisteminin aşağılık bir iş sayılan hırsızlıkla uzaktan veya yakından ilgisi bulunmayan meşru bir geçim vasıtası olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bozkır göçebe yaşamının günlük ve sıradan bir unsuru olan yağma boylar ve kabilelerin birbirlerinin arazisini basarak mal ve/veya insan (esir) ele geçirmeleri şeklinde yapılıyor, devletleşme ile birlikte ise dışa dönük hale gelerek yabancı kavim ve ülkelere yöneltiliyordu. Kardeş kabileler birbirlerini yağmalamayı bırakıp gözlerini dışarıya çevirdikleri zamanlarda da Çin gibi zengin tarım toplumları birinci yağma hedefi haline geliyordu.

dillerine yerleşen "Türk gibi güçlü", "Türk gibi hızlı", "Türk gibi cesur" tarzındaki deyimlerin yanı sıra Yunanca'da kullanılan ve "çabuk çabuk" anlamında bir ünlem olan "Prin na erthoun oi Tourkoi (Türkler gelmeden önce)" ve İngilizce'de kullanılan "no grass grows where the Turk's horse has trod (Türk'ün atının bastığı yerde ot bitmez)" gibi kalıplar ile yine İngilizce'de "yakıp yıkıcı, yağmacı" manasına gelen ve Türkçe'deki "ordu" kelimesinden köken alan "hord" (İspanyolca'da "horda" ve İtalya'da "orda") sözcüğü de Türk kavramının askeri çağrışımlarının nerelere dek uzandığını gösteren etimolojik ve imagolojik verilerdendir.¹⁰¹ Kutsal Roma İmparatoru I. Ferdinand'ın Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği elçi Ogier Ghislain de Busbecq ise Batı medeniyetinin başındaki en büyük bela olarak gördüğü Türk tehlikesini şu sözlerle tanımlamaktadır:

"Bizce tamamen bilinen, zafer prensiplerinden mahrum, topraklarımıza hücum eden alelade bir düşman olsaydı, kuvvetlerimiz de ona denk bulunsaydı, vaktiyle düşmana bu şartlar altında göğüs germese idik, belki bize korkak diyebilirlerdi. Fakat bu düşman Tanrı'nın gazabı sonucunda bize karşı gönderilmiş bir bela ise, eski zamanlarda Attila, büyükbabalarımız zamanında Timur, şimdi de Osmanlı tufanları gibi... Böyle müthiş akınlara karşı hiçbir şey set oluşturamaz! Onların yürüyüşleri, ilerleyişleri karşısında her şey yıkılır. Böyle bir düşmana karşı küçük ve alelacele toplanmış bir orduyla harbe tutuşmak, onların üzerine atlamak, asla cesurluk değil, olsa olsa çılgınlıktır."

Türk tarihinde ilk düzenli ordu kurma faaliyeti Hun hükümdarı Mete Han devrinde gerçekleştirilmiş olup, Mete Han'ın onlu

¹⁰¹ Vatikan tarafından yüzyıllarca düzenlenmeye devam eden "Türklerle karşı ayinler (missa contra turcas)" ile Avusturya İmparatorluğu zamanında her gün insanları tövbeye çağırarak için çalınan "Türk çanları (turckengloken)" da aynı doğrultudaki çarpıcı örneklerdendir.

sistemde kurduğu ordusu sonradan bütün Türk ordularına ve onların tesiri altında kalan diğer halklara da model olmuştur.¹⁰² Eski Türk ordularında en büyük askeri birlikler on bin kişilik kuvvetlerdi ki, bu birliklere Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlar tarafından “tümen” adı verilmişti. Tümenler de başlarına “binbaşı”, “yüzbaşı”, “ellibaşı” ve “onbaşı” gibi rütbelere taşıyan ayrı ayrı kumandanların tayin edilmiş olduğu binlik, yüzlük, ellilik ve onluk alt birliklere ayrılıyor, böylece mükemmel bir askeri disiplin sağlanabiliyor ve ordu güçlerinin tümünü emir komuta zincirinin en üstündeki başkomutana bağlamak mümkün olabiliyordu. Teşkilat tarzı ve disiplini esas alan bozkır orduları birçok reis yerine tek bir hakan tarafından idare edilmeleri, akrabaların sıkı hiyerarşisi ile iyi örgütlenmiş olmaları ve düşman kuvvetlerinin birbirleriyle anlaşmasına fırsat tanımayan iç hat stratejileri sayesinde kendilerinden çok daha kalabalık olan orduları kolayca alt edebiliyorlardı.¹⁰³

Bilindiği üzere “ordu-millet” olarak nitelenen Türklerin eski dönemden beri süregelen milli geleneklerinde meşhur “at-avrat-pusat” üçlü değerlendirmesi vardır. Avrat Türk erkeğinin hem eşit hayat arkadaşı ve hem de namus sembolü olup, at ve pusat ise atalarımızın vazgeçilmez parçalarıydı. Türk erkeklerinin en çok kıymet verdikleri şeylerin başında atları ve hususi silahları geliyor, hatta öldükleri zaman da çoğu kez bunlarla birlikte gömülüyorlardı. Daha önce hiç at görmemiş olan milletlerin at üzerinde ilerleyen Türklerle karşılaştıklarında onları tanrılardan zannedip insan yüzlü ve dört

¹⁰² Mete Han’ın tahta çıkış tarihi olan M.Ö. 209 yılının Türk Kara Kuvvetleri’nin kuruluş tarihi kabul edilmesi bu sebeptendir.

¹⁰³ Çok kalabalık olmayan ordularla büyük orduların alt edilmesi hususunda birkaç on bin kişilik birliklerle üç yüz yirmi bin kişilik dev Çin ordusunu imha eden Hunları, otuz bin kişilik bir orduyla iki yüz elli bin askerden oluşan Bizans ordusunu ezip geçen Selçuklular, çoğu Türklerden meydana gelen ve sayıca fazla büyük olmayan kuvvetleriyle dünyanın üçte birini fetheden Cengizlileri, on üç bin kişi ile yüz bin asker ve bin filden oluşan Hint ordusunu yok eden Babürleri ya da sadece bin beş yüz kayıp verdikleri savaşta tam yirmi bin Macar askerini öldüren Osmanlıları örnek olarak göstermek mümkündür.

ayaklı varlıklar olarak tasvir ettikleri bilinmektedir. İskit ve Hun atlı savaşçılarıyla ilk defa karşılaştıkları zaman Yunanlılar at ile binicisinin tek bir varlık olduğuna inanmış, yarı insan-yarı at görünümlü yaratık efsaneleri Sentor ve Satir de bu inançtan doğan Yunan imgelemi olmuşlardır.

Eski Türk ordusunda az sayıda piyade birliği de bulunmakla birlikte, ordunun temelini eski Türklerin "erat (er-at)" dedikleri süvariler, yani atlı savaşçılar oluşturmuyordu. Büyük çoğunluğu okçu süvarilerden kurulu olan Türk savaş birlikleri at dolayısıyla sağlanan sürat sayesinde ağır hareketli ve sıkı saflar halinde kitle muharebesi yapan yabancı ordular karşısında üstünlük kazanıyorlardı. Türkler atın üzerinde kısa süreliğine uyuyabilir, eyerin altına veya eyere bağlı çanta ve çıkınlara sakladıkları et konservesini yiyip atın ensesinde açtıkları küçük delikten kan içerek açlıklarını ve susuzluklarını giderebilir, böylece de hiç durmadan yol alabilirlerdi. Atın üzerinden inmeden tuvalet ihtiyaçlarını giderebilir, sohbet edebilir, alışveriş yapabilir ve savaş alanına beklenenden çok daha erken çıkarak düşmanlarını şaşırtırlardı. Roma, Rus ve Süryani kaynaklarında "atın Türkleri salt sırtında taşımadığı, Türklerin adeta at sırtında yaşadıkları" yolundaki yorumlar ile eski Arap şiirlerinde geçen "atın üstündeki ya Türk'tür ya da yüküdür" şeklindeki sitayişler bu gerçekten kaynaklandığı gibi, Kaşgarlı Mahmud'un anıtsal eseri Divanü Lügat'it-Türk'te "kuş kanadıyla, Türk atıyla" diye zikredilen atasözü de Türk için atın kanadın kuş için olduğu kadar vazgeçilmez ve tamamlayıcı bir öge konumunda bulunduğuna işaret etmektedir. 8 ve 9. yüzyılların ünlü Arap tarihçisi El-Cahız ise "Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri" adlı eserinde Türk-harp-at ilişkisini şu övücü ifadelerle anlatır:

"Savaş sanatı Türk'e bilgi, tecrübe, siyaset ve sair yüksek vasıflar kazandırmıştır. Türk daima sözünde durur ve hile bilmez. Türk Hakanı hileyi sadece savaşta yaptıklarını üzülererek belirtir ve ikiyüzlü olanları daima en kötü insan sayar. (...) Arap ordularını Türkler kadar titreten başka bir millet yoktur. Türkler daima soylarıyla ıftihar ederler, vatanlarına ve dillerine çok bağlıdırlar. Düşmanlar esir alınca onlara iyilik göstererek ve ikram-

larda bulunarak âlicenaplık sergilerler. (...) Harici'nin atı Türk'ün atı kadar dayanıklı değildir ve olamaz. Türk atını gölgelendirmez ve soğuktan korumaz, zira hayvanı buna muhtaç değildir. Türk bir baytardan daha usta, atını istediği gibi terbiye etme bakımından bir seyisten daha başarılıdır. Atını kendisi yetiştirir, tay iken kendisi terbiye eder. Atının adını söylerse atı onu takip eder, koşarsa atı da arkasından koşar. Atına adını o kadar alıştırmıştır ki, beygirin höst, dişi devenin ohh, erkek devenin ıhh, katırın deh, eşeğin çüş sesini, delinin lakabını, çocuğun adını tanıdığı gibi Türk'ün atı da adını tanır. (...) Türk'ün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerin yerde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. Kısraklarının aygırına binen Türk, gaza yapmak, yolculuk etmek ve avlanmak için ya da başka bir maksatla yurdundan çıkarsa kısrağı ve tayları onu takip eder. (...) Türk hem çoban, hem seyis, hem canbaz, hem baytar, hem de süvaridir. Hülâsa bir Türk, başlı başına bir millettir."

Kavimden kavime ya da boydan boya farklı uygulamalara rastlansa da, bütün Türk savaşçılarının donanımları ile muharebe tarzlarında bazı ortak noktalar göze çarpmakta ve İskitlerin ortaya çıktığı dönemden ateşli silahların yaygınlaştığı çağlara gelinceye değin tüm bozkır ordularında rastlanan bu müşterek özellikler onları herhangi bir yerleşik uygarlığın savaşçılarından ayırmaktadır. Bir defa Türk orduları içerisinde ücretli askerliğe kesinlikle tesadüf edilmez, kimse kimseyi zorlamaz ve herkes savaşa isteyerek katılırdı. Savaşlarda taşınan kutsal Türk sancağı bir demet at veya yaban sığın kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin asılı bulunduğu sırk bir bayrak olup, her askeri birliğin kendine has flama ve bayrakları da olur ve bunlar genellikle bozkurt figürleriyle süslenirdi. Eski Türk askerlerinin başlarında birer miğfer bulunur ve bu miğferlere "kur", yani rütbe işareti olarak tüy takılırdı. Bozkırlı savaşçılar genellikle zırh kullanma gereksinimi duymamış ya da ha-

fif zırlı kıyafetleri yeğlemişlerse de, kimi zaman “yarık” adını verdikleri ağır zırhlar giymişlerdir. Süvariler ve atlarına giydirilen yarık örme demir, devri ya da ahşaptan yapılan ve vücudun kol, diz, göğüs ve karın bölgelerinde yoğunlaşan ince plakalarla kaplı bir zırhtı. İskit, Hun ve Göktürk atlı okçuları eski Akdenizli veya eski Çinlinin etekli entarisi yerine çakşır, dar kollu çapan ve pantolon giyer, üzerine kısa kollu bir cüppe alır, ayaklarına çizme geçirir ve başlarına börk takarlardı. Savaş esnasında binilen atların kuyruğunu bağlama âdeti de eski Türklere özgüydü ki¹⁰⁴, Selçuklu ordusunun Malazgirt Ovası’nda içlerinde Kuman, Peçenek ve Bolgar kökenli paralı süvarilerin de bulunduğu Bizans ordularıyla savaşmaya başlamasından hemen önce Alparslan ve askerlerinin atalarından gördükleri şekilde atlarının kuyruğunu kopça yaparcasına bağlayıp¹⁰⁵ yoldaşlarıyla helalleşmeleri üzerine karşı tarafta yer alan Türk birliklerinin gelenlerin kendi soydaşları olduğunu anladıkları ve coşkuyla saf değiştirdikleri bilinmektedir.

Eski Türklerin savaş öncesi hazırlıkları da yerleşik uygarlıklarda görülene hiç benzemezdi. Hazırlıklar büyük bir gizlilikle yapılmaz ve belki de bu yüzden hasımların dikkat ve merakını celbetmezdi. Özellikle arazinin tarınması işine büyük ehemmiyet verilir, düşmanın geçeceği yollara ve savaşılacak mekâna günler öncesinden hâkim olunurdu. Buraların tarlaları, meyve bahçeleri ve su kuyuları hızla tahrip edilir veya tahribe hazır hale getirilir, dar geçitler ise pusular ve tuzaklarla doldurulurdu. Çarpışmanın hemen evvelinde ise önceden yapılan hazırlıkların verdiği özgüven ile gayet rahat davranılır, sanki savaşa hiç niyetli değilmişcesine düşmana sık sık barış teklifleri götürülür ve bu yolla rehavete düşürülen düşman

¹⁰⁴ Hunları temsil eden Ho-Chü-P’ing dikilitaşında, Çinli ressam Han-Kan tarafından yapılmış bir Hun portresinde ve eski Kırgız Türklerini simgeleyen muhtelif duvar resimlerinde kuyrukları bağlanmış at figürlerine rastlandığı gibi, Harzemşahlar zamanında kaleme alınan Türkçe sözlüklerde de “*tügdi atnın kuyrugın (at kuyruğu bağlama)*” şeklinde deyimlere yer verilmekte idi.

¹⁰⁵ Kimi zaman da “dullama” denilen yöntemle atların kuyrukları kesilerek karşı tarafa ölmeye hazır olunduğu ve o savaş meydanına ölene kadar dövüşmek için çıkıldığı gösterilirdi.

korkunç şekilde ezilirdi. Savaşın ardından Türk şehitlerinin düşman elinde bırakılmamasına özen gösterilir ve cesetleri alıp getirebilenlere ölenlerin malları verilirdi.

Türkler savaş alanında düz bir sıraya girmez, diğer deyişle saf tutmazlardı. Geri dönüşü olmayacak bir şekilde düşman üzerine atılmaz, düşmanlarına bir hilal biçiminde yayılarak yaklaşır ve çarpışmalar ancak kendi lehlerine döndüğü zaman göğüs göğse dövüşe girişirlerdi. Uzunca bir süre savaşmak gerektiği zamanlarda Türk birlikleri başlangıçta aldıkları emri çarpışmanın ve savaş sahasının icaplarına göre icra etmede kendi inisiyatiflerini kullanır ve mütemadiyen dağılıp birleşebilirlerdi. Herhangi bir noktada güçlü bir savunma ile karşılaşılırsa kaçıyor gibi yapıp geri çekilerek düşmanlarını hatalı bir biçimde peşlerinden gelmeye zorlarlar ve hasım kuvvetlerinin önceden pusu kurulan mahalle kadar çekilip çembere alınmasının ardından işe karışan okçu birlikleri de tuzağa düşen düşmanı tamamen eritirdi.¹⁰⁶

Avrupalıların ana strateji kaidelerinin toplanma, yavaş ve az yürüme ve uygun yerde durup bekleme olduğu İslami devirde de Türkler çabuk toplanma, mümkün olabilen hızla ilerleme ve düşmanı hemen yakalayıp yok etme fikri üzerine kurulmuş bir strateji izlemişlerdir. Örneğin Osmanlı ordusunun savaş sırasındaki düzeni tıpkı klasik Türk tertiplenmesinde olduğu gibi merkez kuvvet, sağ ve sol kanatlar, yedek kuvvetler ve geri hizmet birlikleri (yayalar, müsellemler, canbazlar, tatarlar, vs.) olmak üzere beş kısımdan oluşuyor, ön tarafta hilal şeklinde bir miktar açıklık bırakılıyor, hilalin iki ucunda tımarlı sipahiler konuşlanıyor, tamamı Türklerden meydana gelen tımarlı süvari ve yaya unsuru olan Azaplardan kurulu merkezi kuvvetler ilk düşman hücumunu karşıladıktan sonra ya sağa ve sola açılarak ya da geri çekilerek topçu ateşine imkân tanıyorlar, çok üstün olan Türk toplarıyla yıpratılan düşmanlar ekseriyetle yenicilerinin teşkil ettiği büyük Türk yedek kuvvetlerini yok sanarak Türk saflarına daldığında merkezde bulunan Padişah'ın ve-

¹⁰⁶ Bazı harpler esnasında da birlikler yanlara kaydırılır ve sonra kaçır gibi yaptırılıp biranda geriye döndürülürlerdi ki, bu durumda düşman kuvvetleri ayrı ayrı cephelerde vuruşmak mecburiyetinde kalırdı.

ya Serdar-ı Ekrem'in emriyle ihtiyat birlikleri işe karışıyor, yedek birliklerin müdahalesiyle de ordu iki kanadı kısıkaç gibi kapatarak düşmanı imha ediyordu. Eski Türklerin kurt sürülerinin avlanma stratejisinden esinlenerek geliştirdikleri ve "Kurt Kapanı" dedikleri, tarihsel literatüre ise "Turan Taktiği" olarak geçen bu akıcı savaş tarzı ilk bakışta darmadağın ve telaşlı bir orduya işaret ediyor gibi görünse de, aslında herkesin neyi ne zaman yapacağını iyi bilip yardımlaştığı bir yapı arz ediyor ve Türk ordularının en büyük kozunu oluştuyordu.¹⁰⁷

Kullandıkları özel silahlar ve araçlar da kadim Türklerin düşmanları karşısındaki başarılarında oldukça etkin rol oynamıştır. Ordunun silah ve teçhizatını bir merkezde yapan ve silah atölyeleri Tıyanşan bölgesinde bulunan Türkler dünyaya damgalarını vurdukları yüzyıllarda devrin en mükemmel silahlarını kendileri icat edip onları büyük bir maharetle kullanırlar, öteki milletler bu silahların benzerlerini yapmaya çalışırken de daha yeni ve daha kahredicilerini çoktan icat etmiş olurlardı.¹⁰⁸ Nitekim Bizanslı yazar Prikopios da "yerin sırtında insanlar yaşamaya başladığından beri ne Yunanlıların, ne de İranlıların kafasından Türklerin kullandığı silahların çıkmadığını" hakkaniyetle belirtmektedir. Hunların savaş boruları, ısıklık çalarak ya da vızıldayarak ilerleyen okları, tekerlekli harp arabaları, çengelli temrenleri, demirden süngü, topuz ve kalkanları, Göktürklerin hem geniş yanılla ve hem de ucuyla kullanılabilen eğik uçlu hançerleri ve kementleri ile Kumanların neft atan yangın mermili

¹⁰⁷ Hunlar, Avarlar, Göktürkler, Uygurlar, Bolgarlar ve nice Türk kavimlerinin uygulamış olduğu bu milli savaş taktiğine Malazgirt, Varna, Niğbolu, Mohaç ve Sakarya gibi daha yakın zamanlarda yapılan birçok ünlü meydan muharebesinde de başvurulmuştur.

¹⁰⁸ Türk topluluklarında titizlikle korunan askeri karakter ve büyük ölçüde ordu-millet sistematizasyonuna dayanan siyasi/sosyal/iktisadi yapılanma biçimi savaş alet ve silahlarının icat ve imalatı yanında yaygın bir sanayinin mevcudiyetini de zorunlu kılıyor; her an muharebe edebilecek durumda bekleyen kalabalık orduların giydirilmesi, donatılması, beslenmesi ve ikmal işlerinin düzenlenmesi için pek çok alanda seri bir üretime ihtiyaç duyuluyordu.

mancınıkları düşman ordularını korku ve dehşete sevk eden milli silahlar ve savaş araçlarının bazılarıdır. Asya tipi denilen bileşik kavisli yaylar kullanan eski Türkler atın üzerinden her yöne kement fırlatmasını ve isabetli ok atmasını da biliyorlardı. Düz, yivli veya çengelli ok uçları kullanan Türk askerleri uzun mesafeden düşmanlarını ok yağmuruna tutabilir, karşı durulduğunda dağılıp tekrar birleşebilir ve bu manevralar sırasında da atlarını bedenlerinin bir parçasıymışçasına beceriyle kullanabilirlerdi. Türk çerileri yakın muharebede ise kargı, mızrak, süngü, kement, kalkan ve kılıç kullanıyorlar, omuzlarında mızrak ve ellerinde yay bulunduğu halde çift silahla saldırıya geçebiliyorlardı. Avar ve Bolgar Türkleri boğaz boğaza dövüşmek için kılıçlarını koltuk altlarına kıştırarak saldırıyor ve bu sırada düşmanı hareketsiz bırakmak için ağ atıyorlardı. Ağır süvariler İskitlerde mızrakla, Hunlarda ise bozkurt başlı, iki ağzı keskin ve kısa kılıçlar ile kuşanmışlardı. Peçeneklerin ordugâhlarında bulunan öküz derisi ile örtülü arabalar ailelerin taşınmasına yaradığı gibi, savaş esnasında da birbirlerine bağlanıp önlerine hendek kazılarak ani hücumlara karşı koruma sağlıyorlardı. Savaşlarda hayvan olarak muhakkak at¹⁰⁹ ve nadiren deve kullanılırken, tam birer bozkır ili sayamayacağımız Hindistan Türk devletlerinin (Kuşanlar, Akhunlar, Gazneliler, Timurlular, Babürler, Delhi Sultanlığı, vs.) ordularında at ve develerin yanı sıra özel eğitilmiş Asya fillerinden de birer savaş aracı olarak yararlanılacaktı.

Türklerin eskiden beri uygulayageldikleri fetih stratejisi ise keşif seferleri ve yıpratma savaşları olmak üzere iki esasa dayanıyordu. Ele geçirilmesi planlanan ülkelerin önceden küçük müfrezelerle gözden geçirilmesi ilk şart olup, akıncılar vasıtasıyla düzenlenen bu keşif seferleri bazen yıllarca sürerdi. Olumlu sonuç alınan keşifler-

¹⁰⁹ Eski Türk ordularında kullanılan atlara renklerine göre bir düzen verilir ve muharebe alanının doğusunda konuşlanan süvariler gri/gök/baklakırı (doğu yönünün rengi), batıdakiler beyaz/ak/kır (batı yönünün rengi), kuzeydekiler siyah/kara/yağыз (kuzey yönünün rengi), güneydekiler de genellikle sarı/kızıl/kula (güney yönünün rengi) atlara binerlerdi. Savaş meydanlarında açık hedef haline gelmemek için doru ve yağız atlara binen Türk hakanları ise çok sevdikleri kır atlarını ancak resmigeçit ve törenler sırasında kullanabilirlerdi.

den sonra ise yıpratma harekâtına geçilir, öncü müfrezelerden biraz daha kalabalık ve seri kuvvetlerce düşmanın yığınak merkezlerine, mühim yol kavşaklarına, yiyecek ve malzeme depolarına yöneltlen saldırılar düşman iyice takatsiz düşürülünceye kadar devam ettirilirdi. Yıpratma ve yıldırma hareketinin bir ayağını da psikolojik saldırı teşkil ediyor, hedef ülkede “çaşıt” denen casuslar aracılığıyla Türklere ilişkin korkunç ve abartılı rivayetlerin ağızdan ağza yayılması sağlanıyordu. Şartlar iyice olgunlaştıktan sonra önceden yaklaşılmış kalabalık ordularla taarruza geçilerek düşman birlikleri bozguna uğrattılıyor, aylardır bu saldırının korkusuyla yaşayan yerleşik halklar ise herhangi direniş göstermiyorlardı. Etkilerini sınırlandıran savunmadaki bir kale, denizden gelen veya denizin ötesinde bulunan düşmanlar ve kendilerini zorlayan bazı düşman piyadelerine karşı çözüm geliştirmede de başarılı olan Türkler sadece kendi icatları olan silahlar ve savaş yöntemleriyle yetinmeyecek ve karşıdan gördükleri yeni taktiklere hemen vakıf olup bunları tatbika geçirecek kadar da akıllı idiler.

Uzun seferler sırasında türlü güçlülere ve değişik iklim şartlarına kolayca göğüs gerebilmesi zamanımız araştırmacılarını bile hayrette bırakan Türk ordusu sağlamlığı, kudreti ve silahlarının üstünlüğü dolayısıyla yabancılar tarafından taklit edilen ilk bozkır müessesesi olacak; Çinliler, Moğollar, Persler, Makedonlar, Yunanlılar, Romalılar, Cermenler, Slavlar ve eski çağın diğer devlet ve kavimleri ata binmeyi, eyer, üzengi, dişindirik, dizgin ve nal gibi koşum araçlarını, asker çıkını, konservesi ve mataralarını, alplık/şövalyelik ve okçu süvariliği, vızıldayan okları, harp arabalarını, şahî toplanı, onlu ordu sistemini, hilal savaş taktiğini ve askerlik sanatı ile alakalı daha pek çok temel unsuru Türklerden görüp öğreneceklerdir.

ESKİ TÜRKLERDE SPOR VE OYUN

Fertlerini bir askerlik havası içerisinde yetiştiren bozkır Türk halkına sürekli başarılar sağlayan başlıca hususlardan biri insan vücudunun belirli amaçlar için eğitilmesi düşüncesine dayanan ve aynı zamanda savaş hazırlığı vasfında olan daimi spor hareketleridir. Yırtıcı kuşlar ve köpekler eşliğinde avlanma, at yarışırma ve yay ge-

rip ok atma gibi yüksek efor gerektiren oyunlar kadını ve erkeğiyle tüm bozkır cemiyeti için sıradan birer meşgale olmakla beraber, bilek güreşi, halter, halat çekme, kılıç, matrak, çevgen ve gülle atma da askeri gücü ve mücadele azmini keskinleştiren geleneksel Türk idman-sporlarından. Eski Türklerin mart, nisan ve mayıs aylarında ilk gök gürlemesi ile başlayan sazlı, türkölü, eğlenceli bahar bayramlarında da at yarışı, koşu yarışı, deve güreşi ve süreklilik avı gibi çeşitli spor müsabakaları organize ettikleri ve bilhassa binlerce vahşi ve zararlı hayvanın telef edilmesi ile sonuçlanan süreklilik avlarının gerçek bir savaş manevrası mahiyeti taşıdığı bilinmektedir. Çin kaynaklarına göre M.Ö. 62 yılında Hun imparatorunun idaresinde tertiplenen böyle bir süreklilik avına tam yüz bin süvari katılmış, üç yüz elli kilometrelik bir çevre kuşatılmış ve yüzlerce yırtıcı hayvan avlanmıştı.

Bugün bütün Türk dünyasında kuşak güreşi, aba güreşi, şalvar güreşi, karakucak güreşi, çayır güreşi, yağlı güreş gibi ardışıklı isimler altında yapılmaya devam eden ve ata sporu olarak bilinen geleneksel güreş sporu da eski Türklerle özgü egzersiz çeşitlerinden. Ön-Türk kültür sitelerinde yapılan kazılarda üzerine güreşçi figürleri işlenmiş süs eşyalarına tesadüf edildiği gibi, bir İskit kurganından çıkartılan kemik avadanlığın üzerinde de günümüz pehlivanlarının giymekte olduğu kısbeti tasvir eden resimler bulunmuştur. Çin kaynaklarında Hunlar ve Göktürklerin en yaygın mücadele sporu olduğu bildirilen güreş düğünlerde, ünlü kişilerin cenaze törenlerinde, ölüm yıldönümlerinde ve bayramlarda at ve koşu yarışlarının yanında çok önemli bir yer tutmuş, Dede Korkut hikâyelerine göre eski Oğuz Türkleri de bu sporun her türlüüne ilgi duymuşlardı.

Günümüzde Türkiye ve Orta Asya'nın birçok yerlerinde oynanmaya devam eden atlı cirit oyunu da eski Türklerin çok sevdiği sportif oyunlardan biri idi. Ayrıca Tibet bölgesinde bulunan kaya üstü freskler eski Türklerin boyu bir buçuk metre uzunluğundaki sivri uçlu ve taze servi ağacından yapılma mızraklar, oklar ya da değneklerle belirli bir hedefi delme alıştırmaları yaptıklarını göstermektedir. Anadolu ve Türkistan'da hala oynanan "gökbörü" ya da "oğlak oyunu" ise eski Türklerin en meşhur milli oyunlarının başında gelmektedir. Cirit gibi atlı bir spor olan gökbörü başı ve ayakları ke-

sildikten sonra saman ile doldurulup dikilen ve suda bekletilerek ağırlaştırılan bir oğlak ölüsünü eyeri ile bacakları arasına sıkıştıran ve dörtnala koşan bir atının belirli bir alan içerisinde kendini kovalayan atlılara yakalanmadan bir turu tamamlamaya çalışması şeklinde oynanıyor; aynı oyunun evlilik törenlerinde kesilmiş hayvanın gelin tarafından kaçırılması ve damadın gelini kovalaması şeklinde oynanan formatına ise “kızbörü” deniyordu.

Tarihi kaynaklara bakılırsa Türklerden çıkıp dünyaya yayılan bir diğer spor dalı kayakçılık olmuştur. M.Ö. 500'lü yıllara ait bir di-zi Çin kaydına göre Yenisey ve Amur bölgelerinde oturan Türk ka-bileleri ayaklarına on beş santimetre genişliğinde ve yüz altmış san-timetre uzunluğunda patenler takmak suretiyle kar ve buz üzerinde kolaylıkla yol alabiliyor, kemikten veya tahtadan imal ettikleri bu patenler sayesinde yılın en soğuk günlerinde bile samur ve sincap gibi hayvanları rahatça avlayabiliyor ve hatta ayaklarındaki kayak-ları gören komşuları tarafından da “tahta bacaklı insanlar” olarak ta-nımlanıyorlardı.

Erken çağlardan itibaren özellikle topla yapılan çeşitli sporla-rın Türkler arasında yaygın olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri olan çöğen oyunu geniş ve düz bir meydana dörder veya altışar ki-şilik iki ekip halinde ve at üzerinde oynanır, takımlar hakemin saha ortasına bıraktığı topu çöğen adı verilen eğri uçlu, çengelli ve uzun saplı bir değnek yardımıyla ve yarım saatlik bir zaman dilimi içe-risinde muayyen hedeflere isabet ettirmeye çalışırlardı. İranlıların “çevkan” ve Bizanslıların “çukanyan” adlarıyla oynadıkları bu Türk oyununun bugün adına Tibetçe’de top anlamına gelen “Pulu” keli-mesinden hareketle “Polo” denmiş olan ünlü atlı hokey oyununun ilk şekli olduğu sanılmaktadır.

Eski Türklerle has toplu sporlardan bir diğeri “tomak” adıyla bilinirdi. Tomak içi kar keçesi ile sıkıca doldurulmuş, dolu olan tara-fı yassı ve kamçı biçiminde örülmüş bir uzantısı ile tutma yeri bulu-nan saplı bir aletin ismi olup, oyun bir ipin ucuna takılmış meşin bir topla oynanıyor ve taraflar tomakları ile birbirlerine saldırıp topu ra-kiplerinin sırtına vurmaya çalışıyorlardı. Kadim Orta Asya Türkleri

arasında oynanan toplu oyunların en yaygın ve meşhur olanı ise "tepük", yani "ayak topu" ismini taşımaktaydı. Genellikle bayram festivallerinde ve delikanlılar ile genç kızlar tarafından oynanan tepük Divanü Lügat'it-Türk'ten öğrendiğimize göre "eritilerek oval kalıplara dökülen kurşunun keçi kılı, keçe veya başka bir şey ile sarılması yoluyla elde edilen büyükçe bir topla ve ayakla teperek" oynanıyordu. Bu doğrultudaki Çin kroniklerinden de anlaşıldığı üzere futbolu icat ettiği zannedilen Avrupalılardan tam bin beş yıl evvel Hunlar, bin yıl evvel Göktürkler ve yedi yüz yıl evvel Uygurlar söz konusu sporu biliyorlardı. Dahası Türklerin İslamlıktan sonra da tepük ve onun türevlerini oynamaya devam ettikleri, Avrupalıların ise Memluk veya Osmanlı Türklerinden gördükleri bu oyunu "football (ayak topu; tepük)" adı altında tüm dünyaya tanıttıkları iddia edilmektedir.

Eski Türklerin sadece beden gücüne dayalı sporları değil, çeşitli zekâ ve strateji oyunları da hep savaş hazırlığı niteliğinde olmuştur. Arkeolojik bulgular ve çeşitli seyahatnamelerin İskit, Hun ve Göktürk devirlerinden itibaren Türk obalarında özellikle seferlerin durduğu mevsimlerde yoğun biçimde oynandıklarını tespit ettiği üç taş, dokuz taş, on iki taş, aşık, kös, satıra, kuşta ve mangala gibi milli oyunların askeri, stratejik ve diplomatik düşünme yeteneğini geliştiren birer zeka yarışı mahiyeti taşıdıkları bilinmektedir. Aritmetik bilen eski Türkler arasında belirli sayı aralıkları bırakılarak verilen sayı dizileri ve bilmeceler de yaygındı. Her ne yöne toplanırsa toplan-sın aynı sayıyı veren ve tamamen Türk icadı olan bu sayısal bilmece oyunları bugün "sihirli yüzükler" denen ve iç içe geçmiş halkalardan oluşan bulmaca çeşitlerine kaynaklık etmiştir. Bazı araştırmacılara göre ünlü iskambil oyunu "briç" de yine Türkler tarafından geliştirilmiş olup, briğin Osmanlı dönemi Türkiye'sinde yaygın olarak oynandığı ve İstanbul'da bu oyunu tanıma fırsatı bulan bir İngiliz turistin oyuna yoğun olarak oynandığı Galata Köprüsü'nden esinlenerek "bridge (köprü)" adını taktığı söylenmektedir.¹¹⁰

¹¹⁰ Söz konusu oyunun Türk kökenli olduğuna ilişkin bir diğer iddia ise "briç" kelimesinin Türkçe "bir-üç" ifadesinden bo-

Eski bozkır Türklerinin dini bir cemaatten ziyade siyasal karakterde bir topluluk olarak örgütlendikleri ve bu sebeple de Türk sosyal düzeni içerisinde din adamlarının -yerleşik kültürlerde ya da orman ve çöl kavimlerinde görülenin tersine- büyük bir rol ve misyonunun bulunmadığı bilinmektedir. Ondandır ki dünya tarihinin en fazla din değiştiren ve en çok dini deneyip tanıyan milletlerinden birisi olmuşlar; Türk milletinden başka hiçbir milletin bünyesinde hem Gök Tanrı, hem Budist, hem Müslüman, hem Hristiyan ve hem de Musevi gruplar birarada bulunmamıştır. Din sahasındaki özgürlüğün önemini dünya milletlerinin hepsinden evvel kavradıkları için de tarihlerinin hiçbir devrinde bir dini devlet dini ilan ederek herkesi bu dine bağlanmaya mecbur tutmamış, daima yobazlıktan uzak durmuş ve çoğunluğun din ya da mezhebine mensup olmayan tebaaya tüm hak ve özgürlüklerini teslim etmişlerdir. Örneğin Cengiz Han yasalarının birinci maddesi “hiçbirini diğerine tercih etmeksizin bütün dinlere hürmeti” emretmiş, Cengiz’in mirasçılığına soyunan Timur Han’ın ordusunda yanlarında putlarını taşıyan pagan askerler ve ikonlarını çadırlarının kapısına asmakta özgür olan Hristiyanlar bulunmuş, Göktürk ve Uygur iktidarları zamanında ise Gök Tanrı, Şamanist, Budist, Manihaist, Zerdüşt veya Hristiyan diye ayırım yapılmaksızın tüm cemaatlere ibadet ve ayin serbestisi getirilmiştir.¹¹¹ Âlicenap Selçuklu ve Osmanlıların kendilerine

zulma olduğu varsayımına dayanmaktadır. Buna göre “bir-üç” tabiri ile oyun sırasında üç elin kapalı ve bir elin açık oluşu ifade ediliyordu.

¹¹¹ Özellikle Uygur ülkesinde Manihaizm, Budizm, Hristiyanlık ve Gök Tanrı dinine bağlı insanlar yan yana yaşıyorlar, Yahudi, Müslüman ve Zerdüşt tüccarlar sokak ve meydanlardan serbestçe vaaz ederek ve mallarını satabilmek için pazarlık yaparak geçiyorlardı. Kaçınılmaz olarak kuşkuçuluk ve rölativizm tohumlarını taşıyan bu hoşgörü ve ekümenikliğin aşırı tutuculuğa yeğlenen idealler olması karşısında hayran kalınması gerekir ki, tüm insanlık tarihinde Uygurlarınkiyle karşılaştırılabilecek –başka bazı Türk toplumları ile onlarla yakınlı-

mağlup olmuş milletlere dini ve milli varlıklarını koruma imkânı vermiş ve onlara gerek sosyal, gerekse dini alanda özerklik tanımış oldukları da herkesin malumudur.¹¹²

Türklerin en eski dini yaygın olarak zannedildiği gibi Şamanizm değil, Türkologların genellikle "Tengricilik" veya "Tengriizm" dedikleri Gök Tanrı inancıdır. Şamanizm bir dinden ziyade bazı eski Asya inanışlarının ortak adı veya genel çerçevesi olup, Tanrı ve ölüm sonrası yaşam gibi kavramlara yer vermeyen, doğa mistiği ve doğa ruhlarına dayalı hümanist bir öğeti ve temel prensibi ruhları, perileri ve cinleri kumanda etmek olan bir tür sihir ya da büyü sistemidir. İlk çağlardan itibaren Tunguzlar ile Mançuların ortak ataları arasında yaygınlaşmış bulunan ve sonraları bazı Türk boylarının düşünce dünyasına da sirayet edecek olan bu sistemin Türk milli inanç sisteminin merkezinde yer alan Gök Tanrı dininden tamamen farklı ve ondan çok daha geri bir aşamada olduğu bilinmektedir. Erken devirlerde Türklerden başka hiçbir kavimle iştiraki bulunmayan, diğer anlatımla Türkler için tipik ve ayırt edici olan Gök Tanrı dini ise tıpkı yuğ törenleri, savaşta at kuyruğu bağlama geleneği, bozkurt simgesi, kırmızı içkisi, Orhun harfleri ya da Türk dili gibi Türklerle mahsus etnokültürel belirtkelerden biri idi.

Eski Türklerin bazı sembollere ve birtakım tabiat unsurlarına utuluk atfetmiş olmaları putçuluğa yorulmuşsa da, aslında bunlardan üstün olan yüce bir Tanrının varlığına inanılırdı. Nasıl ki semavi dinlerde bir olan Allah'ın yanı sıra meleklerle, peygamberlere, kitaplara ve azizlere de iman ediliyor ve fakat bu durum onların tek Tanrılı dinler oldukları gerçeğini değiştirmiyor ise, eski Türklerin bir olan Gök Tanrı'nın yanı sıra bazı doğa güçlerine ve ata ruhlarına kutşiyet izafe etmiş olmaları da inandıkları dinin tek tanrılı bir din

ğı bilinen bazı Moğol toplumları dışında- tek bir örnek dahi yoktur.

¹¹² Günümüzde nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan tam kırk beş devletten sadece on bir tanesi anayasal laiklik ilkesini benimsemiş olduğu halde hâlihazırdaki yedi bağımsız Türk cumhuriyetinin laik/seküler sistemlerle yönetilişi de Türklerin din ile devlet işlerini birbirinden ayırmak ve tüm inanç gruplarına eşit mesafede durabilmek konusundaki becerilerinin tarihten gelen bir karakteristikleri olduğunu düşündürmektedir.

olduğu keyfiyetini gölgelememektedir. Tanrıyı tek, üstün ve yüce kuvvet olarak bilmek, tüm kâinatı onun yarattığı varlıklar olarak görmek, ruhun, ahiretin, cennet ve cehennemın varlığına inanmak gibi hemen tüm tek tanrılı dinlerde rastlanan ana özellikler eski Türk inanışının da temellerini oluşturmuştur. Gök Tanrı diğer kavimlerin semavi ilahlarında görülen ortak özelliklere uygun olarak soyut ve aşkın, eşi ve benzeri olmayan, insanlara yol gösteren, onların yaşamlarına hükmeden, cezalandıran ve mükâfatlandıran, ezeli ve ebedi bir varlıktır. Göktürk yazıtlarında ifade edildiği üzere şafak söktüren, bitkileri bitiren, atları çoğaltan, kağanlara kut ve güç bahşeden, istediğine can veren, istediğinden can alan, ömürleri uzatabilen ve kısaltabilen sadece Ulu Tanrı'dır.

6. yüzyıl yazarlarından Menander "Türklerin her ne kadar toprağa, suya ve ateşe saygı gösteriyorlarsa da, evrenin yaratıcısı tek Tanrıya inandıklarını" ifade etmektedir. Avar Kağanı'nın Bizans İmparatoru ile yaptığı bir antlaşma esnasında "her şeyin sahibi tek Gök Tanrı" adına yemin ettiği ve Türk-Moğol imparatoru Cengiz Han'ın her savaştan önce "Ebedi Tanrı'nın gücü ile" şeklinde naralar attığı bildirildiği gibi, eski Oğuzların bir haksızlığa uğradıklarını sezdikleri vakit başlarını göğe kaldırarak "bir Tengri" diye haykırdıklarını da Arap gezgin İbn Fadlan'ın notlarından öğrenmekteyiz. Keza Papa ile görüşen Attila "biricik Tanrı'nın bir oğlu olamayacağını" söylemiş ve Hazar Hanı da henüz Museviliğe intisabından evvel görüştüğü bir Bizans elçisine "Hristiyanların Tanrı'nın üç kişiliğine inandıkları halde kendilerinin tek Tanrı'ya iman ettiklerini" açıklamıştı. Zaten Türk mitolojisinin baş figürlerinden olan yırtıcı kuşlar, mavi kurtlar, ışık huzmeleri, göz kamaştırıcı kızlar ya da dolu tanesi gibi gökten inen şeylerin daima Tanrı iradesinin tecelli yolları olarak kullanılmaları ve Türklerin her şeyi hükmü altında tutan semanın yekpareliğinden yola çıkarak Tanrı'yı "Gök" diye tariflemeleri onun maddi gerçeklikten ayrı ve eşsiz bir manevi kudret olduğuna inandıklarını göstermektedir.¹¹³ Bazı eski kaynaklarda geçen ve kimi araş-

¹¹³ Eski Türklerin Tanrı'yı nitelcmek için kullandıkları "Gök" kelimesi (gök-tanrı, gök-türk, gök-kağan, gök-aygır) bir tür yüceltme sıfatı olup, gökyüzünün Tanrı yerine konduğunu göstermemektedir.

tırmacılar tarafından farklı Türk tanrılarının adı olarak yorumlana-
bilen "bayat (kadim)", "açu (babacan)", "umay (anaç)", "idi (sahip)",
"ogan (kadir)", "çalap (mevla)", "bengü (ebed)", "kayra (iyi)" ve "ül-
gen (ulu)" gibi tabirler ise muhtemelen Gök Tanrı'nın sıfatları idiler.

Eski Türklerdeki Tanrı anlayışının öteki tek Tanrılı inançlardan
ayrılan bazı nitelikleri de vardı. Mesela Türk kozmogonisinde Sami
dinlerinde rastlanan "yoktan yaratan Tanrı" inancı yerine "mevcut
maddeye şekil vererek yaratan Tanrı" fikrinin hâkim olduğu görül-
mekte; bilinen en eski Türk destanı olan yaratılış destanında hiçbir
şey yokken sadece Tanrı ile uçsuz bucaksız suyun varolduğu ve yal-
nızlıktan canı sıkılan Tanrı'nın suyun dibinden çıkarttığı bir avuç
toprakla kişiöğlunu yarattığı anlatılmaktadır. Yine Semitik dinlerde
rastlanan vahiy, aracı melek ve peygamber gibi unsurlar da gelenek-
sel Türk inancında mevcut olmayıp, Tanrı'nın karunu kutladığı ve
önderlik vasfıyla donattığı kimseleri tin, us ve beden gücü ile öne çı-
kartıp spontane olarak milletin başına oturtacağına iman edilirdi.
Ayrıca Gök Tanrı'ya kimi zaman "Türk Tanrısı" da deniyor ve Türk
budunu bütün budunlardan üstün yarattığına inanılıyordu ki, bu
durum milli bir din görüntüsü veren Gök Tanrıcılığın bir bakıma
Yahudiliğe benzetilebileceği ve fakat Hristiyanlık ya da İslamiyet
gibi evrensel bir nitelik taşımadığı manasına gelmektedir.

Tabiat güçleri ve ata ruhlarına saygı adı altında toplayabilece-
ğimiz çeşitli kùltler ise geleneksel Türk dininin Gök Tanrı'dan
sonraki en önemli ikinci ögesini meydana getiriyorlardı. Orhun
kitabelerinde sıkça sözü edilen "İduk Yır-sub (kutsal yer-su güçleri)"
konteksti çerçevesinde güneş, ay, ateş, ağaç ve suyun yarı sıra
toprağa ve aynı kategoriye dâhil olmak üzere bir kısım taşlar,
kayalar, yüksek tepeler, derin vadiler, karanlık mağaralar ve dağ
doruklarına mahiyeti kavranamayan gizli güçler atfedilmiş olup,
ayrı ayrı ruhları bulunduğuna inanılan bu doğa nesnelerinin ilahi
varlıklar olarak düşünülmedikleri ve asla Mecusilikteki alt tanrılar
gibi takdis veya tapınma objesi yerine konmadıkları bilinmektedir.
Diğer taraftan tabiatın panteist inançlarda olduğu gibi bilkuvve ilahi
addedilmesi de söz konusu değildir ve Türk itikadına göre her kut-

sal tabiat nesnesi varlık tohumunu aldığı Gök Tanrı'nın farklı görünümler taşıyan birer yansımasından ibarettir.

Mesela eski Türklerdeki dağ kültü Orta Asya'daki dağlara verilen "Tanrı", "Han", "Ata" ve "İduk" gibi adlardan da anlaşılacağı üzere dağların üstün güçleri haiz, hisseden, konuşan, duyan, iyilik-kötülük yapabilen ve hatta evlenip çocuk sahibi olan ruhi varlıklar oldukları inancına dayanmakta idi. Çin kaynakları Hunlar, Göktürkler ve Tabgaçların çeşitli dağları ve tepeleri kutsal addettikleri ve hayvanları ile birlikte onların üzerine tırmanıp Gök Tanrı'ya kurbanlar sunduktan sonra kayalara resimler çizdiklerini bildirmektedir. Fars tarihçi Cüveyni'nin naklettiği bir efsaneye göre Uygurların da kutsal bildikleri ve kendilerine bolluk ve saadet sağladığına inandıkları belirli dağlar vardı. Günümüzün Müslüman Türkleri arasında da dağ kültürünün izlerine rastlanmakta ve bunun en kayda değer örneğini Anadolu'da yaşayan Alevi Türklerin Kazdağı'na yükledikleri manevi anlam ve önem oluşturmaktadır.

Orta Asya'da yaşayan yarı göçer Türk boylarının inanç sisteminde Güneş ve Ay gibi astral öğelerin de büyük bir ağırlığı vardı. Göge ve gök cisimlerine büyük önem veren¹¹⁴ Türkler yeryüzündeki tüm canlıların güneş sayesinde yaşadığını çok erken çağlarda fark etmiş, güneşin doğuşuyla ortalığın aydınlandığını, ısındığını, vahşi ve yırtıcı hayvanların inlerine çekildiklerini görmüş ve bu gözlemden hareketle kadınların doğurganlığı ile güneş arasında bir ilişki kurarak ona kadınsı bir nitelik yüklemişlerdir. Eski Türk Hanları güneşin memleket üzerine doğuşunu temsilen otağlarına doğudan girmeyi ve her yeni güne doğan güneşi selamlayarak başlamayı adet haline getirmiş oldukları gibi¹¹⁵, günümüz Kazak ve Kırgız bayraklarında da bu eski inanç ve kabullerin bir yansıması olarak güneş

¹¹⁴ Turkuaz (Türk Mavisi) olarak da bilinen gök mavisinin Türklerin kutsal saydıkları ve bayrak ya da flamalarında en çok kullandıkları renk olması bu sebeptendir.

¹¹⁵ Bugün Tunceli ve yöresinde yaşayan Alevi Türkmenler de sabahları güneşe dönerek secde etmekte ve Tanrı'ya bu pozisyonda yakarmaktadırlar.

motifi bulunmaktadır.¹¹⁶ Ay ise eski Türk boylarınca göğün ve yerin ebedi bekçisi olarak yorumlanmakta, mutlak iyilik ve bakirelik simgesi sayılmakta ve Türk diline yerleşen "ay atam", "ay baba", "ay dede" gibi tabirlerden de anlaşıldığı üzere erkeklik vurgulu ve saygın bir varlık olarak görülmekte idi. Eski Türk ordularında ay şeklini andıran üç çatallı aletler ile demirden ay tasvirleri olan askeri amblemler kullanıldığı saptanmakta ve bu meyanda ilk kez Göktürk paralarının üzerinde rastlanan ay-yıldız motifinin de sanıldığı gibi İslami bir simge olmadığı anlaşılmaktadır. Bugün birçok Türk devlet ve topluluğunun bayraklarını süsleyen ay ile yıldızdaki yıldız esasen çok dallı biçimde çizilen güneşin basitleştirilmiş hali olup¹¹⁷, eski Türklerce kullanılan orijinal piktogram "kün-ay (güneş-ay)" olarak adlandırılır ve hem Gök Tanrı inancındaki astral kültleri, hem de Türk ananesindeki kadın-erkek birlikteliğini temsil ederdi.

Geleneksel Türk inanç sistemi kapsamında ve tabiat kuvvetlerine iman çerçevesinde ağaç, su ve ateş kültleri de önemli birer yer tutmaktaydı. Göktürkler ve Uygurlar için Ötüken Dağı'nı kaplayan ormanlar ("Ötüken Yış") kutsal bir değere sahip olup, bu atalarımızın çam, kayın ve çınar gibi meyvesiz ulu ağaçlara bez, çaput veya kıl bağlayarak dilek dileme ve kötü bir şey duyunca tokmak gibi üç kere tahtaya vurma pratiklerini de aynı inanç doğrultusunda tatbik etmiş oldukları sanılır. Günümüz Türk dünyasının hemen her tarafında yaşatılmakta olan diğer pek çok adette de ağaç kültürünün izlerine rastlanmakta, kısır kadınların çocuk sahibi olmak için ağaç gölgelerine yatıp yuvarlanmaları gibi yüzlerce halk pratiği bu kapsamda

¹¹⁶ Eski Türklerdeki güneş sembolünün günümüz Anadolu'sunun bazı yörelerinde bereket sembolü olarak kullanılmaya devam ettiği görülmekte ve sağ omuzlarında güneş kursu yer alan çoban kepeneklerinden üzerine güneş motifleri çizilmiş ambar kapılarına varıncaya kadar pek çok yerde de bu inanın izlerine rastlanmaktadır.

¹¹⁷ Çular, Kuşanlar, Göktürkler, Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar tarafından kullanmış olan sikke ve bayrakların üzerinde bol bol rastladığımız kün-ay motifinin ay ile güneşten ay ile yıldızla doğru geçirdiği değişimi rahatlıkla izleyebilmekteyiz.

değerlendirilmekte¹¹⁸ ve dahası geçmişten bugüne Türk halı, kilim ve işlemelerinde sıkça rastlanan ağaç motifleri de aynı ilksel inancın uzantısı olarak yorumlanmaktadır.

Su kültürüne dair en belirgin uygulamalar yine Göktürkler ve Uygurlar zamanında karşımıza çıkmakta, kutsal kabul ettikleri çaylar ve nehirler için kurban kesen eski Türklerin şifalı addettikleri bazı sulara da hastalarını soktukları bilinmektedir. Günümüz Tahtacı, Kızılbaş ve Sıraç Türkleri arasında yaşatılan ulu çaylara dua etme, çeşme küvetine tülbent bağlama ve suyu mutlaka oturarak içme gelenekleri ile Sibiry Türklerinde görülen pınar başlarında yüksek sesle konuşmanın, küfretmenin ve suyu kirletmenin günah oluşu gibi kabullerin yanı sıra bütün Türk halklarında görmekte olduğumuz gideni arkasından su dökerek uğurlama ve kendisine büyü yapıldığına inanılan kimseleri akarsulardan geçirme âdetleri de kadim su kültürüne dayanmaktadır.¹¹⁹

Türkler arasında öteden beri ateşe de büyük saygı duyuluyor, onda kutsal ve temizleyici bir güç görülüyordu. O kadar ki eski Türk hükümdarlarını ziyarete gelen yabancı elçiler bile kötü ruhlardan arındırılmaları amacıyla iki ateş arasından geçirildikten sonra han otağına alınırlar¹²⁰ ve hastalıkların tedavisinde kızgın ateşlerden medet umulurdu.¹²¹ Bir Türk ailesinin erkekleri savaşa gittiğinde ise “ot-tigin (ateş prensi)” denilen en küçük oğlan çocuğu otağda kalıp

¹¹⁸ Günümüz Anadolu’sunda kutsal kabul edilen ağaçların yanında evliya mezarları veya türbelerinin bulunması da ağaç kültürü ve buna bağlı inançların bir sonucudur.

¹¹⁹ Suyun uğur ve bereket getireceği ve kişileri kötülüklerden koruyacağına ilişkin eski inançlarını aynen muhafaza eden Selçuklu ve Osmanlı Türkleri gerdeğe girecek damadın eline bir tas su verir ve ondan bunu odanın her bir köşesine eşit şekilde dökmesini isterlerdi.

¹²⁰ Günümüz Türkçesi’nde de kullanılan “alazlama” tabiri buradan gelmektedir.

¹²¹ 15. yüzyılda Fatih Sultan Mehmed rahatsızlandığında dahi “Otman (ateşçi) Baba” adlı bir şifacının büyük bir ateş yaktığı ve dört servi ağacından yakılan bu ateşin başında “Karanlık götürülsün, Mehemmed sağ olsun” diye biten dualar okunarak hastalığın tedavisine çalışıldığı bilinmektedir.

kutsal sayılan baba ocağının sönmemesi için nöbet tutardı ki, Türk dünyasında hala en büyük beddua kabul edilen “ocağın sönsün!” ifadesi bu eski töre ile ilgilidir.¹²² Çağdaş Türk halkları arasında oldukça yaygın birer uygulama şeklinde karşımıza çıkan hastaları, evleri ve ölüleri tütsüleme, nazardan korunmak için kurşun döktürme, camii avlularında mum yakıp dilek dileme, kirlendiği düşünülen nesnelerin ateş üzerinde temizlenmesi ve günahlardan kurtulmak için yanan ateşlerin üstünden atlanması gelenekleri de hep ateş kültürünün uzantılarından-¹²³

Ölmüş ataları ta’zim inanç ve âdeti olarak atalar kültü ise eski Türk inanışının diğer bir temel taşı idi. Eski Türkler ölen ecdatlarının ruhlarının birtakım üstün güçlerle donanacağına ve bu sayede geride kalanlara yardım edebileceklerine inanmışlar, atalarının eşyaları ve mezarlarını kutsal kabul edilmiş ve ruhlarına kurbanlar sunmuşlardır. Besledikleri hürmet hissi sebebiyle atalarının anıldığı yazılı taşlar (bitig-taşlar) ve onların hatırasını yaşatan abideler (bengütaşlar) de diktirmişlerdir. Anadolu’da yaşayan Müslüman Türkler arasında gelişen veli kültürünün kökeni atalar kültüne dayandığı gibi, mezar, türbe ve yatırlardan yardım bekleme ve milli büyükle-
rin büst ve heykellerini dikme tarzındaki Türk adetleri de aynı kültürün bugünkü kültür ve inanç dünyamıza yansıyan belirtilerinden-
dir.¹²⁴

¹²² Türklerde ateş alıp vermek dostluğun ve komşuluğun da simgesidir. Şöyle ki kibrit ya da çakmak gibi malzemelerin bulunmadığı ve ateşlerin çakmak taşı ya da kav ile yakıldığı çok eski dönemlerde çadırların ortasında bulunan ocakları yakmak için komşu çadırlardan ateş küreği içinde köz alınır ve “komşu komşunun külüne muhtaçtır” deyişi bu bağlamda kullanılırdı.

¹²³ Ateşin al renginden yola çıkan bazı araştırmacılar Türklerin al rengini kutsal saymalarından al bayrak kullanmalarına ve al-kışlamadan al-bastıya kadar birçok inanç ve pratiklerini de ateş kültürüyle ilintili saymaktadırlar.

¹²⁴ Atalar kültürünün birer yansıması olarak Türk folklorunda önemli yere sahip olan “yaşlı bilge”, baş bilgiç” ve “aksakallı ulu” imgelerinin en bariz biçimde kullanıldığı yer Dede Korkut (Korkut Ata) hikâyeleridir. Bu hikâyelerde “Ölü desem ölü değil, diri desem diri değil” diye tanımlanan Dede Korkut da tıpkı Lokman Hekim veya Boz Atlı Hızır gibi tüm Türk dün-

Gök Tanrı dini bütün şart ve kaidelerinin sistemli biçimde ortaya konduğu bir kutsal metne sahip değilse de, Türklerden bahseden Çin kaynakları, Orhun yazıtları, Uygurlar zamanında kaleme alınan fal kitapları, eski ölü gömme adetleri, eski destanlar ve benzer inançları devam ettiren Türk toplulukları arasında yozlaşmaya yüz tutmuş otantik kültür kırıntılarının tetkiki sonucunda bu kadim dinin ana muhtevası hakkında bazı açıklamalar getirilebilmiştir. Gök Tanrı dininin en eski şekline göre ölüm sonrası dünya aşağıdaki dünya ile aynıdır. Daha yakın dönemin inancında ışıık âlemi olan göğün de, aşağı dünyanın da birçok tabakası bulunup, göğün on yedi katının dahi olabileceğine ve bu iki âlemin arasında da kişiöğlunun yaşadığına iman edilmektedir.¹²⁵ Her şeyi yaratan Gök Tanrı ise bozulmaz ve dünya düzeninin kurucusu olarak göğün en üst katında oturmaktadır. Ölen yiğitler ve kahramanlar ışıık âlemindeki "Uçmağ"a, yani koruyucu ruhlar ve meleklerin hüküm sürdüğü cennete, hain ve gaddar olanlarsa kötü ruhların, zarar getiren cinlerin ve "Erlik" denen şeytanın egemen olduğu "Tamu" adlı aşağı dünyaya, yani cehenneme girerler.

Eski Türk dininin dayandığı mühim temellerden biri de Gök Tanrı'nın yok olmasın ve sıkıntı çekmesin diye Türk budunun hizmetine verdiği koruyucu ruhlarla ilgili olup, koruyucu ruhların başında "Gök Sakallı Koca" da denilen "Boz Atlı Yol İyesi" gelmekte ve kimin ne zaman başı sıkışsa yardım edip selamete ulaştıran bu ata-ruhun Türk-İslam folklorundaki "Boz Atlı Hızır" inancına kaynak teşkil ettiği sanılmaktadır. Kadim Türk toplulukları arasında

yasında yaşı başı bilinmeyen, toplum içinde sözü dinlenen, sezgilerine güvenilen, şifa dağıtıcısı olduğuna inanılan ve aynı anda her yerde yaşayan ölümsüz bir Türk büyüğü olarak tanınmaktadır.

¹²⁵ Türk kozmoloji algısına göre gökyüzü ve yeryüzü olmak üzere dikotomik ve birbirinin tamamlayıcısı iki ana bölgenin olduğu ve insanın da bu ikisi arasına yerleşmiş vaziyette bulunduğunu Göktürk abidelerinde geçen "yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer ve ikisi arasında insanoğlu kılındı" şeklindeki ifadelerden anlamaktayız.

Boz Atlı Yol İyesi'nin çok çeşitli biçimlere bürünüp farklı donlar giyerek insanların karşısına çıkabileceğine inanılmış ve Oğuz Kağan destanındaki bozkurttan Köroğlu hikâyelerindeki ölümsüz Kır At'a değin pek çok mitolojik figürün onun savaşçıları koruma misyonunu üstlenen tezahürleri olarak betimlendiği anlaşılmıştır.

Eski Türkler arasında hareketli yaşamın dayattığı güçlükler dolayısıyla sistemli olarak yapılan ferdi ibadetlerin gelişemediği ve fakat duaların ferdi yapıldığı bilinmektedir. En meşhur ibadet "tapıg" ya da "sungu" adı verilen kanlı hayvan kurbanı olup¹²⁶, Dede Korkut hikâyelerinde Oğuzların attan aygır, deveden buğra, koyundan koç kestikleri ve Kıpçak boylarının Ak boz kısrak kesmeyi tercih ettikleri anlatılmaktadır. Savaşçı özellikleri ile tanınan Türk erkekleri bir konuda anlaşma ya da sözleşme yapacakları zamanlarda ise kılıç kabzası üzerine el basıp "gök girsin kızıl çıksın (sözünden dönene gök renginde saplansın ve kan renginde çıksın)" diye yemin ederlerdi.

Mensuplarının çoğunluğunu konargöçer kavimlerin teşkil ettiği Gök Tanrı dininin kendine has bir ibadethane, mağbet ya da tapınak tipi bulunmamakla birlikte, bu dine dair çeşitli ritüelleri yerine getirmekle görevli din adamları vardı. Eski Türklerde din görevlilerine "Kam" dendiği gibi "Oyun" teriminin de kullanıldığı ve Kaşgarlı Mahmud'un bu kelimeyi Arapça'ya "Kâhin" biçiminde çevirdiği tespit edilmektedir. Erkek veya kadın olabilen Kamlar ya da Kâhinler Tanrı yahut kısmen ilahlaştırılmış varlıklar ile insan arasında aracılık yapabilecek güce sahip olduğu kabul edilen ve melekler ya da kötü ruhlar için ayin yapıp kurban sunmakla görevli ruhban sınıfı olup¹²⁷, aynı zamanda tabiplik, üfürükçülük, büyücülük ve ge-

¹²⁶ Eski Türkler kurban ettikleri hayvanların etlerini "kara kazan" adını verdikleri büyük kazanlarda kaynatırlardı ki, bugün Anadolu'da yaşayan Alevi Türkmenlerin de Cem törenlerinde kestikleri kurbanlarını "kara kazan" dedikleri kaplarda haşlayıp dağıttıkları bilinmektedir.

¹²⁷ Günümüz Alevi-Bektaşî ocaklarının yanı sıra Sünnî tarikatlarında da pirlar, şeyhler, evliyalar ve ermişler ile müritler arasındaki ilişkilerde olağanüstü güç veya güçlerle irtibatın sonucu gerçekleştiğine inanılan iletişim memoratları yaygın olup, din etnologlarına göre bunların tamamı Gök Tanrıcılık zaman-

rektiğinde de yağmur duacılığı yaparlardı.¹²⁸ Yüksek bir yere tırmandığı ya da yüksek bir yerden indiğini gösteren hareketler yaparak vecd (ekstaz) ve istiğrak (trans) haline geçtiklerinde ruhlarının bedenlerini terk edip göklere çıktığı ya da cehennemlere indiğine inanılan kamlar bu ayinler sırasında cübbe veya bol entariler giyer, uzun saçlarının üzerine kara kuzu postundan yapılmış bir külâh geçirir ve ellerinde de kayın ağacından bir asa ya da değnek tutarlardı.¹²⁹ Yuğ törenlerinde baksılar ve ozanlarla birlikte kopuz ve davul çalıp sagular söyleyen ve yas şiirleri terennüm eden kamların görevleri arasında evlenmeye karar veren çiftlerin nikâhını kıyma da vardı.

Tarihteki çeşitli Türk kitleleri bulundukları çevrelere göre milli dinlerini terk edip Budizm, Manihaizm, Musevilik ve Nasturi Hristiyanlığı gibi değişik dinlere de girmişler, İslamiyet hariç olmak üzere bütün bu dinlerin Türk toplumu üzerinde menfi tesirler doğurduğu görülmüştür. Avrupa Hun devletinin yıkılışında bir kısım halkın Hristiyanlığı kabul ederek milli benliğini kaybetmiş olmasının etkisi bulunduğu gibi, Çin’de devlet kuran Tabgaç Türkleri karşılıklı sosyal ilişkinin yanında Budizm dininin de tesiri ile uyuşup milli unsurları yasak etme derecesinde Çinlileşmişler ve Uygurlar Manihaizm’i benimsedikleri zaman milli harflerini, milli sanatlarını, milli kıyafetlerini ve milli yemeklerini bırakarak yabancı kültür unsurlarını özümseme ve yüceltme yoluna girmişlerdir. Yalnızca İslam dini-dir ki Türklerin kadim inançlarına birçok bakımdan uygunluk gös-

larından gelerek Türk halk kültürüne yerleşmiş ve İslam perdesi altında yaşamaya devam eden inançlardır.

¹²⁸ Çağımız Türk toplumunda okuyup üflemek, ip bağlamak ve muska yazmak gibi usullerle hasta tedavi etmeye çalışan, büyü bozan, kuraklık olduğunda yağmur duasına çıkan ve halk arasında “hoca” diye bilinen kimselerin de eski kamlık geleneğinin kalıntısından başka bir şey olmadıkları düşünülmektedir.

¹²⁹ Bugünkü Alevi Türklerin ayini cemlerinde de hırka ile kuşak giyilmekte, taç takılmakta ve kayın ya da öd ağacından yapılan “alaca değnek”ler kullanılmaktadır.

termesi ve telkin ettiği yaşam biçiminin Türk milli yaşantısına oldukça benzemesi dolayısıyla Türkler arasında yaygınlaşabilmiş ve hatta Türk kimliğini takviye eden başlıca faktör durumuna gelebilmiştir. Türkler İslam dinini benimsedikten sonra ne ana dillerini ve ne de kimliklerini kaybetmişler, bilakis milli değerleri ile yeni dinin getirdiklerini ahenkli bir sentez halinde harmanlamasını bilmişlerdir. İslamiyet'in dünyevi faaliyetleri de kadrolayan kitabi bir din oluşu bile Türk örf ve töresini ortadan kaldırmamış; askeri karakterleri, karacı ve mobilize devlet refleksleri, hükümrancılık anlayışları, toprak rejimleri, din konusundaki toleransları, namus ve şeref telakileri, sosyal haklara yaklaşımları, kölelik sistemine uzaklıkları, vergide eşitlikçi uygulamaları ve tek eşliliğe olan eğilimleri İslamlıktan sonra da aynen devam etmiştir. Müslüman olduktan sonra da at eti yeyip kımız içmişler, Ramazan ve Kurban bayramlarının yanında Nevruz ve Hıdırellez gibi geleneksel bahar şöenlerini sürdürmüş, İslami isim, unvan ve lakaplar ile birlikte Türkçe ad ve lakapları da kullanmaya devam etmiş, Kuran ("okukluk") ve namaz ("yükünç") kelimeleri ile besmeleye ("bayat atı birle özüm") bile birer Türkçe karşılık türetmiş, tek Gök Tanrı'nın yerine tek Allah'ı ve eski iduklar ile iyelerin yerine cinler ile melekleri koymuş, dört tarafa miğfere benzeyen kubbeleri ve süngüye benzeyen minareleriyle ordu-millet anlayışını yansıtan camiiler inşa ettirmiş, cenazelerde Kuran sesleri ile geleneksel saguları adeta iç içe geçirmişlerdir.

İslam ile birlikte göçebe ruhlarında olumlu esinler yaratan "hicret", "hac" ve "fütuh" gibi kavramların yanında "Cihat", "Fetih" ve "Şehadet" gibi savaşçı özelliklerini teşvik edici olgularla da tanışan Türkler böylece dünya hâkimiyeti ideallerini "Allah'ın dinini yeryüzüne yaymak" gibi kutsal bir hedef doğrultusunda temellendirebilmişlerdir. Türklerin Müslümanlaşması İslam âlemine dinamik, güçlü ve asker bir millet kazandırırken, Türkler de yeni ufuklara yükselme ve medeniyetlerini geliştirme imkânını elde etmişlerdir. Kur'an-ı Kerim'in Farsça ve Türkçe tercümeleri de İslam'ın Orta Asya coğrafyasında geniş bir şekilde yayılmasıyla başlamış; İslamiyet'i milli bir din olarak benimseyen¹³⁰ ve hatta bu dinin mübeşşirlerinin hizmetle-

¹³⁰ İlk Müslüman Türklerin İslamiyet konusunda fevkalade samimi olduklarını tasdik eden tarih kayıtları bulunmaktadır.

rinin çok üstünde bir enerji ile onun koruyuculuğu ve yayıcılığını yapan Türk topluluklarının Peygamber, Sahabe ve Halifeleri kendi kahramanları olarak kabul ettikleri görülmüştür. O kadar ki bozkır halk edebiyatında Hz. Muhammed, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Halid İbn Velid gibi yüce şahsiyetleri Türk adetlerine bağlı yaşayan ve Türk çadırlarında konaklayan Türk büyükleri olarak tasvir etme geleneği var idi.

İslam dinini kabul eden ilk Türk topluluğu aralarında Mani dininin hayli yaygın olduğu bilinen Taşkent Türkleridir. İlk Türk-İslam devletleri ise sırasıyla İdil boylarında oturan Bolgarlar, Mısır'da hüküm süren Tolunoğulları, Azerbaycan'ı yöneten Saciler ve nihayet Orta Asya'nın doğusundaki Karahanlılar tarafından kurulmuştu. Türklerin Müslümanlaşma süreci dokuzuncu asırdan on beşinci yüzyıla kadar ağır ağır devam etmiş; Oğuzlar, Karluklar, Çigiller, Kıpçaklar, Kırgızlar, Başkurtlar, Bolgarlar, Tatarlar, Uygurlar ve Kumuklar gibi çeşitli Türk ulusları da farklı farklı zaman dilimlerinde ve hiçbir zorlama olmaksızın bu yeni dine geçiş yapmışlardır. Büyük kasaba ve şehirlerde hızla benimsenen İslami inancın köylüler ve atlı-göçerler gibi İslam'ı başta yadsıyan ya da yüzeysel olarak kabul eden Türk grupları arasında tam anlamıyla oturması ise biraz daha fazla vakit almıştır. Eski Gök Tanrı geleneklerinin İslam'a kabul ettirilebildiği ölçüde gelişen tasavvuf öğretisi gibi senkretik öğretiler ile Alevilik gibi birtakım heterodoks inanış modelleri de bu göçer gruplar arasında şekillenmiş olup, yerleşik yaşama geçen Türk devlet ve toplulukları ise geleneksel İslami kültür tarafından özümmlenerek Sünni İslam'ın uç boyutlarını gündeme getirebileceklerdir.

Türklerin İslamiyet ile asıl karşılaşmaları Emevi ordularının Maverâünnehir'e girmesinden sonra gerçekleşmiş, sınır boylarında İslamiyet'i tanıma fırsatı bulan bazı Türk boyları daha bu devirde Müslümanlaşmaya başlamışlardır. Aynı tarihlerde İdil boylarında

Örneğin İslam ile yeni tanışan Bolgar ve Oğuz Türklerinin Orta Asya'da geceler çok kısa olduğu için sabah namazını kaçırma korkusu yaşadıkları ve çok defa hiç uyumadıklarını devrin Arap seyyahlarından öğrenmekteyiz.

hüküm süren Bolgar Türklerinin hükümdarı İlteber Almış Han da İslam'ı öğrenmiş ve halkı ile birlikte Müslüman olduğunu ilan etmişti. Öbür yandan Maverâünnehir bölgesinde Müslüman nüfus gitgide artıyor, Farab gibi bazı Türk kentlerinde ise çoğunluğu Müslümanlar ele alıyorlardı. Buralarda yaşayan Türkler mal ve paralarının çoğunu gaza ve cihada ayırıyor, "kâfir Türkler" dedikleri gayrimüslim soydaşlarını Müslüman etmek için onların ülkelerine akın düzenleyen gazileri besliyorlardı. Göçebe Karluk ve Oğuz boylarının kitleler halinde Müslüman oldukları görülürken, Müslüman nüfusun kabardığı Türk şehirlerinde Türk-İslam medeniyeti de ilk meyvelerini vermeye başlamış ve İmam Maturidi ile İmam Buhari gibi büyük âlim ve zahidler bu şehirlerde yetişmişlerdi. Özellikle İslamiyet'ten çok Arap saltanatına önem veren ve yeni bir dinin habercilerinden ziyade bir istila ordusu gibi davranan Emevilerin güçten düşüp Abbasi Hilafetinin yükseldiği, yani Arapların Türkistan siyasetinin büyük ölçüde yumuşadığı 10. yüzyılda Türk İslamlaşması da iyice hızlanmıştı.

Türkler ile Arapların tarihteki ilk sıcak temasları Birinci Göktürk Devleti'nin yıkılışı sırasında olmuştur. Göktürk topraklarının önce doğuda, sonra da batıda Çin istilasına uğradığı bu dönemde batı sınırlarında oturan Türkler ise Emevi ordularının baskısıyla karşılaşmışlardı. Türkistan ve Afganistan bölgesindeki Türk kuvvetleri Arapların ileri harekâtını durdurmuş ve fakat kendi aralarındaki anlaşmazlıklar yüzünden zayıf düştükleri için Emevi kumandanı Kuteybe'nin Semerkand ve Taşkent'i işgal etmesine engel olamamışlardı. Bu şehirlerde kurulan ilk camiiler Türklerin İslamiyet'le tanışmalarını sağlarken, aynı sıralarda İkinci Göktürk Devleti kurulup güçlenmiş ve Emevi ordularının ilerlemesini durdurup Semerkand ile Taşkent'i geri alarak bütün Arapları püskürtmüştü. İkinci Göktürk Devleti'nin 745'te Uygur ve Basmıl boyları tarafından yıkılması üzerine Maverâünnehir'de Arapların karşısında direnebilecek tek sistemli devlet gücü olarak Türgiş Kağanlığı kalmış, o devlet ise hükümdarı Sulu Han'ın kendi kumandanlarından biri tarafından öldürülmesiyle yıkılmıştı. Ülkeleri doğudan bastıran Çin ile batıdan bastıran Arap kuvvetleri arasında bir çekişme konusu haline gelen Türk boyları Emevi iktidarını bertaraf ederek gücü eline alan Abbasilerin ılımlı politikaları sayesinde biraz nefes alabilmişlerse de, bu arada

büyük Çin ordusu Taşkent'e kadar yanaşmıştı. Taşkent beyi Bağatur Tudun'un Çinlilerce esir alınması üzerine oğlu Araplardan yardım istemiş ve yardım çağrısına olumlu yanıt veren Ziyad Bin Salih komutasındaki Abbasi orduları da Talas şehri yakınlarında Çin ordularıyla karşı karşıya gelmişlerdi.

Tarihe Talas Meydan Savaşı olarak geçen ve Türklerin artan bir ivme ile İslamlaşmasının miladı kabul edilen büyük muharebe böylelikle başlamış, ilk taarruz edenlerse Abbasiler olmuşlardı. Fakat hem Çinlilerin sayıca çok üstün bulunuşu, hem de Arapların daha önce hiç tanımadıkları bir milletle savaşıyor oluşları işi zora sokuyor, Çinliler üstün gelecek gibi görünüyordu. Bu sırada savaşı bir tepeden seyreden ve istilacı Çinlilerin yenilmesini isteyen Türk Karluk beyi Müslümanların zorlanmaya başladığını görmüş ve çok ani bir kararla emrindeki süvari birliklerini savaş meydanına sokmuştu. Birdenbire yanlardan ve arkadan ok yağmuruna tutulan ve neye uğradıklarını şaşırان Çinliler geriye doğru kaçmaya koyulmuşlar ve arkalarına döndüklerinde Türklerin kılıç ve mızraklarından oluşan kalın bir duvarla karşılaşmışlardı. O gün akşama kadar süren çarpışmalarda Müslüman Araplar ve Karluk Türklerinden meydana gelen İslam ordusu büyük Çin ordusunu tamamen imha etmiş ve savaşın en önemli neticesi de Arapların Maverâünnehir'de tutunabilmeleri olmuştur.¹³¹ Türkler ise Çin tehdidinden kurtulmuşlar ve Emeviler devrinde bozulan Türk-Arap ilişkileri yeniden dostane temeller üzerine oturtulabilmiştir. Böylece doğan tanışma, yakınlaşma ve yüzyıllara yayılacak olan ticari münasebetler de Türklerin uzun

¹³¹ Araplar Maverâünnehir'e geldikleri zaman Türklerin Müslüman olmadıkları halde büyük bir idarecilik ve askerlik maharetine sahip olduklarını görüp şaşkına dönmüşler ve Arap yazarların Türk faziletlerini anlatan eserleri vasıtasıyla Türklerin şöhreti en uzak İslam beldelerine kadar yayılmıştı. Böylece herkes Türklerden bahsetmeye başlamış ve Müslüman milletler arasında Türklerin İslamiyet'e mutlaka kazandırılmaları gerektiği inancı doğmuştu. Aynı devirlerde Hz. Muhammed'in Türklerle ilgili övgülü ve müjdeli sözler söylediği de rivayet edilecek ve hatta bazı Kur'an ayetlerinde Türklere ima yapıldığı iddia olunacaktı.

ve yavaş işleyen bir süreç sonunda tamamen İslam dairesi içine girmelerini sağlayacaktır.

Günümüz Türk dünyasının yüzde doksan sekizi Müslüman olmakla birlikte, Gök Tanrıçılık, Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve Musevilik inançlarına mensup Türk halkları da vardır. Gagavuz ve Çuvaş Türkleri ile Hakas, Altay, Şor, Karagas, Kreşin, Dolgan ve Yakut Türklerinin bir kısmı Hristiyan ve Ortodoks, Macaristan'da ve Baltık ülkelerinde yaşamakta olan Kuman kökenliler genellikle Katolik, Altay ve öteki Sibiry Türklerinin önemli bölümü Gök Tanrı veya Şamanist, Tuvinler Budist, Sarı Uygur ya da Yugurlar Budist ve Manihaist, Hazarların ahfadı Karaim ve Kırımçıklar ise Musevi'dir. Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan, Güney Türkistan, Tataristan ve Başkurdistan halklarının ezici çoğunluğunu teşkil eden Müslüman Türklerin en büyük bölümü fıkhıta Sünni mezheplerinden Hanefiliğe, ittıkatta da Maturidî mezhebine bağlıdır. Bunlar dışında Şafii, Maliki ve Karapapakların bir kısmı gibi Hanbelî olanlar bulunmaktadır. Azeri, Kaşgay, Halaç ve Avşar boyları Şii mezhebinden olup, Şii Türkler arasında Caferilik, Zeydilik ve İsmaililik yaygındır. Balkanlar, Anadolu, Kuzey Irak, Güney Azerbaycan ve Horasan'da ise önemli sayılarda Alevi-Bektaşî soydaşımız yaşamaktadır.

ESKİ TÜRKLERDE DÜŞÜNCE VE AHLAK

Kullandıkları demir ve bindikleri atın eski Türklerle biri kendini başkalarından üstün hissetme ve öteki de kısa zamanda istenilen yere ulaşabilme iştiafının tatmini olmak üzere insan ruhunu okşayan iki beşeri imkân sağladığı görölmüştür. Bunların ilki çobanlığın verdiği sevk ve idare yeteneği ile emir ve itaat alışkanlığının da desteğiyle beylik algı ve gururunu uyandırarak hayvan sürüleri üzerinde kurulan egemenliğin insan kitlelerine intikal ettirilmesi gereğini hissettirirken, ikincisi ise geniş ufuklara hükmetme ve dünya efendiliğine kadar yükselme arzusunu kamçılamiştir. Koruyuculuk, adalet, hürriyet ve eşitlik düşünceleriyle şekillenen insan sevgisine

de sahip olan eski Türkler ayrı zamanda vehimler ve boş hayallerden uzak, teorik ve metafizik meselelere mesafeli ve ayakları yere sağlam basan kimseler olarak bilinmişlerdir. Böylece beylik gururu- insan sevgisi-gerçekçilik üçlemesiyle öne çıktığını söyleyebileceğimiz geleneksel Türk mantalitesi de dilsel ve duygusal repertuar aracılığıyla çocuk yetiştirme pratiklerine kadar sızarak Türk grup davranışının en dirençli yanını oluşturmuş, hakka saygılı, doğruya hürmetkâr, meşru devlet idaresine bağlı, uzun ve meşakkatli göç hareketlerinde dahi bozulmayacak törenin disiplini ile yoğrulan nizamcı bir cemiyetin temel taşı olmuştur.

Yiğitlik ve kahramanlık temaları üzerine kurulu olan eski Türk ahlak anlayışı Göktürk yazıtları ve Kutadgu Bilig’de de sıralandığı şekliyle yüksek karakter, alçakgönüllülük, temiz kalplilik, korkusuzluk, inanç, irfan, dirayet, milliyetperverlik, dürüstlük, merhamet ve misafirsevenlik gibi unsurlardan meydana gelmekteydi. Toplumsal ahlak ve onu güvence altına alan töre prestij, itibar, otorite ve hatta cinsel yaşantının bile kolektif ahlak süzgecinden geçirilerek değerlendirilmesini emreder, şan, şeref, kahramanlık ve namus gibi kavramların her şeyin üstüne konması ve hayatın biricik amacı olarak görülmesine neden olur, maddi olandan daha çok manevi ve duygusal alışverişi önemsenmesini sağlardı. Gösteriş ve servet¹³² zerre kadar itibar etmeyen eski Türkler yalancılık, riyakârlık ve iki yüzlükten de şiddetle nefret ederlerdi. Bunların devletlerarası siyasal antlaşmalarda bile genellikle söz vermekle yetinmeleri ve yazılı

¹³² Eski Türkler için kolektif bir anlama sahip olan servet her an el değiştirebilir ve “ağalık almakla değil vermekle olur”du. Mesela eski Türklerin “yağma toyu” ya da “han-ı yağma” geleneklerine göre beyler ve hanlar toplumun önde gelen zenginlerinin mallarını bir tören eşliğinde halka yağmalattırırlar ve böylece hem yağmayı yapan halk zenginleşir, hem de yağmalanan malının karşılığını handan fazlasıyla geri alan zengin kimseler mutlu edilmiş olurdu. Bir çeşit zenginden alıp fakire verme pratiği olan bu sembolik uygulama sayesinde fukaranın zengine karşı beslemesi muhtemel kin duyguları tatmin edilerek toplumsal eşitsizliğin yol açabileceği düşmanlıklar önlediği gibi, zengin kişiye servet denen şeyin tek günde kaybolabilen gelip geçici bir değer olduğu da öğretilirdi.

taahhütlerden dahi üstün bir sağlamlık taşıyan sözlerinin herkesçe senet addedilmesi Türk dünyasında bugün de milli gelenek halinde devam eden "söz namustur" telakkisini ahlaki bir meziyet olarak ortaya koymaktadır.

Eski Çin, Bizans ve Latin kaynaklarında ifade edildiği üzere Türkler enerjik, faal ve zeki insanlar olup, miskinliği ve savaştan feragati korkaklık sayar ve savaş meydanları yerine rahat döşeklerinde ölmekten çok korkarlardı. Savaşta esir olmak ya da kadınların düşman eline geçmesi ise sonu intihara kadar giden bir başka utanç vesilesiydi. Şatafat içinde yaşamaktan, böbürlenmekten, başarıları dolayısıyla övünmek veya övülmeekten, verdikleri sözü yerine getirememekten ve başkalarını aldatmış gibi gözükmekten fazlasıyla rahatsızlık duyan eski Türkler ferdiyet yerine topluma değer verir ve fakat kuvvetli şahsiyete de saygı duyarlardı.

Eski Türklerde toplum hayatının yardımlaşma ve yarışma olmak üzere iki temel esas üzerine bina edilmiş olduğunu Kaşgarlı'nın Divan'ında yardımlaşma ve yarışma kavramları ile ilgili yüz doksandandan fazla farklı Türkçe kelimenin bulunmasından anlıyoruz. Bunlardan yardımlaşma toplumu daima bir birlik ve dayanışma anlayışı içerisinde tutup yekvücut haline getirirken, yarışma ise toplumun bütünüyle ilerlemesini sağlıyor ve onu canlı ve hareketli kılıyordu. Oturgan toplum ve medeniyetlerin durağanlığına karşılık sürekli hareket halinde olmayı teşvik eden ve özünde yüksek bir örgütlenme becerisini barındıran Türk toplum ve kültür yapısı da hem cengâver olarak en önde bulunan celalli ve hem de yeryüzünde düzen sağlamayı umde edinmiş cemalli bir insan tipini meydana çıkarıyordu.

Geleneksel Türk toplumunun en belirgin karakter özelliklerinden birisi de sade ve kanaatkâr yaşam biçimidir. Azla yetinmenin kural telakki edildiği bozkırlarda doğan ve pişen Türk insanı yiyeceği olmayıp da birkaç gün hiçbir şey yemediği zamanlarda dahi sabırsızlanmaz ve sanki tıka basa yemiş gibi dans edip şarkı söylemeye devam ederdi. Göktürk kağanlarının en görkemli dönemlerinde bile memnuniyetlerini "geyik yedik, keçi yedik, hükmettik" şeklindeki mütevazı cümle ile anlatmaları Türk alçakgönüllülüğünü gözler önüne serdiği gibi, büyük Türk-Moğol imparatoru Cengiz

Han'ın 1118 yılında bir gün Taocu Çang-çuen'e hitaben kurduğu "ölçüsüz hırslarım yoktur, lüksten nefret eder, alçakgönüllülüğü yüceltirim" cümlesi de aynı gerçeğe işaret etmektedir. Keza Hun imparatoru Attila'yı görmeye giden Yunan seyyah Priskos da karşılaştığı sadeliğe inanamamış, Hun imparatorunun gücünün doruğundayken bile yalnızca tahta bir kupadan içki içip tahta kapkacaklardan yemek yediğini, basit giysiler giydiğini ve bu giysilerin halkın giydiklerinden tek farkının biraz daha iyi temizlenmeleri olduğunu kaydetmiştir.

Eski Türkler eğlenmeyi seven, hayata bağlı, gülmek ve güldürmekten hoşlanan, son derece kıprak, dinamik, dışa dönük ve neşeli bir karakter yapısına da sahip idiler. Geçmişte yaşadıkları acılardan ya da uğradıkları haksızlıklardan bahsetmeyi sevmez, gizli bir anlaşma yapmışçasına bu konuları konuşmaktan sakınırlardı. Karar verirken duygusal bir zafiyete düşmez, her daim vakarlı ve kin tutmaz bir duruş sergiler, Türk dünyasında şuanda da canlılığını koruyan "bin kere mazlum olursa da bir kere zalim olmama" anlayışına bağlı bir yaşam sürerlerdi. Dalkavukluğun ne olduğunu bilmeyen, vicdani kanaatlerini hiç çekinmeden dile getiren, açık sözlü, demir iradeli, özgürlüğüne düşkün ve sadelik içinde görkem gizleyen kimseler olarak bozkırın göçebeleri usta savaşçılar ve büyük fatihler olmaları yanında hiçbir zaman istismarcılık ve sömürgecilik yapmamışlar, kimsenin kölesi olmamış ve kimseyi de köleleştirmemişlerdi.

Türkler aşk denen duyguyu bilir, sevişerek evlenir ve eşlerine ölünceye kadar sadık kalırlardı ki, çoğu Hun ve Göktürk erkeğinin hayatına giren ilk ve tek kadının çocuklarının annesi olduğunu tarih kayıtlarından öğreniyoruz. Eski Türk toplumunda yuva, aile ve evdeş muhterem sayılır, evli kadına asla yan gözle bakılmazdı. Kadınlar kocaları uzak yolculuğa gitmiş olsa bile eve gelen yabancı erkeği konuklarlar ve kendilerine saygı gözüyle bakıldığından emin oldukları için de en ufak bir tedirginlik yaşamazlardı. Yemeklerini çabuk ve konuşmaksızın yiyen bozkır Türkleri sofrada gevezelik etmeyi rızıklarını veren Tanrı'ya saygısızlık olarak kabul ederlerdi. Düello

bilmez, şehirde silah çekmez, kadına ve çocuğa el kaldırmaz, savaş dışında dövüşmeyi, yenilgisini kabul edene kılıç üşürmeyi ve fethi tamamlanan bir kale ya da şehri anlamsızca tahrip edip yağmalamayı medeni terbiyeden mahrumiyet sayarlardı. Özellikle düğünde ve cenazede asla küslük çekmez, bu ikisini barış vesilesi sayar ve bir tek kan davasını hiç unutmazlardı. Ebediyen sürüp giden kan davalarını ayıplamamakla birlikte düşmanlarını ele vurdurmayı kancıklık addeder ve eğer bir şey yapılacaksa mutlaka kendileri yaparlardı. Fuhuş yapmaz, şans oyunlarını çok sevmelerine rağmen büyük karşılıklarla kumar oynamaz, sürekli kırmızı içtikleri halde nadiren sarhoş olup sendeler, dedikodu etmez, ticarete hile karıştırmaz, karaborsacılık ve tefecilikten uzak dururlardı. Geçimlerini sağlayan hayvanlara katiyen eziyet etmeyen ve tek bir çiçeği dahi dalından kopartmamaya özen gösteren eski Türkler bitkisinden böceğine kadar bütün doğaya hürmet duyar ve Türkolog Jean Paul Roux'un ifadesiyle ekolojiye saygılı ve tutkulu bir toplum olmanın tüm gereklerini yerine getirirlerdi:

“Acaba hangi uygarlık, eski Türkler gibi, av çemberinde kalan hayvanların bir kaçının kaçmasına göz yumup türlerin yok olmasını sağlamak istemiş ya da meyve ağacında mutlaka birkaç meyve kalmasına dikkat etmiştir? Bir Türk oduncusunun birazdan keseceği ağaçtan özür dilemesini sağlayan nasıl bir duygudur? Ya da birazdan kurban edeceği horozun boynunu özenle, neredeyse şefkatle okşayan Türk köylüsünün heyecanı nasıl bir heyecandır?”

Netice itibarıyla baştanbaşa ahlaki erdemlerin sergisi olan Türk tarihi kendini beğenmişliğin verdiği hastalık ve ihtirastan uzak yaşamları ile atalarından devraldıkları yüksek ahlak anlayışını sürdürebildikleri ölçüde yükselen ve tersine olarak milli ahlaktan uzaklaştıkları oranda düşüşe geçen nice devlet ve topluluklara sahne olmuştur. Arapların, Farsların, Hintliler ve Çinlilerin yenildiği Avrupa'ya tek başına dalan ve yüzyıllarca bütün düşmanlarına karşı Tanrı'nın adını savunan bozkırın gururlu evlatları zaman zaman

gaflet uykusuna dalmışlarsa da, her seferinde sıçrayıp yeniden şahlanmasını bilmişlerdir.

ESKİ TÜRKLERDE BİLİM VE FELSEFE

Türk tarihinin en eski dönemlerinden itibaren tekerlek ve yazı yaygın biçimde kullanılıyor, astronomi, geometri ve aritmetik biliniyor, hesaplamalarda onlu ve on ikili sayı dizilerinden faydalanılıyordu. Günlük hayatta kullanılan uzunluk ve ağırlık ölçüleri, alışverişlerde yararlanılan belirli ölçü birimleri ve “İlerü (doğu)”, “Birgerü (güney)”, “Kurıgaru (batı)”, “Yırgaru (kuzey)” olmak üzere başlıca dört yön¹³³ de eski Türkler tarafından bilinmiştir.¹³⁴ Güneş’in, Ay’ın ve yıldızların görünümlerinden hareketle isabetli hava tahminleri yapabilen atalarımız bir bakıma meteoroloji biliminin temellerini atmışlardır.

Eski Türkler yıldızlara bakarak yön tayin etmeye çalışmışlar, Güneş ve Ay’ın hareketlerini izlemiş ve bunlara kendi kültür boyutları içerisinde çeşitli anlamlar yüklemişlerdir. Güneşin yıllık hareketini ilkbahar ekinoksunun başında tamamladığını keşfetmiş, baharın gelişini simgeleyen Nevruz ya da Yenigün bayramını bu göksel hareketliliğe göre kutlamış, bugün Mart dediğimiz aya “birinç ay” ya da “baş ay” demiş ve onun gelişini yılbaşı olarak kabul etmişlerdir. Dünya’ya “Acun” ya da “Yertinç” diyen Türkler dünyamıza en yakın gezegenler olan ve iç gezegenler olarak bilinen Venüs ve Merkür’ü “sabah yıldızı” ve “akşam yıldızı” diye tanımlamış, çıplak gözle görülebilen diğer gezegenler Mars, Jüpiter ve Satürn’e de sırasıyla “Kızıldız”, “Erendiz” ve “Sekendiz” adlarını vermişlerdir.

¹³³ Bu dört ana yön için “tört bulung” deyimini kullanan eski Türkler yönleri doğuya yüzlerini çevirerek sayarlardı.

¹³⁴ Eski Türk toplulukları arasında ana yönleri çeşitli renklerle belirtme (doğu:gök, batı:ak, kuzey:kara, güney:kızıl) geleneği de yaygındı ki, Türkiye Selçuklularının kuzeylerindeki denize “Kara-deniz”, güneylerindeki denize “Kızıl-deniz”, batıların-daki denize Ak-deniz” ve doğularındaki denize Gökçe-deniz adını takmaları bile bu renk yönleme eğilimi dolayısıyladır.

Bir yılı üç yüz altmış beş gün beş saat elli dakika kırk yedi saniye olarak, yani neredeyse hatasız bir biçimde belirleyen kadim Türkler günün başlangıcı olarak gece yarısını ölçüt almışlar, günleri ikiye saatlik on iki bölüme ayırmış ve bu dilimlere "çağ" adını vermişlerdir. Çağlar da sekizer alt birime ayrılmış ve bu on beşer dakikalık dilimlere ise "keh" denmiştir. On bin yıl için "feng" adını kullanan Türkler kâinatın yaşını üç yüz altmış feng, yani üç milyon altı yüz bin yıl olarak öngörmüşlerdir.

On iki hayvanlı ve yüz kırk dört (12x12=144) yıl esasına dayanan güneş takvimini kullanan atalarımız on iki farklı hayvan adını alıp on iki ardışık yıla ad olarak vermiş ve bu hayvanların ait oldukları yılın kaderini yönlendirdiklerine inanmışlardır. Her on iki yılla "bir devir" denmiş, altmış yıla tekabül eden beş devirin toplamı "bir devre"yi belirlemiş, çocukların yaşları, savaş tarihleri ve hayata ilişkin her türlü şey de bu yılların dönmesiyle hesap edilmiştir:

- 1- Sıçgan (Sıçan) yılı
- 2- Ud (Öküz) yılı
- 3- Pars yılı
- 4- Tavışgan (Tavşan) yılı
- 5- Nek (Timsah) yılı
- 6- Yılan yılı
- 7- Yund (At) yılı
- 8- Koy (Koyun) yılı
- 9- Biçin (Maymun) yılı
- 10- Takagu (Tavuk) yılı
- 11- İt yılı
- 12- Tonguz (Domuz) yılı

Eski Türkler yılı da on iki aya bölmüş ve her birini "birinç ay", "ikinç ay", "üçünç ay", "dördünç ay" şeklinde adlandırmışlardır. Aylar üçerli gruplar halinde dört mevsime ayrılmış ve bunlara yeni yılın başlangıcı sayılan Nevruz gününden itibaren "oğlak ay" ya da

“yaz (ilkbahar)”, “uluğ-oğlak ay” ya da “yay (yaz)”, “uluğ ay” ya da “küz (sonbahar)” ve “kadır-kıs (kış)” isimleri verilmiştir. Hafta denilen zaman dilimi ise İslamlıktan sonra bilinmiş olup, en eski Türklerde haftanın yedi gününün belirli birer adı yoktur.

Menşenin çok eskilere dayandığı bilinen ve Çinlilerle müşterek olmasına rağmen hayvanlarla yakın ilgisi sebebiyle esasta Çin geleneğine aykırı düştüğü ve bozkır Türk geleneğine daha yakın gözüktüğü için Türk kökenli kabul edilen on iki hayvanlı takvim Hunlar, Göktürkler, Uygurlar ve batıda Bolgar Türkleri tarafından kullanılmış, Göktürkçe yazıtlar, Uygur vesikaları, Bolgar kitabelelerinden bazıları ve hatta Manas destanındaki kimi hadiseler de bu sistem çerçevesinde tarihlendirilmiştir. İslami kaynaklarda “Tarih-i Türkî” veya “Sâl-i Türkân” adlarıyla anılan Türk takvimi son yıllara değin Orta Asya Türkleri ve özellikle Kırgızlar arasında kullanılmaya devam etmiştir.¹³⁵

Eski Türklerin kimya ile ilgili çeşitli çalışmalar yapmış oldukları bilinmektedir. Bir defa çeliğe su vermeyi, başta demir¹³⁶ olmak üzere müteaddit madeni çıkartıp işlemeyi ve bunları alet, silah ve kapkacak yapımında kullanmayı tüm bozkır halkları iyi bilirdi. Uygurlar devrinde bakır oksidi de tanıyan ve türlü işlemlerde kullanan Türkler “yeşil tuz” ya da “Uygur tuzu” denen bileşimi Çinlilere satmış, nişadin ve boraks ticareti yapmış ve bitkisel ürünlerden çeşitli ilaç ve merhemler üretilip pazarlamışlardır.

Hunlar ve Göktürklerin tıp bilgileri her türlü yara, kırık ve çikıkları tedavi edebilme düzeyinde gelişmiş olup, vücut ve eşya temizliği için sabun gibi köpüren çeşitli bitkisel ve inorganik tuzlar

¹³⁵ Anadolu göçebe ve köylüleri arasında on iki hayvanlı Türk takviminin izlerine halen rastlanmakta ve Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan çeşitli Türkmen aşiretlerinin her yılı bir hayvanın adıyla anmaya devam ettikleri saptanmaktadır.

¹³⁶ Eski Türkler demirin oksit ve karbon oksidi ile birleştirilerek ve kimyevi operasyondan geçirilerek yeniden işlenmesi yoluyla elde edilen nervürlü metal kütleleri de çeşitli üretim sahalarında kullanmışlardır.

kullanmışlardır. Uygurlar ise tıp kitapları yazmışlar ve buluntular-
dan anlaşıldığı kadarıyla bazı hastalara cerrahi tedavi bile uygula-
mışlardır. Çiçek aşısını bilen ve bunu Avrupalılara da öğreten eski
Türkler söz konusu hastalığa yeni yakalanmış birinden bir çiçek ka-
barcığı alıyor, hastanın alnında, bacaklarında ya da bileklerinde ha-
camat yoluyla bazı kesikler açıyor ve çiçek kabarcığını bunlardan bi-
rinin içine doğru zerkederek hastalığa karşı bağışıklık sağlayabili-
yorlardı.

Uygurlar döneminde Türk dünyasına giriş yapan matbaanın
Türk bilim tarihi açısından başlıca mihenk taşı olduğu bilinmekle
birlikte, Türk milletinin müspet bilimle asıl tanışmasının İslamiyet
sonrası dönemde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Buhara, Semerkand,
Taşkent ve Kaşgar gibi tarihi Türkistan şehirlerinin birer ilim ve kül-
tür merkezi haline getirildiği Türk-İslam devresinde sayısız eğitim
kuruluşları faaliyete sokulmuş, okuryazarlık adeta tavan yapmış ve
ilk Türkçe ansiklopedik eserler de bu dönemde kaleme alınmıştır.

Türk-İslam kültür çevresinde pozitif bilimin Farabi, Abdul-
lah'üt-Türki, İbn Türk'ül-Cili ve Reyhan'ül-Biruni gibi aydın ve dü-
şünürler ile birlikte yaygınlık kazandığını söylemek mümkün gö-
zükmemektedir. Farabi'nin bilimleri sınıflandırdığı "İhsa'ül-ulum" adlı
kitabının Latince tercümesi batılı düşünür Gundisallinus'un kitap-
larına da esas teşkil etmiş olup, aynı araştırmacının Euklides'in geo-
metrisini şerh ettiği de bilinmektedir. Abdullah'üt-Türki matematik
biliminin doğudaki başlıca temsilcisi olurken, onun takipçisi İbn
Türk'ül-Cili ise "Kitab'ül-Cebr ve'l-Mukabele" ismini taşıyan anıtsal
eserin yaratıcısı olmuştur. Dünya tarihinin entelektüel dâhileri ara-
sında yer alan bir diğer Türk matematik bilgini Harezmi Ebu Rey-
han'ül-Biruni Gazne Türk sarayında yaşamış, Sultan Mahmud'un
yanında Hint seferlerine katılmış, eserlerinde ilginç bir şekilde Ku-
ran ayetleriyle Yunan filozoflarının sözlerini bir arada zikretmiştir.
Açık zihniyeti dolayısıyla çağdaş bir bilim insanı hüviyeti kazanan
Biruni çeşitli bilim dallarında yüz ondan fazla kitap yazmış, yer çe-
kimi ivmesi ve atomlar hakkındaki ilk ciddi çalışmalara imzasını at-
mış, "İstihrac'ül-Evtar fi'd-Daire" adlı eserinde çember yayları ve ki-

rişler üzerine yeni teoremler ortaya koymuş, “Tasdik’us-Suver”inde geometrik izdüşüm metodlarını incelemiş, geometrinin sadece pergel ve cetvel kullanmak suretiyle halli mümkün olmayan iki klasik meselesi üzerindeki buluşları “Biruni problemleri” olarak anılmış, “Tahdidu Nihayet’il-Emakin” adlı kitabında matematik coğrafyanın analizine eğilmiş, Dünya’nın bir yılda Güneş etrafında döndüğünden bahsetmiş, enlem-boylam tespitleri yapmış ve bazı trigonometrik ve poligonometrik konuları da bu eserinde açıklamıştır. Özgöl ağırlık hususunda çok önemli sonuçlara varan ve icat ettiği bir piknometre ile on altı maddenin özgöl ağırlıklarını gerçeğe çok yakın bir biçimde ölçen Biruni “Kitab’üs-Saydele”sinde de eczacılığa ve ilaç yapımına dair ilk bilgileri insanlığın hizmetine sunmuştur. Türk ve İslam hekimliğinin öncüsü sayılan İbn Sina aynı zamanda Hemedan rasathanesinde çalışmış; İbn Bedir “En-Nasırı” ve benzeri kitaplarında baytarlık üzerine yazılar yazmış; Farablı bir Türk olan İsmail Cevheri ilk ciddi filoloji ve leksikoloji çalışmalarını gerçekleştirmiş; tarih, coğrafya ve jeoloji hakkındaki ilk akılcı müşahedeler de Müslüman Türkler tarafından ortaya konmuştur. Matematikçi ve gökbilimci Uluğ Bey trigonometride cığır açarken, büyük astronomi ve kelâm bilgini Ali Kuşçu gezegenler arası mesafeleri doğru olarak hesaplayan ve bu alanda birtakım nesnel prensipler geliştirebilen ilk ilim insanı olma şerefine erişmiştir. Keza ondalık sayı sistemi ile algoritma kavramını ilim ve fen alanına kazandıran Muhammed Musa Harezmi, İbranice ve Latince’ye de çevrilen eserleri kendi döneminin âlimlerince “düsturü’l-amel (kılavuz)” olarak görülen Ahmed Fergani, bakteriler ve mikroorganizmaların varlığını Pasteur’dan yüzyıllar evvel tespit ve ispat eden Akşemseddin, yaklaşık beş yüz yıl önce gerçeğe en yakın dünya haritasını çizen büyük kartograf, denizci ve coğrafyacısı Piri Reis, planörün fikir babası Hezarfen Ahmet Çelebi, roketle dikey uçuğu gerçekleştiren Hasan Lagari, sibemetik ve robotik bilimler üzerine çalışan ünlü mühendis El Cezeri, dâhi mimar Koca Sinan ve havan topunun mucidi Fatih Sultan Mehmed gibi isimler de Türk-İslam medeniyetinin ölümsüzleşen fikir adamları arasında yer alırlar.

İslam dünyasında eğitim ve öğretim bakımından Selçuklu İmparatorluğu’nun bir dönüm noktası olduğu bilinmektedir. Daha ön-

celeri dağınık ve hususi şekilde yapılan eğitim ilk kez Sultan Alparslan zamanında bir programa bağlanıp devlet himayesi altına alınmış ve büyük ilim ocakları olan medreselerin kurulması ile de imparatorluk ölçüsünde kadrolanan öğretim düzenine geçilmiştir. Sonraki dönemlerde Harzemşahlar, Atabeylikler, Türkmen beylikleri, Osmanlılar ve Memluklarca da tatbik edilen medrese uygulaması devletin sivil idare kadrosuna memur yetiştirilmesi itibarıyla da büyük bir önem taşımakta idi.

Türk felsefesinin ilk ve en önemli metni Hakaniye Türkçesi ve Uygur harfleri ile yazılmış "Kutadgu Bilig (Mutluluk Bilgisi)" olarak kabul edilmektedir. Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in 1069'da kaleme aldığı bu şaheser bir nasihatname, siyaset, ahlak ve adalet kitabıdır. Nizamı ve gerçekçi Türk kafasının yalnız zihinde mevcut nazariyaların bir ifadesi olarak değil, Türk toplumunda tatbik sahası bulunan hak, adalet ve devlet kavramlarının bir açıklaması olarak yarattığı Kutadgu Bilig okunduğunda eski Türk'ün fiilen yaşanan faal hayata duyduğu tutkunluk ve gerçekçiliğinin doğal bir sonucu olan "gözle görülene inanma" eğiliminin Türk düşüncesini mantık ve bilgi teorilerinden ziyade ahlak ve devlet felsefesine sevk ettiği anlaşılmaktadır. Nihayetinde beşerilik ve pratiklik gibi orijinal cihetleriyle eski Türk düşüncesinin Budizm'i dayanak alan Hint, meçhuller ve velileri merkeze oturtan Sami ve akli tek yol sayan antik Grek düşüncelerinden ayrıldığı, akılcılık ile maneviyatçılığı ılımlı ölçülerde sentezlediği ve daha çok millet sevgisi, Tanrı korkusu ve doğruluk ilkeleri ile belirlenen teşkilatçı ve idareci devlet adamı profilini öne çıkarttığı söylenebilir.¹³⁷

¹³⁷ Büyük Türk tarihçilerinden Kafesoğlu'na göre Türkistan'ın komşusu olan ve ilk çağlarda uzun süre Türk kökenli hanedanlar tarafından yönetilen Çin ülkesinde de başta Türk düşüncesi hâkim olmuş ve fakat sonraları Budizm'in tesiri ile Hint düşünce tarzı ağırlık kazanmıştı.

İslam öncesi Türk düşüncesini temel alan Kutadgu Bilig’de açık belirtilerine rastlanmamakla birlikte Müslüman Türkler batı felsefesiyle tanışana dek İslam inancına dayanan bir felsefi yaklaşım benimsemişlerdi. Öte yandan İslam felsefesinin biri eski Yunan felsefesine ve diğeri tasavvufa dayalı olmak üzere iki yanlı bir gelişme takip ettiği ve her iki cephesinde de Türk düşüncesi ile ilgili olduğu görülmektedir.

Türklerden önceki İslam dünyasında Kelâm münakaşaları içinde yetişmiş ünlü sufiler bulunmakta ise de, bunlar mahalli ve münferit şahsiyetlerdi. Sufiliğin belirli görüşler etrafında merkezileşmesi ve serbest tarikatlar halinde örgütlenmesi daha ziyade dini ve düşünsel hoşgörü çağı olan Türk-İslam idaresi zamanında vuku bulmuştur. Halife El-Me’mun zamanının büyük tercüme faaliyeti ile İslam zihniyetine nüfuz etmeye başlayan Yunan felsefesi de başarısını Türklere borçludur. Zira karakteri madde, ölçü, mantık ve faydacılık olan Yunan düşüncesi temelinde peygamberlik ve mucizelerin yattığı Sami düşüncesi yerine gerçekçi Türk düşüncesine yakındı. Yunan felsefesinin İslam dünyasının fikir hayatındaki ilk ciddi temsilcisi Oğuzların Farab şehrinde doğan Uzlug oğlu Muhammed Farabi olmuştu. Farabi’ye göre gökyüzü varlık ve hadiselerinden insanların akıbetlerini keşfetmek mümkün olmayıp, Arz ile Güneş arasına Ay’ın girmesi ile vaki olan güneş tutulması gibi bir gök hadisesinin yeryüzündeki bir hükümdarın ölümü gibi bir olay ile bağlantılı olduğunu sanmak “aceb’ül-acaib (saçmaların saçması)” bir şeydir. Her şeyin bir sebebi bulunduğuna ve tesadüflerin bizim sebebini bilmediğimiz hadiseler olduğuna inanan Farabi metafizik, fizik, astronomi, mantık, psikoloji ve siyasete dair yazdığı yüz altmış kitap ve risalesi ile Aristoteles’in hemen bütün fikirlerini en iyi şekilde açıkladığı diğer eserleri dolayısıyla “Muallim-i Sani (ikinci öğretmen)” lakabı ile tanınmış, batıda “Al-Pharabius” olarak şöhret yapmış ve eserlerinin pek çoğu daha o asırlarda Latince’ye çevrilerek yüksek dereceli okullarda ders kitabı olmuştur.

Farabi’nin felsefe ile dini ya da akıl ile imanı uzlaştırma konusunda açtığı çıkır Buhara Türkmenlerinden İbn Sina ile doğuda ve

Hıristiyan ilahiyatçısı Aquino'lu Thomas ile batıda takip edilmiş; onun ulûhiyet, akıl, sübut ve feyz teorileri İslam Kelâmcıları çevresinde ve İspanya'da Meymuni ve İbn Rüşd aracılığı ile Batı Hıristiyan felsefesinde tesirini uzun müddet duyurmuştur. Tıp, mantık, fizik, doğa bilimleri, ahlak ve din felsefesi alanlarında iki yüz elliye yakın eseri ile ilim ve hikmet dünyasına birçok yenilikler getiren İbn Sina ise İslam tarihinin en büyük filozoflarından ikincisi olarak tüm dünyada büyük etkiler uyandırmış, batıda "Avicenna" adıyla tanınmış ve kitapları Latince'ye tercüme edilerek öğretim kuruluşlarında altı yüz yıl boyunca okutulmuştur. İbn Sina'nın realist görüşlerini her madeni altına çevirdiği iddia olunan filozof taşına ve hayatı ebedileştiren iksire inanmadığı, bunların birer hayalden ibaret olduğu yolundaki ifadeler ile ortaya koyduğu görülmektedir. Farabi'nin açıp İbn Sina'nın geliştirdiği gerçekçi ve pragmatik Türk-İslam felsefi ekolünden feyz alan ve hatta onu daha da kuvvetlendirmeye çalışanlar arasında Yahya Adiyy, Ebu Süleyman Sicistani, Ebu Hayan Tevhidi, Ebu'l Ferec Tayyib, İbn Heysem, İb'un-Necib'ül-Vasıti, Ömer Hayyam, Fahr'üd-din Razi, Muhyid-din Arabi, İbn Rüşd ve İmam Gazali gibi isimler sıralanabilmektedir.

ESKİ TÜRKLERDE SANAT

Göçebe Türklerin sanat eserleri çoğunlukla kemer tokası, kılıç, hançer kabzası, kav mahfazası, ok kutuları ve at koşum takımı gibi savaş endüstrisine ilişkin ve taşınabilir türden olup, genellikle deri, ahşap, metal ve taş işçiliğine dayanmaktaydı. Demiri mükemmel bir biçimde işleyen eski Türkler bu madenden yaptıkları silahlarını altın ve gümüş ile süsler, yine üzerleri çeşitli madenlerle süslenmiş araç-gereçler, tahtlar ve ev eşyaları da üretirlerdi. Halıcılık¹³⁸, çizmecilik,

¹³⁸ Altaylardaki bir kurganın içerisinde bulunan ve İskit devresine ait olduğu anlaşılan Pazırık halısı dünyanın bugün için bilinen en eski halısı olma özelliği ile halı dokumacılığının Türklerden çıkma bir sanat olduğunu kesin biçimde kanıtlamaktadır. Halıcılık literatürüne "Türk düğümü" olarak geçen dokuma yöntemiyle dokunmuş olan Pazırık halısının her

dokumacılık, otağcılık, oymacılık, marangozluk ve terzilik gelişmiş Türk el sanatlarından bazıları olmakla beraber, eski Türk sanatının özellikle çini, hat, bezeme, keramik, tezhip, fresko, taş işçiliği, kuyumculuk, renkli taş ve gümüş kakmacılık, gergef işçiliği, minalı kaddife dokumacılığı ve cam imalatında çağdaşlarından çok ileride olduğu bilinmektedir.¹³⁹

Resim ve Heykel

Kendi kültürleri ve ana meşguliyetleri gereği sanatsal yaratıcılıklarını sütunlu binalar ya da göz alıcı tapınaklara değil, daha çok kolaylıkla taşınabilir nesneler üzerinde icra edilen süsleme sanatlarına yöneltmiş olan kadim Türkler heykel ve resim gibi plastik sanatlarda ise ancak belirli bir gelişim gösterebilmişlerdir. İskit ve Hun devirlerinden itibaren Türk resim sanatı başta bozkurt ve yırtıcı kuş olmak üzere köpek, koyun, keçi, at, geyik, kaplan ve pars gibi hayvanların birbirleri ile mücadelelerini betimleyen motiflerden meydana gelen “hayvan üslubu” üzerine odaklanmış¹⁴⁰ ve bunun yanı sıra insan ve yarı hayvan-yarı insan figürleri de yaygın olarak kullanıl-

on santimetrekaresinde tam otuz altı bin düğüm bulunmaktadır.

¹³⁹ 14 ve 18. yüzyıllar arasında Avrupa’da vücuda gelen “Turquerie (Türkperestlik)” hareketi Türk sanatının eserlerinin çağdaşlarından ne derece önde olduklarını anlamak açısından önemlidir. Orta ve Yeni Çağ’da Türklerin elinden çıkma ipekli ve yün dokumalar, halılar, kilimler, çiniler, demirci ve marangoz işleri, mücellit ve tezhipçilerin yaptığı teclit ve tezhipler, mangallar, şamdanlar ve bardaklar gibi sanat eserleri dünya nefaisperestlerinin dikkatini celbetmiş, yabancı milletlerin insanları evlerinde birer Türk salonu yahut odası oluşturarak Türk sanat eserlerinin teşhirini yapmışlardır.

¹⁴⁰ En eski Türklerin temel geçim kaynağı olan avcılık zamanla önemini yitirip yerini hayvancılığa bırakır ve eğlence amaçlı bir spor durumuna gerilerken, başlarda av sahnelerinin betimlendiği kaya ve eşya üstü resimler de yavaş yavaş stil değiştirmişler ve av sahnelerinin yerini hayvan motifleri almıştır.

muştır.¹⁴¹ Halılar, eyer örtüleri ve yün işlemler üzerine yapılmış olan bu resimlerin insan yüzlerinden oluşanları Türk portre sanatının ilk örneklerini teşkil eder ki, Uygurlar zamanında insan çehresine ferdi bir özellik vermek suretiyle portre sanatında yeni bir çağır açılmıştı. Uygur Türkleri Turfan ve Bezeklik minyatür ve fresklerinden anlaşıldığı üzere hayvan üslubuna dayalı geleneksel Türk resim anlayışını da çok ileri bir seviyeye taşımışlardı.

Gazneliler ve Selçuklularda rastlanan ortak resim sanatının kökü de Uygur Türklerinden gelmekte olup, en eski örneklerini Uygurlarda gördüğümüz duvar resmi daha sonraki yüzyıllarda da yapılmaya devam etmiştir. İster duvar, isterse kitap resmi olsun Uygur ressamları tasvirlerinde kökleri milat öncesine kadar geri giden Orta Asya grafik şematizasyon tekniğini kullanmış, iç içe siyah, kırmızı ve sepia çizgilerle şekiller konturlayarak konuyu öne çıkartmaya çalışmış ve yine aynı sonuca ulaşmak için gölge alanları yapmışlardır. Uygur sanatçıları duvar ve kitap resminde bölgelerinin etkin unsuru olmalarının yanında keten kumaşlar üzerine aplike ettikleri lakeler, alçıyla kaplanmış ahşap üstü balmumu resimler, kâğıt, ipek ve kenevir üzerine yaptıkları tezhip ve çeşitli baskı sanatlarında da birçok ürünler vermişlerdi.

İslam'ın kabulünden sonra yazıda Selçuklu sülüsü, neshi ve kufisi, kitap resmi ve minyatürde de Selçuklu üslubu evrensel litara-türe geçmiş, yine Selçukluların elinden çıkma tasvirli altın madalyonlar ve pano kabartmaları Türk-İslam devri resim sanatının nadir örnekleri olmuşlardır. Selçuklulardan devraldıkları minyatür geleneğini daha da geliştiren Osmanlılar Avrupa'da "Türk Kâğıdı" olarak isimlendirilen ebru sanatını ise Buhara veya İran Türkmenlerinden öğrenmiş ve zenginleştirerek dünyaya açmışlardır.

Türk yapımı en eski heykel örneklerine Ön-Türk kültür sitelerinde rastlanmakta olup, bunların ahşap ve toprak gibi dayanıksız

¹⁴¹ İç Moğolistan'ın Yin-shan bölgesinde tespit edilen Hun duvar resimleri sayıca o kadar fazladır ki, bu bölge adeta bir açık hava müzesini andırmaktadır.

maddelerden yapıları yok olduğu ya da parçalandığı halde taştan olanların bir bölümü günümüze kadar gelebilmiştir. Orhun yazıtlarının saptandığı yerde çeşitli heykel, heykelcik, taşbaba ve taşnineler de bulunmuş ve bunlar arasında özellikle Kül Tegin ile hanımının oturur pozisyonda tasvirlendikleri yapıt büyük ün kazanmıştır. Okunevo ve Karasuk gibi Ön-Türk kültür çevrelerinde doğup İskitler ve Sarmatlar ile devam eden dikilitaş geleneği belirli kalıpları olan bir uygulama halinde Hunlara ve Hunlardan da Göktürklerle intikal etmiştir. Yeni ve gerçekçi bir heykel sanatı geliştiren Uygurlar at ve fil figürlerinde yoğunlaşan kuvvetli bir üslup sergilemişler, Güney Rusya bozkırlarında yürütülen kazılarda ise eski Kuman-Kıpçak Türklerine ait ve çoğunluğu dişil cinsten oluşan binlerce heykel ele geçmiştir. Ayrıca eski kahramanların ve bilhassa kağanların mezarına hayatta iken öldürdükleri en ünlü düşmanlarının heykeli dikilir ve bu heykellere “balbal” denirdi ki, inanışa göre yeniden dirilecek olan kahraman kişi atının üzerinde cennete girecek ve mezarı başına balbalı dikilen düşmanları da cennette ona hizmetçilik edeceklerdi. Yenisey vadisindeki Göktürk devri mezarlarında bulunan koç heykellerinin simgelediği gelenek ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu mezartaşları ile Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Kafkas ülkelerinde 16. yüzyıl ve hatta daha sonrasına kadar yaşayacaktır.

Müzik

Günümüzde olduğu gibi Hun Türklerinde, Göktürklerde Uygurlarda¹⁴², Karahanlılarda, Selçuklularda, Timurlularda ve Osmanlılarda da müziğe büyük bir yer ve önem veriliyordu. Çin kaynakları Asya Hunlarına ait tam yirmi sekiz çeşit halk türküsünden söz ettikleri gibi, Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın sefer dönüşü başkentine girerken saflar halinde dizilmiş güzel giyimli Hun kızlarının başbuğlarını türküler söyleyerek karşıladıkları da yine çeşitli tarih

¹⁴² Uygur Türk müziği milli Çin müziği olarak bilinen Yin müziğini öylesine etkilemişti ki, 7. yüzyılda Han hanedanı sarayında oluşturulan yedi musiki makamı arasında Uygur (Kuçça, Buhara, Kaşgar, Semerkand ve Turfan) makamları çok önemli bir yer tutmakta idiler.

kayıtlarından öğrenilmektedir. Telli, nefesli ve darbeli sazları yaygın olarak kullanan Hunlarda baş çalgılar asma davul, kös, deblek, mızık ve kopuzdu. Eski Türkler besteye “yır”, sazlardan çıkan melodiye ise “küg” derler; hakanın huzurunda her gün bu yır ve küglerden dokuz tanesi çalınır; “sığır” denen av müsabakaları, “şölen” denen ziyafetler ve “yuğ” denen cenaze törenlerinde de mutlaka kopuz çalınıp şiir okunur; destanlar, kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri, milletin acı ve tatlı hatıraları yine saz şairlerince ve kopuz eşliğinde terennüm edilirdi.¹⁴³ Müzik ve dansa topluca yaptıkları ibadet veya ayinlerinde de yer veren eski Türkler omuz omuza gelmiş kitlenin kenetli kol ve gövdeleri davul ya da saz gümbürtüsüyle kıpıraştıkça ve ayak tabanları yiğitçe yere çalındıkça kahraman ata ruhlarının mest olacağına inanırlardı.

Mahmut Ragıp Kösemihal ve Ahmet Adnan Saygun gibi etnomüzikologlara göre en eski Türk müziğinin tonal ve formal yapısı pentatonizm denen beş seslilik üzerine inşa edilmişti.¹⁴⁴ Yedili sistemde oktavıyla birlikte sekiz sestten oluşan (do-re-mi-fa-sol-la-si-do) gam veya dizi tarifine karşı Ural-Altay icadı pentatonizmde oktavıyla beraber altı ses (sol-la-si-re-mi-sol) bulunmakta olup, bu sistemin tarihsel açıdan majör ve minör makamlarından bile daha eski olduğu kabul edilmektedir. Bugün Kazak, Kırgız, Altay, Tuva, Hakas, Yakut, Karaçay, Çuvaş ve Tatar Türklerinin yanı sıra Moğollar, Macarlar, Finler, Laponlar ve Japonlar arasında da hala yaygın olan

¹⁴³ Bir Bizans elçisi olan Priskos katıldığı bir Hun ziyafetinde Hun saz sanatçılarının şiir ve türküleriyle renklenmiş ortamı şöyle tasvir eder: “Akşama doğru meşaleler yanınca, ziyafetin verildiği ipekten mamul muhteşem çadıra iki şairin girdiği görüldü. Bunlar Attila’nın önünde İskit (=Türk) lisanıyla kendi tanzim ettikleri şiir ve türkülerini okudular. Bu şiir ve türküler Attila’nın kahramanlıklarına, zaferlerine aitti. Orada hazır bulunanlar, bu şiir ve türkülerin tesiriyle vecde ve heyecana geldiler. Gözler parlıyor, çehreler korkunç bir hal alıyordu.”

¹⁴⁴ Dört perdeli ve mod öncesi aşamaya ait olan en eski Türk ezgi tipinin beş perdeli (pentatonik) ve mod içi (modal) aşamaya Hun döneminde geçtiği sanılır ki, önceki dönemde doğaçlama şeklinde yapılan Türk müziğinin besteleme yoluyla icra edilmesine de ilk kez Hunlar zamanında başlanmıştı.

pentatonik melodiler dombıra, kuray, kılkopuz, ağız kopuzu veya bunların öteki Ural-Alтай kavimlerinde görülen benzerleri eşliğinde söylenen hemen bütün şarkı, dua ve küylerde kullanılmaktadırlar.

Türk-İslam dönemi musikisi şehirlerde, saray çevresinde ve konaklarda kâr, beste, semai ve şarkı; köylerde türkû, bozlak, uzun hava, zeybek ve oyun havası; camiilerde ezan, dua, sela, tekbir, temcit ve münacaat; tekkelerde naat, ayin, durak, ilahi, nefes ve niyaz; sınır boylarında serhat türküsü ve kışlalarda ise mehter müziği şeklinde icra edilmiştir. İslamiyet'in kabulünden sonra dini müzik kültürü gelişmiş, Türk mutasavvıflar ibadette müziğe genellikle yer vermişlerdir. Raks ögesi de birçok tarıkatta bir ibadet figürü olarak üsluplaşmış ve hatta Mevlevilik gibi bazı tarikatlar içerisinde raks-müzik-şiiir üçlüsü estetik ölçülerde birleştirilmiştir.

Geleneksel ölçütleri ve kendine özgü bir tarzı olan dini Türk müziği camii müziği ve tekke müziği olmak üzere başlıca iki bölümden oluşmaktadır. İslam dini çalgıyı ibadet aracı saymadığından camii müziğinde hiçbir müzik aleti kullanılmamakta ve yalnız insan sesi için yazılmış ve bestelenmiş yapıtlar okunmaktadır. Tekkelerde çalınıp söylenen tekke müziği ise mistik duyuş ve anlayışın müzik ve dans eşliğinde yansıtıldığı bir alandır. Tekkelerde ney, rebap, keman, kudüm, mazhar, zil ve tef gidi müzik aletleri kullanılmakta olup, ibadetlerde müzik ve dansa yer veren Türk menşeli tarikatların en önemlileri Mevlevilik, Yesevilik, Halvetilik, Rûfailik, Bektaşilik, Nakşibendilik, Ekberilik, Babailik ve Kübrevilik'tir.

Klasik Batı Müziği, Hint Müziği ve Kore Müziği ile beraber dünya üzerinde süreklilik ve gelenek oluşturma bakımından mevcut dört makamlı müzik türünden biri olan Türk sanat müziği eski Uygur müziği ile sıkı alakası bilinen Oğuz musikisinden köken almış ve zamanla Türkistan, Azerbaycan ve Anadolu'da üç kol halinde gelişerek değişik biçimlerde icra edilegelmiştir. Batı musiki-sinin on iki eşit aralığa bölünmüş tanperemanlı sistemine karşılık Türk musikisinin yirmi dört eşit olmayan aralığa bölünmüş bir sisteme dayandığı ve tabiatın verdiği seslere daha uygun olduğu için

de pek çok orijinal makamların teşekkülünü sağladığı görülmektedir. Batı musikisinin iki makamı olan majör ve minör Türk musiki-sinde çargâh ve buselik adlarıyla mevcut oldukları gibi, musikimiz-in bu ikisinden başka kürdi, rast, uşşak, beyati, hüseyni, neva ve hicaz gibi on bir basit makamı daha bulunmaktadır.

Teorik plandaki ilk büyük gelişimini Farabi'nin yaşadığı onun-cu yüzyıl başlarından Timur Han'ın öldüğü 1405 yılına kadar geçen süre içerisinde ve Orta Asya ülkelerinde kateden Klasik Türk Müzi-ği'nin hem makam sayısı ve anlayışı, hem de form ve usul açısından şimdiki zenginliğine kavuşması ise Osmanlıların orta ve son devirle-rine rastlamaktadır. Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki halk musikileri Türk müziğinin tesiri altında gelişirken, Safiüddin, Sultan Veled, İtri ve Hacı Arif Bey gibi Türk bestekârlarının eserleri aracılığıyla Arap-lar, İranlılar ve Yunanlılar da Türk müziğinden fazlasıyla etkilenmiş ve hatta eski musiki sistemlerini bırakarak Türk musiki sistemini kullanmaya başlamışlardır.¹⁴⁵

Dünya müzik kültüründe Türk askeri orkestralarının da çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Gerek İslam öncesi ve gerekse İslam sonrası dönemde ozanları ve kopuzcuları olmayan bir Türk ordusu-na asla rastlanmamış, Hunlardan¹⁴⁶ Göktürklerle, Uygurlardan Ti-muroğullarına ve Selçuklulardan Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde askeri müziğin büyük ağırlığı olmuştur. İslam öncesi Türklerde askeri müzik "tuğ takımları" tarafından icra edilirdi. "Yı-rağçısı (zurnacı)", "borguyçu (borucu)", "tümrukçü (davulcu)", "küv-rükçü (kösçü)" ve "çengçi (zilci)"den kurulu olan tuğ takımı sancak-başının arkası sıra dizilir ve her türlü resmi ya da askeri törene eşlik ederdi. Osmanlı askeri mızıkası Mehter de bu eski tuğ takımların-dan temel almakta olup, Mehter düzeninde her saz grubunun başın-da bulunan ve grubu yönetenlere "ağa", davulcu başına "baş mehter ağa", bütün mehterlerin başına da "mehterbaşı ağa" adı verilmekte ve mehter bunların yönetimiyle icra edilmektedir. Program sırasın-

¹⁴⁵ Bugün Ortodoks Kilisesi'nde yapılan ayinler bile Türk mu-siki makamları ile okunan ilahilere sahne olmaktadır.

¹⁴⁶ Çin kaynaklarının aktardığına göre Hunların hücumu kal-kışları sırasındaki haykırışları davul sesine karışır ve bu da karşı tarafı ziyadesiyle ürkütürdü.

da daire şeklinde dizilen takımın ortasında mehterbaşı ağa durmakta, yürüyüş sırasındaki icralarda ise bu düzen değişmektedir. Her yüzyılın gereğine göre gelişmiş yeni usuller ve formlar ortaya çıkartan Mehter müziği devamlılık arz eden bir Türk müziği durumuna gelebilmiştir.

Türk dünyasında geçmişten bugüne yaygın olarak kullanılan telli çalgılardan kopuz ve kemençe yaylı gruba; rübab, tanbur, tar, saz, ud, kanun, çeng, dutar ve dombıra ise tezeneli/mızraplı gruba girmektedir. Eski Türklerde bilhassa din görevlilerinin çaldığı kopuz demirden, ağaçtan ya da kamıştan yapılan ve oldukça iyi tanınan Türk enstrümanlarından. İki veya üç telli olan ilk kopuzlar teknesi ve sapı kütükten çıkartılan, alt kısmı koyun veya geyik boynuzu ile kaplanan, telleri at kılı veya kiriş denen koyun bağırsağı ile yapılan, alt teli üst tele göre beşli olan ve ortalama seksen santimetre uzunluktaki sazlardı. Kopuz adı verilen en eski çalgıların nefesli çalgılardan olabileceği kanaatini taşıyan bazı müzikologlar da vardır ki, günümüz Sibiryâ Türklerinin metal bir çatalın arasına yine metalden esnek bir dil yerleştirilmesiyle yapılan ağız çalgılarına kopuz dedikleri bilinmektedir. Çatalı ön dişlere dayanan bu çalgı parmakların metal dişi titreştirmesiyle ve ağız boşluğunun rezonans kutusu gibi kullanılmasıyla çalınmaktadır. Gagavuz Türklerinin “kumança”, Azeri Türklerinin “kamança” ve Doğu Karadeniz Türklerinin “kemençe” dedikleri çalgı türü ise Kuman-Kıpçak¹⁴⁷ Türkleri tarafından ve olasılıkla kopuzdan ilham alınarak icat edilmiş, zaman içinde de Türk dünyasının tamamında tanınan bir çalgı durumuna gelmişti. Eski Türklerin “ıklıg” veya “kıyak” da dedikleri ilk kemençeler tıpkı günümüzün Karadeniz, Türkmen, Özbek, Kırgız ve Doğu Türkistan

¹⁴⁷ Kemençe kelimesinin etimolojik olarak da “Kuman” adından geldiği yolunda (Kuman-ça > Kemen-çe) rivayetler bulunmaktadır. Türkolog Rasonyi’ye göre ise Macar Kralı Laszlo’yu öldüren Kumanlardan birinin adı olan “kemenche” ve Kazak Kırgızlarının Argın oymağına ait bir boyun adı olan “kumance” kelimeleri ile kemençe adı arasında kesin bir bağlantı söz konusudur.

kemençeleri gibi silindir bir kutusu bulunan yarı küre biçimindeki çalgılar olup, yay ya da tırnakla ve diz üzerinde dik tutularak çalınmakta idiler.

Eski Türklerin teknesini koç kafatasından yaptıkları bilinen ve günümüzde dut ağacından imal edilen rübab altta iki, ortada iki ve üstte bir olmak üzere beş telli bir enstrüman olup, orta teli alttaki telin pesteki beşlisine, üst teli ise alt telin bir oktav pesine akortlanmaktadır. Beş telli klasik bir Türk sazı olan ve Uygurlar döneminden bu yana bilinen tanbur ise altta iki, ortada iki ve üstte bir metal tel içermekte, armudî bir gövdesi ve ladin bir kapağı bulunmaktadır. Bugün itibarıyla yalnızca Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'da rastlanabilen tar iki boğumlu bir rezonans kutusu bulunan on bir metal telli bir çalgıdır ve ikişerli olarak sıralanmış üç grup teli ezgi çalmak, diğer telleri rezonans yapmak içindir. Öd ağacından üretilen ve bin yılı aşkın bir geçmişe sahip olan ud da geleneksel Türk çalgıları arasında sayılmakta, Müslüman Arapların bu çalgıyı Medine'ye ırgat olarak getirilen bir grup Horasan Türkmeninden görüp öğrendikleri sanılmaktadır. Diğer ünlü Türk tellilerinden farklı olarak kısa telli ve perdesiz olan ud organologlara göre Orta Asya'nın barbatı ve pi-pa kopuzu ile çok yakın akrabadır. Yine Türkistan çıkışlı bir müzik aleti olan kanunun ise eski Türklerin "yatkı" ya da "yatugan" adı altında kullandıkları telli ve mızraplı çalgıların gelişmiş bir türü olduğu söylenmektedir. Yatay bir rezonans kutusu ve onun üzerine yatay eksenle konumlandırılmış yirmi dört ya da yirmi altı teli ile dikkat çeken kanun ara seslerin elde edilebilmesi için tellerin boyunu değiştirmeye yarayan mandallar içerir.

M.Ö. 2000'lere ait Orta Asya kaya kabartmalarında görülen ve daha sonra Uygur kaynaklarında anılan çeng bir tür taşınabilir ve kucakta kullanılabilir Asya arpi olup, üç köşeli ve ortalama yirmi pedallı bir çalgıdır. Dik tutulup tellerini hafifçe çekmek yoluyla çalınan ve ses yükseltmeye elverişli bir tını kutusu bulunan bu çalgı özellikle 14 ve 15. yüzyıllarda Sibiryâ'daki Tuvalardan Balkanlardaki Osmanlılara kadar bütün Türk dünyasının ortak değeri durumunda idi. Parmakla çalınan dutar iki telli ve telleri ipekten yapılan bir çalgıdır. Dut ağacından yapraklar halinde imal edilen armudî biçimli bir teknesi ve yine dut ağacından yapılma kapağı vardır. Du-

tarlar genellikle dörtlü veya beşli akortlanmakta ise de, oktav ve ni-son akortlandıkları da görülür. Bu sazda perdeler kromatik sıra ile yerleştikleri ve tellerin tek tek alınması imkânsız hale getirdikleri için iki telli çalışı mecbur kırlarlar. İki telli, parmakla çalınan ve bir-çok başka saza kaynaklık etmiş olan geleneksel Türk sazı dombıra ise Türk dünyasında Hunlar ve Göktürklerden bu tarafa adeta efsa- neleşmiş bir çalgıdır. Günümüzde Kazak, Kırgız ve özellikle Nogay Türkleri arasında milli çalgı olarak kabul edilen dombıra sağ elin ayası göğse dayanarak işaret parmağı ile vurma ve ekmelerle çalı- nabildiği gibi, sağ el bilekten hareket ettirilerek ve bütün parmaklar kullanarak da alınabilmektedir.

Türklerin Sibirya'da tobşur ile başlayan ve Orta Asya'da dom- bıra, dutar ve tanbur gibi şekillerde karşımıza çıkan telli çalgı ailesi- nin Anadolu'daki uzantısı sayılan bağlama da diğer akrabaları gibi armudî biçimli bir rezonans kutusu ve uzun bir saptan oluşmakta- dır. Önceleri  tek teli olan bağlama zamanla üç grup tel ihtiva et- meye başlamış ve bu teller bağırsaktan ipeğe ve ipekten metale doç- ru evrimleşmişlerdir. Anadolu'da olduğu gibi teki Türk yurtların- da da aşıkların değişmez algısı olan sazın bağlamadan farkı sapının biraz daha kısa olması ve kapağının da gövdesi gibi dut ağacından yapılmasıdır.

Nefesli algılarda Orta Asya Türklerinin "Nay" ve Anadolu Türklerinin "Ney" dedikleri kamyş, ağaç ya da metalden yapılan, di- yatonik sıra ile yerleştirilmiş altı veya yedi delikli ve üfleme deliği yan flttekine benzeyen halk algısı başı çeker. Ayrıca Türkiye, Türk- menistan, Özbekistan ve Başkurdistan gibi Türk cumhuriyetlerinde balaban, düdük, kuray ve benzeri üfleme algıları halen yaygın şe- kilde bulunmakta olup, kamyştan yapılan bu kavallar bozkırın ka- dim çobanları için de vazgeçilmezdi. Çok yüksek volümlü bir nefes algısı olan ve her zaman davul ile birlikte kullanılan zurna ise Türklerin düğün ve bayram gibi eğlencelerinin değişmez algısı ol- makla kalmayıp askeri müzik icra eden mehter topluluklarının da ana çalgılarından birisi olmuştur. Tüm bunlarla birlikte batıda "akordeon" denen ve z Türkçe'deki adı "bayan" olan müzik aleti de en az bin beş yıldır bilinmekte ve kullanılmaktadır.

Eski Türk edebiyatı sözlü ve yazılı olmak üzere iki grupta değerlendirilmektedir. Yarı göçebe Türk boyları arasında yazılı edebiyattan çok daha büyük bir ağırlığı bulunan şifahi ya da sözlü edebiyat genellikle şiirin ön planda tutulduğu anonim eserlerden meydana gelmekte olup, başlıca dört elemanı "koşuk", "sagu", "sav" ve "destan"dır. Tabiat sevgisi ve aşk duygularını işleyen, dörtlüklerle, hece vezniyle ve düz kafiye (aaaa, bbba, ccca) ile söylenen geleneksel şiirlere koşuk, bir kimsenin ölümünden duyulan acıyı dile getirmek üzere yağ törenlerinde okunan şiirlere sagu ve eski Türk insanının hayata bakışını yansıtan özlü sözlerle sav adı verilmekte idi. Koşuklar İslam sonrası dönemin koşma ve manilerine, sagular ağıtlara, savlar da giderek bugünkü atasözlerimize dönüşmüşlerdir. Destanlar ise milli kahramanlar ve bilge kişilerin yaşayışları, inançları ve başlarından geçen türlü olaylar, savaşlar ve doğal afetler, kâinatın, kadın ve erkeğin yaratılışı, Türk devletlerinin kuruluş, çöküş, zafer ve yenilgileri gibi konuların yanı sıra pek çok sebep açıklayıcı efsaneyi de içinde barındıran uzun manzum hikâyelerdir.¹⁴⁸

Bilinen Türk destanlarının en eskisi Türk halkları arasında farklı varyantları ve transkripsiyonları bulunan Yaratılış Destanı'dır. Bunun oluştuğu dönem tam olarak belirlenememekte ve yaklaşık beş bin yıllık bir geçmişi olduğu tahmin edilmektedir. Sümer mitolojisi Gilgamiş Destanı ile simgelenirken, Sakalar Alp Er Tunga ve Şu, Asya Hunları İlce Han ve Oğuz Kağan, Avrupa Hunları Attila, Göktürkler Bozkurt ve Ergenekon, Uygurlar Türeyiş ve Göç ve Altay Türkleri Altın Arğ, Ay-Atam ve Maaday-Kara destanlarının yaratıcısı olmuşlardır. İslam devresinde de Türk destan zincirine yeni halkalar eklenmeye devam etmiş, Karahanlılar Satuk Buğra Han, İdil Tatarları Çora Batır, Kırgız Türkleri Er Manas, Cengizogulları Cengizname, Kırım Tatarları Timur ve Edige, eski Oğuz, Selçuklu ve Osmanlı Türkleri de Danişmendname, Battal Gazi ve Köroğlu gibi nice

¹⁴⁸ Türk destanları tür itibarıyla edebiyatın malı olmakla beraber, tarihten beslenen ve bu ikili yönüyle de eski Türk toplumunun kolektif şuuraltında inanç sistemlerinin diğer herhangi bir kısmı kadar gerçek olan anlatılardır.

destanları ortaya koymuşlardır. Yine Oğuz Türkleri tarafından ortaya konan ve toplam on iki destanî hikâyeden oluşan Kitab-ı Dede Korkut ise ne tam bir epik destan, ne de tam bir hikâye kitabı olup, nazım ve nesirin bir arada verildiği bir şaheser olarak Türk halk edebiyatının destancılık döneminden halk hikâyeciliği dönemine geçişini simgelemektedir.

Eski Türklerin yazılı edebiyat külliyatı Kül Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarından müteşekkil Orhun abideleri, Çoyren yazıtı¹⁴⁹ gibi yine Göktürklerden kalma çeşitli yazıtlar ve onlardan iki yüz yıl kadar evvel dikilmiş olan Yenisey anıt taşları¹⁵⁰ gibi belli başlı kitabeler tarafından temsil edilmektedir. Runik yazılı bu kitabelerde Türk milletinin türeyişinden Türk devletinin kuruluş ve çözülüşüne, eski Türklerin dostları, düşmanları ve komşularından yemekleri, müzikleri, kıyafetleri, töreleri ve adetlerine kadar birçok konular edebi bir dille işlenmektedir. Yazıt içeriklerinde cümlelerin bazen kısa, bazen uzun oluşu, manaya kuvvet vermek için kimi zaman aynı kelimenin yakın yerlerde tekrarlanması, yani bir nevi tekrar sanatı yapılması, kimi zaman ise anlamı birbirine yakın kelimelerin aynı cümlede veya ardı ardına gelen cümlelerde kullanılması, birbiriyle

¹⁴⁹ 688-691 yılları arasına tarihlenen ve Göktürklerden kalma en eski oyma yazı metni olma özelliği taşıyan bu altı satırlık kısa yazıtta bir Göktürk erinin İltiş ordusuna katılışı anlatılmaktadır.

¹⁵⁰ Araştırmacı Vasiliev tarafından 1983'te derlenen kataloğa göre çok sayıda ve kısa olan bu yazıtlar -bir tanesi hariç- bütünüyle Türkçe olup, Yenisey Kırğızlarındaki ağıt biçimleri ile evlenme ve cenaze törenlerinden bahseden metinlerden ibaretler. Yenisey yazıtlarının çok eski devirlere dayandığı ve belki de en eski (Göktürk Abidelerinden daha eski) Türkçe yazıtlar oldukları görüşü genel kabul görmekle beraber, Louis Bazin ve Talat Tekin gibi bazı Türkologların bu yazıtlarda rastlanan dilin arkaik/acemice gözükmemesinin sadece kullanılan taşra ağzından ileri geldiği ve yazı tarzının Büyük Göktürk İmparatorluğu'ndan alınmış olması gerektiğini savundukları da bilinmektedir.

uyumlu bir surette telif edilmiş fiiller ve tasvirlerdeki sahtelikten uzak, sade ve kuvvetli ifade yüksek bir edebi değere işaret etmektedir. Yazıcı Yullug Tigin Bilge Kağan'ın ağzından Türk milletine hitap ederken ne kadar lirik ve romantik ise, tarihi vakaları aktarmada da bir o kadar realisttir. Bütün bu özellikleriyle Göktürk kitabeleri alelade bir dil ve tarih belgesi olmaktan kurtulmakta ve Türkçe'nin 6.-7. yüzyıllarda bu denli muntazam, güzel ve imlası mazbut bir nesir dili olabilmesi için çok uzun tekâmül devirleri geçirmiş olması gerektiğini düşündürmektedir.

Manici Uygurlar devrinde de bir bölümü Göktürk ve diğer bölümü Uygur harfleri ile olmak üzere binlerce yazılı eser ortaya konmuş, tabedilmiş bir yazıyla ve çok çeşitli konulara ilişkin olarak kaleme alınan bu eserler vasıtasıyla 8.-10. yüzyıl Orta Asya medeniyetine yepyeni bir şekil verilmişti. Orhun Abideleri, Kutadgu Bilig ya da Codex Cumanicus (Kitab-ı Kıpçak) gibi eski Türkçe eserlerin hiçbirini sökmek ve anlamak Uygur fragmentlerini çözümlemek kadar zor olmamış, Uygur lehçe ve alfabesiyle yazılan kitap ve risalelerde Eski Türkçe Çağı'nın en ağdalı, en ağır ve hatta en problematik yazı dili kullanılmıştır. Türkçe'yi bütün Asya'yı kuşatan bir kültür ve edebiyat dili konumuna yükselten Uygurlar Orta Asya'nın ilk kütüphanelerini açmışlar, başka dillerde yazılan eserleri Türkçe'ye çevirmiş, tahta harflerle matbaacılık yapmış, Avrupalılardan yüzyıllar evvel kâğıt kalem ve kâğıt kullanmış, kâğıt üreten atölyeler kurmuş ve Araplara kâğıt kullanmayı öğreten kavim olmuşlardır.

Bir dönem Hristiyanlığın Nasturi¹⁵¹ ve Ortodoks¹⁵² mezheplerine giren Türk toplulukları da olmuş ve bunlardan kalma bir dizi yazılı eser bulunmuştur. Turfan-Bulayık'ta bulunan az sayıdaki Türk-

¹⁵¹ Nasturi kilisesinin 13 ve 14. yüzyıllarda yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri sonucu Orta Asya ve Çin'den başlayarak İlhanlı ve Altın Orda devletlerinin hüküm sürdüğü sahalara kadar uzanan geniş coğrafya üzerinde yaşayan çeşitli Türk ve Moğol topluluklarının bu din ve mezhebe intisabı sağlanmıştı.

¹⁵² Bizans Ortodoks kilisesi tarafından 6.-13. yüzyıllar arasında yürütülen misyon faaliyetleri sonucunda Karadeniz'in kuzey kıyıları ile Balkanlara gelip yerleşmiş olan Bolgar, Hazar, Peçenek, Uz ve Kuman-Kıpçak Türklerinden bazıları Ortodoks Hristiyanlığı kabul edecekti.

çe Hristiyan metni dışında Yakobus İncili'nden kalan iki yaprak, Aziz Georg'un çektiği ölüm acılarını anlatan birkaç metin parçası ve Turfansammlung'da bulunan Uygur ve Süryani yazılı on iki eserin Türkçe olarak kaleme alındığı tespit edilmiş, Yedisu-Semireçie'de bulunan Süryani alfabesi ve Türk dili ile yazılı Hristiyan mezar taşları ise 13 ve 14. yüzyıllara tarihlenmişlerdir.

Müslüman Türklerin yazılı edebiyatları Kutadgu Bilig, Divanü Lügat'it-Türk, Atabetü'l Hakayık, Muhakemet'ül Ligateyn, Mukaddimetü'l Edeb, Babürname, Makalat, Akaid, Divan-ı Hikmet ve Vesilet'ün-Nushiye gibi başyapıtlarla ön plana çıkmaktadır. Türk-İslam kültür dairesinde meydana getirilen ilk edebi eser, ilk didaktik yapıt, ilk alegorik çalışma, ilk siyasetname ve ilk felsefe kitabı olarak ünlenen Kutadgu Bilig mesnevi nazım şekli ve şehname vezin kalıbıyla yazılmış olup, altı bin altı yüz beyit ve yüz yetmiş üç dörtlükten oluşmaktadır. Türkçe'nin ilk sözlüğü kabul edilen ve sekiz bine yakın farklı kelime ihtiva eden Divanü Lügat'it-Türk ise ana dilin önemini vurgulamak ve Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla yazılmış mensur bir eser olmasının yanında Türklerin sosyolojileri, psikolojileri, edebiyatları, gelenek ve görenekleri ile ilgili detaylı bilgiler de veren etnografik bir ansiklopedi mahiyeti taşımaktadır. Kırk altı beyit ve yüz bir dörtlükten meydana gelen Atabetü'l Hakayık ayet ve hadislerle zenginleştirilmiş çok yönlü bir öğüt kitabı iken, Çağatay Türkçesi'nin başyapıtı sayılan Muhakemet'ül Ligateyn Türkçe ile Farsça'yı karşılaştırıp Türk dilinin üstün yanlarını ortaya koyan ve Müslüman şairleri Türkçe yazmaya davet eden eşsiz bir dil beyannamesidir.

İslamiyet'in kabulünden sonraki Türk yazılı edebiyatının en önemli kollarından biri Divan Edebiyatı idi. Maveraünnehir, Azerbaycan ve Anadolu'da klasik edebiyat olarak gelişen Divan Edebiyatı bugün bilinen biçimini Osmanlıların ilk devirlerinde almaya başlamış, 16 ve 17. yüzyıllarda ise Arap ya da Fars edebiyatları ile kıyas kabul etmez bir düzeye ulaşmıştı. Gazel, kaside, mesnevi, kıta, müstezat, rubai ve tuyuk gibi nazım biçimleri bulunan divan şiirleri aruz vezniyle yazılır ve divan adı verilen el yazması kitaplarda top-

lanırlardı. Bunların Tanrı'nın birliği ve yüksekliğini anlatan çeşitlerine "tevhit" ve "manacaat", peygamberi övme amacıyla yazılanlarına "mersiye", bir kimsenin ölümü üzerine düzülenlerine "naat", birini yüceltmek için yazılan türlerine "methiye", bir kimseyi yer-mek veya eleştirmek için yazılanlarına "hicviye", yazıcısının kendini övdüğü türlerine ise "fahriye" denirdi. Selçuklu ve Osmanlı merdeselerinde yetişen divan şairlerinin en başta gelenleri Mevlana Celaleddin-i Rumi, Hoca Dehnani, Seyyid Nesimi, Fuzuli, Bâki, Nabi, Nef'i, Nedim, Şeyh Galip ve Evliya Çelebi olup, bilinen en son divan şiiirleri ise Tevfik Fikret, Mehmet Akif ve Yahya Kemal gibi 19.-20. yüzyıl aydınlarınca kaleme alınmıştır.

Türk Halk Edebiyatı denince bütün Türklük âleminin ortak değerlerinden Nasreddin Hoca ve Keloğlan hikâyeleri akla gelmektedir. Ninni, mani, tekerleme, atasözü, bilmece ve fıkra gibi kollara ayrılan Anonim Halk Edebiyatı İslamiyet'in kabulünden sonra muhtevasında birtakım farklılıklarla ve fakat biçimini büyük ölçüde koruyarak devam etmiştir. Tekke Edebiyatı da denen Tasavvufi Halk Edebiyatı Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Niyazi Mısri ve Hacı Bayram Veli gibi şahsiyetlerin yazıp bestelediği ilahilerle özdeşleşirken, kandillerde okunan mevlidlerin en fazla öne çıkan örneğini Süleyman Çelebi tarafından kaleme alınan ve sekiz yüze yakın beyitten oluşan Vasîletü'n Necât mesnevisi teşkil eder.

Âşık Edebiyatı'nın kökü eski Orta Asya edebiyatına dayanmakta ve bu akımı temsil eden Âşık Ömer, Âşık Garip, Âşık Elesger, Karacaoğlan, Öksüz Dede, Pir Sultan Abdal, Katibî, Gevheri, Dadaloğlu veya Deliboran gibi sonraki âşıkların da Orta Asya Türk şiiir geleneğine sadık kalmış oldukları görülmektedir. İslam öncesi dönemin kamları ve baksılarından önce ozanlar ve dedelere, sonra da âşıklara doğru bir gelişim gösteren Türk tipi saz şairliği Türk hikâyeciliği, romancılığı ve tiyatrosunun tekâmülünde de çok mühim rol oynamış, sanatı, repertuarı ve geleneği ile kendine mahsus bir ekol meydana getirmiştir. Halk arasında yetişen, Türk yurtlarında köy köy, kasaba kasaba ve şehir şehir dolaşan, duygu ve düşüncelerini ise saz çalarak dile getiren âşıklar daima sade dil kullanan ozanlar-

dır. İşledikleri konulara göre güzelleme, taşlama ve ağıt gibi kollara ayrılan âşık şiirleri koşma ya da varsağı gibi nazım şekilleriyle, yedili ya da onbirli hece ölçüsüyle ve cinaslı kafiyeyle okunan sözlü ürünlerden olup, son dörtlüklerinde şairin adı veya mahlasının zikredilmesi anlamına gelen “tapşırma” metodu ile karakterize edilirler.

Seyirlik Sanatlar

Bugün adına horon, halay, yallı, zeybek, teke, curcuna, çenber, küşt depti, sin sin, bengi, bar ve semah denen Türk halk danslarının benzerleri ile çeşitli seyirlik sanatlar da kadim atalarımız arasında yaygındı. Öyle ki Orta Asya’da tespit edilen binlerce yıllık duvar resimlerinde bile omuz omuza ya da el ele vermiş ve adeta halay çekip horon tepen insan betimlemeleri yer almaktadır. Çin kaynaklarına göre eski Türklerin “Kara Corga” adını verdikleri ve kopuz ya da dombıra sesi eşliğinde kol, omuz ve baş hareketleri ile toplu olarak icra ettikleri bir dansları daha bulunuyor ve bu dansı kimi zaman hasta ve yaşlıların terapisinde kullanıyorlardı.

Eski Türk gösteri sanatları kültürünün kendine özgü kollarından biri Meddahlıktır. Hikâye anlatma şeklinde icra edilen meddahlık aslen bir taklit sanatı olup, perdesi, sahnesi, dekoru ve kostümü tek sanatkârın eseri olan bir gösteri türüdür. Anadolu ve Orta Asya’nın kadim taklitçileri çadır, kıraathane ve salonlarda halka hikâyeler anlatır, olayları olmuş ya da oluyormuş gibi canlandırırlardı. Kişisiz anlatımları çoğunlukla el hareketleri ve şive taklitlerine dayanır, yere ya da bir sandalyeye oturarak dinleyicilerine hikâyeler anlatan meddahın ana konularını ise günlük yaşamdaki olaylar, destanlar, öykü ve efsaneler teşkil ederdi.

Türklerin geleneksel temaşa sanatlarının bir diğer dalı olan Orta Oyunu veya Meydan Oyunu ise dekor ve suflör olmadan verilen bir tür temsildir. Başkarakterleri Pişekâr ile Kavuklu’nun karşılıklı nüktelerine dayanan oyun bugün bilinen biçimini 18 ve 19. yüzyıllarda almaya başlamışsa da, benzer tiyatral sanatların ortaya çıkışı

çok daha geriye gider. Göktürkler, Uygurlar¹⁵³ ve Karahanlılarda "körünç" adı verilen iptidai bir tiyatronun ve Anadolu Selçukluları döneminde karşılıklı konuşmaya dayalı bazı oyunların varlığı bilindiği gibi, Osmanlılar döneminde de çalgılı, danslı, taklitli ve güldürücü oyunların özellikle büyük kentlerde yaygın olduğu tespit edilmektedir.

Eski Türk sanatında kökleri binlerce yıl öncesine uzanan kuklalı güldürülerin de büyük bir yeri vardı ki, buna en iyi örnek Batı Türklerinin dünyaca meşhur gölge oyunu Karagöz ile Hacivat'tır. Karagöz oyunu taklide ve karşılıklı konuşmaya dayanmakta ve iki boyutlu tasvirlerle bir perdede oynatılmaktadır. Karagöz oynatıcısına "hayalî" veya "hayalbaz", onun yardımcılarına da "çırak", "yardak", "dayrezen" ve "sandikkâr" denir. Ayrıca bir tür ilüzyon sanatı olan gözbağcılık ya da diğer adıyla hokkabazlık ile doğaçlama oynanan bir sahne sanatı olan tuluat da Türkler arasında yaygın olup, en meşhur Türk tuluat karakterleri ise Efendi ile İbiş'dir.

Mimari

Taşınabilir mekânlara öncelik vermeyi gerektiren bozkır hayatı mimarlığın büyük gelişmeler kat edebilmesi için elverişli olmadığından eski Türkler genellikle devasa otağlar yapar ve bunları gerektiğinde bir yerden diğerine nakledebilirlerdi. Han otağlarının iki kapısı bulunur ve birinden sadece han girebilirken diğerini ziyaretçiler kullanırlardı. Eski devrin Türkistan'ında "yurt" olarak nitelenen ve üst kısımlarında "tündük" denilen birer açıklık ile önlerinde "sayvan" adı verilen üstü kapalı birer oturma yeri bulunan klasik Türk çadırlarının yanı sıra ahşap, kerpiç ya da taştan yapılmış evlerin bulunduğu bazı yerleşim birimleri mevcuttu. Selenge Irmağı boyunca gerçekleştirilen kazılarda etrafları büyük surlarla çevrili Hun evleri bulunmuş, bu evlerin döşemeleri altında içinden sıcak hava geçen ve yerden ısıtılmalı kaloriferlerin ilk örneklerini teşkil eden ısıtma yolları tespit edilmiştir. Aynı dönemde Türkistan'da üç elemanlı

¹⁵³ Uygurlarda şan, bale ve pandomim de vardı ki, bu durum o zamanın Çinlileri için son derece tipik ve cazip görünmüş ve kayda geçirilmiştir.

şehir denen, kale, şehristan ve Rabad'dan oluşan ve batıdan doğuya doğru uzanmış caddeler içeren yerleşmeler de yaygındı.

Eski Türklerin kurgan tipi mezarlıklar dışında Kül Tegin ve Bilge Kağan anıt-kabirleri türünden bazı mimari eserlere de sahip oldukları bilinmektedir. Çin kaynakları Türklerin kabir üzerine bina inşa ettiklerini ve bunun duvarlarına da ölünün şahsını veya hayat-tayken katıldığı savaşıardan sahneleri renkli olarak resmettiklerini kaydederler ki, Bolgar hükümdarı Kurum Kağan'ın bozkurtlu, tuğlu ve eli bardaklı kaya kabartması bu eski geleneğin bir devamı olsa gerektir.

Uygurlar devresinde yerleşik hayatın ve düzenli kentleşmenin sonucu olarak beliren dini manastırlar, saraylar ve bunların iç süs-lemeleri ile kule biçiminde tasarlanmış tapınaklar olan stupa ve pa-godalar dikkat çekicidir. Surlarla çevrili şehir veya kalelerine "balık" ve içinde hükümdar kalesi "ordu"nun bulunduğu baş şehirlerine "ordu-balık" ya da "ordu-örgin" diyen Uygur Türkleri köye "uluş", dini külliyelele "ködüş", Budist mabedlerine "burkan-orun" ve yüksek köşklere ise "kalık" adını vermişlerdir. Kubbeli¹⁵⁴ mezar anıtları ve türbeler de inşa etmiş ve köşelerden kubbeye geçişi tromp adı ve-rilen çeyrek küre şekilli mimari elemanlarla sağlamışlardır. Göller ve akarsular çevresinde bulunan bahçeler de Uygur şehirlerinin bir özelliği idi. Uygur evlerinin avlularına ise iki kanatlı bir kapıdan giriliyor ve eve avludan bir merdivenle çıkılıyordu. Pencereler yu-varlak kemerli ya da köşeli olarak tasarlanıyor, çoğunlukla tek ve bazen çok katlı olan evler hafif korkulukla çevrili pavyon şeklinde birer terasa sahip bulunuyordu.

∴

İslam sonrası Türklerin yerleşik olarak yaşadıkları yurtlarda medrese, han, hamam, mescit, kümbet, tekke, camii, yol, köprü, ker-vansaray ve hastane gibi mimari eserler çoğalmış, böylece kendine

¹⁵⁴ Yurt denen kubbeli Türk çadırlarından ilham alınarak geliş-tirilen ve erken devirlerde tamamen Türklere özgü olan kubbe-li inşaat anlayışı Uygurlardan Oğuzlara, onlardan Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlılara, onlardan da bütün İslam dünyasına yayılmıştır.

mahsus üslubuyla geniş bir birikim halini alan Türk mimarlığı da yavaş yavaş belirginleşmeye ve dünya mimarlık literatüründe önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Müslüman Türkler Çin sınırlarından Akdeniz'e, Oğuz bozkırlarından Hindistan ortalarına ve Mısır'a kadar uzanan geniş coğrafya üzerinde çok kere renkli yazılı, dâhilen ince tezyinatlı, bazıları çini kaplı saray, camii, mescid, imaret, han, hamam, darüşşifa, medrese, hankah, türbe, kümbet, şadırvan, çeşme, köprü, sebil, kale, köşk, konak, ev, sur, hisar, ribat ve mezar sandukasından binlercesini vücuda getirmişlerdir.

9. yüzyılda Mısır'da bir devlet kuran ve sayısız kentler inşa ettiren Tolunoğulları çeşme, hamam ve su bendlerinin yanı sıra -İslam dünyasında ilk defa olarak- yoksulların parasız tedavi edildiği bir devlet hastanesi ile ona bağlı bir eczane de yaptırmışlardı. Yaptırdıkları camilerle Kuzey Afrika ve Arap sanatlarına Türk zevk ve üslubunu aşıl原因 Tolunoğulları salonları hükümdar ailesi mensuplarının büst ve heykelleri ile süslü, duvarları altın yaldızlı ve Kuran sureleri biçiminde tarhlanmış bahçeleri olan saraylar da inşa ettirmişlerdir. Bahçe kültürü ve çiçekçilik İslam âleminde ilk defa bunlarda görülmüş, tarihte ilk kez Samerra'da Türkler tarafından tesis edilen hayvanat bahçesinin daha mükemmeline Mısır'a kuranlar yine Tolunoğulları olmuşlardır.

Nasr Han'ın Buhara'da inşa ettirdiği köşk, bahçe ve havuzlar korularla süslü olup, içinde bir de hayvanat bahçesinin bulunduğu Şemsabad sitesi ile muhteşem mihrablı Buhara Ulu Camii çok meşhurdur. Diğer Karahanlı hükümdarları da Maverâünnehir, Kaşgar ve Balasagun bölgelerinde camii, medrese, türbe, yol, köprü ve zengin vakıflarla desteklenen ribatlar yaptırmışlardı. Karahanlı Türklerinin mimari eserlerinde geometrik motifli kuşaklar ve birbirini kesen sekizgenler hâkim olup, Türk mimarlığındaki eyvanlı, yani üç yönü kapalı ve genellikle tonoz örtülü medrese, türbe ve kervansarayların ilk örneklerine de Karahanlılar döneminde rastlanmaktadır.

Sultan Mahmud devrinin Gazne'si de pek mamur ve süslü sayılmakta, Gazne sarayları mermerleri, yaldızları ve altından çiçek ve çubuk tezniyatları ile tanınmaktadır. Delhi Türk Sultanlığı zamanında Hindistan'ı baştan başta imar eden Türkler onlarca şehir, yüz-

lerce kasaba kurmuşlar, türbeler, heykeller ve abideler ile süsledikleri meydanlara dekoratif havuzlar koydurmuş ve bahçecilik kültürünü Hindistan'a sokan millet olmuşlardır. Estetik ve zenginlik açısından öteki Türk-İslam ülkelerinden aşağı kalır bir yanı bulunmayan Harzemşah ülkesi şiddetli Moğol tahribatına uğradıktan sonra mimari değerini yitirmiş; Selçuklu ve Osmanlılar ise Horasan, İran, Mezopotamya, Kafkasya, Anadolu, Rumeli ve dahi bütün Arap diyarını mimari şaheserler ile donatmışlardır. Ayrıca medrese ve mescid-i camii mimarisi, çift katlı surlarla çevrelenen ordu-balık tipi kaleler, tuğla kümbet ve çift kubbe inşaatı, üstüvani, yivli ve yüksek minare tipi, demet sütun, baklavali sütun başlığı, sivri kemer, katlar halinde sıralanan pencere modeli, Türk üçgenleri ve dikdörtgen ya da beş köşeli mihrabın da Türk-İslam medeniyetine özgü mimari unsurlar oldukları bilinmektedir.

Dini ve anıtsal öğelerin hâkim olduğu Osmanlı mimarisinde temel üslubun Mimar Sinan ile birlikte belirginleştiği söylenmektedir. Mimar Sinan camiilerindeki akustik tasarım incelikleri, kullandığı boşluklu rezonatör, az yansımali yüzeyler, cami içerisindeki sesin anlaşılabilirliğini artırıcı mimari düzenleme teknikleri ve günümüzden bile ileri noktadaki daha nice dâhiyane uygulamayla ön plana çıkar. Yaşamı süresince seksen biri cami, elli beşi medrese, ellisi mescid, otuz üçü saray, otuz ikisi hamam, on dokuzu türbe, on altısı kervansaray, on dördü imaret, dokuzu köprü, sekizi darülkurra, yedisi baraj, altısı mahzen ve üçü hastane olmak üzere toplam dört yüz kırk bir esere imza koyan Sinan dünyanın tek kubbeli en büyük camii olarak bilinen Selimiye'nin de varedicisidir.

Osmanlı mimarları ve özellikle Mimar Sinan ile öğrencileri kakma sanatına büyük bir önem vermişlerdir. Topkapı Sarayı Has Bahçesi'nde kakmacılık üzerine çalışılacak bir atölye bile kurulmuş, burada Türk yapı sanatının bir kolu olarak taş ve tahta üzerine kakmacılık metotları geliştirilip öğretilmiştir. Osmanlılar dönemine ait iç ve dış mimarinin çeşitli bölümlerinde de kakma sanatının seçkin örneklerine rastlanmakta, yine aynı dönemde yazı levhaları, tahta-

lar, minberler, rahleler, çekmeceler ve dolaplarda kakma sanatının sergilendiği görülmektedir.

Tarihte ilk olarak Eski Roma'da ortaya çıkan ve Avrupa Hunlardan bu yana Türk milli kültürünün ayrılmaz bir parçası haline alan hamam mimarisi de esas gelişimini Osmanlılar zamanında yaşamıştır. Türkler İstanbul'un fethinden sonra bu şehre ve Osmanlı topraklarının dört bir yanına soyunma yeri, yıkanma yeri ve ısıtma yeri olmak üzere başlıca üç kısma ayrılan klasik Türk hamamlarından¹⁵⁵ binlercesini inşa etmişler, 17. yüzyılda sadece İstanbul'da yüz altmış sekiz tane büyük çarşı hamamı bulunduğu tespit edilmiştir.

İslam sonrası Türk mimarisinin başyapıtlarından biri olan ve dünyanın yedi harikası arasında sayılan Tac Mahal de Osmanlı mimarisinin Hindistan'a uzanmış bir örneğidir. Bu şaheser Türk hükümdar Babür Şah'ın kurduğu Babür İmparatorluğu'nun altıncı sultanı Şah Cihan tarafından yaptırılmış, yapının mimarlığını Mimar Sinan'ın talebelerinden Mehmet İsa ve Mehmet İsmail efendiler üstlenmişler, yapı üzerindeki yazıları ise hattat Serdar Efendi yazmıştır. Eserin yapımı için Şah Cihan tarafından İstanbul'dan davet edilen Türk sanatkarları inşasına 1630 yılında başladıkları Tac Mahal'i 1652'de tamamlamışlardır. Tac Mahal'in yapımında parlak, ince ve mavi damarları olan beyaz mermer kullanılmış, aynı mermerden yapılan ve yerden yüksekliği seksen iki metre olan kubbe Mimar İsmail efendi tarafından inşa edilmiş, anıtın dört yanına ise hattat Serdar efendi tarafından Yasin suresinin tamamı yazılmıştır.

İslamlıktan sonraki mimari kazanımlarımızın en önemli meyvelerinden biri de Türk Evi'dir. Plan şeması itibarıyla Türk evi eski Orta Asya Türklerinin kıl çadır ve toprak ev uygulamaları ile doğmuş, Uygur evleri ile olgunluk çağını yaşamış ve Safranbolu evleri ile de en üst noktaya ulaşmıştır. Cunba ve kapalı avlu gibi karakteristiklerle öne çıkan Türk evleri birbirine eklenen tahta, çıta ve profillerle sağlanan bütün-detay arası orantısallıkları, dört yana eğimli, geniş ve yatay saçaklı çatıları, sokağa ve hatta kente bir ritim ve bütünlük sağlayan standart ölçülü pencereleri, çıkmalarla sokağa uza-

¹⁵⁵ Bugünkü kubbeli hamamlarımız içlerinde birer yıkanma yeri bulunan kapalı ve kubbeli yurtlar olan eski Türk çadırlarının modern zamandaki devamı olarak düşünülebilirler.

nan üst katları, sofanın uzantılarıyla birbirinden ayrılarak özerklik kazanan odaları, ebeveyn odalarında yer alan bakır kaplamalı banyo dolapları, yüklük denen yatak çekmeceleri, bağımsız tuvaletleri ve eski Türk çadırlarındaki ocaklara benzeyen bacalı mangalları ile tanınmaktadırlar.

ESKİ TÜRKLERDE MİLLİ SEMBOLLER

Eski Türklerin bozkurt ve çift başlı kartal olmak üzere belli başlı iki tane milli sembolleri bulunmaktaydı. Günümüz itibarıyla Türklüğün milli ve Türk milliyetçiliğinin ideolojik sembolü payesine yükselmiş bulunan kurt motifi eski Türk mitolojisinde de merkezi bir rol oynamaktaydı. Etnoloji bilimine göre kurt çobanlık ve besicilikle olan sıkı ilgisi dolayısıyla bozkırlı topluluklar ve doğrudan doğruya söylemek gerekirse Türkler için tipik olup, eski Çin kaynaklarında bile Türk asıldan olmayan bazı kavimler “kurttan türeyenlerden değildir” şeklinde ayırt edilmişlerdir. Türklerle kurdun efsanevi ilgisi İslam ve Süryani kaynaklarında da akisler bulmuş, bu kaynaklarda Avrupa Hunlarından “kuzey kurtları” diye bahsedilmiştir. Yunanistan’dan Finlandiya’ya kadar bütün Avrupa’da, Amerika’da ve Hindistan’da ortaya çıkan çeşitli masal ve hikâyelerde de kurdun atalık-sütannelik ve kurtarıcılık-rehberlik olmak üzere iki fonksiyon icra ettiği görülmekte, mitolojik açıdan köpekten de daha eski olan bu figürün prehistorik çağlarda Orta Asya’dan dünyanın geri kalanına yayıldığı düşünülmektedir.

Göktürk hükümdar sülalesi olan “Aşina (veya Asena)”¹⁵⁶ ailesi üyeleri atalarının bir dişi kurt olduğuna inanır ve kendilerini “asil kurt soyu” olarak tanımlarlardı ki, 6 ve 7. yüzyıllarda Türk halk çevresinde de kurt-ata inancı çok yaygındı. Asya Hunları ve Tabgaçlar zamanında da kurttan türeme efsanesi ve dişi kurt tarafından verilen süt ile beslenme inancı yaşıyordu. Aynı devirlerde taşlar ve madenler üzerine bu inancı tasvir eden kabartmalar yapıldı-

¹⁵⁶ Türkçe ile Moğolca’da müşterek olan ve dişi kurt manasından kullanılan “Aşina/Açina (Moğolca’da Açino)” teriminin Hudud-ül-âlem kitabında “Asena” olarak geçtiği ve Budha kültürü ile ilgili höyüklerle de bu ismin verildiği bilinmektedir.

yor, dağlar, nehirler ve sunaklara “kurt” adı veriliyor, büyük bahadırılara “kurt gözlü” diye iltifat ediliyor, keskin uçlu oklar için “kurt dili” deymi kullanılıyor, Türk akıncıları seferlere giderken kurt şeklinde şapkalar takıp kurt resimleriyle süslenmiş kalkanlar taşıyor¹⁵⁷, Türk hakanları ise efsanevi cedd-i aliyeleri bozkurtun anısına hürmetten otağları ve ordugâhlarının önüne kurt başlı altın tuğlar dikeyordlardı. Zaman içinde bir hakanlık alameti halini alan kurt başlı sancak Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Cengizliler, Timurlular ve Selçuklular tarafından bağımsızlık ve egemenliğin sembolü olarak kullanılmıştır.

Türklerdeki kurttan türeme mitosu zamanla devlet iktidarına meşruiyet kazandıran bir değere de dönüşmüş, Türk devletlerinde iktidar sahibi olan boyda veya hanedanda bozkurt soyundan (dişi kurt Aşına veya erkek kurt Börü Tegin’den) geldiğine inanılan efsanevi oymaktan olma özelliği aranmaya başlamıştır. Bir Ön-Türk kavmi olan Etrüskler “Rasena (R-Asena)” adlı bir dişi kurttan türediklerine inanmışlar, Saka Hükümdarı Alp Er Tunga’nın da söz konusu klanına mensup olduğu iddia edilegelmiştir. Oğuz destanında hakanlığın bozkurt neslinden geldiği anlatıldığına göre Hun hükümdarı Mete Han da bu klandan olsa gerektir. Çiçi Kağan sekizinci ve Attila on ikinci göbekten Mete’nin torunları olarak aynı klanla bağlanabilirler ki, Macar kavmini Macaristan’a yerleştiren Türk kabilesi Kabarların prensi Arpad da bu kurt klanından geldiğini söylemekteydi. Göktürk kağanları ve Karahanlı sultanları da daima kurt klanına bağlı olduklarını ifade ederek tahtlarına oturmuşlar, Cengiz Han yine aynı sülaleden geldiğini söyleyerek iktidarına meşruiyet aramıştır. Selçuklular Oğuzların Kınık, Osmanlılar ise Kayı boyundan gelmekte ve şecerelerinin Oğuz Kağan’a, dolayısıyla da bozkurt soyuna dayandığını ifade etmekte idiler.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Önemli akınlarını uğurlu olduğuna inandıkları dolunayın çıktığı gecelerde gerçekleştiren ve bu seferler sırasında kurt başından yapılmış şapkalar takan Hun askerlerinin Avrupa’da halen yaygın olan kurt adam efsanelerine kaynak teşkil ettikleri sanılmaktadır.

¹⁵⁸ Bu aile kütüklerinin gerçekten var olan soylu bir Türk hükümdar sülalesine dayanıp dayanmadığı kesin olarak biline-

Türk destan ve efsanelerinde kurt ögesi atalık ya da sütannelik misyonunun yanı sıra yol gösteren, buhranlı zamanlarda imdada yetişen kutsal bir varlık olarak da kullanılmıştır. Mesela Oğuz Kağan Destanı'nın en eski formatına göre mücadele edilen canavarlara karşı geyik yem olarak kullanılmakta, gökten ışık demeti içinde inen kız ile evlenilmekte ve yine gün ışığından peydahlanan bozkurt öncülüğünde de dünya fütuhata çıkılmaktadır. Bayraklarının üzerinde kurt başı bulunan Göktürklerin Ergenekon destanında da yeni yurtlara doğru yönelen Türk kavmine gök yeleli kutlu bir bozkurt yol gösterir. Keza Uygurların Kutludağ efsanesinde ülkelerine bereket ve saadet getirdiğine inanılan kutlu bir kayanın Çinlilere verilmesinden sonra üzerlerine uğursuzluk çöken ve kendilerine yeni yurt arayan Uygurlara yine bir kurdun rehberlik ettiği anlatılmaktadır. Bulgaristan-Madara'daki ünlü kaya kabartmasında heybetli bir süvari biçiminde gösterilen Kurum Kağan'ın yanındaki ve normal büyüklükteki kurt tasviri de herhalde Türk bozkurt geleneğinin taşa işlenmiş bir örneğini oluşturmaktadır.

Kurt'un Türkçe'deki diğer adı "börü"dür ve bu kelime Göktürk kitabelerinde, Uygur vesikalarında ve dahi Oğuz Kağan destanında bolca geçer.¹⁵⁹ Çince belgelerde de "börü" kelimesi "Fu-li" şekli ile yer adı, şahıs adı ve kavim adı olarak zikredilmektedir. Ünlü Tabgaç hükümdarı Tai-wu'nun lakabı da "Fu-li" veya "Fo-li", yani "börü" ya da kurt" idi. Çağdaş Türk şiirlerine değin yansıyan "börte-çine (erkek kurt)" şeklindeki Moğolca söyleniş de aslında Türkçe "böri-tegin (kurt prens; erkek kurt)" kelimesinin (böri-tigin > böri-çigin > börçi-gin > börte-çino) muharreridir ki, Türkçe'deki "t" sesinin Moğolca'da "ç" sesine dönüştüğü (ot-tegin > ot-çegin, ten-

memekle birlikte, esrarengiz bir hikâyeyle devlet iktidarına ve saltanata meşruiyet kazandırma aracı olarak ortaya çıkmış olmaları kuvvetle muhtemel gözükmektedir.

¹⁵⁹ Anadolu Yörükleri "börü (kurt)" kelimesini "böcü" şeklinde telaffuz ederler ki, günümüz Anadolu Türkçesi'nde "canavar" manasında kullanılan "öcü" kelimesi de "börü (kurt)" kelimesinden (börü > böcü > öcü) gelmektedir.

giz/deniz > cen-giz) başka birçok örnek de vardır. El-Biruni'nin eserlerinde "borih-tegin" olarak zikredilen bu Türkçe kelime bir ad ya da unvan olarak Göktürk ve Karahanlı prensleri arasında oldukça yaygın şekilde kullanıldığı gibi, merkezi şimdiki Kabile yakın Begram şehri olan İskit-Sakaların ataları da "Böri-Tekin" takma adını taşımakta idi. Nihayet Hun ve Göktürk hakanlıklarının hassa ordusu mensuplarına, tabiri diğerle hakanın özel olarak seçilmiş kırk kişilik yakın muhafız alayına "börü" deniliyor¹⁶⁰ ve bu muhafızlar düşmanlarının üzerine kurt gibi uluyarak yürüyorlardı.

Eski Türklerin bozkurttan sonra gelen ikincil milli sembolleri olarak çift başlı kartal figürü gücün ifadesi, yükseklik ve ululuğun timsali ve doğu ile batının hâkimiyeti sembolü olup, insanlara gökyüzü ve yeryüzü yolculuklarında koruyucu kuşların refakat ettiği yolundaki eski Türk inanışlarına kadar uzanan köklere sahiptir. Sümerler ve Etrüsklerden bu yana çeşitli Türk topluluklarının kılıç kabzalarında bozkurt ve atın yanı sıra çift başlı kartal kabartma figürlerini de kullanmış oldukları tespit edilmektedir. Andronovo kurganlarında kartal pençesi şeklinde tasarlanmış süs eşyalarına tesadüf edildiği gibi, Kül Tegin büstünde de serpuşun ön tarafında kanatları açık bir kartal kabartması bulunmaktadır. Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın ordu sancağı üzerinde bozkurt ile beraber kartalın da var olduğu görülmekte, Asya Hunlarının özel eğitilmiş savaş birimlerine ise "kartal savaşçıları" dendiği bilinmektedir.¹⁶¹

Türk halı ve kilimlerinde en çok kullanılan canlı figürü olan kartal Göktürk ve Selçuklu devletleri tarafından da milli bir simge olarak kullanılmış, Selçuklular zamanında yaptırılan Döner Kümbet, Hüdavend Hatun Türbesi, Çifte Minareli Medrese ve Yedi Kardeş

¹⁶⁰ Börü denen erlerin bağlı olduğu töreye göre son börü düşmeden hakan yere düşemez, hakan öldükten sonra ise hiçbir börü yaşamaya devam edemezdi.

¹⁶¹ Osmanlı kara orduları bünyesinde görev yapan ve muharebelerde kartal kanatlarına benzer aksesuarlar ile kuş tüylü başlık ve kalkanlar kullanan deliler birliği de Hun kartal savaşçılarının devamı olsa gerektir.

Burcu gibi mimari eserlerin üzerlerinde benzeri figürler yer almıştır. Günümüzde Kazakistan Türk cumhuriyetinin resmi bayrağında kartal motifi bulunmakta, Yakut Türklerinin uzun direklerin tepesine tılsım veya nazarlık olarak çift başlı kartal yontusu koydukları bilinmekte, Altay Türkleri arasında yaşayan birçok efsanede çift başlı kartallardan söz edilmekte ve Oğuz boylarının ongunlarının yırtıcı kuşlar oluşu da dikkatleri çekmektedir.

ESKİ TÜRKLERDE MUTFAK VE YEMEK

Geleneksel Türk mutfağı bahçe içinde ve eve/çadıra bitişik bir noktaya kurulur, mutfak ve ocak birbirinden ayrılmayan bir ikili olarak kabul edilirdi. Türk mutfaklarında genellikle birer su tulum-bası bulunur, tulumba yoksa bahçedeki kuyudan ya da yakındaki bir kaynaktan su çekilir, duvara asılan musluklu su tenekesi ise bu-luşık yıkamak için kullanılırdı. Kadim Türk mutfağının vazgeçilmez-leri küçük, orta ve büyük olmak üzere en az beş veya altı adet tence-re, bir o kadar tava, büyük kenarlı birkaç tepsi, tatlı tenceresi, helva-hane, ağaç ve bakırdan birkaç kepçe, çiniden kevgir, sac, tahta kaşık-lar, kuşhane, kıyma tahtası, ızgara, satır, bıçak, masat, şimşirden tokmak, şiş, oklava, gilberi, ateş küreği, sahan, sefertası, havan, el süzgeci, korluk ve soyacaktır.

Yemeklerini yerde oturarak yiyen eski Türkler üzerinde yemek yenen yaygıya "sofra" derler, bu yaygının üzerine bir altlık, onun üzerine de "sini" denilen yuvarlak bakır bir tepsi koyarlardı. Etli ve sağyağlı yemeklerin sahanları sıcaklığı muhafaza etsin diye kıvılcımlı kül yapılır ve bu kül korluk adı verilen altı çinko kaplı bir tepsiye dizilirdi. Türk sofrasında kalaylı bakırdan yapılma su ve şerbet bardakları ile çorba ve hoşaf kâseleri de daima mevcut bulunurdu. Yemekte konuşmak, büyükten önce yemeğe başlamak, büyükten önce yemeği bitirmek, başkasının önündeki lokmaya dokunmak, ikram edilen aşı isteksiz olarak el uzatmak, ağza alınan hızlı ve büyük lokmalarla çiğnemek, sıcak yemeği üfleme ve oburluk sofrada adabını bozan en büyük ayıplardan kabul edilir, sofrada tıka basa yemek ayıp sayılır ve kararında yemenin fazileti "az yiyen her gün yer, çok yiyen bir gün yer" gibi deyişlerle vurgulanırdı. Bir başkasının evin-

de yemek yiyen misafirler yemekten sonra ellerini ev sahibinin elbiselerine sürerek temizlerler ve bugün Türkistan ile Moğolistan'da görgü kurallarının bir gereği olarak yaşamaya devam eden bu âdet göre çok lekeli bir giysi zenginlik ve cömertliğin belirtisi sayılırdı.¹⁶²

Türk mutfağının yemeklere lezzet veren en önemli vasfı pişirme şekillerinde saklıdır. Tencere yemeği dediğimiz ve eski çağda kömür ateşi ile bakır tencerelerde yapılan soğanlı ve kuzu etli yemeklerin geleneksel Türk mutfağında önemli bir yeri vardı. O kadar ki yahni ve tutmaç gibi etli ve et sulu tencere yemeklerinin Hunlar zamanından itibaren Türkler arasında en çok sevilen yemeklerden olduğu tespit edilmektedir. Közleme denen ateş ve kül içinde pişirme metodu da eski Türkler arasında yaygın olup, açık havada yakılan ateş üzerinde döndürülerek pişirilen etler ise büyük topluluklara verilecek ziyafetler için hazırlanırdı. Kadim atalarımız bazen içi pirinç ile doldurulmuş bütün bir kuzuyu ve hatta bütün bir atı şişe geçirip ateş üstünde çevirerek nar gibi kızartırlardı ki, günümüzde yediğimiz döner ve oltu kebabı gibi yiyeceklerin pişirilmesinde de bu eski çevirme metodunun modern formatları sergilenmektedir. Nihayet Türkler kendilerinden başka hiçbir millette görülmeyen pratik bir pişirme yönetime daha sahip bulunuyorlar ve kazan ya da odunları olmadığında kurbanın kemiklerini örten bütün etleri yüzüp kemiklerden yakılmış ateşte pişirerek bir bakıma hayvanın kendi kendini pişirmesini sağlıyorlardı.¹⁶³

Türk mutfağı Fransız ve Çin mutfaklarıyla birlikte dünyanın en önemli ve zengin üç mutfağından biri olarak kabul edilmektedir. Göçebe Türk boylarının en eski yeme-içme alışkanlıkları buğday unu ile yoğrulmuş yağlı hamur işleri, süt ve mayalanmış süt ürünleri ve at ya da koyun eti ile yapılan yemekler gibi akmaz, kokmaz, ekşi-

¹⁶² Ünlü Göktürk vezirine ad olan “Tonyukuk” kelimesi de “giysisi yağlı (cömert; eli açık)” anlamına gelmektedir.

¹⁶³ Bu tasarruflu ve pratik gelenek Anadolu’da unutulmuş olmakla beraber, Altaylı çobanlar, Karaçay-Balkarlar ve bilhassa Kazak avcılar arasında hala oldukça yaygındır.

mez ve dökülmez gıdalar etrafında şekillenmiş; diğer deyişle kımız ve ayran içilmiş, pilav kaşıklanmış, kavurma yufkaya sarılmış, dövme yoğurda katılmış, kömbe küle gömülmüş ve etler dürme yapıp kurutulmuştur. Türkler at, deve, inek, koyun ve keçi sütlerini herhangi bir işleme tabi tutmaksızın kaynatıp içtikleri gibi, kimi zaman da yağ, ayran, kımran, kımız, kurut, yoğurt, kaymak, kuymak ve peynir yapımında kullanmışlardır. Yoğurt ve ayranın yanı sıra tereyağı, iç yağı, kuyruk yağı, beyaz peynir, otlu peynir, tulum peyniri, çökelek ve bunların türevleri dünyanın bir numaralı besicileri olan bozkırlı Türklerin ilk icatlarından dır.

At ve koyun başta olmak üzere sığır, deve, kuzu, oğlak, erkek, tavuk, horoz, yabanıl kuş (karga, aladoğan, keklik, güvercin, vs.) ve diğer av etlerini (geyik, tavşan, kunduz, tilki, vs.) kızartarak, kavurarak ve haşlayarak çeşitli biçimlerde yiyen eski Türkler bugün adına Arapça'daki karşılığından hareketle "kebab" dediğimiz kızartılmış et yemeklerine "söğölme", kebab şişine ise "söğlük" diyorlardı. Bozkır Türklerinin başlıca gıda maddelerinin et olduğunu ve en çok koyun ve at eti yediklerini tarih kayıtları da tasdik etmektedir. Örneğin Yunan tarihçisi Priskos kendisinin de hazır bulunduğu bir ziyafette Avrupa Hun lideri Attila'nın onlarca yemeğin içerisinde yalnızca etleri seçip yediğini şaşkınlıkla kaydetmekte, Çinli gezgin Hiuan-tsang bir Göktürk sofrasında yediği yemeği "herkes şarap içip canlandıktan sonra haşlanmış büyük koyun eti parçaları getirilerek davetlilerin önüne yığıldı" cümlesiyle betimlemekte ve Arap gezgin İbn Fadlan ise Bolgar hükümdarı tarafından verilen ve kendisinin de davet edildiği yemek sofrasında sadece kızarmış at ve koyun eti bulunduğunu yazmaktadır. Bol miktarlarda et istihsal eden eski Türkler bunu uzun müddet muhafaza edebilmek için konserve yapmayı öğrenip komşuları Çin'e en çok konserve et ihraç etmişler ve Çinliler yağ yemesini bile eski Türklerden görüp öğrenmişlerdir.

Çağdaş Türk mutfağında önemli yer tutan beyin, yürek, dil, işkembe, kokoreç, ciğer, kelle ve paça gibi sakatatlar kesilen hayvanların hemen her yerini yiyen ve ziyanlığa tahammül edemeyen eski Türk topluluklarınca da bilinmekte ve sevilerek tüketilmekteydi. Hunlar ve Göktürkler işkembe ve bağırsakları kıyıp bunları bağırsak içine doldurarak "yörgemeç" dedikleri bir yemek yapıyorlardı ki,

bugün pirinç ve baharatın bir bağırsağın içine doldurulmasıyla elde edilen bumar dolması bu yemeğin devamı sayılmaktadır. Ayrıca bağırsağın kıyılmış et, tuz ve baharatla doldurulması yoluyla sucuk, şişe sarıp çevirme yöntemiyle pişirilmesiyle de kokoreç elde ediliyordu. Beyin kelimesi yerine “mingi” kelimesini kullanan eski Türkler hatırı sayılır konuklarına kesilen koyunun en makbul yeri sayılan beynini ikram ederler ve bu hareketleri çok büyük bir nezaket göstergesi addedilirdi. Bir çeşit kurutulmuş et olan pastırma ise hayatları at sırtında geçen atalarımızın savaşa giderken yanlarına aldıkları tuzlu ve deri bir kılıf içindeki sığır ya da at etlerinin eyerin altında sıkıştırılması ve üzerine oturula oturula “bastırma” durumuna gelmesi sonucu doğmuş bir diğer Türk yiyeceğidir.

Peksimet, yufka, bazlama, etli ekmek, darı ekmeği, katmer, kömeçi, pide, petir, pişi ve lavaş Türk icadı olup, elle çekilerek yapılan taze makarna ve erişteler de Türkistan çıkışlıdır. Hamur işlerinin başında gelen börek türlerinin Türk sofrasındaki yeri tartışmasız olduğu gibi, pirinç ya da bulgur kullanılarak yapılan çeşitli pilavlar da eski Türk sofrasında hemen her gün yenen yemeklerdendi. Tatlılarda taze ve kuru meyveler, hamurlu, sütlü, şerbetli çeşitler ve undan, nişastadan, irmikten, kaymaktan veya kardan yapılma helva türleri başı çekmekte; pekmez, macun, aşure, zerde ve katlama ise tören tatlıları olarak bilinmekteydi. Eski Türkler için özellikle helvanın herhangi bir tatlıdan çok daha büyük önemi vardı ki, Türk geleneğinde çoğunlukla kış geceleri “alva toyu (helva eğlencesi)” adı verilen toplantılar düzenlenir ve bunlar gerçek birer toplumsal kaynaşma aracı olarak işlev görürlerdi.

Türklerin binlerce yıldır değişmeyen kahvaltı menüleri peynir, kuş (tavuk, bıldırcın, keklik, güvercin ya da sülün) yumurtası, tereyağı, sucuk, reçel, bal, tahin-pekmez, süt, çay, börek ve ekmekten oluşmaktadır. Öğlenleri çorba içen ve yanında kızarmış ya da haşlanmış et yiyen eski Türkler yemeklerini inek veya deve sütünden yaptıkları ayran çeşitleri ve at sütünden imal ettikleri kımızla süslerlerdi. Akşamları ise yine et, pilav ve börek yer, ayran ya da kımız içer, üstüne de tatlı ya da meyve tüketirlerdi. Bugün adına mantı, Tatar böreği, çi börek, mücver, herpe, kalye, ciğer kebabı, şiş kebab, külbastı, tirit, bulgur aşı, kısır, keşkek, hoşmerim, samsa, bulamaç,

akıtmaç, muhlama, içli köfte, badem şekerlemesi, gülbeşeker, kadayıf, muhallebi, sütlaç, turşu ve cacık denen yiyecekler de çok eski çağlardan itibaren Türk sofrasındaki yerini almış bulunuyordu. Sarımsak, kabak, turp, patlıcan, havuç, şalgam, bakla, ıspanak, kuzu-kulağı, marul, nane, maydanoz, dereotu, kekik, ebegümesi, labada, fesleğen, mercimek ve nohut gibi sebze ve tahıllar, armut, ayva, karpuz, kavun, böğürtlen, kuşburnu ve keçiboynuzu gibi meyveler ve çeşitli deniz mahsüllerinin Türkler arasında yaygınlaşması ise ancak 8, 9 ve 10. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.

Eski Türkler sarhoş edici içecekleri "içkü" ve şarabı "çakır" diye anıyorlardı ki, günümüzde de kullanılan "çakır keyif olmak" deyiminin çıkışı burasıdır. Köklü ve sağlam bir Türk şarap geleneğinin ve bununla paralel olarak gelişim göstermiş bir Türk meze kültürünün varlığından söz etmek mümkün olup, Uygurların Türkistan'a hâkim oldukları dönemde üzüm yetiştirdikleri ve bunun mayşesinden pekmez, şıra ve şarap ürettikleri belgelerle sabittir.

Türklerin binlerce yıllık esas milli içkileri olan kımız ise kısrak sütünden yapılan, dinlenip ekşime ile beraber fermante olup alkol derecesi artan ve kekremsi tadı az olgunlaşmış kızılıcığa benzeyen bir içkidir. Eski bozkır insanları beşikten mezara kadar herkesin içkisi ve tüm hastalıkların yegâne şifa iksiri olarak tanımladıkları kımızı dört mevsimde de tüketmişlerdir. Günümüzde Türkistan Türkleri tarafından yaygın olarak içilmeye devam eden kımız Türkleri anlatan en eski Çin ve Bizans kaynaklarında bile anılmaktadır. Ayrıca yoğurdun kiraz veya kayısı ile tatlandırılması yoluyla hazırlanan ve Çin kaynaklarında "lo" adı ile geçen bir diğer içki de Hun Türkleri arasında yaygındı. Göktürkler "kımız" dedikleri at sütü, "kımran" dedikleri deve sütü, "kurut" adını verdikleri bekletilmiş süt ve yeşil çaylar dışında buğday ve darıdan imal edilen "begni" adlı bir içki daha içiyorlar, eski Oğuzlar ise boza yapmayı biliyorlardı.

ESKİ TÜRKLERDE GİYİM – KUŞAM

Eski Türk giyim eşyalarının başlıca malzemeleri koyun, kuzu, sığır, tilki ve az miktarda da ayı derisi ile koyun, keçi ve deve yünüdür. Bez dokuyan ve giyecekleri için kendir yetiştiren bozkır insanı yün kumaş veya bezden iç çamaşırları giyer, kışın hanımların ördüğü yün gömlekler, yün çoraplar, yün ellikler ve yün atkıları tercih ederdi. Çin'e yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç eden ilk yabancı millet Türkler olmuş; M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen Hun kurganlarında ise Çin'den ithal edilmiş yirmi çeşit ipek kumaş kalıntısının yanı sıra yünler ve applike süslü keçeler bulunmuştur. Keza Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi daha yakın dönem Türklerinin elbiseleri de yün, pamuk, ipek, yün-ipek karışımı, devetüyü ipliğinden dokunmuş kumaşlar ve keçeden dikiliyordu.

Eski Türkler sadece askerlik, devlet yönetimi ya da yeme-içme kültürü yönünden değil, giyim-kuşam ve moda açısından da bir dönemin örnek insanları olmuşlardır. Bizans kaynaklarında Çiçek Hatun adlı Hazar prensesinin Bizans sarayına gelin gittiği zaman giydiği Türk tipi imparatoriçelik elbisesinin orada yeni bir moda akımı başlatmış olduğu aktarıldığı gibi, Bizans imparatorlarından Justinianos da başkent Konstantinapolis'te kuşatmacı Hun, Bolgar ve Avarların kıyafetleri ile tıraşlarının moda haline geldiğini ve hatta Romalıların keten gömlek giymeyi bile ilk defa Hunlardan görmüş olduklarını bildirmektedir.

İskit, Hun, Göktürk, Uygur, Avar, Hazar, Oğuz ve Bolgar vesikaları ya da sanat eserlerinden anlaşıldığına göre genellikle sakallarını kesen eski Türk erkekleri uzun kesilmiş saçlı ve iki taraftan aşağı doğru sarkacak şekilde bıyıklı idiler. İskitler ve Hunlardan itibaren Türkler arasında hem kadınlar ve hem de erkeklerce benimsenen uzun ve genellikle örgülü saç biçimi¹⁶⁴ İslamiyet'in kabulünden sonra da terk edilmeyerek Osmanlı'nın ilk dönemlerine dek yaşayan bir Türk modası olmuştur.

¹⁶⁴ Genelden farklı olarak bazı Hun ve Bolgar savaşçıları kafalarını tıraş eder ve arkada bir örgülük saç bırakırlardı.

Eski Türkler göçebe hayatın gereği olarak rahat kıyafetleri, daha çok deriden veya kürkten yapılmış giyim eşyalarını tercih etmişlerdir. İskit erkekleri kulaklarını bozkırın sert rüzgârından koruyan sivri uçlu külahlı, dizlere kadar inen kaftan ya da yalma benzeri bol elbiseli, iç gömlekli ve geniş pantolonluydular. Onlardan bir kol olan Sarmatlar ise konik külâh ve zırh etekliği giyen mızraklı süvariler olarak tanınırlardı. Eski Çince belgelere göre hem İskitler ve hem de Hunlar kenarlarından yırtmaçlı, uçları sarkan bir kemerle belden sıkılan ve bacakların yarısına kadar inen uzun bir gömlek giyerler, bu gömleğin kolları ise şiddetli soğuklardan korunmak amacıyla bileklerden sımsıkı büzülürdü. Kürkten yapılma ve nispeten kısa bir pelerin omuzlarını örter, yine kürkten yapılma börtükleri ise başlarını kapatırdı. Çizmeleri umumiyetle deriden olup, geniş pantolonları tokalı bir kemerle tutturulur ve kemerlerine bağlı olan sadakları bellerinden aşağı doğru sarkardı. Eski Türk kıyafetlerinde baskın olarak kullanılan renkler ise temizliği simgeleyen beyaz, ateşi, kanı ve kahramanlığı simgeleyen kırmızı, hayatı simgeleyen yeşil ve güneşi simgeleyen sarı idi.

Öteki kavimler kopça kullandıkları halde eski Türkler düğme kullanırlar ve ceketlerini Çinliler ve Moğolların aksine sola açarlardı. Ayaklarına kısa ve uzun konçlu deri çizme ve keçe çorap, başlarına da börtük adı verilen başlıklar giyen eski Türkler halkın ileri gelenlerini ve makam ve rütbe sahiplerini börtüklerinin daha uzun ve gösterişli oluşundan tanınırlardı. Saygı alameti ise attan inerek başlığı çıkarmak ve dizin birini yere koymak suretiyle selam vermektir ki, bu pratiğe tarih kayıtlarında "Hun selamı" denmektedir.

Uygurların giyim-kuşamında da aynı özellikler görülmekte olup, saç şekli dâhil birbirine çok yakın olan kadın ve erkek görünüşleri Selçuklular döneminde de sürdürülmüştür. Selçuklu kıyafetlerinde kadını erkekten ayıran en önemli unsur baş kısmında görülür, yaşlı kadınlar daima ve gençler ölüm olayında başlarını omuzlarına kadar inen bir örtüyle kapatırlardı. Şehirlerde yaşayan Selçuklu

kadınları bağaltak ve üsküf denilen başlıklar kullanıyorlar, bağaltaklar üç dilimli ve kenarları değerli taşlar ve sırmalarla süslü kumaşlarla hazırlanıyordu. Uçları arkaya sarkan külah biçimindeki keçe veya kalın kumaşlardan yapılan üsküfler de en az bağaltaklar kadar yaygındı. Konargöçer Türkmen kadınları ise Müslümanları olduğu kadar Avrupalıları da şaşırtan serbest bir hayat sürüyorlar, peçe veya örtü takmıyor, sağlam vücut yapılarıyla herkesin dikkatini çekiyorlardı.¹⁶⁵ Selçuklu kadın ve erkek giyimine kaftanlar, yuvarlak kapalı yakalı ve önden açık elbiseler hâkimdi. Kaftan ve elbiselerin altına geniş paçalı şalvar giyilir, ayaklara çarık ya da dize kadar çıkan keçe çizmeler geçirilir, bacağın ayak bileğinden dize kadar olan bölümüne tozluk niyetine sarılan ensiz ve uzun kumaş parçalarına ise dolak denirdi.

Eski Türk giyiminde kemer ve kuşak mutlaka vardı. Erkekler kuşağı, kadınlar ise kemeri kullanıyor, dokuma kemerlerin yanında değerli madenlerden yapılmış kemerler de bele takılıyordu. Kadın kuşakları şalvar ve entarinin üzerine bağlanıyor, şalvarı bele bağlayan ve büzen kuşağa uçkur, önlük bağlarına dolama deniyordu. Kadın ve erkek uçkurlarının uçlarına güzel işlemler yapılır ve bu kısımlar bağdan sonra belden aşağı sarkıtılırdı. Ensiz kadın kuşakları ise fesin alt kenarına dolanır ve bunların püsküllü iki ucu arkaya sarkan çeşidine dokurcan adı verilirdi.

Orta Asya ve Anadolu Türk kavimlerinde hem kadınların ve hem de erkeklerin çeşitli takılar taktıkları bilinmektedir. Küpe, kolye, but, bilezik ve yüzük en çok kullanılan takılar olup, Saka ve Hunlardan Osmanlıların son dönemine kadarki Türk kadınları ise süslü bıçaklar taşımışlardır. Ayrıca eski Türk kadınlarının süslenmek için bir nevi kına ya da kırmızı boya olan özel bileşimle dudaklarını ve tırnaklarını renklendirdikleri, elbiselerini düzeltmek için bir tür ilkel ütü bile kullandıkları tespit edilmektedir.

¹⁶⁵ Floransalı gezgin ve misyoner Riccoldo da Monte di Croce Türkmen kadınları arasında gebe olanların birlikte olduğu kervanı durdurmaya bile gerek görmeksizin doğum yaptıklarını, çocuklarını attan inmeden emzirebildiklerini ve lazım geldiğinde düşmanla vuruştuklarını görüp erkeklere taş çıkartan bu sağlamlıktan fevkalade etkilendiğini yazacaktı.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde ana hatları itibarıyla Orta Asya ve Selçuklu kadın giyim ve süslenme geleneği sürdürülmekle birlikte, devletin zenginleşmesi ve üç kıtaya yayılan topraklardan gelen kültürel etkiler sonucu gösterişli bir giyim şekli de ortaya çıkmıştır. Osmanlılarda “kesim” denince belli bir kıyafet dikiliş tarzı anlaşılır ve bu terim bir bakıma modayı karşılardı. 15. yüzyıldan itibaren başkent İstanbul’un giyim kuşamını yönlendiren bir merkez haline gelen Osmanlı sarayı İstanbulluları gösterişli ve pahalı kıyafetlere yöneltirken, Anadolu ve Rumeli’nin köy ve kasabalarında yaşayan halk ise eski Türk giyim geleneğini sade kumaşlar ve süsten uzak kıyafetler kullanarak sürdürmüştür.

Osmanlı döneminin en önemli özelliği kadın ve erkek giyimi arasındaki farklılaşmadır. Bu dönemde Türk kadınının iç giyimi genellikle gömlek, dizlik ve iç yeleğinden ibaretti. Dış giyim eşyaları ise iki etek entari, içlik, hırka, kürk, şalvar, başlık, kuşak, kemer, çorap, çizme, yemeni ve terlikti. Sokağa çıkarken ferace, yeldirme, çar, maşlah, çarşaf ve peçe kullanan Osmanlı kadınları yaşa, ekonomik duruma, kocanın statüsüne, mevsimlere, doğum ve ölüm gibi sosyal olaylara, ev içi ve dışına göre değişiklik gösteren bir giyim-kuşam özelliğine sahip idiler. En gösterişli kıyafetlerini düğünlerde ve bayramlarda kuşanan Osmanlı kadınının günlük giyiminde ise entari, şalvar-gömlek ve cepken-etek olmak üzere başlıca üç takım kıyafet öne çıkmaktaydı.

Entarilerin şalvarlı ve şalvarsız giyilen tipleri olup, şalvarla giyilen entarilerin üstüne salta ve ferman giyilir, bele kuşak sarılır ve kemer takılırdı. Üç etek entarinin belden aşağı olan kısmı üç parçaya ayrılır, ön iki eteğin uçları yürüyüşü engellemesin diye kemere veya kuşağa tutturulurdu. Üç etekler atlas, seraser, bindallı gibi işlemeli kadifeler yanında çizgili kumaşlardan da dikilmekte, değerli kumaşlardan hazırlananlar düğün ve tören kıyafeti olarak kullanılmaktaydı. İki etek entariler ise kadife telli hare denilen ipekten dikilir, altlarına üç eteklerde olduğu gibi aynı veya farklı kumaştan şalvar giyilirdi. Osmanlı kadınları entarinin kumaşından dikilen ve işlemleri

bulunan holta şalvarı giydikleri zamanlarda da üç eteğin ön etek uçlarını kemere takarak holtanın işlemelerini ortaya koyarlardı.

Şalvarsız giyilen entariler 18. yüzyılda yaygınlaşmaya başlamış, en çok tutulan çeşitleri dört peşli, dolama, topuk döven, kumru yaka, hâkim yaka, papaze yaka, çantalı ve kutu içi olmuştur. Anadolu'da bindallı adıyla tanınan ve yine şalvarsız olarak giyilen entariler ise 19. yüzyılın ortalarında görülmeye başlamıştır. Etekleri topuğa kadar inen bu entariler genellikle kadife ve seyrek olarak da atlas kumaştan dikilen, üzerine bindallı şeklinde sırma işlemler yapılan ve başa yemeni ve krep örtülüp bele kemer bağlanarak giyilen giysilerdir. Kış mevsiminde üzerine kürk giyilebilen bindallı entarileri düğünlerde yaygın şekilde kullanılmış ve Türkiye'nin bütün yörelerinde de düğün elbisesi olarak nam yapmışlardır.

Türk kadın ve erkeğinin yaygın olarak kullandığı giyim eşyalarından biri de şalvardır. Şalvarın doksan kadar çeşidi belirlenmiş olup, dar, büzgülü, uzun, bilekten bağlı ve düz verev kesimli denen şalvarlar en çok giyilenleridir. Şalvarların geniş paçalılarına çakşır, dar paçalılarına potur denir. Kadınlar şalvarlarının üst bölümüne salta, fermane veya cepken giyerlerken, içlik olarak genellikle pamuklu dokumalardan yapılan yakasız ve uzun kollu gömlekleri tercih ederler. Salta yakasız, iliksiz ve kollu bir çeşit cepken olup, yaka ve kol kenarları sırma ile işlenmiştir. Fermane özellikle Rumeli'de giyilen, kaytan ve sırmayla işlenen, önü açık bir çeşit yelettir. Cepken ise şalvarla beraber kullanılan, içlik üzerine giyilen, kollu ya da kol-suz ve önleri düz ya da yuvarlak olarak tasarlanan işlemeli bir giyim eşyasıdır.

ESKİ TÜRKLERDE BAYRAM GELENEKLERİ

Eski Türk için bayramlar milli ve dini duyguların, inançların, örf ve adetlerin sergilendiği, toplum ve millet olma şuurunun şekillenip kuvvetlendiği günlerdi. Her kesimden insanın bir araya geldiği, dileklerin dilendiği ve çeşitli kutlamaların yapıldığı bayram zamanları hokkabazlar, cambazlar, taklitçiler, âşıklar, ozanlar ve türkücülerin hünerlerini sergilediği, ağılar, tekerlemeler, bilmece, koşuklar, maniler ve en neşeli şarkıların söylendiği bir tür yetenek

gösterisi şeklinde geçerdi. Eski Türk bayramları “beyrem yiri (bayram yeri)” adı verilen açık bir mekânda kutlanır, bu meydan Nevruz adıyla da anılan kardelen çiçekleri ile süslenir, gece olunca da çıra ve meşalelerle aydınlatılırdı. Bayram sabahını Gök Tanrı için çeşitli hayvanları kurban ederek karşılayan eski Türkler genellikle pirinç pilavı, aşure çorbası, sümelek ve kurban etinden oluşan “beyrem aşı (bayram yemeği)”nı büyük topluluklar halinde yerlerdi.

Eski Türkler savaş, salgın hastalık, kıtlık ya da zelzele gibi büyük toplumsal olayların sona erdiği günleri ve bu günlerin yıldönümlerini de bayram olarak kutlamakla beraber, özellikle havaların ısındığı, doğanın kış uykusundan uyandığı, kuşların ve bitkilerin canlandığı, dağların, ormanların, çimenlerin yeşillendiği ve en önemlisi hayvanlarının yavru lamaya başladığı ilkbahar mevsimini çeşitli tören, festival ve ayinlerle karşılanması gereken bir zaman dilimi olarak kabul etmişlerdir. Zira bozkırlı Türk için kış adeta “kısılmak” ve birçok şeyden mahrum olmak demekken, yaz ise “yayılmak” ve daha da mühimi uzun süren kış aylarında yaşanan ekonomik sıkıntılardan kurtulmak anlamına geliyordu. Tabiatıyla kurtuluşu ve hürriyete kavuşmayı simgeleyen sıcak ayların müjdecisi olan ilkbaharın gelişi kapsamlı bayram şenlikleriyle kutlanıyor ve hatta bu mevsimin başlangıcı yeni takvim yılının da başlangıcı sayılıyordu.

Türk tarihinin tespit edilebilen en uzak çağlarında bile “Nardugan” adında bir bahar bayramı kutlanmaktaydı. “Nar” kelimesi “güneş”, “dugan” kelimesi ise “doğan” demek olup, Nardugan da “doğan güneş” bayramı anlamına gelmektedir. O devrin inançlarına göre gecelerin kısılp gündüzlerin uzamaya başladığı 22 Aralık’ta gece gündüzle savaşıyor ve uzun süren savaşı gün kazanıyordu. Güneşin zaferi ve yeniden doğuşunu büyük şenliklerle kutlamak üzere Türkler yeryüzünün tam ortasında bulunduğuna inandıkları ve hayat ağacı da dedikleri Akçam ağacının altında toplanıyorlardı. Güneşi geri getirdi diye Tanrı’ya şükrediyor ve onu sevindirmek için ağacın altına hediyeler bırakıyorlardı. Günümüzde Hz. İsa’nın doğumunu kutlamak amacıyla Hristiyanlar arasında yapılan Noel doğuş bayramı anlamına gelmekte ve ağaç altlarına armağanların bırakıldığı bu bayramın ilk Hristiyanlara eski Türklerden geçtiği düşünülmektedir.

Hunlar zamanında da Türklerin bayram ve festival türünden birçok tören ve faaliyetleri bulunduğu tarihi kayıtlarla sabittir. Çin belgelerine göre Hun Türklerinin ilkbaharda toplu yemekler yeyip eğlendikleri büyük bir bayramları vardı. Bu bayramda hem inançlarla alakalı adetler yerine getirilmekte ve hem de eğlenceli yarışma müsabakaları düzenlenmekteydi. Bayram arefesinde imece usulüyle çadırların ve evlerin etrafları çöplerden temizlenir, halılar ve kilimler yıkanır, yeni elbiseler giyilir, törenler sırasında yenecek şeker ve yemiş tedarik edilirdi. Yakılacak toy ateşi için gerekli ot, çalı ve odun toplanır, en son olarak tatlıların yapımına başlanırdı. Bayram sabahı evrenin yaratıcısı Gök Tanrı ve kutsal sayılan yer için değerli atlarını kurban eden Hunlar bundan sonra müsabaka ve eğlence faslına geçiyorlardı. En güzel elbiselerini giyip özenle süsleniyorlar, yakılan toy ateşinin etrafında oyunlar oynayıp dans ediyor, kötülüklerden arınma amacıyla ateş üzerinden atlıyor, bunu yaparken “ağırlığım uğurluğum sende kalsın” ve “kırmızılığım bana, sarılığım sana” şeklinde büyüsel dualar ediyor, birbirlerini ıslatıp serinliyor ve en sonunda da ziyafet sofrasının etrafına birikiyorlardı. O gün ekmekler pişirilip bereket duaları eşliğinde yenir, atlar yarıştırılır, develer güreştirilir, koçlar tokuşturulur, köpekler ve horozlar dövüştürülürdü.

Hunlarınkine benzer bayram ve festivallere Göktürklerde de rastlanmaktadır. Göktürkler her yıl ilkbaharın karşılandığı belirli bir zamanda ecdat mağarasında ataları için kurban kesiyorlar, bayram kutlamalarına ise beşinci ayın ikinci yarısında yine Gök Tanrı, kutsal yer ve su için kurban kesmekle başlıyorlardı.¹⁶⁶ Bayram sabahı uyanıp güneşi selamladıktan sonra üç bohçaya sarılı (hastalıklar, dertler ve acıları simgeler) kara çalamayı kımız dökülerek harlatılan ateşte yakan ve kutsal bildikleri Akağaçlara yeşil (hayatı simgeler), kırmızı (kanı simgeler) ve beyaz (paklığı simgeler) bezler asan Göktürkler kurbanlarını kestikten sonra ise toplu eğlenceye geçiyor, örste demir döverek demirci atalarını yâd ediyor ve kötü ruhlardan arınmak için

¹⁶⁶ Çin’de devlet kuran Tabgaç Türkleri de ilkbaharın ilk ayında ülkelerinin doğu kesiminde bulunan ve tapınak görevi gören “taş-ev”de Gök Tanrı ve ata ruhları için kurbanlar sunar ve daha sonra bölgeye büyük bir kayın ağacı dikerlerdi.

büyük ateşlerin üzerinden atlıyorlardı. Genç kızlar ve genç erkekler tepük denen ayak topunu oynarken, diğerleri de et yeyip kımız içiyor ve şarkılar söyleyerek dans ediyorlardı. Tarımla uğraşan bazı Göktürk boyları için baharın gelişi tarımsal faaliyetin de başlangıcını simgelediğinden kutlamalar sırasında tarlayı ilk sürececek öküzler süslenir ve tekerlemeler eşliğinde yarılan toprakta ilk iz açılırdı.

Aynı bayram ve festivaller Uygur Türklerinde de vardı. Kayıtlara göre 450 yılının ilkbaharında Uygur Türklerinden beş grup birleşerek Çin'in kuzeyinde büyük bir şölen yapmışlar, bu şölende önce Gök Tanrı'ya kurban sunmuş ve sonra şarkılar söyleyerek eğlenmişlerdir. 840 yılından sonra Tarım havzasına gelip yerleşik hayata geçen Uygurlar din olarak Budizm ve Manihaizm'i kabul ettikleri halde eski bayram geleneklerini terk etmemişlerdir. Bu dönemde Uygur Kağanı'na ziyaret eden Çin elçisi Wang-yen-te'ye göre Uygurların 9 Mart'ta "soğuk yemek festivali" adı altında düzenledikleri bir festivalleri bulunuyor ve o gün birbirlerinin üzerine su atmak suretiyle eğleniyorlardı.

Ön-Türk boylarınca kutlanan Nardugan ya da Doğan Güneş bayramının Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar tarafından kutlanmış olan geleneksel ilkbahar şölenlerine, onların da bugün adına Nevruz (21 Mart-erken bahar) ve Hidrellez (6 Mayıs-geç bahar) dediğimiz bazı mevsimlik bayramlara kaynaklık ettiği düşünülmektedir. Özellikle Nevruz bayramının Kuzeydoğu Asya'dan Merkezi Avrupa'ya kadar uzanan geniş coğrafyada boy gösteren Gök Tanrı, Şamanist, Budist, Hristiyan, Musevi ve Müslüman Türk halkları arasında istisnasız şekilde varlığını koruduğu ve her yıl coşkuyla kutlandığı görülmektedir. Farklı Türk boyları arasında Yeni Gün, Yılbaşı, Taze Yıl, Ekin Bayramı, Bahar Bayramı, Başbahar, Nevbahar, Mart Bozumu, İlkyaz, Saban Toy, Tanrı Toyu, Cılgayak, Ulus günü, Özgür Gün, Gün Dönümü, Ergenekon Bayramı veya Bozkurt Bayramı gibi değişik adlarla adlanmakla ve benzerlerine İranilerde (Newroz), Babillilerde (Akıtu), Hititlerde (Pruliyyas), Mısırlılarda (Şem Nesim) ve Japonlarda (Shunki Korei Sai) da rastlanmakla birlikte Nevruz fonksiyonel, semantik ve pratik açılardan Türklere has bir bütün ola-

rak ortaya çıkmaktadır. Nevruz kutlamalarına ilişkin birçok pratikte kadim Türk inancına dayanan ağaç, ateş ve su kültlerinin izlerine rastlanmakta, Nevruz günü Ergenekon'dan çıkışın anısına örste demir dövülmekte, ağaçlara bez bağlanıp dilek dilenmekte, kötülüklerden arınmak amacıyla büyük ateşlerin üzerinden atlanmakta ve su savaşları yapılarak serinlenmektedir. Nitekim Çin belgelerinde, Divanü Lügat'it-Türk'te ve Dede Korkut Kitabı'nda da eski Türklerin bugün adına Nevruz dediğimiz ilkbahar bayramını "Yengi Kün (Yeni Gün; Yeni Yıl; Yılbaşı)" adı altında kutladıkları anlatılmaktadır. İlginç bir şekilde çok eski bir Türk boyu olduklarına dair kuvvetli kanıtlar bulunan E-Trüsklerde de yılbaşı 21 Mart'a, yani Nevruz gününe denk gelmekte, Sümerler kozmolojik strüktüre sahip bir yeniyıl bayramı kutlayan tek Mezopotamya kavmi olarak öne çıkmaktaydı. "Nevruz"un kelime olarak Farsça bir kökenden gelişi ise Selçuklu ve Osmanlı dönemleri başta olmak üzere İslam sonrası Türk sanat ve edebiyat dilinin bir tür Orta Doğu retoriğinin boyunduruğu altına girişinden ileri gelmektedir ki, zaten "Nev-ruz" sözcüğünün tam Türkçe karşılığı da eski Türklerin bu bayrama verdikleri "Yeni-Gün" adı ile birebir aynıdır.

Türk Dünyası için üç farklı fonksiyon taşıyan Nevruz hem yılbaşı, hem bahar bayramı ve hem de Ergenekon'dan çıkışın yıldönümü kabul edilen bir kurtuluş günü olarak kutlanmaktadır. Ergenekon destanına göre¹⁶⁷ hilekâr düşmanları Türkleri neredeyse tama-

¹⁶⁷ Göktürklerin Ergenekon destanına temel olan tarihi olayların Çin yıllıklarında detaylı biçimde aktarılan Orta Asya siyasi ve askeri çekişmeleri ile yakın bir bağlantısı bulunduğu düşünülmektedir ki, Güney Hunlarının bağımsızlığına son vererek bütün Hun boylarını birbirinden ayıran ve her birini başka bir yere yerleştirip başlarına da birer vali tayin eden Çin devleti ve onun müttefiki Tabgaçların karşısında daha sonra Göktürk devletini kurup yönetecek olan Aşina ailelerinin Moğol soylu Juan-Juan'lara sığındıkları bilinmektedir. Kayıtlara göre Çin ve Tabgaç saldırıları ve katliamlarından ancak birkaç yüz Aşina kurtulabilmiştir. Altay dağlarının eteklerine yerleştirilen Aşina aileleri burada uzun süre demircilik yapmışlar ve egemenlikleri altında bulundukları Juan-Juan'lara silah imal etmişlerdir. İyice zengin ve güçlü bir kavim haline gelip kalabalık

men imha ya da tutsak etmişler, katliamdan geriye sadece birkaç kişi sağ kalabilmiştir. Kurtulanlar ansızın beliren bir bozkurtun rehberliğinde Ergenekon denilen dağlık ve bereketli bir vadiye sığınır. Asırlar içerisinde yeniden çoğalan ve Ergenekon'dan çıkıp eski yurtlara geri dönmek isteyen Türk halkı etrafın demir dağlarla çevrelenmiş ve hiçbir çıkış yolunun kalmamış olduğunu farkeder. Bunun üzerine bilge kişilerin önerisiyle devasa ateşler yakılır, demir dağlar eritilir ve yine bozkurtun öncülüğünde dünya fethine başlanır. İşte o zamandan beridir Ergenekon'dan çıkan kutlu ayın kutlu gününde kımız içilip demir dövülerek, ateşlerin üzerinden zıplanarak ve at yarışırılıp güreş tutularak eğlenilmektedir.

ESKİ TÜRKLERDE EVLENME GELENEKLERİ

Evlilik kavramı bir tek Türk lehçelerinde "evlenme, ev-bark kurma" anlamındaki kelimeyle dillendirilmekte, diğer dillerin çoğunda ise "kız alma" şeklinde ifade edilmektedir. Zira eski Türk geleneğinde iç güveylik ve iç gelinlik bulunmaz, evlenen çiftler muhakkak ayrı bir yuva, yani ayrı bir ev kurarlardı. Kadim Türkler arasında "egzogami" denen grup dışı evlilik ve genellikle "monogami" denen tek eşlilik görülmekteyken, "endogami" adı verilen grup içi evlilik, "poligami" denen çok eşlilik ve kız kaçırma gelenekleri ise ancak istisnai olarak görülmüştür. Eski Türklerde evlenecek çiftlerden erkek olanın yaşının kızın yaşından büyük olmasına özen gösterilir ve kızlar en az on yedi ya da on sekiz yaşına basıp da çocukluktan tamamen sıyrılana dek evlendirilmezlerdi. Evliliklerde ağabeyler ve ablalara öncelik verme anlamına gelen sıra gözetimi geleneği görüldü. Türk töresi bekârlığı ayıp sayar, yaşı geldiği halde evlenmemiş olan kimselere ise kusurlu gözüyle bakılırdı.

Eski Türklerde yaygın olan evlilik biçiminin tek eşlilik olduğu tespit edilmekle beraber, fütuhatlarla zenginleşen Türk hanları ve reislerinin kimi zaman tek zevceyle yetinmeyip başkaca güzel eşler

bir ordu oluşturduktan sonra da Juan-Juan'lara son verip kendi imparatorluklarını kurmuş ve bütün Hun soylu kavimleri çatıları altında birleştirerek Türk milletini bir bakıma yok olmaksızın kurtarmışlardır.

edindikleri ve bunları tanımlamak üzere “kuma” kelimesini kullandıkları da bilinmektedir.¹⁶⁸ Fakat Türk töresine göre kumalar hanın ilk eşi olan hatundan aşağı idiler ve aileye bir eşten ziyade hatunun kız kardeşi gibi katılıyorlardı. Kendi çocukları dahi kumaya “teyze” diye hitap eder, annelik ünvanı yalnızca evin gerçek sahibi olan hatuna verilebilirdi. Kuma çocukları baba servetinden pay alamazlar ve handan sonra tahta oturamazlardı.

Günümüzde özellikle Kazak-Kırgız kültür çevresinde yaşatılmaya devam eden kadim Türk geleneklerinden biri de cüz takibidir. Eski Türk toplumunda insanlar kendilerinin hangi cüzden, hangi kabileden ve hangi şecereden olduğunu bilir, yedi göbek öncesine kadar soylarını isim isim sayabilirlerdi. Yedi göbekten sonrasını yirmi ya da otuz boya kadar kayıtlı olarak yine bilir, yedi babaya kadar akraba olduklarıyla asla evlenmez ve hatta amca, hala ya da dayı kızı ile evliliği sapkınlık olarak görür ve haram sayarlardı. Üç veya dört kuşak akrabalarına “kardeş” ve “evdeş” diyen kadim Türkler sütkardeşler arasındaki bir evliliğe de katiyen müsaade etmezlerdi. Müslüman Oğuz Türklerine göre ise makbul evlilik Türk erinin Türk kızı ile evlenmesi olup, bir kimsenin Türklüğünü kanıtlayabilmesi için Adem ata, Nuh ata, Oğuz ata, Ezan ata, İlim ata, Öz ata ve Kayın ata olmak üzere yedi atasını ezbere sayması gerekirdi.

Bugün başlık parası (ata yolluğu; toyluk) dediğimiz geleneksel uygulama atalarımız arasında da çok yaygın olup, eski Türkler bu uygulamaya “kalın” adını veriyorlardı. Ancak şunu hemen vurgulamak lazım gelir ki Türklerdeki başlık veya kalın geleneği Araplarda görülen ve adeta kadını satın almak anlamına gelen “mehr”in vassıflarını taşımaktan ziyade Cermenlerde mevcut olan “morgengabe (sabah hediyesi)” âdetine benzemektedir. Kalın veya başlık denen evlilik hediyesi oğlan tarafınca kız tarafına verilirken, kız tarafı da çeyiz vererek yeni kurulan yuvaya katkı sağlardı. Boşanmalarda kalın da, çeyiz de karşılıklı olarak iade edilirdi. Kalınsız kız verme âdeti ise ancak beşik kertmesi ya da karşılıksız dünür olma (kız değiş-tokuş etme) durumlarında görülür; eğer iki Türk yiğidi birbirlerine

¹⁶⁸ Arap gezgin Fadlan’ın seyahatnamesine göre Hazar ve Bolgar hakanları birden fazla eş alır ve bunların her birine ayrı birer cadır ile birer hadım muhafız tahsis ederlerdi.

kız kardeşlerini vereceklerine dair sözleşmişler ya da iki Türk ailesi doğacak erkek ve kız çocuklarının ileride evlendirilecekleri yolunda bir anlaşmaya varmışlarsa başlık ödenmeden evlilik yapılabilirdi.

Eski Türk toplumunda her iki tarafın boşanma hakkı bulunmakla birlikte, törenin ayrılık durumlarında kalın ile çeyizin teatisini öngörmesi dolayısıyla aileler boşanma fikrine sıcak bakmaz ve gençleri uzlaştırmak üzere çaba harcarlardı. Vardığı adamın sakat ya da iktidarsız çıkması durumunda Türk kızlarına ve aldığı gelinin kısır ya da dul çıkması durumunda da Türk erkeklerine tanınan bir şikâyet hakkı bulunur ve bu şikâyet üzerine kalın ya da çeyizi iade etme mecburiyeti olmaksızın boşanılabilirdi. İslamiyet öncesi Türklerde de bekâret anlayışı varolup, bakire kız için “kapaklı”, evli kadın içinse “evci” tabirleri kullanılır ve başından en az bir evlilik geçen dul kadınların bir başkasıyla tekrar evlenme hakları saklı dururdu.

Eski Türklerde kız ile erkeğin aracılar yoluyla tanışması ve evlenmesi anlamına gelen görücü usulü evlilik geleneği yaygın bir biçimde görülürdü. Erkek tarafının akrabalarından oluşan ve gelin adayını görüp değerlendirmek üzere görevlendirilen görücü heyetine “savcı heyeti” diyen kadim Türkler hısımlar ve akrabalar arasında gidip gelen kişilere “yarığçı” ve dünürler arasında haber getirip götüreren kişilere de “arkaçı” derlerdi. Oğlunu evlendirmek isteyen anaların en samimi dostları ya da yakın akrabaları arasından iki kadın seçerek oluşturdıkları üç kişilik savcı heyeti önceden tanınan veya en azından methi duyulan kızın evine gider, kızın beğenilmesi ve ailelerin karşılıklı anlaşması durumunda da kız isteme aşamasına geçilirdi.¹⁶⁹ Kız isteme esnasında araya soğukluk girer düşüncesiyle su içmeyen erkek babaları kız babası tarafından hediye olarak verilen beyaz mendili evlilik için çıkan onayın sembolü sayarlardı. Kız

¹⁶⁹ Bir kızı birden fazla yiğidin istediği ve kız ailesinin taliplerden herhangi biri üzerinde karar kılmadığı zamanlarda ise kızın altına o civarın en hızlı atı verilir, bu at ile bir müddet uzaklaşması beklendikten sonra talip delikanlılar atlarına atlayıp kızın peşine düşerler ve onu ilk yakalayan evlilik hakkını kazanırdı.

isteme faslının ardından erkek tarafının obasında kurban kesilir ve dağıtılır, kız tarafının obasında ise herkese şerbet ya da tuzlu ekmek ikram edilirdi.

İslam öncesi Türk toplulukları arasında da evlenmeler toplumun bağlı olduğu dini inançlara göre yapılır, boyun ya da obanın dini önderi olan kamlar veya baksılar evlilik kurumunun gerçekleşmesi için en önemli görevi yerine getirerek evlenmeye karar vermiş olan çiftleri bir tören eşliğinde birleştirirlerdi. Dini nikâhun hemen akabinde de eşler kötü ruhlardan temizlenmeleri için ateş üzerinden atlatılır ve “gerdek” adı verilen “yeni gerilmiş” çadırlarına yerleştirirlerdi. Zamanımızda Anadolu’nun birçok yöresinde ve tüm Orta Asya Türk ülkelerinde sürdürülen geleneğe göre gerdek gecesi güveyin yengeleri yatağa bir buçuk metre uzunluğunda bir bez serer ve ertesi sabah kızın temiz çıkıp çıkmadığını anlarlardı. Gerdekten temiz bir şekilde çıkan yeni gelinin kucağına ise kundaktaki çocuklardan en küçüğü verilir ve böyle bir evlat sahibi olması için hayır duaları edilirdi.

∴

Evlenmelerde alışlagelen kurala göre biri kız, biri de oğlan evinde olmak üzere iki düğün yapılır; “küçük düğün” denen ilk düğünü kız tarafı, “Ulu düğün” denen ve birkaç gün boyunca devam eden ikinci düğünü ise erkek tarafı yapardı. Eski Türk gelinleri kendi obalarında yapılan ilk düğünün ardından kınalanıp¹⁷⁰ çevrenin ahlâk anlayışına ve yaşam imkânlarına göre özel olarak süslendikten, renkli kumaş ve boncuklarla donatıldıktan ve bellerine de bekâret simgesi olarak kırmızı bir kurdale bağlandıktan sonra düğün alayınca düzenlenen bir törenle erkek obasına götürülürler, alayın kız obasından ayrılması sırasında urgan geren ve yolu kapatan çocuklar ise “urgan hediyesi” almadan çekilmezlerdi. Gelinler ata bindirilir, atın yanı sıra iki yancı yer alır, atın yularını bir seyis tutar ve arkalarında da konuklar sıralanırdı. Kız doğup büyüdüğü obadan ayrı-

¹⁷⁰ Geleneksel Türk inanç sisteminde çok önemli bir yere sahip olan kına gelin adaylarına kocası ve yuvasına, askerlere vatani ve milletine, kurbanlık hayvanlara da yaratanın yoluna kurban olsun diye yakılırdı.

lırken maniler, destanlar ve dualar okunur, ailesiyle vedalaşan ve son defa olmak üzere baba yurdunun her tarafını dolaşan gelin adayının ise gözyaşı döktüğü görülürdü. Düğün alayının kadınlı ve erkekli birlikler halinde güvey evine doğru yola çıkması ile birlikte de çalgılar çalınmaya ve oyunlar oynanmaya başlanırdı.

Erkek obasına varan gelinler duvağa girdikten sonra düğün töreninin yapılacağı yere getirilir ve ortaya alınırlardı. Ortaya alınan gelinin başına varlıklı kimseler tarafından altın ve para, yoksullar tarafından ise buğday veya darı serpilirdi ki, Türk lehçelerinde yaygın şekilde kullanılmaya devam eden “darısı başına” deyiimi bu töreyle ilgilidir. Evlenme törenlerinde geleneksel danslar yapılır, davul, zurna, tulum, tef ve çalpara gibi çalgılar çalınır ve düğüne katılanlara yemek çıkartılırdı. Düğünlerde yüksek bir direğe toy bayrağı asılır¹⁷¹, büyük bir ateş yakılır, çeşitli yarışlar ve güreş müsabakaları düzenlenirdi. Tören bitip de gelin ile güvey baş başa kaldıklarında gelin yüzünü açmaz ve damattan “yüz görümlüğü” adı verilen hediyeyi ister, bunun üzerine güvey de geline para veya altın verirdi. Keza kayınvalide ve kayınbabalar da gelinlerine ilk el öpüşte bağışta bulunurlardı.

ESKİ TÜRKLERDE DOĞUM GELENEKLERİ

Kalabalık soya büyük önem veren ve bu gerçeğe “Yalnız atın tozu çıkmaz, tozu çıksa da sesi çıkmaz” gibi atasözleriyle yollamada bulunan eski Türklerin evlat sahibi olmayı en büyük onur ve mutluluk kaynağı saydıkları bilinmektedir.¹⁷² Türk babalarının “evin bereketi” dedikleri kız evlatları ile “evin çatısı” dedikleri erkek evlatlarını birbirinden ayırmadığı görülmekle birlikte, doğacak her yeni erkeğin ordu için yeni bir asker, sürüleri güdecek yeni bir çoban ve soyun devamlılığını sağlayacak bir aile temsilcisi olarak görülmesin-

¹⁷¹ Bugün Anadolu ve Orta Asya’nın hemen tüm yörelerinde düğün günü en yüksek direklere ya da ev çatılarına bayrak asma geleneği devam etmektedir.

¹⁷² Türk lehçelerinde çocuk ve genç kavramları ile ilgili dört yüzden fazla sözcüğe rastlanması da bu gerçeğe işaret etmektedir.

den dolayı “erkek adamın erkek çocuğu olur” telakkisine de sahip oldukları sanılmaktadır. Nitekim erkek doğuran annelerin çevredeki saygınlığı artar ve ailedeki konumu güçlenir, oğlan anaları da kendi aralarında sahip oldukları erkek çocuk sayısına göre derecelenirdi.

Eski Türk insanları gebe kadının “aşerme” veya “yerikleme” denen vaktinde canının çektiği şeylerde doğacak çocuğun ileriki yaşamına dair ipuçları arar ve canı ceylan eti çeken hamile hanımın iyi bir koşucu doğuracağı ya da hamileyken güle bakan kadının güzel bir kız çocuğuna sahip olacağı gibi inançlar taşırlardı. Doğum gerçekleşene dek hamile kadının saçları kesilmez ve kesildiği takdirde çocuğun ömrünün kısılacağına inanılırdı. Hamile kadının bebeği karnunda kıpırdamaya başladıktan sonra ilk kimi görürse çocuğun o kişiye benzeyeceği inancı da kadim Türkler arasında yaygındı.

Doğum sırasında anne adayına yardımcı olan ve acı çekmemesi için çaba harcayan tecrübeli kadınlara “ebe” denir, ebe ailenin bir ferdi ve doğurttuğu çocuğun öz teyzesi gibi görülürdü. Yeni doğmuş çocukları bez veya kumaşla kundaklayan ve genellikle tahtadan yapılma bir beşiğe yatıran eski Türkler çocuklarının göbek kordonlarını da gelişigüzel atmaz ve hızlı ve cesur olsunlar diye atların yelelerine bağlarlardı.¹⁷³ Doğumun peşine tam bir gün boyunca dualar eden ve çeşitli ayinler düzenleyen kadim Türklerde çocuğa isim koyma işi de bir merasim şeklinde geçer, “ad toyu”¹⁷⁴ denen şölenler

¹⁷³ Günümüz Türkleri de evlatlarının göbek kordonunu ya camii avlusuna (dindar olsun diye), ya okul bahçesine (iyi tahsil görsün diye) ya da denize (kısmeti dışarıda olsun diye) bırakmaktadırlar.

¹⁷⁴ Ad toyu ya da ad eğlencesi geleneği Müslüman Türkler arasında da yaşamaya devam etmektedir. Örneğin günümüz Uygur Türklerinde yeni doğan çocuğa isim vermek için kırk gün beklenmekte, kırk gün süresince Kuran hatim edilmekte ve kırkıncı gün sonunda hatim duası yapılmaktadır. Dua bir kap suya üflenmiş nefes ile kutsandıktan sonra salat-ü selam getiren dedesi tarafından kucaklanıp kulağına ezan ya da kelime-i şahadet okunan ve adı üç kez tekrarlanan çocuk için hediyeler verilmekte, oyunlar oynanmakta ve bu merasime de “ad toyu” denmektedir.

yapıldıktan ve topluca yenen yemekten sonra ana-baba ya da onların ricasıyla oba başkanı tarafından çocuğun ilk adı konurdu. Çocuğa konulacak olan bu ilk ismin uğurlu bir isim olmasına dikkat edilir, isim konduktan sonra çocuğun sürekli hastalanması durumlarında ise “adı ağır geldi” denilerek isim değiştirilirdi. İsim koyma işi bittikten sonra da ebelerin birer birer misafirlerin önünden geçerek çocuk için getirilen ve “diş” ismi verilen hediyeleri toplama zamanı gelirdi.

Hunlar, Göktürkler ve Yenisey Kırgızlarında erkek çocuklarına genellikle göbek kordonlarının kesilmesi sırasında konan ve “göbek adı” olarak bilinen ilk isimler gerçek birer er adı olmayıp, lakap niteliği taşıyan ya da mensubu olunan boya işaret eden geçici ve eğreti birer addır. Eski Türk toplumunda sadece üstün bir yetenek ya da bir yararlık göstermiş olan oğlan çocukları özel ad taşıma ayrıcalığı kazanabilirler ve bu döneme kadar da ya göbek isimleri ile ya da “adsız” şeklinde çağrılırlardı. Erkek çocuklar obanın reisi veya dini önderince verilebilen gerçek isimlerini avda veya savaşta bir başarı ya da yiğitlik gösterdikten sonra alır ve ancak o andan itibaren boyun bir üyesi sayılırlardı ki¹⁷⁵, karşısına çıkan bir boğa ile dövüşüp onu öldürdükten sonra “Boğaç” adını ve bezirgânların mallarını soygunculardan kurtardıktan sonra da “Beyrek” adını aldığı bilinen kadim kahramanlarımız vardır.

Adsızlık geleneği bütün eski Türk kabilelerinde istisnasız şekilde rastlanan bir milli örf olmayıp, bazı Türk boylarında çocuklara doğdukları sırada gördükleri nesnelerin veya o günlerde olup biten önemli bir olayın adını verme âdeti de mevcuttu.¹⁷⁶ Örneğin saldıran düşmanın mağlup edildiği sırada doğan çocuklara “Yağıbastı”, “Yağıgeldi” veya “Kurtulmuş” gibi; yeni bir yerin fethedildiği ya da ye-

¹⁷⁵ Yakut Türkleri isim koyma konusunda eski geleneklerini az çok değişik biçimlerde de olsa sürdürmektedirler. Çocuğa ilk adını doğumdan üç ay sonra veren Yakutlar asıl adını ise çocuk yay basıp ok atmaya başlayınca verirler.

¹⁷⁶ Günümüzde de yaşamaya devam eden bu Türk âdeti uyarınca Ramazanda doğan çocuklara genellikle Ramazan, bayramda doğanlara Bayram, Kadir gecesinde doğanlara Kadir, Recep ayında doğanlara Recep ve bir zaferin yıldönümünde doğanlara Zafer adı takılmaktadır.

ni bir devletin kurulduğu dönemde doğan çocuklara "İl-han", "İl-bey", "İl-bay", "İl-teber", "İl-teriş" veya "İl-tutmuş" gibi; güneş doğarken dünyaya gelen çocuklara "Gündoğdu", "Akkuyas", "Güngördü", "Akgün" veya "Güneş" gibi; koyunlara kurdun saldırdığı gece doğan çocuklara "Kurt", "Kurtgeldi", "Kurtbey" veya "Börü-bay" gibi ve ilk ve sonuncu çocuklara da "İlk-er" ve "Son-er" gibi adlar koyulduğu tespit edilmektedir. İlk çocukları fazla yaşamayan Türk aileleri ise sonraki çocuklarına "Yaşar", "Binyaşar", "Ölmez", "Dursun", "Durdu", "Erkal", "Erdur", "Erduran", "Kurç", "Çelik" veya "Taştan" gibi adlar verirlerdi. Kötü ismi olanlardan ölüm meleğinin nefret edeceği ve onları almaya gelmeyeceğine inanan Gök Tanrıca Türkler bu animistik düşünceyle çocuklarına "İtgördü", "Köpek", "İtalmaz", "Domuz", "Tezek" veya "Balçık" gibi kötü adlar da koymuşlardır.¹⁷⁷ Eski Türklerin bir başka âdetine göre çocuk uzun yaşasın diye ebesi tarafından babasına sembolik olarak satılır, baba da satın aldığı çocuğuna erkekse "Satılmış", kız ise "Satı" adını verirdi.¹⁷⁸ Çocuklarına "Boğa", "Arslan" ve "Kaplan" gibi görüp bildikleri güçlü ve bahadır hayvanların adlarını da koyabilen Türkler kuvvetli görünen bebeklere ise "Doğan", "Tuğrul", "Çağrı", "Sungur", "Lâçin", "Turumtay" ve "Balaban" gibi avcı kuşların ya da "Demir", "Gümüş" ve "Altun" gibi madenlerin isimlerini takarlardı. Nihayet çocuğa dedesinin, ninesinin, ebesinin, oba başkanının, boy beyinin, milli kahramanların, hükümdarların, ulu hatunların veya doğumdan sonra görülen ilk kişinin adını verme adetleri de atalarımız arasında uzun müddet yaşamıştır.

Geleneksel Türk kültüründe kadının ilk sütüne "ağız" denir ve ağız yeni doğmuş çocuğa en az bir gün beklendikten sonra (ileriki

¹⁷⁷ Bir Kazak Türkü olan ve ilk evladı yaşamayan Çepisbay Ağa'nın ikinci oğluna Azrail onu sevmesin diye "Rus" ismini verdiği bilinmektedir.

¹⁷⁸ Zamammızın Müslüman Türklerinin bu gibi isimleri genellikle bir evliyaya adanmış veya satılmış olarak kabul edilen çocuklara koydukları görülmektedir.

yaşamında sabırlı olsun diye) verilirdi. Ağız emmeyen çocukların sonraki hayatlarında zayıf ve güçsüz olacaklarına inanılır ve erkek çocuklar kız çocuklarına oranla daha uzun süre (oğlan çocuğunun daha kuvvetli olması gerektiği kabulü ile) emzirilirlerdi. Eski Türkler loğusa ile çocuğun doğumdan sonraki kırk gün içerisinde yakalandığı hastalıklara ve bunlarla ilişkili olarak ortaya çıkan gelişim eksikliklerine "kırk basması", "kırk düşmesi", "kırk karışması", "loğusa humması" ve "aydaş" gibi adlar vermişlerdir. Kırk günlük dönem içerisinde loğusa ve çocuğa zarar verebilecek birtakım canlı ve cansız varlıkları engellemek maksadıyla anne ve çocuğu kırk gün dışarı çıkarmamak, kırk gün boyunca loğusa kadının elini hamura sürdürmemek, loğusa başına kırmızı kurdele bağlamak, bebeğin dünyaya geldiği gün giyilmiş olan gömlekleri kırk gün boyunca değiştirmemek gibi pratiklere eski Türk toplumunda çok sık başvurulurdu. Kırk basmasına engel olmak ve loğusa ile çocuğun serbestçe dışarı çıkabilmesini sağlamak için kırk gün içerisinde kadın ve çocuğun ya kırk kaşık ya da kırk taş suyla yıkanması biçiminde görülen uygulamaya ise "kırklama", "kırk dökme", "kırk çıkarma" gibi adlar verilmiştir. Kırk gününü sağ salim dolduran çocuklar artık kurtulmuş addedilir, o gün kesilen ve "karın" adı verilen ilk saçları ömür boyu saklanırdı.

Çocuğun biyolojik gelişiminin en önemli belirtilerinden birisi olan diş çıkarma da eski Türk topluluklarıncı "diş toyu" ya da "diş hediği" denilen tören ve eğlencelerle kutlanmıştır. Çocuğun yürümeye ve konuşmaya başlaması da yine çeşitli eğlencelerle kutlanır, normal zamanda yürümeyen, yürümesi geciken ya da yürürken sürekli olarak düşen çocuklar için topuklarına yumurta sürmek ve ceviz yaprağı atılmış suda yıkamak gibi birtakım uygulamalara başvurulurdu. Kadim Türk toplumunda çocuğun tırnaklarının ilk defa kesilmesiyle ilgili olarak başvurulmuş uygulama ve pratikler de yaygın olup, tırnakları ilk kez kesildikten sonra eli içinde altın bulunan bir keseye sokulan çocukların oradan aldıkları para başlık parasına katılmak ya da çeyize kullanılmak üzere saklanırdı.

Türklerin ancak İslamiyet ile birlikte tanıdıkları bir vecibe olan sünnet ise ilk Müslüman Türklerce "baba toyu" adı verilen davullu ve zurnalı seremonilerle yerine getirilmiş, çocuğun sünnet ile erkek-

liğe ilk adımı attığına inanılmıştır. Sünnet çocuğu altın, para ve çeşitli hediyelerle sevindirilir ve ata bindirilerek gezdirilirdi. Sünnetlik çocuğun bir kirvesi olur, sünnet esnasında çocuğu kucağına alan, acı çekmemesi için destekte bulunan ve tören masraflarının bir kısmını karşılayan bu kimselere öz amca gözüyle bakılırdı. Kirvelik yoluyla kurulan ilişki ölene kadar devam eder ve kirve çocukları arasında ilişkinin daha serbest, daha güçlü ve daha kalıcı olmasını sağlamak amacıyla evlenme yasağı bulunurdu.

ESKİ TÜRKLERDE CENAZE VE YAS GELENEKLERİ

Eski Türkler ölen kişinin çenesi ve ayak parmaklarını bir tül-bentle bağlar, karnının üzerine de şişmemesi için bir kılıç veya bıçak bırakırlardı. Meftarın üzerinden çıkan kıyafetler ve diğer giysileri (canı içinde kalmıştır diye) derhal yıkanır, sonra da fakirlere dağıtılır ya da yakılırdı. Defin merasimi için “yaprak dökümü” dedikleri sonbahar dönemini yahut “yapraklanma” adını verdikleri ilkbahar başını bekleyen kadim Türkler ilkbahar geçtikten sonra ölenlerin cenazesini sonbahara ve sonbahar geçtikten sonra ölenlerin cenazesini de ilkbahara kadar bekletirlerdi.¹⁷⁹

Kadim Türklerin kendilerine has cenaze törenlerine “yuğ” adı verilir ve bu yuğ törenlerine toplumun her kesimi iştirak ederdi. Eski Türk geleneğine göre ölen kişinin cesedi erkekse ihtiyar erkekler ve kadınsa ihtiyar kadınlar tarafından yıkandıktan sonra kubbeli bir otağ altına konur, ölünün yakınları ve arkadaşları da otağın önünde at ya da koyun kurban ederlerdi.¹⁸⁰ Kurban kafatasları kazıklar üzerine yerleştirilmek suretiyle ölü çadırının etrafına dikilir, etler ise

¹⁷⁹ Öncelikle geçici ve çok derin olmayan bir mezara defnedilen ölümler mevsimi geldiğinde buradan alınarak gerçek ve kalıcı mezarlarına nakledilirlerdi.

¹⁸⁰ Günümüzde canlı bir biçimde yaşamakta olan ölünün ardından kurban kesme âdetine Anadolu’nun pek çok yerinde “sin kurbanı” denir ki, “sin” kelimesi eski Türkçe’de “ölü” demektir.

merasime katılanlara ikram edilirdi.¹⁸¹ Sonra atlarına binip ellerinde tuttukları “yug yıpar” adlı tütsülü matem meşaleleri eşliğinde çadırın çevresinde yedi defa dönen mefta yakınları ağlayıp çığnışır ve bir yandan da saçlarını keser ya da dağıtırlardı. Gözlerinin altını da bıçakla çizerek kanatan atlılar böylece gözyaşlarının kana bulanmış halde akmasını sağlar ve bu pratiğe “kan ağlama” derlerdi.

Gömme zamanı ölünün ününe göre başka oba ve boylardan da dostları ve yakınları toplanır, bu gelenlere “yuğcu” denir ve ölüm töreni bir kez de gelen yuğcuların katılımıyla yinelenirdi. Yuğ törenlerine özel olarak ağlayıcılar da gelir ya da getirilir ve bunlara “sığıtçı” denirdi.¹⁸² Merasimlerde ölen yiğidin en sevdiği atları dahi gözlerine soğan suyu sıkılmak suretiyle ağlatılır, ters giydirilen eyerleri ile cenazenin arkası sıra yürütülürlerdi.¹⁸³ Ölünün defni sırasında kamlar ve baksılar kopuzları ile yas şiirleri terennüm eder, ozanlar ise sagular söyleyip ağıt yakarlardı. Ölüyü varsa erkek evladı mezarı indirir ve ilk toprağı o atar, peşinden de törene katılan mefta yakınları teker teker mezara et ve kıımız saçıp toprak atarlardı.

Ağaçtan oyulmuş lahit içine sırt üstü veya başı doğuya yönelmiş şekilde yan yatırılan ölümler karaçam tomruğı kullanılarak yapılan dehlizler ve alt alta iki veya üç katlı mezar odalarına gömülür; yeraltına inşa edilen kare veya dikdörtgen şeklindeki bu mezar yapılarının üzerleri ise dallar, ağaç kökleri, taş ve toprak yığılarak

¹⁸¹ Günümüz İslam dünyasında Türklere has bir uygulama olarak öne çıkan cenazede yemek dağıtma geleneğinin eski Türklerden kalma bir adet olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸² Bugün Anadolu’nun bazı yöreleri ile Irak ve İran Türkleri arasında cenazelere ağlayıcı getirme geleneği sürmektedir.

¹⁸³ Bu gelenek Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Harzemşahlar, Selçuklular ve Osmanlılar arasında kesintisiz olarak yaşamış olup, Yavuz Sultan Selim’in yeğeni Süleyman Bey genç yaşında Mısır’da vefat edince tabutunun önüne kuyrukları kesilmiş ve eyerleri ters çevrilmiş atlar sıralanıp kırılmış olan yayları ve sarığının da tabutunun üzerine konduğu bilinmektedir. Keza IV. Murad’ın İstanbul’da yapılan cenaze merasiminde de tabutun arkası sıra atlar sıralanmış ve eyerleri ters giydirilen bu hayvanlar bilinçli olarak ağlatılmışlardı.

oluşturulan “kurgan” ya da “korugan” adlı koruyucu tepeciklerle kapatılırdı.¹⁸⁴ Eski Türkler kurgan tepeciklerinin üzerlerine bazen bir yapı daha kurar ve bunun duvarlarına ölünün resmi ile hayattayken katıldığı savaşları temsilen renkli kareler çizerlerdi. Ölen kişi ömründe en az bir düşman öldürmüştse mezarı üzerine balbal adı verilen küçük heykellerden yerleştirilir, ölünün öldürdüğü düşman sayısınca dikilen bu taşların bazı mezarlarda yüzlere ve hatta binlere baliğ olduğu görülürdü.

Genellikle ceket giydirilerek, kuşak kuşandırılarak, ipekten ya da iyi kumaştan bir kefene sarılarak ve altın ve gümüş işlemeli kumaşlar ya da kürklerle örtülü ahşap bir tabuta konularak gömülen ölü kişinin yanına atı ile birlikte hususi silahları ve eşinin kesilip atkuyruğu şeklinde bağlanmış saçları da gömülür, böylelikle geride bıraktığı namus sembolleri olan atı, avradı ve silahlarının kendisine her daim sadık kalacaklarına işaret edilmiş olurdu. Eski Türk itikadına göre ahiret yaşamı dünya yaşamının tam tersi olduğundan eşyalar ve silahlar mezara ters olarak gömülür, ölen kişinin öteki dünyada yeyip içmesi için de küçük masalar üzerine tabaklar ve kazanlar dolusu et parçaları ile toprak kaplar içinde kıymız bırakılırdı.¹⁸⁵ İnançlar gereği ata ruhları ve eşyaları kutsal sayıldığı için mezarlara yapılan tecavüzler çok ağır şekilde cezalandırılır ve toprak açarken yakanan mezar hırsızlarına ölüm cezası verilirdi.¹⁸⁶

Orta Asya'nın Hun ve Göktürk egemenliği altında bulunduğu devirlerde sosyal açıdan daha iptidai basamaklardaki bazı Türk boy-

¹⁸⁴ Halkın çoğunluğundan farklı olarak hükümdar mezarlarını yüksek dağların tepelerine, yani Gök Tanrı'ya en yakın oluncak zirvelere yaparlardı.

¹⁸⁵ Ölünün yanına yiyecek koyma geleneği bugünün Alevi ve Tahtacı Türkmenleri arasında yaşamaktadır.

¹⁸⁶ Hatta ölünün eşyaları ile dolu olan kabirleri soymaya çalıştıkları için bazı Moğol kabilelerine savaş bile açılacak ve Attila'nın Bizans'a karşı giriştiği seferin ana sebeplerinden birini de Balkanlardaki Margos kalesi piskoposunun Hun mezarlarını açarak değerli eşyaları çalmış olması teşkil edecektir.

ları ölülerini tabuta koyup ağaçlara asarlardı ki, bu adet Yakut Türkleri arasında 18. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ateşin en temiz şey olduğuna ve ateşe düşen her şeyin temizleneceğine iman eden eski Türklerin günahkâr olduğunu düşündükleri kimi ölülerini kirlerinden ve günahlarından temizlenmesi için yakmayı tercih ettikleri de bilinmektedir. Ayrıca Hun, Hazar ve Oğuz boyları arasında ölüyü nehir yatağına gömmе âdeti de vardı. Bunun için evvela başka bir istikamet verilen ırmağın yatağında dayanıklı malzeme ile bir mezar hazırlanır ve ölü buraya defnedildikten sonra da sular eski mecraya çevrilirdi.¹⁸⁷

Gömmе işinin ardından ölünün ruhu için karanfil veya biberli “kara alva (ölü helvası)” kavuran eski Türkler bunu “yoğ aş (ölü yemeği)” adı altında ve et, yumurta, peynirli kaşkaval, çökelek, kıymız, arık ve üzüm eşliğinde cenazede bulunanlara ikram ederlerdi. Ölü çıkan çadıra yemek götürme adeti de kadim Türklerde yaygın olup, Gök Tanrıca eski boyların günümüz Müslüman Türklerinde görülen 7., 40. ve 52. gün merasimleri dışında 3. ve 100. günde de müzikli ayinler düzenledikleri ve ölünün ruhu için dualar ettikleri bilinmektedir. Eski Türklerin çeşitli yas tutma gelenekleri arasında ise siyah giysiler giyme ve başa siyah kalpak takma, yüksek sesle konuşmama ve gülmeme, belirli süre sakal uzatma, bir müddet dışarı çıkmama, bir müddet et yememe ve yakın zamanda düğün-dernek varsa erteleme gibi uygulamalar bulunmakta idi.

¹⁸⁷ Kaynaklara göre Avrupa Hun İmparatorluğu’nun ünlü hükümdarı Attila da bu yöntemle defnedilmiş olup, altın bir tabuta yatırılmış ve cenaze töreninin ardından bir nehir (olasılıkla Macaristan’daki Tisza Nehri) yatağına gömülmüştür.

V. BÖLÜM: TÜRK DEVLETLERİ

“Türk milleti öyle büyük ve ulu bir millettir ki, insan yüz sene yaşasa, yedi yaşında kalemi eline alsa, gece gündüz demeyip yazmaya başlasa ve ilahi bir aydınlık ve bir bilgi kaynağı insanın kulağına durmadan Türk milletinin ekonomik, sosyal, kültürel, medeni, siyasi, askeri hasletleri hakkında bilgiler fısıldasa, iki elinin on parmağı ile doksan üç sene durmadan yazsa, yine de Türk tarihini tamamen yazdım diyemez.”

Ebul Gazi Bahadır Han
(Şecere-i Türkî, 1663)

Genel olarak Türk tarihi yabancı halkların arasında erimeden önce Türk dilini konuşmuş ya da Türklerin arasında eriyerek Türk dilini konuşmaya başlamış olan toplulukların ve günümüz Türk dili halklarının ortak tarihidir. Yazıya geçirilmiş insanlık tarihinin en başından beri varolan ve varlığını günümüze kadar sürdürmeyi başaran sayılı milletlerden biri Türk milletidir. Avrasya ve Kuzey Afrika'da ortaya çıkan her bir halkın tarihi uzaktan veya yakından Türklerin hareketlerinden etkilenmiş, doğu kültürlerinin batıya, batı kültürlerinin doğuya taşınmasında ve Manicilikten Museviliğe, Budizm'den İslam'a kadar birçok dinin yayılması ve geliştirilmesinde de anahtar rolü bu millet üstlenmiştir. Aşağı yukarı kırk asırlık siyasi-askeri tarihleri boyunca -ilk yurtları Orta Asya'daki hâkimiyetlerini de büyük ölçüde muhafaza etmek suretiyle- dünyanın dört bir yanına göçen ve yeni yeni devletler kuran Türkler geniş coğrafyalarda bir yığın beylik, devlet veya imparatorluk kurduktan sonra anayurtlarına geri çekilmiş bir millet değildirler. Türk göçleri hiçbir zaman bir terk etme ya da boşaltma hareketi olmamış ve daima taşma ya da fışkıрма şeklinde gerçekleşmiştir ki, bugün Avrupa'dan Moğolistan'a ve Sibirya'dan Yemen'e kadar uzanan geniş bölgelerde tarihin bırakıp geçtiği Türk devlet ve topluluklarının varolma sebebi de budur. Türk dil, kültür, sanat ve tarihinin bütüncül ve derinlemesine bir analizini yapabilmek de yine aynı sebepten ötürü zor bir iş olup, Çinlileri Çin'de, Hintlileri Hindistan'da ya da İngilizleri Britanya'da takip edebildiğimiz halde Türkleri anlayabilmek için üç kıtada dolaşmaya mecbur kalırız.

En uzak çağlardan bu yana Türkler kısmen çöl ve ağırlıklı olarak da yayla iklimine sahip bozkırlar halkıdır. Göçebe atalarımızın yayılmaları esnasında Orta Asya bozkırlarının coğrafi ve iktisadi şartlarını taşımayan ve Türk kültürünün yaşama imkânunun zayıfladığı sınırlarda durakladıkları, çok sıcak, çok sulak, çok rutubetli veya salt ormanlık bölgelere pek girmedikleri görülmektedir. Kendi hayat tarz ve anlayışlarına uymayan coğrafyalara ve yabancı kitleler baskısının şiddetli olduğu bölgelere nüfuz etmiş olan Türk zümreleri ise oralarda fazla barınamamış ve çok kere kültürel varlıklarını kaybetmişlerdir. Söz gelimi İran, Kafkasya ve Anadolu gibi ekonomik şartları, iklimi, coğrafyası, flora ve faunası Türkistan bozkırları

ile büyük benzerlikler gösteren bölgeler Türk göçmenlerin yerleşip devlet kurabilmeleri ve buralarda uzun müddet varlıklarını koruyabilmeleri açısından her zaman elverişli olmuşken, Çin’de devlet kuran Tabgaçlar, Balkanlara yerleşen Bolgarlar, Hindistan’da çeşitli devletler kuran Türk kitleleri ve dönem dönem Kuzey Afrika’ya sızıp orada bağımsız siyasal teşekküller meydana getiren Oğuz ve Kıpçak boylarının ise yerleşik halklar içerisinde eriyip gittiklerine şahit olunmuştur. Netice itibarıyla Türk milleti ve onun çeşitli kollarının irili ufaklı devletler kurarak mevcudiyetini devam ettirdiği saha Kuzey Çin’den başlamak suretiyle ve bütün Orta Asya’yı, İran’ı ve Anadolu’yu içine alacak şekilde Avrupa’daki Tuna dirseğine kadar yayılan geniş Orta Avrasya coğrafi kuşağı (30.-120. boylamlar ve 35.-55. enlemler arası) olmuştur.

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında, başka kavimlerle karışıp kaynaşmalarında ve bazen büyük birer güç haline gelmelerinde göçlerin önemli etkileri olmuş; tarih öncesi ve tarihi devirlerde belirli fasılalarla gerçekleşen kitlesel göç hareketlerinin büyük bir bölümü ise Asya içlerinden yapılmıştır. Asya’nın bu iç kısmı Türk ırkının ilk temsilcileri olan atlı, göçebe, demir ustası ve çoban kavimlerin anavatanı olarak bilinmektedir. Günümüz coğrafyacıları tarafından “Orta Asya” ya da “İç Asya”, tarihçiler tarafından ise “Türkistan” şeklinde isimlendirilen bahse konu ülke doğuda Kadirgan Dağları’ndan batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi’ne, kuzeyde Sibirya’dan güneyde Çin, Tibet ve İran yurtlarına kadar uzanan oldukça geniş bir alanı içine almaktadır. Sözü geçen bölgeler üzerinden binlerce yıl dalgalar halinde devam eden göç hareketleri başlıca iki yoldan sağlanmıştır. Bunlardan biri olan kuzey yolu Ural Dağları ile Hazar Denizi arasından ve Karadeniz’in kuzeyinden geçer. Güney yolu Kuzey Çin-Tibet-Hindistan-İran hattı üzerinde oluşmuşken, bu yoldan ilerleyip Kafkasları geçmek suretiyle kuzey yoluna kanalize olan Türk kabileleri de tarih içerisinde görülmüştür.

Kuzeydoğu step bölgesi yüksek Pamir, Tanrı ve Altay dağ kolları ile Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine değin yayılmaktadır. Batıda Silezya gibi verimli topraklara dek uza-

nan, kuzeyine doğru bataklıklar ve sık ormanlarla kaplı ve doğusunda geniş çöllerin bulunduğu bu bölgenin Doğu Türkistan ve Gobi bölgesi ile bağlantısı doğudaki çok sayıda geçitle kurulabilmektedir. Güneye uzanan geniş sahalar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar ise İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas silsilesiyle sınırlanmış olup, Batı Türkistan bozkır bölgesi ile İran'daki dağlık arazi arasında da nispeten sıkı bir bağlantı bulunmaktadır.

M.Ö. 2. milenyumun başlarından itibaren yukarıda sınırları çizilen stepler bölgesinin en doğu ucundan en batı ucuna dek çeşitli atlı-göçebe kabileler sıralanmış bulunuyorlardı. Steplerin batı tarafındaki Dinyeper-Ural arası topraklardan Sır Derya'nın kuzeyine uzanan coğrafyada "Kimmerler", onların biraz daha doğusundaki Balkaş, Tarbagatay ve Altay bölgelerinde "İskit-Sakalar", İskit-Saka boylarının kuzeydoğusundan Çin sınırlarına değin devam eden bölgelerde de "Hiung-nu" ya da "Hunlar" yaşamaktaydı. İşte adı geçen üç büyük boy konfederasyonunun her üçü ana kitle itibarıyla Türk olup, sonradan ortaya çıkan bütün Türk dilli halkların da temel anlamda bu üçlü sacayağından köken aldığı düşünülmektedir.¹⁸⁸

ÖN VE İÇ ASYA'DA İLK TÜRKLER

Moğolistan ve Türkistan'da yaklaşık olarak M.Ö. 800 yıllarında baş gösteren ve oldukça uzun süren kuraklık dönemi Orta Asya ve Güney Rusya bozkırlarında kayda değer bir nüfus baskısına neden olmuş, hayvancılıkla geçinen Türk kavimleri için hayati önemi bulunan otlakların kuraklık yüzünden küçülmesi ve bu gelişmenin tetiklediği toprak mücadelesi de her kabilenin batısındaki komşularına hücum edip onları yerlerinden oynatmaları biçiminde cereyan eden müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Çin

¹⁸⁸ Eski Çağ ve devamına ait olan Asur, Babil, Çin, Hint, Pers, Yunan ve Latin belgeleri bir bütün halinde incelendiğinde de Kimmerlerin İskitlerle, İskitlerin Sarmatlarla, Sarmatların Alanlarla, İskit, Sarmat ve Alanların Hunlarla ve Hunların Türklerle (Göktürk, Avar, Hazar, Bolgar, Peçenek, Kuman, v.s.) özdeşleştirildiği görülmektedir.

kaynaklarından öğrenildiğine göre kuraklık hadisesi doğu bozkır göçebelerinin Çin'in kuzeybatı sınırlarına kaymalarına sebebiyet verirken, aynı tarihlerde Hunlar ile Çinliler ve Çin'de hanedan kuran bir başka Ön-Türk kavmi olan "Chou"lar¹⁸⁹ arasında da büyük çaplı savaşlar yapılmıştır. Mücadeleyi kaybeden ve Çin sınırının batısına püskürtülen Hun boyları Sakaların bir kolu olan ve merkezi İskitler de denen Massagetler¹⁹⁰ yerlerinden etmişler, yurtlarını kaybeden Massagetler kuzeybatıdaki İskit-Saka boylarına saldırmış ve bu saldırı dolayısıyla batıya göç etmek durumunda kalan İskit-Saka kitleleri de Hazar Denizi ve Karadeniz civarında konumlanmış olan hemzamanları Kimmerlerin üzerine yürümüşlerdir. İskitlerin karşısında fazla direnemeyen ve güneye inen Kimmerler ise peşlerine taktıkları bazı İskit-Saka kuvvetleriyle birlikte Urartu sınırlarını aşarak Anadolu'ya dalacaklardır. Böylece altı yüz yıllık Kimmerya ülkesi İskit-Saka yönetimine girecek ve Doğu Anadolu'da örgütlü bir devlet düzeni oturtamayan Kimmerler de yavaş yavaş yok olacaklardır. Kimmer üst kimliğinde birleşen Tauralar, Toreteler, Dandalar, Pesler ve Maotlar gibi Ön-Türk boyları bu isimleriyle tarihten silindikten sonra İskit-Sakaların veya Avrupa Hunlarının arasına karışacaklar, bir kısmı ise Kırım Tatar toplumu ve Macarların yanı sıra Kafkas Türklüğünün teşekkülünde rol oynayacaktır.

¹⁸⁹ Adları "Çin" adına kaynak olan Chou/Çu'ları bozkır Türk kavimlerine bağlayan unsurların başında "batı topraklılar" lakabını taşımaları, Çin'de ilk defa olarak hayvancılık bakanlığı kurmaları, orduyu onlar, yüzler, binler diye ayrılarak bir tür tımar sistemi oluşturmaları, Çinlileri atlı birlik düzeni ve Türklerle has savaş giyim-kuşamı ile tanıştırmaları, Gök inançları ve hükümdarı "Göğün oğlu" kabul etme gelenekleri gelmektedir.

¹⁹⁰ İskit-Saka ittifakına bağlı özel bir kol olan Massagetlerin adı Türkçe "baş+saka+t (baş sakalar; lider saka kabileleri)" kelimesiyle açıklanmakta, kraliçesi "Tomris Hatun" ile ünlü olan bu halkın Turanî savaş taktikleri ve örgütlenme tarzına son derece yatkın olduğu bildirilmekte ve Kafkasların kuzeyinde Massaget diye nitelenen kimselerin isimlerinin ağırlıklı biçimde Türkçe olduğu tespit edilmektedir.

Günden güne genişleşip doğuda Çin hudutlarından batıda Tuna'ya kadar yayılan büyük İskit-Saka İmparatorluğu bir dönem Orta Doğu'ya da sarkarak geniş bölgelere hâkim olduktan sonra çökmüş, bu enkazdan ise yeni boylar ve boy birlikleri yükselmiştir. M.Ö. 200'lerde eski İskit-Saka kabilelerinin en önemlilerinden olan ve imparatorluğun çöküşünde de payları bulunan Sarmatlar öne çıkıp kendi birliklerini tesis etmişler ve böylece vaktiyle Saka genel adı altında Kimmerlerden devralınan Karadeniz kuzeyindeki ve Kafkaslardaki Türk iktidarı da Sarmat kimliği altında sürdürülmüştür. Başkurdistan'dan Tuna Nehri ve Karpatlara kadar yayılan Sarmat ittifakı içerisinde Yazıglar, Siraklar, Aorslar ve Alan-Aslar¹⁹¹ gibi Türk kökenli toplulukların yanı sıra Osetinlerin muhtemel ataları Roxolanlar gibi İran kökenli ve Finlerin muhtemel ataları Ugorlar gibi Ural kökenli bazı gruplar yer alıyorlardı. Birlikleri dağıldıktan sonra bir bölümü Hun ya da Avar ordularına katılarak Avrupa'ya yürümüş ve diğer bir bölümü Orta Çağ'daki Sabar-Hazar-Bolgar ve Kimek-Kuman-Kıpçak Türklerinin oluşumunda rol almış olup,

¹⁹¹ Kuzey Kafkasya tarihinin en önemli aktörlerinden biri olarak öne çıkan Alan/As'ların İranî asıllı bir kavim oldukları yönündeki iddialar oldukça temelsiz görünmekte ve bu toplulukların Orta Çağ kaynaklarında daima Türk olarak nitelendirildikleri bilinmektedir. Bölgelerindeki etkinliklerinin ulaştığı boyutu koca "Asya" kıtası ile "Azak/Asak" Denizi'ne adlarının verilmiş olmasından anladığımız Alan-As kabileleri bir dönem İskandinavya'ya kadar uzanmış ve bulundukları her bölgede açık bir biçimde Türkçe olan pek çok yer adı bırakmışlardır. Göktürk yazıtlarında da Kögmen Dağlarında ve Kırgızlarla komşu olarak yaşayan bir "Az Budun"dan bahis açılmaktadır ki, Türklüğün en doğu sınırı olan ve hemen kendisinden sonra etnik Moğol sınırı başlayan bu bölgede İranî bir kavmin varlığından söz edilemez. Nitekim çağdaş bir Türk topluluğunu simgeleyen Çuvaş etnoniminin oluşumu "Su+As" terkiibiyle açıklanmakta ve günümüz Kazan Tatarlarının komşu Fin-Ugor halklarınca "As kökenli" gibi isimlerle anıldıkları görülmektedir. Karaçay-Balkar Türkleri de İranî ve Gürcü asıllı komşuları tarafından "As" şeklinde adlandırılmakta olup, Karaçaylar ile Balkarlar ise birbirlerine "Alan" diye hitap etmektedirler.

Trakya'ya değin yayılmış bulunan Batı Sarmatları ise tamamen asimile olmuşlardır.

İskit-Saka hâkimiyetinin hiç uzanmadığı Moğolistan bozkırlarında Sarmatlarla eşzamanlı olarak yükselişe geçen Hun Türkleri Asya Hunları, Avrupa Hunları ve Ak Hunlar olmak üzere üç kol halinde gelişen bir tarih serüvenine sahip olmuşlardır. Avrupa Hunlarının ağırlıklı olarak Macar ve Bulgar etnogenezelelerine, kısmi olarak da Balkan ve Anadolu Türklüğüne katkıları bilinmektedir. Afganistan-Hindistan çevresinde varlık gösteren Ak Hunlar ya da Güney Hunları bugün Hindistan'da yaşamakta olan Rasputlar, Hazar Denizi doğusunda oturan Türkmenler ve İran'da bulunan Halaç Türkleri ile Afganistan'daki Dürranilerin ataları olurlarken, ana Hun stoğunu teşkil eden Asya Hun federasyonu bünyesinden de önce Kuşanların, sonra Tabgaçların ve sonra Avarlar ile Sabarların ataları kopmuş olmalıdır. Kuşanlar Akhunların arasında eriyecek, Çin'de devlet kuran Tabgaçlar zamanla Çinlileşerek tarih sahnesinden çekilecek, Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümüne hükmeden Avar boyları yerleşik halklar arasında yok olacaklar ve Kafkas bölgesini kontrol altına alan Sabar Türkleri hem oluşumlarında rol oynadıkları Hazar ve On-Ogur Türkleri yoluyla günümüzün İdil boyu Tatarlarına ve hem de çeşitli göç kolları aracılığıyla Tuna Bulgarlarına kaynaklık edeceklerdir. Nihayet Hun soyundan gelme en büyük kümeyi oluşturan ve aynı zamanda onların siyasi halefleri sayılan Göktürk ittifakına bağlı Türk boyları (Aşinalar, Oğuzlar, Uygurlar, Türgişler, Karluklar, Kumanlar, Kıpçaklar, Hazarlar, Kırgızlar, Tarduşlar, Basmıllar, Peçenekler, Kurıkanlar, Edizler, Bayırkular, Çikler, Ezgişler, Tongrarlar ve diğerleri) ise 5.-6. yüzyıllardan sonra ortaya çıkan bütün Türklerin hem ortak ataları ve hem de isim babalarıdır.

Kimmer Anadolu Krallığı (M.Ö. 714 – 595)

Kimmerler veya Kimmer Türkleri¹⁹² denen topluluklara M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren İdil Nehri ile Karadeniz'in kuzeyi ara-

¹⁹² Pek çok eski çağ kaynağında Kimmerler ile Sakaların özdeşliğine vurgu yapılmakta ve büyük tarihçi Procopius da Kimmerleri doğrudan doğruya Bolgar Türk boylarının atası

sındaki geniş bozkırlarda rastlanmaktadır. Güney Rusya’da kendileriyle bağlantılı arkeolojik materyalin M.Ö. 2. binin başlarına kadar uzanmasına karşılık adlarının geçtiği yazılı kaynaklara ancak M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren ulaşılabilen bu göçebe topluluklar aynı yüzyılın sonlarında doğudan gelen İskit-Saka boyları tarafından batıya doğru püskürtülünce büyük kabileler halinde güneye inerek Kafkaslardaki Demir Kapı ve Derbent geçitlerini aşmış ve M.Ö. 714’te Urartu ve Kolha sınırlarını atlayarak Orta Anadolu içlerine sokulmuşlardır. Kummuh (Adıyaman yöresi), Meluddu (Malatya), Tabal (Nevşehir-Kayseri yöresi), Şubria (Diyarbakır yöresi) ve Hubuşna (Ereğli)’da çeşitli savaşlar yaptıktan sonra da Karadeniz’in güney kıyısı boyunca batıya ilerleyip Sinope (Sinop) civarında bir üs oluşturmuş ve daha güneye yönelmişlerdir. Kuzeyden gelen bu tehdit karşısında Muşku Kralı Mita’nın Asurlar ile ittifak yapması bile Kimmer ilerlemesini durduramayacak, M.Ö. 705’te Muşku-Asur birleşik ordularına ağır bir yenilgi yaşatılacak ve söz konusu savaşta hem Asur kralı Sargon, hem de Muşku kralı Mita hayatını kaybedecektir.

Zaferden sonra Kızılırmak’a kadar uzanan Kimmer hâkimiyeti bu defa Frigler için tehdit oluşturmaya başlamıştır. M.Ö. 696’da Frig başkenti Gordion’u yağmayan Kimmer ordularını Hubuşna mevkiinde yapılan savaşta bozguna uğratan Asur kralı Asarhaddon olacak ve bu bozgunun ertesinde ise batıya yönelerek Lidya’yı tehdiye başlanacaktır. M.Ö. 657’de Asurlardan sağladıkları yardımıyla üzerlerine yürüyen Lidyalı kuvvetlere yenilen ve bir süre sonra karşı

olarak göstermekte idi. Macar mitolojisinde Kimmer kralının oğullarının adı olarak zikredilen Kutirgur ile Utirgur’un gerçekte birer Bolgar kavminin adı olması Kimmerlerin Türklüğüne delil sayılabileceği gibi, Bolgarların yakın akrabası olan Hazar Türk hakanları da kendi atalarını sırasıyla Nuh-Yafes-Kimmer-Togarma olarak belirliyorlar ve Mücmel el-tavarih’te Yafes’in yedinci oğlu “Kemari (Kimmer)”nin Türklerin babası olduğu rivayet ediliyordu. Nitekim Karadeniz’i Azak Denizi’ne bağlayan “Keriç” Boğazı ile ünlü “Kırım” yarımadasına ad olan “Kimmer/Kemmer” etnoniminin de Türkçe olduğu anlaşılmakta ve bu insanların daima taktıkları tokalı kemerlerden (kemer > kimmer) esinlenerek türetilmiş olabileceği düşünülmektedir.

atağa kalkarak Lidya başkenti Sardes'i ele geçiren Kimmerler savaşın ardından hızla Orta Anadolu'ya dönmüş ve birkaç bölük halinde de kuzeybatıya doğru göçerek Balıkesir'in Edremit ilçesine bağlı Altınoluk beldesine, yani o zamanki Antandros kenti çevresine yerleşmişlerdir.

Kimmerlere yenilen Gyges'ten sonra Lidya tahtına çıkan Kral Ardys'in ülkesini Kimmer saldırılarının yarattığı güç durumdan kurtarmak amacıyla Asurlardan yardım istediği sıralarda Kimmer birliklerinin kuzeybatıdaki boğazlar üzerinden yardıma gelen soydaşları ile birleşip yeniden Lidya'ya saldırmış oldukları bilinmektedir. M.Ö. 638'de başkent Sardes'i bir kez daha istila eden Kimmerlerin Ephesos, Menderes Magnesiası, Myos, Priene, Lebedos, Melia ve Miletos gibi Ege kıyısı kentlerini yağmalamaları da engellenememiştir. Daha sonra Büyük Menderes vadisi boyunca doğuya yönelerek o dönemlerde yurt edinmiş oldukları Kapadokya bölgesine dönmüş ve zaman içinde de güçlerini yitirmeye başlamışlardır.

M.Ö. 630'da hükümdarlarının Kilikya bölgesindeki bir savaşta ölmesi ile Kimmerlerin Anadolu'daki etkinlikleri büyük ölçüde sona ermiş, bunların İskit-Saka baskısıyla itildikleri ve yeni bir yapılanma içerisine girdikleri İç Anadolu bozkırlarından tam anlamıyla silinmeleri ise M.Ö. 595'te Asur-Lidya ittifakına karşı tattıkları son bir yenilgiyle olmuştur. Öteki Türk kavimlerinden farklı olarak piyade savaşı yapan, çok iyi kılıç kullanmaları, ok atma ve balta fırlatmadaki ustalıklarıyla tanınan Kimmerler böylece tarihten silinirlerken, bunlardan bir grup Kızılırmak'ın doğusuna sürülmüş ve Anadolu'da kalanlar Balıkesir-Antandros kentinde yaşamışlardır. Diğerleri ikiye ayrılarak Asya ve Avrupa'ya dağılmışlar, batıya giden bir kolları M.Ö. 500'e kadar Macar ovalarında varlık göstermiş, Kırım yöresinde bulunan Kimmer toplulukları ise M.Ö. 4 ve 3. yüzyıllara kadar kimliklerini korumuşlardır.

Macaristan ile Çin arasındaki uçsuz bucaksız coğrafyada yüzyıllarca adlarından bahsettiren Sek/Sak/Saka/Skit/İskit¹⁹³ kavimlerinin büyük çoğunluğu ve özellikle de hâkim tabakalarının Kimmerlerin atalarıyla birlikte bugün Kazakistan dediğimiz bölgede kümeleşen çok eski Türk boylarından indiği sanılmaktadır.¹⁹⁴ Hemen tüm

¹⁹³ “Saka” kavim adı Türkçe’deki “yaka (kıyı, kenar, sınır)” kelimesinin İran kaynaklarında aldığı biçim olmalıdır ki, bugün Sibirya’nın kuzeydoğu buzullarında yaşam mücadelesi veren Yakut Türkü kendine “Saha” da demektedir ve sözcüğün Genel Türkçe ile Yakutça arasındaki “y, k” ~ “s, h” ses dönüşümleri sonucu ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Esasen “Yakut” kelimesinin de “yaka” kelimesiyle aynı kökten geldiğini ve eski Türkçe’de “yak” ya da “yaka” şeklinde ifade olunan kelimenin “t” çokluk eki yardımıyla “yakot/yakut” biçimine büründüğünü tahmin etmekteyiz.

¹⁹⁴ Eski tarihçiler İskit/Saka’lardan hep Türk olarak bahsetmişler ve mesela 6. yüzyılın Bizanslı tarihçilerinden Menandros “*bugün Türk denilen halk geçmişte Skit/Saka diye anılıyordu*” demekten geri durmamıştı. 8 ve 10. asırlarda yaşayan Dakiki, Nesefi, Bel’ami, Narşahi ve Sa’lebi gibi Doğu İranlı ravi ve müellifler Kazak bozkırlarında tarih boyu Türklerin yaşadığını ve dolayısıyla eski Sakaların da Türk olduğunu belirttikleri gibi, 7. asrın Bizanslı tarihçilerinden Theophylaktos Simokatta Avar Türklerini “İskit soylular” olarak tanımlamış ve milat öncelerine uzanan Ermeni kaynaklarında da İskit-Sakalar için hep “apak-tark (beyaz Türk)” tabiri kullanılmıştır. Hunlardan bahseden Avrupalı elçiler, tarihçiler, siyasetçiler ve seyyahlar da “Hun” kelimesi yerine eskiliği nedeniyle onlar için daha anlaşılır bir terim olan “İskit” kelimesini tercih etmişler, 5. yüzyılda Bizans elçisi sıfatıyla Attila’nın yanında bulunmuş olan Priskos bile yazılarında “Hun töresi”, “Hun dili” ifadeleri yerine “İskit töresi”, “İskit dili” kavramlarını kullanmıştı. 11. yüzyılın başlarında yazılmış İran destanı Şehname’de Medler ve Persler ile İskitlerin mücadeleleri İran-Turan, yani Fars-Türk mücadelesi olarak anlatılmakta, 15. yüzyılın batı kaynaklarında Timur’un ordusuna dahi “İskit ordusu” dendiği bilinmektedir. Nitekim Bisner ve Wiesner gibi bazı antropologların bulunan kafatası kemikleri üzerinde yaptıkları tetkikler ile dillerine

kadim Türk toplulukları gibi İskitler de uzun saçlı, usta at yetiştiricisi¹⁹⁵ ve usta savaşçılar¹⁹⁶ olup, çarpışmalarda sahte ricat ve pusudan oluşan Türk taktiğini uygular, genellikle et yiyip kımız içer, hayvancılıkla geçinir, mevsimlik göçler yapar¹⁹⁷, keçe çadırlarda konaklar, yağ töreni ile uğurladıkları ölüleri için kurgan setleri inşa eder, iktidarın Tanrı tarafından kut yoluyla bağışlandığını düşünür ve muhtemelen Gök Tanrı dinine inanırlardı. Mitolojileri açıkça Türk mitolojisini yansıtan İskitlerin kurdu kutsal bir hayvan olarak bilmelerinin yanı sıra Dede Korkut hikâyelerindeki Tepe-göze benzeyen varlıklara itikatları bulunur ve gözleri kör olan bir köle hakkında anlatageldikleri hikâyeleri sonraki dönemin Köroğlu destanlarına benzerdi. Hayvan üslubuna dayalı geleneksel bozkır sanatının en güzel örneklerini veren İskitler dönem dönem yarı yerleşik yaşama geçtikleri coğrafyalarda tarım ile de uğraşmış ve hükümrان oldukları sahaların Hint-Avrupa dilleri konuşan Fars, Cermen ve Slav kavimlerini toparlayıp himaye etmişlerdi.

Bugünkü Kazakistan'da ortaya çıkartılan ve İskitlere ait olduğu anlaşılan Essik kurganı bu Türklerin yaşayışı hakkında ayrıntılı fikir vermektedir. Açılan mezar odalarından dört bine yakın aletin eşya, seramik kaplar, ahşap tabaklar ve gümüş kupaların yanı sıra üzerinde Orhun harflerinin prototipi olan harflerle kazılmış ve Türkçe olarak okunabilmiş iki satırlık yazı bulunan bir gümüş çanak çıkartıl-

ilişkin ipuçları da İskitlerin Turanî ırka mensup olduklarını göstermektedir.

¹⁹⁵ Tarihin babası Herodotos'un notlarında "kısırak sağan ve kımızdan peynir yapan adamlar" şeklinde tanımlananlar İskit Türkleridir.

¹⁹⁶ İskitleri bizzat tanıma fırsatı bulan ve onlardan övgüyle bahseden Antik Yunan tarihçisi Thukydides de "savaşlardaki cesaretleri ve ordularının gücü bakımından İskitler Traklardan çok üstündürleri; bunlarla ne Avrupa'daki, ne de Asya'daki hiçbir millet mukayese edilemez; onların tümü tamamen birleşse bile İskitlerle baş edemez" demekte idi.

¹⁹⁷ Coğrafyayla sabitledikleri evleri bulunmayan ve evleri öküzlerin çektiği arabalar üzerindeki çadırları olan İskit-Sakalara bu özellikleri dolayısıyla "göçerevli" ya da "kağnılı" da denmektedir.

mıştır. Aynı kurganda bulunan ve genç bir prene ait olduğu sanılan cesedin üzerindeki altın zırh ile Yörük dünyasının yaygın başlıklarına benzeyen koni biçimli külah ise başlı başına bir sanat eseridir. Altaylarda bulunan bir diğer İskit kurganı Pazırık olup, burada da M.Ö. 5. yüzyıla ait çeşitli materyaller saptanmış ve İskitlerin İran, Hindistan ve Çin ile güçlü ticaret bağlantıları kurduklarına dair işaretlere rastlanmıştır. Pazırık'ta ele geçen buluntuların belki de en önemli ve meşhur olanı ise dünyanın en eski halısı olarak tanınan Pazırık halısıdır.

Büyük Macar Ovası'nda da İskitlerden kalma sayısız malzeme bulunmuş, Macaristan'a ilk atların İskitlerle geldiği, bu insanların küçük, üç yüzlü ve tunçtan yapılma ok uçları kullandıkları ve atlı okçuluk için vazgeçilmez bir üniforma olan vücuda yapışık kemerli ceketler ve uzun pantolonlar giydikleri saptanmıştır. Bulunan eşyalar arasında altından mamul geyik yontucukları ve çingiraklar ile hayvan motiflerinin süslediği cenaze arabaları da vardır. Anadolu-Çavuştepe'deki ünlü Urartu kalesi Sardurihini'de bulunan hayvan üslubuyla bezeli kemik at koşum takımları ve sayısız mahmuzlu ok uçları, Elazığ-Norşun Tepe'deki kurban edilmiş at gömüleri ve onların yanında bulunan kartal başlı gem, Gordion'daki mezarlar ve Sardes'te gün yüzüne çıkartılan tavşan kaçıran kartal motifli kemik plakket ile Efes ve Boğazköy'de saptanan hayvan üsluplu diğer örneklerin Kimmerlere ait olmayan kısmı da İskit-Sakalara ait olsa gerektir.

M.Ö. 800 ile M.Ö. 200 yılları arasında yaşanan altı yüz yıllık sürece adeta damgalarını vuran ve ancak Göktürk, Selçuklu ve Osmanlı egemenlik haritalarını üst üste koyarak elde edebileceğimiz kadar geniş bir coğrafyanın kendi adlarıyla ("Büyük İskitya"¹⁹⁸) anılmasını sağlayan İskit Türkleri Kimmerler, Asurlar, Persler ve Make-donlar ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurmuş, zaman za-

¹⁹⁸ Büyük İskitya ülkesinin Karadeniz'in kuzeyi boyunca uzanan bozkırları içine alan merkez bölgesi eskinin Kimmerya'sı, sonraki dönemin Sarmatya'sı ve en son dönemin Deşt-i Kıpçak'ı olarak bilinen tarih boyunca çeşitli Türk kavimlerinin adıyla anılagelmiştir.

man da bu kavimlerle savaşmışlardır. İskit-Sakaların -muhtemelen mitolojilerinde ilk İskitli olarak gösterilen Targıtay Han'ın hükümdarlığı sırasında- Hazar Denizi'nin batısı, Tuna Nehri'nin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurtlarını ele geçirdikten sonra Kafkaslar ve Anadolu'ya indikleri bilinmektedir. İskit-Saka boyları Kafkasları doğudan dolaşarak ve Hazar Denizi kıyılarını izleyerek Derbent-Demirkapı geçitlerinden Azerbaycan ile İran'a da dalgalar halinde akacaklardır. M.Ö. 612'de İşpakay Han'ın yönetiminde olan ve Medlerle ittifak eden İskit-Sakalar önce Asur İmparatorluğu'nu, ardından da Urartu Devleti'ni ortadan kaldırmışlar ve M.Ö. 591'de Kızılırmak havalisine ulaşmışlardır. İran-Med Devleti'nin güçlenmesi ve vaktiyle ittifak halinde oldukları İskit-Sakaları püskürtmeleri ile Ön Asya'da yirmi sekiz yıl süren İskit-Saka hâkimiyeti sona ermiş ve Anadolu Medler ile Lidyalılar arasında paylaşılmıştır. Anadolu'dan kovulan İskit-Sakaların bir kısmı Urartu yurtlarına çekilmiş, bir bölümü Partları oluşturan akrabaları Dahailerle birleşerek Hazar Denizi-Aral Gölü arasındaki bozkırlara sokulmuş, bir diğer bölümü Hindistan'a göçmüş, büyük çoğunluğu ise Güney Rusya'nın verimli topraklarında yaşayan soydaşlarının yanına yerleşmiştir.

M.Ö. 585'te İskit-Saka ordularının Mısır'a doğru yola çıkmaları üzerine Mısır Kralı Psammatikos Suriye'de Saka hükümdarıyla görüşmüş ve Mısır seferinin durdurulması karşılığında çok yüklü vergiler ödemeyi kabul etmiştir. Orta Asya'da yaşayan İskit-Saka kavimlerini arkasında bir tehlike olarak gören Pers hükümdarı Kirus da başta anlaşma istemiş ve fakat M.Ö. 547'de Lidya ülkesi ile Babil'i fethettikten sonra İskit-Sakalara hücum edecek cesareti bulabilmişti. İskit-Sakaları onların kıyafetleri giyerek şaşırtan ve ancak böyle bir hile ile alt edebilen Pers askerleri birkaç yıl sonra da hükümdarları Darâ'nın komutasında İstanbul boğazını geçerek Trakya'da yaşayan İskit-Saka Türklerine saldırmışlar ve o sıralarda İskit-Saka ittifakına bağlı bir boy olan Sarmatların Çelonlar ve Budinlerle birlik olması üzerine püskürtülmüşlerdi. Akabinde Don Nehri'ni aşarak İdil/Volga Nehri'ne doğru yol alan Persler sürekli geriye çekilerek düşman askerini yormak ve aç bırakmak gibi enteresan bir savaş taktiği izleyen İskit-Sakalara karşı yine üstün gelemeyeceklerdi ki, yıllarca süren bu İskit-Pers mücadeleleri ünlü Türk sagusu Alp Er Tunga'ya da

konu olacaktı.¹⁹⁹ Lojistik destek alamayan, önlerinde hareket eden İskitler tarafından su kaynakları ve otlakları tahrip edilen, ani İskit saldırıları ve çekilmeleri karşısında kayıplar veren Persler büyük ölçüde yıpranınca geri çekilme kararı verilecek ve İskitlere karşı yürütülen mücadele de tamamen bırakılacaktı.

M.Ö. 600'lerde İran'da kurulmuş olan Akhamenid Devleti'nin egemenliği altına giren bazı İskit-Saka boyları 400'lerin başında tekrar toparlanıp bağımsızlıklarını kazanmışlar, Akhamenid Devleti bu tarihlerde Büyük İskender'e yenilerek bir Makedon eyaleti haline gelmiş ve Büyük İskender'i Orta Asya'da Semerkand ile çevresini ele geçirdikten sonra durdurup daha fazla ilerlemesini engelleyenler yine İskit-Sakalar olmuşlardır. M.Ö. 300'lü yıllarda İskit-Sakaların batı sınırları Keltlerin, güney sınırları Perslerin ve doğu sınırları Hunların saldırılarına uğrarken, kuzeyde İdil Nehri'nin diğer tarafından da Sarmatlar tehdit oluşturmaya başlamışlardır.

M.Ö. 200'lerin başında tüm Harezm ve Horasan da dâhil olmak üzere Orta Asya'nın tamamı, Doğu Avrupa, Kafkaslar, Azerbaycan, Doğu Anadolu, Irak ve Suriye'yi kapsayan eski geniş topraklarının ancak orta kısımlarını ellerinde tutabilen İskit-Sakalar asrın sonlarında yeniden toparlanmış ve hatta M.Ö. 110'da Neopolis'i kendilerine başkent yapmışlardır. Fakat Sarmatların Avrasya steplerine geçebilmek için İskit-Sakalara uyguladıkları baskı duraksamamış, bunların metal üzeniyi icat edip ağır süvari birlikleri kurmaları ise İskit-Sakaların sonunu hızlandıran en önemli gelişme olmuştur. İskitlerin ilk büyük Turan devleti olma vasfını da taşıyan ihtişamlı imparatorlukları iyice güçten düştükten ve Asya'nın büyük bölümündeki iktidarı Hunlara devrettikten sonra Sarmatlar tarafından vurulan ağır darbe ile Pontik bozkırlarından da tamamen çekilmek zorunda kalmış ve nihayet Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Cermen Gotlarının karşısında aldığı son büyük yenilgiyle tarihe karışmıştır. İskit-Saka İmparatorluğu'nun deniz ötesi kolu olarak bili-

¹⁹⁹ Tarihçilerin İran-Turan savaşları olarak nitelendirdikleri İskit-Pers kapışmaları o kadar şiddetli ve iz bırakıcı bir etkiye sahip olmalıdır ki, Kore'den Kırım'a kadar dünyanın yarısını hâkimiyetlerinde birleştiren Göktürk kağan ve devletleri dahi maşeri hafızada böyle bir yer edinememişlerdir.

nen batı göç kolu diğer etnik grupların içinde eriyip kaybolurken, ana kitleyi oluşturan Orta Asya Sakaları ise sonradan kurulan bütün Türk devletlerinin ve daha genel anlamda Orta Asya Türklüğünün teşekkülünde temel insan unsurlarından birisi olmuşlardır.

Sarmat Devleti (M.Ö. 200 – M.S. 370)

İskit-Sarmat mücadelesinde M.Ö. 2. yüzyılın başları bir dönüm noktası olmuş, Kırım ve Dobruca dışında Karadeniz'in kuzeyindeki bütün bozkırların Sarmat egemenliği altına girmesiyle İskit-Saka devri de büyük ölçüde son bularak yerini Sarmat dönemine bırakmıştı.²⁰⁰ Aynı yüzyılın ikinci yarısında Tuna Nehri'nin güneyine kadar yayılmayı başaran ve bu nehrin üzerindeki adalarda hâkimiyet kuran Sarmat kitleleri daha sonra Tuna'nın güney kıyıları boyunca batıya yönelip Vidin, Kuzeydoğu Bulgaristan ve Galiçya dolaylarına ulaşacaklar ve Roma İmparatorluğu'nun Tuna üzerinde yayılma çabaları karşısında eşsiz bir mukavemet göstereceklerdi.

M.S. 1. yüzyılın ikinci çeyreğinde Yazıg Sarmatları Tisa Nehri ile Orta Tuna arasındaki Pannonia bozkırlarına taşınırlarken, Roxolan Sarmatları Dinyeper-Don nehirleri arasındaki bozkırları işgal ederek Yazıgların doğusuna yerleşmiş ve Yazıglarla bir tür ittifak oluşturarak onların Roma'ya saldırılarını desteklemişlerdir. Romalılar ile Sarmatların öncü kolu olan Yazıglar arasındaki mücadele doğudan batıya doğru yayılan ve birbirlerini daha da batıya itekleyen Sarmat topluluklarının yarattığı kargaşa kadar Roma hükümdarı Augustus'un Roma'nın bir imparatorluk haline getirilerek batıdan doğuya doğru genişletilmesi ve ticaret yollarının zaptı düşüncesi de etkili olmuştur. Zira Roma sınırlarının Tuna boyunca genişlemesi ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların kontrol altına alınması ancak Yazıg Sarmatlarının ortadan kaldırılmalarıyla mümkün olabilirdi.

²⁰⁰ Siyasi murisleri İskit-Sakalar gibi Sarmatlar da devamlı at sırtında, konargöçer ve savaşçı bir yaşam sürmüş, kısarak sütü içip koyun sürüleri beslemiş ve bir kurt atadan türediklerine inanmışlardı.

M.S. 50 yılı civarında Tuna ve Tisa nehirleri arasında oturan Yazığlar Tuna Nehri'nin batısı ve güneyinden Tisa Nehri'nin doğusu ve Carnuntum dağlarının kuzeyindeki Karpatlara kadar olan coğrafyaya yayılmış, Cladius zamanında Sueb ordularında da paralı süvari olarak bulunmuşlardır. M.S. 68-69 yıllarında Tuna boylarındaki bir Roma yardımcı kuvvetine saldırmış ve aynı yılın baharında da Tuna üzerine yerleşmeye başlamışlardır. M.S. 70 yılında Moesia'ya saldırarak buranın Roma valisini öldüren Sarmat güçleri Moesia'ya ele geçirdikten sonra Romalıların büyük bir lejyonunu daha yok etmişler, M.S. 81-96 yılları arasında ise bizzat imparator Domitian'ın komutasındaki büyük Roma ordularıyla kapışmışlardır.

M.S. 2. yüzyılın hemen başlarına tekabül eden imparator Traianus zamanında Roma'nın üstünlüğünün itibari olarak tanınması üzerine Romalılar ile Sarmatlar arasında dostluk kurulmuşsa da, Roma orduları 118 yılı baharında tekrar Tuna bölgesine hareket ettirilmişlerdir. Aynı sıralarda Dacia ve Pannonia arasındaki Sarmat göçbeleri bir istila hareketine hazırlandıkları için Romalılara dağınık halde yakalanmış ve yenilmişlerdir. Yüzyılın ortasında Gotlar da Polonya'dan Karadeniz'e doğru harekete geçecek, Orta ve Aşağı Tuna bölgesinde yaşayan Burgond, Semnon, Cermen ve Sarmat toplulukları içerisinde birtakım huzursuzluklara yol açacaklardır.

2. yüzyıl sonlarında Sarmatların çok sayıda değişik topluluklar eşliğinde Tuna çevresinden Roma imparatorluğu hudutlarına doğru yöneldikleri anlaşılmaktadır. Romalıların buradaki en önemli düşmanları Markomanlar olmakla beraber, onların yanında Kuadlar, Naristler, Viktofallar, Hermundurlar, Burlar, Vandallar ve Yazığ Sarmatları da Tuna sınırı üzerine saldırarak Roma'nın düşman listesine dâhil olmuşlardır. Romalılar kısa süre içerisinde Tuna sınırını kontrol altına alarak göçebe kabilelerle bir anlaşma sağlamış ve Romalı tutsakları geri vermekten başta çareleri kalmayan Sarmatlar da bu gücün egemenliğini kabul etmek zorunda bırakılmışlardır. Neticede Markomanlar Tuna'nın kuzeyinde yedi, Kuadlar ve Yazığlar ise on dört kilometrelik bir hattı Romalılara bıraktıkları gibi, bunların ülkelerine Roma garnizonları da yerleştirilecektir.

3. yüzyılda da Romalıların Sarmatlarla mücadeleleri sürmüştür. 236'da Ren'de Cermenlere karşı mücadele ettikten sonra Sirmi-

um'dan Tuna'ya hareket eden İmparator Maximius komutasındaki Roma ordularının Sarmatlar ile Dakları yendiği bilinmektedir. Maximius'tan sonra tahta çıkan Roma imparatorları da Sarmat Türkleriyle mücadeleye devam etmişler ve çoğu kez üstün gelmişlerdir. Sarmatların, daha doğrusu onların öncü kolu olan Yazıqların Roma İmparatorluğu ile mücadeleleri uzun yıllar boyunca devam etmiş ve hatta Sarmat tarihi Romalılarla yapılan bu bitmek bilmez savaşlarla şekillenmiştir. Avrupa Hunlarının Tuna'yı atladıkları 4. yüzyıl bitimine doğru son kez olmak üzere Roma topraklarına dalan ve fakat kısa sürede güçten düşen batı Sarmatları yavaş yavaş Roma egemenliği altına girip asimile olurlarken, doğu Sarmatları Karadeniz'in kuzeyinden İdil-Ural'a ve Kafkaslardan İran içlerine kadar yayıldıkları alanlarla kendilerinden sonra ortaya çıkacak çeşitli halkların nüvesi olacaklardır.

Asya Hun İmparatorluğu (M.Ö. 308 – M.S. 216)

M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren Çin'in kuzeyinde ve Moğolistan'ın güneyinde yoğunlaşan atlı-göçebe kabilelere "Hiung-Nu" veya "Hun" deniyordu. Çin kaynaklarında "kuzey babarları hanedanlığı" şeklinde de zikredilen Hun ittifakı içerisinde kalabalık proto-Türk boyları ile birlikte Fin-Ugorlar, Moğollar, Mançular ve Tunguzlar gibi çeşitli dil gruplarına ait bazı kabileler de yer almakta idi. Bu bağlamda tarihçilerin sorması gereken soru Hunların kim ya da kökenlerinin ne olduğundan ziyade onları kimin yönettiği veya onları meydana getiren farklı ögelerin niceliksel istatistikleridir ki, bilim dünyasındaki baskın görüşe göre Hun denen toplumun ana çekirdeğini ve yönetici kadrolarını oluşturanlar Türkler idiler.

Hunların ortaya çıkışları en az Kimmer ve İskitler kadar eski devirlere dayanmakta olup²⁰¹, devlet olarak örgütlenmeleri ise onlardan sonradır. Ağırılık merkezinin Orhun-Selenga ırmakları ve Türk-

²⁰¹ Erken tarihli Çin yıllıklarında da belirtildiği üzere tarih kitaplarında yanlış bir biçimde ilk Hun hükümdarı olarak lanse edilen Teoman Han'dan evvel bin yıldan fazla bir zaman geçmiş ve bu bin yıl süresince Hun halkının yayılım sahası bazen daralıp bazen genişlemişti.

lerce kutlu ülke sayılan Ötüken havalisi-Ong n ırmağı  zerindeki Karakum ile Ordos bölgesi arasında bulunduğu tespit edilen Hun siyasi birliğinin kesin tarihi ancak M. . 4. asırda Çinlilerle yapılan Kuzey  ansi Savaşı ve bunun peşine imzalanan antlaşmadan itibaren takip edilebilmektedir. O zamana kadar dağınık kültür merkezleri teşkil eden Türk soylu kavimlerin tamamına yakını birleştiren Asya Hunları Türklüğün tek bir millet ve tek bir kültür halinde ortaya çıkmasında birinci derecede rol oynamışlardır.

Savaş lıklarıyla dillere destan olan Hunlar t pk  torunları Oğuzlar gibi yirmi dört büyük boydan oluşur, hayvan postlarından yapılmış kıyafetler giyer ve kıldan yapılma çadırlarda yaşarlardı. Açılıp kapanabilen, başka bir yere giderken hemen toplanabilen, kubbe kısmındaki açıklık belirli zamanlarda  rt lebilene, ortalarında da birer ocak veya mangal bulunan Hun çadırlarına ‐yurt‐ adı verildi. Dünyanın en eski ve en ünlü besicilerinden olan Hun Türkleri ağırlıklı olarak hayvan eti ve s t yle geçinir, ziraat ve savaş ganimetlerini yan geçim kaynağı olarak değerlendirirlerdi. Eski bir Türk lehçesi ile konuşan ve Gök Tanrı inancına sahip olan Hunların sanat anlayışları ise  skitlerden devraldıkları süsleme ve hayvan üslubuna dayalıydı.

Tarih kitaplarında ‐Büyük Hun  mparatorluğu‐ şeklinde adlandırılan Asya Hun konfederasyonu kendisinden sonra ortaya çıkan diğer g  be imparatorluklarına da merkezlik edecek olan üç Asya bölgesinde kurulmuş ilk büyük Türk hakanlığıdır. Bol otlaklı ve besiciliğe elverişli bozkır bölgesinde v coda getirilmiş olan bu devletin ekonomik temelleri başta at olmak üzere hayvan yetiştiriciliğine dayanıyor, sosyal durumu ise Çin gibi geniş araziler üzerinde yerleşik olarak yaşayan uygarlıkların toprağa bağlı köylü tabakası veya k le sınıflarının temsil ettiği yapıdan çok farklı bir görüntü arz ediyordu. Ne malik nelere ve ne de toprak kölelerine rastlanan Hun coğrafyasında halk kan akrabalığıyla birbirine bağlı ailelerin meydana getirdiği sosyal ve siyasi birlikler olarak disiplinli ve daima silahlı kabile ve boylar halinde yaşıyor, bu kabile birliklerinin kendi aralarında yaptıkları sıkı işbirliği de merkeziyet  devleti doğuruyordu. Asya Hunları  zellikle Teu-man (=T men/Teoman?) ve onun oğlu Mao-tuen (=Batur/Bahadur/Mete?) devrinde kurumsallaşmalarını ta-

mamlayarak Çin'e ağır darbe vurmuşlar²⁰², Çinliler ise ardı arkası kesilmeyen Hun akınlarını önlemek amacıyla meşhur Çin Seddi'ni inşa etmişlerdir.

²⁰² Çin kaynaklarında Hun Devleti ile alakalı gözlemler aktarılmaya başlanır başlanmaz Teoman Han ile oğlu Mete Han arasında yaşanan baba-oğul mücadelesinden bahsedilmektedir. Bir efsane ağzıyla nakledilen bu bilgilere göre Hun hükümdarı Teoman tek oğlu Mete'yi veliaht tayin ettiği halde kendisine bir erkek çocuk daha doğuran Yen-şi ismindeki Çin asıllı ikinci hanımının tahriklerine kapılarak Mete'nin yerine küçük oğlunu tahta çıkarmaya ikna olur. Bu zor iş için gizli bir plan hazırlanır ve o dönemde düşman saldırılarını engellemek için uygulanan düşmana bir rehine verme politikasının Mete Han'ı ortadan kaldırmak üzere kullanılması kararlaştırılır. Mete Hunların ezeli düşmanı Yüeci kabilesine rehin olarak teslim edilmiş, ardından Mete'yi öldürsünler diye Yüecilere savaş açılmış, oğul Mete ise kendisine hazırlanan komployu önceden tahmin etmek suretiyle kaçıp kurtulabilmiştir. Bunun üzerine komplo-nun ortaya çıkmasını istemeyen Teoman da oğlunu törenlerle karşılamış ve onu on bin okçu ile ödüllendirmiştir. Her şeyin farkında olan ve töreyi bozan babasından intikam almak için doğru zamanı kollayan Mete bu on bin okçudan kendine ait özel bir birlik kurmaya karar vermiş ve ıslık çalan okunu kullanıp babasını ortadan kaldırmak amacıyla ilginç bir plan yapmıştır. Kendisine kayıtsız şartsız itaat eden askerlerini ıslık çalan okunu nereye atarsa hep birden aynı hedefi vurmak konusunda görevlendirmiş ve bunu yapmayı hemen ölümle cezalandıracağını söylemiştir. Okçu birliklerini bir süre eğitime ve teftişe tabi tuttuktan sonra normal hedefler dışında nasıl davrandıklarını görmenin zamanı geldiğini düşünüp bir talim gününde en sevdiği atına okunu atmış ve tereddüt eden askerlerini hemen öldürmüştür. Başka bir gün askerlerinin bağlılığını ölçmek için kendi cariyelerinden birine ok atmış, kadın aniden yüzlerce okun hedefi olmuş, tereddüt gösteren askerler ise derhal öldürülmüştür. Nihayet bir gün babasının en sevdiği atına ıslık çalan okunu atmış ve tüm askerlerinin hiç tereddüt etmeden ata ok yağdırdıklarını görünce artık askerlerin iyice yetiştiklerine ikna olup planını uygulamaya koymuştur. Babasıyla ava çıktıkları bir şölen gününde ıslık çalan okunu birden babasının üzerine atan Mete Han'ı okçuları takip etmiş ve Teoman'ı oracıkta öldürmüşlerdir. Böylece Mete Han da babasın-

Çin kaynaklarında Hunların "Tu-ku (=Türk?)" adlı sülale ya da boyuna mensup olduğu bildirilen ve M.Ö. 209'dan itibaren tam otuz beş yıl boyunca hükümdarlık yapan Tanrıkut Mete Han bütün Türk dilli kavimleri buyruğu altında birleştirerek Kore'den Hazar'a ve Keşmir'den Sibirya'nın kuzeyine dek uzanan yaklaşık on sekiz milyon kilometrekarelik dev bir vatana hâkim olacaktır. Tahta çıkışının ilk yıllarında Moğol soylu Tung-hu kavmi²⁰³ ile mücadele etmiş, kendisinin genç, zayıf ve tecrübesiz olduğunu düşünen bu kavim yöneticilerinin savaş açmak için sürdürdükleri ağır tahriklere uzun süre direnmiş, hediye olarak istenen yiğitlik alameti atını düşünmeden vermiş, beylerinin muhalefetine rağmen namus sembolü hatununu da düşmana teslim etmiş, aşağılayıcı tahrikleri devam ettirme niyetinde olan Tung-huların çorak bir Hun arazisini istemeleri üzerine kurultay toplamış ve kurultayda at ve avrak gittikten sonra küçük bir arazinin de verilebileceğini söyleyen bütün buyruklarını idam ettirerek kurmaylarına uzun süredir gizliden gizliye yürütülen savaş hazırlıklarının biran önce tamamlanması talimatını vermiştir. Nihayet M.Ö. 207'de Mete'nin korkak ve teslimiyetçi bir lider olduğunu sanan Tung-huların ani bir gece baskınıyla hazırlıksız yakalanmaları sağlanmış ve Tung-hulara tarihin gördüğü en büyük bozgunlardan biri yaşatılmıştır.

M.Ö. 203 senesinde de Hint-Avrupa soylu Yüecileri yenen ve yerlerinden eden Mete o seneden itibaren İpek Yolu üzerinde tam kontrol sağlayabilmiştir. İktidarı döneminde tam yirmi altı devleti ortadan kaldırmış, Han sülalesinin yönetimindeki birçok Çin kentini ele geçirmiş²⁰⁴, Hun kolektif adı altında birleşen Ting-lingler²⁰⁵, Kır-

dan intikamını almış ve boşalan tahta oturarak Hun imparatoru olmuştur.

²⁰³ Hun Türkleri tarafından mağlup edildikten sonra Wu-huan ve Shien-pi olmak üzere iki ana gruba ayrıldıkları bilinen Tung-huların Moğolca değil, Türkçe konuşan kavimlerden oldukları yönünde birtakım kesin olmayan iddialar da mevcuttur.

²⁰⁴ Hunların İç Asya'da siyasi birliği sağladıktan sonra Çin topraklarına doğru akınlara başlamaları ve Çin Seddi'ni kolay-

gızlar, Ogurlar, Sabarlar ve Kanglılar gibi Türk kavimlerinin yanında Moğollar, Tibetliler, Tunguzlar ve bazı Çin kabilelerini de kendine tabi kılmış ya da ağır vergilere bağlamış, imparatorluğunu ticari ve ekonomik bir cazibe merkezine dönüştürmüş, her an savaşa hazır dört yüz bin kişilik devasa ordusunu onluk, yüzlük, binlik ve on binlik birimlere ayırmış, günümüzde hala kullanılan daha pek çok siyasi, idari ve askeri sistemin de yaratıcısı olma onuruna erişmiştir. Bütün Türkleri bir kılan ya da Çinlilerin deyişiyle “kuzeyde yay çeken bütün kavimleri birleştiren” Mete çelik bir irade ve disiplinle Türk milletinin ve Türk ordusunun adeta yaratıcısı olmuş, onun muazzam kudreti ve babası Teoman ile yaptığı mücadeleler Oğuz Kağan destanının esas tabakasını oluşturmuş ve böylece Türk halklarının hafızalarında silinmez bir yer edinerek kendisinden sonraki bütün Türk hakanlarının efsanevi atası ve yegâne meşruiyet kaynağı payesine yükselmiştir.

ca aşıp pek çok kenti ele geçire geçire imparatorun bulunduğu Pai-teng şehirkalesini kuşatmaları üzerine kendini kurtarmak isteyen Çin imparatoru Kaoti'nin kuzey eyaletlerinin kontrolü ve yıllık haraç ile birlikte güzel bir prenses vermeyi vaat ettiği, Hun imparatoru Mete Han'ın ise yazdığı alaylı bir mektupla o sıralarda Çin'i perde arkasından yöneten imparatorun doksan yaşındaki annesine talip olduğu bilinmektedir. Dahası bu alaycı teklif ciddiye alınacak ve imparatorun ihtiyar annesi tarafından yaşının çok ilerlemiş olması hasebiyle böyle bir izdivacın mümkün olamayacağını açıklayan bir cevap bile gönderilecektir. Neticede yedi gün süren kuşatmayı Mete Han'ın emriyle kaldıran ve zengin gaminetler elde ederek yurda dönen Hunların bu baskını Çinlilerin hafızalarından asla silinmeyecek ve “*Pai-teng kalesi altındaki felakette yedi gün ekmek bulunmadı, asker yay çekemedi*” diye başlayan Çin halk türküsü günümüze değin söylenecektir.

²⁰⁵ Üzerine çadır kurulan dört tekerlekli arabalarıyla tanınan ve Çin kaynaklarında “Ting-lingler” olarak zikredilen Türk boylarının gerçek adının eski Türkçe’de “tekerlek” manasına gelen “tegreg/tıgrıg” kelimesiyle ilişkili olduğu ve bunların ahfadından “Tuba” isimli bir boyun da bugün Uluğ Kem çevresinde yaşayan “Tuva” Türklerine kaynak teşkil ettiği düşünülmektedir.

M.Ö. 174'te Mete Han öldüğü zaman Büyük Hun Devleti sivil ve askeri teşkilatı, iç ve dış siyaseti, din ile ilişkileri, ordusu, harp tekniği ve sanatı ile daha sonraki bütün Türk devletlerine örnek olacak yüksek vasıflı bir cemiyet haline gelmiş bulunuyordu. Mete Han'dan sonra oğlu Kiok (=Kök/Gök?) tahta oturmuş ve babasından emanet aldığı Hun ülkesinin coğrafi ve iktisadi büyüklüğünü muhafaza etmeye çalışmıştır. Gök Han vaktiyle yurtlarından oynattıkları Yüceçilerin Hun soylu Kuşanlarla birlikte Afganistan'a giderek Belh bölgesinde İskender tarafından kurulmuş olan Grek hâkimiyetine son verdikleri M.Ö. 166 tarihinde kalabalık ordularıyla Çin başkentine yürüyecek ve bu seferdeki gayesine uygun olarak da yüreklerine korku saldı. Çinliler ile kendi lehine taviz ve imtiyazlar içeren ticaret ilişkileri tesis edecekti.

Taht kavgaları ve siyasi istikrarsızlıklarla sarsıldıkları M.Ö. 50'li yıllarda Hun Türkleri ülkelerinin ikiye bölünmesi ve topraklarının büyük bölümünün Çinliler tarafından zaptını engelleyecek güce sahip değillerdi. Hun birlik ve bağımsızlığını koruma mücadelesine girişen Chih-chih (=Çiçi/Çiçik/Küçük?) Kutlug Alp Yabgu²⁰⁶ önce Tanrı dağları kuzeyi ve Issık Göl havalisindeki Vusunların mukavemetini kırmış ve sonra Tarbagatay bölgesindeki Ogurları, daha kuzeydeki Kırgızları ve İrtiş etrafındaki Ting-ling'leri tabiiyetine almışsa da, M.Ö. 36'da Çinlilerle yapılan bir savaşta hayatını kaybetmekten o da kurtulamayacaktı.²⁰⁷ Bu tarihlerde topyekün Çin ege-

²⁰⁶ Gururu ve milliyetçiliğiyle tanınan Çiçik/Küçük Kağan'ın Çin arşivlerinde de kaydı bulunan meşhur nutkunda Hun ileri gelenlerine hitaben şu sözleri sarf ettiği bilinmektedir: "Çin buyruğuna girip ipeklere doygun, tok bir han olmaktan ve böylece Acun'da kancık diye anılmaktansa, bozkırda aç, çıplak, ama hür gezmeyi, budunumun yüceliği için uçmaklığa kadar vuruşmayı elbette tek yol bilirim. Taşıdığım kut gereği ki, bu kut bana Gök Tanrı'dan ve atalarımın armağanıdır."

²⁰⁷ Savaşta yaralı olarak ele geçirilip bir Çinli komutan tarafından başı gövdesinden ayrılacak suretiyle öldürülen Çiçik/Küçük Kağan'ın kesik kafası ibret olsun diye Türkistan sokakla-

menliğı altına giren Hunlar miladi yılların başlarından itibaren tekrar toparlanmış ve M.S. 18-46 yılları arasında hüküm süren Yü Kağan döneminde bağımsızlıklarını geri kazanmışlardır. Yü Kağan atası Mete Han'ın iki asırdan biraz daha fazla bir zaman önce gerçekleştirdiğı Türk birliğini de yeniden bina etmiş ve neredeyse bütün Türk soylu kavimleri tek bayrak altında toplayarak doğuda Mançurya'dan batıda Kaşgar'a kadar olan bölgeyi yeniden Hun idaresine sokmakta muvaffak olmuştur.

Yü Kağan'ın ölümüyle tekerrür eden taht kavgaları ise devletin bir daha birleşmemek üzere ikiye bölünmesine sebebiyet verecektir. Güney Hunları Çin'e bağımlı kalırlarken, Kuzey Hunları Çin'e, Moğol-Tunguz karışımı Vusun kavmine, Türk soylu Tabgaçlara ve Siyenpilere karşı mücadele etmişlerdir. Bundan başka Güney Sibiry ve Cungarya ötesine kadar Batı ve İç Asya'da iktisadi önemi bilinen bütün kent devletleri de Kuzey Hunlarının idaresinde idi. Bir süre sonra Kuzey Hunlarının da güçten düşmesi ve tam otuz yıl süren büyük Çin askeri harekâtının ardından Doğu Moğolistan topraklarını boşaltmak zorunda kalmaları üzerine İpek yollarının geçtiğı Doğu ve Batı Türkistan Çinlilerin kontrolüne girmiş, İç Asya hâkimiyetlerini tamamen kaybeden Kuzey Hunları ise Kırgızistan steplerine çekilmişlerdir.

150 yılında Kuzey Hun ve 216'da da zaten boyunduruk altında bulunan Güney Hun siyasi varlığı resmen son bulmuştur. Bundan sonra Hun Türklerinin önlerine çıkan irili ufaklı kabileleri kendilerine katarak batıya yönelen kolları Avrupa Hun ve güneye doğru yayılım gösteren kolları da Ak Hun İmparatorluğu'nu kuracaklardır. Anayurtta kalan Türk boyları ise önce Çin'deki siyasi birliğin parçalanması ve Han hanedan sülalesinin iktidarının zayıflamasını fırsat bilerek Tabgaç Devleti'ni ve sonra Moğol soylu Juan-Juanlara son vererek Göktürk İmparatorluğu'nu vücuda getireceklerdir.

rında dolaştırılacak ve sonra Çin başkentine gönderilip herkesin görebileceğı şehir kapılarından birine asılacaktı.

Asya Hunlarının torunları olan²⁰⁸ ve bilhassa Attila zamanında bütün Avrupa’da Türk hâkimiyetini gerçekleştiren Avrupa Hunları ilk olarak Hazar ile Aral’ın biraz kuzeyine rastlayan Alan ülkesini ele geçirmişler ve 374 senesinde de Bağbuğ Balamir (=Balam-er?)’in komutasında İdil Nehri²⁰⁹ havalisine ulaşmışlardır. O tarihlerde Karadeniz’in kuzeyindeki düzlükler bir Cermen kavmi olan Gotların işgali altında bulunuyor, Don-Dinyeper nehirleri arasında Doğu Gotları ya da Ostrogotlar, onların batısında da Batı Gotları ya da Vi-

²⁰⁸ Avrupa ya da Batı Hunlarının Asya Hunlarının neslinden indikleri gerçeğini belgeleyen çeşitli tarih vesikaları bulunmaktadır. M.S. 1. yüzyılda yaşamış ünlü coğrafyacı Strabon Hunların Grek-Baktria krallığının doğusunda oturduklarını söylerken, 125 yılında ölen büyük tarihçi Plinius da adı geçen krallığın Hunlar tarafından yıkıldığını kaydetmekte ve bu Hunları Çin kaynaklarının “Hiung-nu” şeklinde tanıttığı Asya Hunlarıyla özdeş görmekte idi. 1. asrın sonlarına damga vuran Orosius ve Ptolemaios gibi araştırmacıların haritalarında da Hunların oturduğu bölgeler Çin kaynaklarında Hiung-nu’ların toprakları olduğu söylenen yerler olarak gösterilmiştir. Batı Hunlarının Asya Hunlarından geldikleri hususundaki en önemli kanıtlardan biri de Friedrich Hirth tarafından ortaya konmuş olup, buna göre 355-365 yılları içerisinde Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında kalan Alan ülkesinin istilası münasebetiyle Çin belgelerinde söz konusu memleketin Hiung-nu’larca zapt edildiği kaydedilmişti. Aynı hadise üzerinde birbirini doğrulayan Uzakdoğu ve batı kaynaklarının tespit ettiği Hiung-nu=Hun veya Asya Hun=Avrupa Hun aynılığı Tabgaç hükümdarı Kao-çung’a hitaben yazılmış Soğdca bir metin ile de ayrıca teyid edilmektedir.

²⁰⁹ Eskî Türklerce “Etil/Atıl” denen bu nehrin ünlü Hun hükümdarı Attila’nın adına kaynak olduğu ve ona yakın bir yerde doğan hükümdara “Atıl bölgesi” anlamındaki “Atilli (Atilli > Atilla)” adının verildiği sanılmaktadır. İdil Nehri’ne Rusların taktığı ad olan “Volga” adı da yine Türklerle ilişkili olup, onomaloglara göre bu kelime söz konusu nehir ve çevresine yüzyıllarca hâkim olan Bolgar Türklerinin adından (Bolgar > Volgar > Volga) köken almaktadır.

zigotlar hüküm sürüyorlardı. Daha batıda, yani Transilvanya ve Galiçya'da Gepidler, bugünkü Macaristan'ın sınırları içinde kalan Tisza Nehri çevresinde ise Vandallar yaşamaktaydı. Eski İskit-Sarmat kitleleriyle karışık bu dört Cermen kavmi dışında bazı İranî ve Slav kitleleri ile daha başka küçük Cermen toplulukları da aynı tarihlerde o bölgede varlık göstermişlerdir.

375'te Ostrogotları yenen ve bir kısmını egemenlikleri altına alan Avrupa Hunları bir yıl sonra da Vizigotların devletini ortadan kaldırmışlardır. Önce Doğu Gotlarına, sonra Batı Gotlarına çarpan ve hayret edilecek bir hareket kabiliyeti ve gelişmiş bir süvari taktiğiyle devam eden büyük Hun taarruzu doğudan batıya doğru sıralanmış çeşitli kavimlerin Hunların önünden kaçmak amacıyla birbirlerini iterek ve yerlerinden ederek Roma İmparatorluğu'nun kuzey eyaletlerini altüst etmeleri ve İspanya'ya kadar uzanmak suretiyle Avrupa'nın etnik çehresini tamamen değiştirmelerine sebep olan büyük ve genel hareketlenmeyi tetiklemiş, diğer deyişle tarihi "kavimler göçü"nü başlatmıştır. Ani ve şiddetli Hun darbelerinin ve hiç beklenmedik yerlerde biranda ortaya çıkan Hun akıncı müfrezelelerinin Doğu Avrupa milletleri arasında uyandırdığı dehşet o çağın Batı dünyasında korkunç akisler yaratmış ve çoğu Latin ve Grek kaynaklarında Hun Türkleri aleyhinde inanılmaz rivayet ve hikâyeler yer almaya başlamıştır.

Hunlar Gotlardan, Türk menşeli Alan-Aslardan ve Cermen menşeli tayfalardan teşkil ettikleri yardımcı kuvvetlerle takviyeli olarak ilk defa 378 baharında Tuna'yı atlamış ve Romalılardan herhangi bir mukavemet görmeksizin Trakya'ya kadar ilerlemişlerdir. Aynı tarihte bazı Hun öncüleri de Macaristan ovalarına değin akınlar ve çeşitli keşif seferleri tertip ediyorlardı. Bugün Avusturya dediğimiz arazide yaşayan ve Hun korkusuyla kaçacak yer arayan Markomanlar ve Kuadlar gibi kimi kabile birlikleri Roma topraklarına geçmeye hazırlanırlarken, Hunların soydaşları Sarmatlar sınırları aşarak Roma topraklarına dalmış bulunuyor ve bir kısım Cermen kitleleri ile İranî Başarnalar ise Batı Macaristan'dan Alplere doğru sarkarak İtalya'yı tehdide başlıyorlardı.

395'te iki koldan harekete geçen Avrupa Hunlarının hedefi Roma toprakları olup, o devirde başlarında Balamer'in oğlu ya da torunu olduğu düşünülen Uldız (=Yılduz?) Han bulunuyordu. Söz konusu harekât neticesinde Hun ordularından biri Basık (=Bars-aka?) ve Kursık (Kurt-aka?) adlı iki Türk komutanın önderliğinde Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girip Ankara civarına kadar ilerlerken, diğer kol ise önüne çıkan bütün kavimleri püskürterek Karpat bölgesine ulaşmıştı. Romalıları olduğu kadar Sasani İmparatorluğu'nu da telaşa sevkeden bu akında Hun süvarileri Erzurum bölgesinden itibaren Karasu, Fırat vadilerini takiben Melitene (Malatya) ve Kilikia (Çukurova)'ya kadar ilerlemişler, bölgenin en tahkimli kaleleri olan Edessa (Urfa) ve Antakya'yı bir müddet kuşatma altında tuttuktan sonra Suriye'ye inerek Tyros (Sur)'u baskılamış ve oradan da Kudüs'e yönelmişlerdir. Sonbahara doğru ise kuzeye çark eden Hunlar Kappadokia ve Galatia (Kayseri-Ankara çevresi)'ya varmış ve buradan Azerbaycan-Bakü yolu ile kuzeydeki merkezlerine dönmüşlerdir. Bağbuğ Yılduz ve ondan sonra hükümdar olan oğlu Karaton (=Kara-donlu/Kara-tonga?) Attila'nın son yıllarına kadar takip edilecek olan Hun dış siyasetinin esaslarını da ilk kez tespit etmişlerdir ki, buna göre Doğu Roma, yani Bizans daima baskı altında tutulacak ve müşterek düşmanlara sahip olunan Batı Roma ile iyi ilişkiler devam ettirilecektir.

Attila'nın babası Muncuk (=Boncuk?) Han ile onun kardeşleri Rua (=Yula/Boyla/Börü?), Aybars, Oktar ve Arıkan hanların ortak iktidarı döneminde kavimler göçünün ikinci büyük dalgası ateşlenmiş, Alan, Sarmat, Vandal, Sueb ve Kelt kitleleri Ren Nehri'nin ötesindeki Galya'ya sürülmüş, Hunların batıya yönelik yolları üzerindeki engellerin ortadan kalmasıyla da serbest hareket imkânı genişlemiştir. Karadeniz'in kuzeyinden Avrupa içlerine uzanan bütün sahaları ele geçiren Avrupa Hunları 5. yüzyılın başından başlayarak Bizans'ı baskı altına almış, Bizanslıların Hun İmparatorluğu'nda yaşayan yabancılar arasından ücretli asker toplama faaliyetlerini ve Hun topraklarında ticaret yapmalarını yasaklamış, ağır vergiler ödeyen Batı Roma'yı ise himaye etmişlerdir.

Nihayet 434 yılında Avrupa Hunlarının başına tarihin gördüğü en büyük liderlerden biri olan Attila ve onun ağabeyi Bleda (=Bilge?) geçmişlerdir. İktidarı devralır almaz Bizans elçileriyle Konstantia Barışı diye anılan bir antlaşma imzalayan iki kardeş Bizans'ın bundan böyle Hunlara tabi olan kavimlerle müzakere veya ittifaklara girişmemesi, Hunlardan kaçıp Bizans'a sığınan kaçakların teslim edilmesi, karşılıklı ticari ilişkilerin belirli sınır kasabalarıyla sınırlandırılması ve Bizans'ın daha önce ödemeyi taahhüt ettiği yıllık verginin iki katına çıkartılması gibi hükümler içeren bu antlaşma uyarınca Bizans İmparatorluğu topraklarına saldırmama sözü vermişlerdir. Attila ve Bilge Gotlar, Gepidler, Franklar, Burgondlar, Turcilingler, Suebler, Markomanlar, Kuadlar, Herullar, Rugiler ve Skirler gibi Cermen toplulukları, Veledalar, Antlar ve Sklavenler gibi Slav kavimleri, Başarnalar, Neurlar ve Roxolanlar gibi İranî halklar, Çeremisler, Mordvinler, Meryalar, Veşiler, Çudlar, Estler ve Vidivariler gibi Fin-Ugor kökenli topluluklar ve Sarmatlar, Alanlar, Beş-ogurlar, Altı-ogurlar, On-ogurlar, Şaragurlar, Akatirler ve Sabarlar gibi Türk boyları üzerinde kurulmuş olan Hun egemenliğini de iyice pekiştirmiş; Avrupa Hunlarını hudutları, başkenti, yasaları, ticari ilişkileri ve düzenli ordusuyla müessis bir devlet konumuna getirmişlerdir.

442 senesinde yapılan barış antlaşmasının şartlarına sadık kalmayan Bizans'a karşı büyük bir saldırı başlatılır. Balkanlarda ilerleyen Attila ve orduları Batı Roma'nın araya girerek iki tarafı uzlaştırması üzerine geri çekilmişlerse de, 447'de Bizans'ın barış hükümlerini bir kez daha ihlal etmesi üzerine ikinci Balkan seferine çıkmışlardır. Bu seferde yetmişten fazla Bizans şehrini yerle bir eden Hun orduları Büyük Çekmece'ye kadar ilerlemişler ve Bizans devleti eskisinden çok daha ağır şartlar içeren barış antlaşmasını kabul edip yüklü vergiler ödemeye mecbur edilmiştir.

445'te ağabeyi Bilge'nin ölümüyle birlikte yönetimde tek kalan ve adeta iktidarının şahikasına yükselen Attila Bizans'ı artık tam manasıyla kontrol altına aldığı 451 yılında iki yüz bin kişilik devasa ordusuyla Batı Roma üzerine yürür. Galya'da yapılan ve tarihin en

kanlı vuruşmalarından birini teşkil eden Hun-Batı Roma savaşını²¹⁰ da kazanmasını bilen büyük hükümdar ertesi yılın baharında da yüz bin kişiden oluşan birlikler eşliğinde Alpleri aşarak İtalya'ya girmiştir. Hunların -bugün Paris ve Venedik dediğimiz kentler de dâhil- o çağda İtalyan yönetiminde bulunan çok sayıda şehri yağmalayarak Milano'ya kadar ilerlemeleri Batı Roma başta olmak üzere bütün Hristiyan âlemini Türklerin asla durdurulamayacakları korku ve paniğine sevketmiş, bunun üzerine Romalı yöneticiler tarafından görevlendirilen Papa I. Leo başkanlığındaki heyetin Attila'nın huzuruna varıp Hristiyan dünyası ve Roma imparatoru adına bağışlanmayı dilemesi kararlaştırılmıştır.²¹¹ Attila beş yıl kadar önce

²¹⁰ Bu meydan muharebesinin Galya'nın belirli ve tek bir alanında değil, koskoca eyaletin tamamında yapıldığı söylenir ki, kaynaklara göre de savaş yeri yüz binlerce atlı adamın manevralarını kolaylıkla gerçekleştirebileceği kadar geniştir. Kendisini sıkıştıran ordu Galya-Romenlerin yanı sıra aralarında Loire'li Alanlar ile Theodorich'in yönetimindeki Vizigotların da bulunduğu pek çok göçebe ve savaşçı topluluktan oluşan Attila savaşın başlarında savunmada bekleyecek ve ilerleyen saatlerde ise geleneksel Türk taktiğine başvuracaktır. Şöyle ki yük arabalarını arkasında gizlenilebilecek bir siper meydana getirmeleri için daire şeklinde dizdirmiş ve düşmanını zayıf düşürerek bu müstahkem ordugâha ulaşmasını engellemek maksadıyla da öğleden sonra üçe doğru süvarilerini hücumla kaldırmıştır. Bu sayede karanlık çökene kadar ordugâha hiçbir düşman kuvveti ulaşamamış ve Attila ile Hunları gece karanlığından yararlanıp tuzaklarını hazırladıktan sonra kaçmaya başlamışlardır. Böylece bütün bir Roma ordusunu peşlerine takmayı başarmış ve önceden pusu kurulan bir su kenarına gelindiğinde de düşmanı ok ve mızrak yağmuruna tutarak yok etmişlerdir. Söz konusu savaşın dimağlarda büyük bir etki yarattığı ve gitgide efsaneleşeceğini gösteren anlatıların en coşkulu olanına ise Got tarihçi Jordanes'in notlarında rastlanmaktadır: *"Bu çok büyük, korkunç, bugüne kadar görülmemiş bir savaştı. İlkçağ bunun eşini benzerini görmemiştir. Küçük bir dere bir sele dönüşüp kan olup akmıştır. Dünyanın en yiğit uluslarının bu büyük savaşında iki tarafın tam yüz altmış beş bin adamı telef olmuştur."*

²¹¹ Hun başbuğu Attila o dönemde öylesine destansı bir şöhrete kavuşmuştu ki, aynı devirde ortaya çıkan ünlü Alman des-

kahir bir kuvvetle Çekmece'ye kadar gelebildiği halde nasıl İstanbul'u tahrip etmekten kaçınmış ise, Papa'nın ağzından Roma'nın teslim olduğunu ve esirgenmek istediğini öğrenince²¹² de bu eski medeniyet merkezine zarar vermekten vazgeçmiş ve Doğu Roma'nın ardından Batı Roma'yı da kendi iradesine bağladığı kanaati ile başkentine dönmüştür.

Batı Asya ile Doğu Avrupa'nın tamamını yurt kılan ve her iki Roma'ya da boyun eğdiren Attila'nın dünya egemenliği için önünde duran son engel olarak gördüğü İran-Sasani İmparatorluğu'nun üzerine yürüme hazırlıkları yaptığı 453 senesinde şüpheli bir biçimde hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır. Milletlerin hafızalarında ölümsüzlüğe ulaşabilmiş nadir simalardan biri olarak İtalya, Galya, Almanya, Britanya, İskandinavya ve Orta Avrupa'da ağızdan ağıza dolaşan efsanelere konu edilen ve Latin-Grek vesikalarında bütün dünyayı korkutmak için yaratılmış demir bilekli, çelik yürekli, adil, cömert ve merhametli bir adam olduğundan bahsedilen büyük hakan romancılara, ressamalara, heykeltıraşlara, tiyatro yazarları ve kompozitörlere de ilham vermiş, hakkında en çok kitap yazılan şahsiyetlerden biri durumuna yükselmiş, adına bir düzineye yakın opera bestelenen yegâne kumandan olmuştur.

tanı Nibelungen ve benzeri Avrupa efsanelerinde "savaş tanrısı Ares'in kılıcını verdiği kişi" olarak gösterilmiş ve kendisine "flagellum dei (Tanrı'nın kırbağı)" lakabı yakıştırılmıştı.

²¹² Attila'nın huzurunda diz çöken Papa I. Leo'nun şunları söylediği rivayet edilmektedir: *"Ey yoksulların koruyucusu! Ey zalimlerin korkusu! Ey büyük Attila! İşte ben, bütün Hristiyanların temsilcisi, Papa I. Leo, önünüzde diz çökerek yalvarıyorum, Roma'ya girmeyiniz. Dünya Hristiyanları adına sesleniyorum, bize acıyınız."* Başbuğ Attila'nın Roma dilini Türk diline çeviren Hun tercümanı dinledikten sonra Papa'ya verdiği rivayet edilen cevap ise Türk'ün ipek gönlünü gözler önüne sermekte ve onu daha da yüceltmektedir: *"Kalkınız Papa hazretleri! Bir din büyüğünün önümüzde diz çökmesine gönlümüz elvermez. Roma'yı ve sizleri bağışlıyorum. Barış ve kardeşlik içerisinde yaşadığınız sürece, benden size zarar gelmeyeceğini biliniz. İmparatorunuz, Romalıları adalet üzere yönettiği sürece, ben uzaklardayım. Aksi halde çok yakınınzdayım! Selâm söyleyiniz."*

Attila'nın ölümünden sonra hatunu Arıgkan'dan olma üç oğlu İlek (=İllic?), Dengizik (=Deniz?) ve İrnek sırayla Hun tahtına çıkmış ve fakat babalarının yerini tutamamışlardır. İllic bir savaşta can vermiş²¹³, ağabeyinin yerine geçen Deniz bir Bizans casusunun kılıcı ile ölmüş, son oğul İrnek ise Orta Avrupa'da tutunmanın zorluğunu idrak ederek ve savaşlarla yorgun düşen Hunların büyük kısmını da yanına alarak Karadeniz'in batı kıyılarına çekilmiştir.²¹⁴

469'da resmen yıkılan Avrupa Hun İmparatorluğu Türk tarihine silinmez bir yaprak eklemekle ve Batı Avrasyası'nı sağlam bir kültür zeminine yerleştirmekle kalmamış, daha mühim olarak Asya kıtasında yer darlığı ve kıtlıklarla mücadele eden diğer Türk kitlelerine rahat ve hür yurtlar tutabilecekleri batı yönünün açıcısı olmuştur. Hunların tetiklediği kavimler göçü günümüz Avrupalannın dedeleri olan çeşitli toplulukların birbirlerine karışmaları ve Avrupa ahalisinin bugünkü etnik görüntüsünün oluşmasını sağladığı gibi²¹⁵, birçok Hint-Avrupa dillerinde rastlamakta olduğumuz Türkçe kökenli kelimeler de bu devletin hegemonyası zamanında dillere yerleşmiştir.²¹⁶ Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılması ve yeni bir ça-

²¹³ Babasının başarılarını tekrarlamak isteyen ve Bizans'a saldırıan İlek başarısızlığa uğrayıp öldürülmüş, bir mızrağın ucuna geçirilen kellesi ise Hipodrom'da toplanan halka teşhir edilmiştir.

²¹⁴ İrnek ve beraberindeki Hun kitlelerinin bugünkü Bulgar ve Macar kavimlerinin teşekkülünde büyük rol oynadıkları sanılmaktadır.

²¹⁵ Kavimler göçü kapsamında Avrupa'nın batısına kadar giden topluluklar tarafından küçük krallıklar ve devletçikler teşkil edilmiş, Franklar bugün Fransa olan Galya'yı, Saksonlar bugün İngiltere'nin egemenliğinde bulunan Britanya adasını işgal etmiş ve Vandal, Vizigot, Alan gibi halklar da bugünkü İspanya'ya kadar uzanarak çeşitli ulusların temelini atmışlardır.

²¹⁶ Örneğin İngilizce'deki "big (büyük)" kelimesi eski Türkçe'deki "böğ (büyük)" kelimesinden, "body (vücut)" kelimesi Türkçe'deki "bod (boy, beden)"dan, "true (doğru)" sözcüğü "tovrı (doğru)" sözcüğünden, "tell (söylemek)" kelimesi Hun

ğın açılmasıyla sonuçlanan çok önemli bir süreci Hunlar başlatmış, o çağa değin tek bir devlet bile kuramamış olan Cermen göçebe halklarına devlet fikri ve geleneğini aşıl原因anlar yine Hunlar olmuşlar, Hunların albaştan tanzim ettiğı Avrupa ordularında atlı/süvari birliklerinin yaygınlaşmasıyla Türklerdeki alplık müessesesini çağrıştıran şövalyeliğın ikamesi sağlanmış ve hatta Roma-Cermen gruplaşma eğiliminin ilk defa uyanması dahi Avrupa Hunlarının istila hareketince ateşlenen bir tarihi ve siyasi gelişme olarak tebarüz etmiştir.

Ak-Hun/Eftalit İmparatorluğu (420 – 562)

Bir kısmı İdil-Ural üzerinden batıya geçen ve Avrupa Hun İmparatorluğu'nu vücuda getiren Asya Hunlarının bir diğeri bölüğü de Güney İran ve Batı Afganistan bölgesine inerek Ak-Hun ya da Eftalit Devleti'ni kurmuşlardır.²¹⁷ İç Asya'da Hun idaresinden sonra iktidara gelen Siyenpilerin yerine kurulan büyük Juan-Juan Devleti'ne tabi boylardan Uar ve Hun adlı iki kabile grubu 350'li yıllarda o devletten ayrılarak Güney Kazakistan bozkırlarına gelmiş, buranın eski Hun halkını batıya doğru ittikten az sonra da güneye yönelerek Af-

Türkçesi'ndeki “timek (demek, söylemek)” sözcüğünden, “keep (tutmak)” fiili Türkçe “kapatmak” fiilinden, “age (yaş)” kelimesi “acar (genç)” kelimesinden, “sink (batmak)” ise “sing (sinmek)”ten gelmektedir.

²¹⁷ Çeşitli kayıtlarda birbirinden farklı adlarla anılmakla beraber Akhunlar Priskos, Chavannes ve Marquart gibi yakın ve uzak dönemin birçok tarihçileri tarafından Asya Hunlarının torunları olarak gösterilmişlerdi. Bizanslı tarihçi Theophanes'e göre de “Ephtalit (Eftalit)” adı Sasani imparatoru Peroz'u mağlup eden Hun hükümdarı “Eptalanos”tan alınmış olmalıdır. Diğer taraftan İskenderiyeli Kosmas İndikopleustes ve Bizanslı coğrafyacı Prokopios'un eserleri ile eski Hint vesikalarında da aynı kavimden “Ak-Hunlar” diye bahsedilmektedir. Nihayet 520 senesinde Akhun-Eftalit hükümdarını ziyaret eden Çinli seyyah Song Yün'ün notlarında bu kavmin kadim Hunlarla akraba olduğu, hükümdarlarına tıpkı eski Hunlar gibi “kağan” ve prenslerine yine Asya Hunları gibi “tegin” dedikleri tespit edilmektedir.

ganistan'ın Toharistan bölgesine inmişlerdir. 367'ye doğru buradaki eski Yüeci ülkesine hükmeden Türk asıllı Kuşanları Belh bölgesine süren aynı İç Asya menşeli güç Maverâünnehir ve Semerkand'a sahip olduktan sonra da daha batıya yayılmıştır. 420'lerden itibaren güçlü ve müstakil bir imparatorluk halinde Kuzey Hindistan, Afganistan ve Türkistan'ın bir bölümünde egemenlik kuran Akhunlar Çin'in kuzeybatısındaki Gobi Çölü'nden Hazar kıyılarına dek uzanan üç buçuk milyon kilometrekarelik sahada tam yüz kırk iki sene hüküm yürüteceklerdir.

358 senesinden beri şiddetli Akhun saldırılarıyla sarsılmakta olan İran-Sasani İmparatorluğu 427'den sonra tekrar şiddetlenen ve Soğd bölgesinden Ceyhun'un güneyine doğru gelişen Akhun istila girişimlerini bastırmıştır. Fakat 450'lerde büyük hükümdar Kunkan Han'ın liderliğindeki Akhunlar İran'ın iç işlerine müdahalede başarılı olarak himaye altına aldıkları veliaht Peroz'u Sasani tahtına çıkartmasını bilmişlerdir. Hâkimiyet alanını Hindistan içlerine doğru genişleten Kunkan 470 senesinde İndus vadisini fethedip başında Skandagupta'nın bulunduğu Gupta Devleti'ni dağıtmış, 475'te de üzerine ordu sevkeden Sasanileri bozguna uğratmıştır.

Kunkan Han'dan sonra Akhun tahtına oturan Toraman Han 479 ve 484 tarihlerinde Sasanileri iki defa daha mağlup ederek Herat bölgesini ele geçirmiştir. Akhunlar tarafından yıllık vergiye bağlanan Sasaniler ise yaşadıkları dini-sosyal sarsıntılar dolayısıyla ağır bir kargaşa döneminden geçmekte ve tarihin ilk komünistleri olarak bilinen Mazdekîlerin ihtilal girişimleriyle boğuşmakta idiler. Bu sırada Sasani tahtında bulunan Şah Kavad²¹⁸ ancak Akhunlara sığınarak ve onlardan aldığı asker desteğini kullanarak ülkesindeki kaosu bastırabilecekti.

²¹⁸ Bu şahın döneminde eski Türk anlayışının kavrayamayacağı şeyleri öğütleyen Mazdekiler ve İran genelinde yaşanan düzen karşıtı ayaklanmalar Akhunları öylesine derinden etkilemiş ve kızdırmış olacak ki, Türkler Şah Kavad'ı kurtarmış ve tahtına tekrar kavuşturmuş oldukları halde o gün bugündür eşini başkalarına sunma sapıklığını bahse konu şahın adıyla anlatmaktadırlar.

Toraman'ın peşine tahta çıkan oğlu Mihirakula²¹⁹ acımasız bir hükümdar ve savaş yanlısı bir kumandan olarak bilinmektedir. Ordularında atların yanı sıra eğitilmiş savaş fillerini de kullanmaya başlayan Mihirakula 520'de Keşmir'e karşı savaşmış, Çin belgeleri ve Sanskrit yazılı Keşmir vakayinamelerinden öğrendiğimize göre Türklerin milli dinlerini bırakarak Budizm'e geçmemeleri için çok sert tedbirler almış, Hint kaynaklarında Budizm düşmanı bir zalim olarak tasvir edilmiş ve 530 yılında kardeşi tarafından tahtından indirilmiştir.

530-562 yılları arasında toparlanıp kuvvetlenen ve o sıralarda Orta Asya'da belirmiş olan Göktürk İmparatorluğu ile ittifak eden Sasaniler Akhunları güçten düşürürken, Akhunların ipek ticareti yaptıkları Juan-Juanlar da Göktürkler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Sasani ve Göktürk gibi iki büyük imparatorluk arasında sıkışıp kalan Akhunların savaşmaktan başka çareleri kalmamış ve iki Türk devleti arasında yapılan 562 tarihli savaştan²²⁰ Göktürklerin galip çıkması üzerine Akhun siyasi varlığı tarihe gömülüp Akhun ülkesi de Sasaniler ile Göktürkler arasında paylaşılmıştır.

Böylelikle Doğu, Batı ve Güney olmak üzere başlıca üç kol halinde gelişmiş olan Hun siyasi hâkimiyeti de tamamen ortadan kalkmakta ve yerini Göktürk siyasi hâkimiyetine bırakmaktadır. Uzun Hun çağında şahsiyetlerini bulan Türgişler, Karluklar, Uygurlar, Oğuzlar, Bolgarlar, Sabarlar, Hazarlar, Kumanlar ve Peçenekler gibi çeşitli Türk boy ve ulusları ise bundan sonra varolacak bütün Türk devletlerinin siyasi, askeri, hukuki ve sosyal yönlerden ana kaynağı olacaklardır.

²¹⁹ "Mihirakula" adı bu hükümdara Hintçe belgelerde yakıştırılmış bir isim ya da unvan olup, Türkçe'deki gerçek adı bilinmemektedir.

²²⁰ Devrin Bizanslı tarihçisi Simokatta'ya göre bu savaşta yaklaşık üç yüz bin insan ölmüş ve cesetler yürümesi dört gün süren bir alana yayılmıştı.

M.Ö. 2. yüzyılın ikinci yarısında Batı kaynaklarında Soğdianya ve Baktria, Çin kaynaklarında ise Tai Hsia diye adlandırılan ve bugün Afganistan'ın kuzey kesimindeki Amu Derya ile güneydeki Hindikuş Dağları arasında kalan bölgede Kuşan devlet ve medeniyeti belirmektedir. Sakaları iterek onların Batı Türkistan'daki yurtlarına yerleşmiş olan Yüeciler ve Toharlar da M.Ö. 170'lerde Hun destekli Vusunlara yenildikten sonra yurtlarını terk edip Afganistan'ın Tahia bölgesine göçmüşler ve M.Ö. 166 senesinde Kuşan hükümdarının etrafında birleşerek Kabil'i fethetmişlerdir. Büyük İskender'in bu bölgeyi fethinden sonra kurulmuş olan Grek-Baktria Devleti böylece ortadan kaldırılarak Hindistan'a yönelinmiş ve ülke sınırları da batıda Parthia'dan kuzeyde Buhara'ya kadar genişletilmiştir. M.S. 78-144 yılları arasında Ganj Nehri boyunca ilerleyerek bütün Kuzey Hindistan'ı boyunduruk altına alan Kuşan kağanları Türkistan'ın Doğu Türkistan'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan önemli bölümünü de topraklarına dâhil etmiş ve Asya Hun hükümdarı Küçük Kağan zamanından itibaren Türkler arasında yaşayan Hindistan ile Türkistan'a aynı anda hükmetme düşünüyüşüne gerçeğe çevirmişlerdir.

Kuzey Hindistan'a hükmettikleri devirde Hindistan ile Roma arasında gelişen ticaret ilişkilerinden de istifade etmesini bilen Kuşanlar bütün kara ve deniz ticaretini kontrol altına alarak İran'ı bu alanın dışında bırakmışlardır. 2. yüzyıldan itibaren ise zayıflamaya başlamış, önce İran-Sasanilere yenilerek Pencap'ın kuzeyini bunlara kaptırmış, 367-420 yıllarında da giderek güçlenen Akhunlarca Peşaver ve çevresinden çekilmeye zorlanmışlardır. Uzun süre dünya güç dengelerini elinde tutmayı başaran ve tarihçilerin devrinin dört büyük küresel devletinden biri saydığı Kuşan Türk İmparatorluğu bir diğer Türk İmparatorluğu olan Akhunlara Belh, Afganistan ve Kuzey Hindistan topraklarını kaptırdıktan sonra küçük beyliklere bölünmüş ve kısa süre içerisinde de tarih sayfalarına gömülmüştür.

Hun ittifakından ayrılma bir Türk boyu olan ve 4. yüzyılın sonlarına doğru Kuzey Çin’de kudretli bir siyasal teşekkül meydana getiren Tabgaçlar²²¹ Budizm’i kabul eden ilk Türk devletinin kurucuları olarak tanımaktayız. Önce Kuzey Şansi’de Tai başkent olmak üzere küçük bir kağanlık oluşturan Tabgaç Türkleri daha ilk başbuğları Şamo Han zamanından itibaren Kuzey Hunları ve Siyenpi kitleleri ile mücadeleye girişmişler ve nihayet Ch’in Devleti’nin başındaki Tibet menşeli Fu-Chien iktidarının çökmesi ile birlikte de etraftaki lokal hükümetçikleri idareleri altına alarak büyük bir devlet haline gelebilmişlerdir. Tabgaç Devleti 390 yılında hükümdar Kueyi Han önderliğinde Doğu Çin’deki verimli toprakların Siyenpi gruplarının elinden alınmasıyla daha da gelişmiş, 394’te Ts’in Devleti, 403 yılında Liang Devleti tabiiyet altına alınmış ve Tabgaçların nüfuzu bir yandan Pekin civarına, bir yandan da Huang-ho Nehri dirseğine kadar uzanmıştır.

Tabgaç topraklarının kuzeye doğru alabildiğine genişlemesini engelleyen en önemli etken Moğol soylu Juan-Juan Devleti olmuş, iki devlet arasında bazen çok şiddetlenen mücadele yüz elli yıl kadar sürmüştür. Tabgaçların en parlak çağları Çin başkentleri Lo-yang ile Çigan’ı ele geçirdikleri ve hâkimiyetlerini Sarı Nehir bölgelerine yayarak bütün Kuzey Çin’i tek idarede birleştirdikleri Ta’i-wu²²² Han’ın iktidarı sırasında yaşanmış, önce 2. Ts’in Devleti’nin ve 427’de de Hun Hsia Devleti’nin egemenlik altına alındığı bu dönemde Juan-Juanlar mağlup edilerek İç Moğolistan istila edilmiştir. İç Asya’daki hâkimiyetlerini Kuça, Kaşgar, Karaşar ve Turfan başta olmak üzere otuzdan fazla kent devletini itaat altına alarak genişleten Tabgaç Türkleri 439’da da Kansu’daki son Hun devletçiklerini ortadan kaldırmışlardır.

²²¹ Türkçe’de “ulu, muhterem, saygıdeğer” manalarını ihtiva eden “Tabgaç” tabiri çok sonraları Karahanlı hükümdarları tarafından da bir yüceltme unvanı olarak kullanılacaktır.

²²² “Ta’i-wu” adı bu hükümdara Çince belgelerde yakıştırılmış bir isim ya da unvan olup, Türkçe’deki gerçek adı bilinmemektedir.

Tabgaçların ünlü İpek Yolu güzergâhını tekrar Türk hâkimiyetine sokan seferleri onlara büyük bir şöhret kazandırmış²²³ ve imparatorluğa tabi olan kent devletlerinin sayısını elliye yükseltmiş de, Ta’i-wu’dan sonra tahta oturan ve onun tersine Budizm dinini benimseyip himaye etmeye başlayan halefleri zamanında devlet gücünden düşmeye başlamıştır. 480’den itibaren Kuça ve etrafını Juan-Juanlara kaptırmaları ve 495 yılında Budistleşmenin getirdiği Çinleşme uyarınca Türk örfü, giyimi, yazısı ve dilini yasaklamaları üzerine Tabgaçlar Türk tarihi potasından çıkmış ve Çin tarihi kapsamına girmiş oldular. Tabgaç devleti iktisadi sıkıntılarla boğuşa boğuşa bir süre daha ayakta kalmayı başarmış olmakla birlikte son yıllarını dilce ve kültürce bir Çin hanedanlığı olarak geçirmiş, önce iki parçaya ayrılmış ve sonra da Çin imparatorluğunca tamamen ilhak edilmiştir.

GÖKTÜRKLER VE İLK TAKİPÇİLERİ

Daha ziyade yerel birer kabile federasyonu görüntüsü veren Kimmer, Sarmat, Akhun, Avrupa Hun ve Tabgaç devletlerini hesaba katmazsak Göktürk Hakanlığı²²⁴ İskit-Saka, Büyük Asya Hun ve Ku-

²²³ Tabgaçların Kuzey Çin’deki hâkimiyetleri döneminden yüzyıllar sonra dikilen Göktürk yazıtlarında tüm Çin ülke ve ulusunu nitelemek üzere “Tabgaç” adının kullanılmış olması da bu Türk hanedanının toplumsal hafızada bıraktığı izi gözler önüne sermektedir.

²²⁴ Orhun Abidelerinin birkaç yerinde geçen “Gök-Türk/Kök-Türk (Yüce Türk; Yüksek Türk)” ifadesinden hareketle bu insanlara “Göktürkler” demek aslında bir galat-ı meşhur örneğidir. Zira Çin kaynaklarının “Tu-kiu” olarak adlandırdığı ve bizim bugün Göktürkler dediğimiz söz konusu topluluklar kendilerine direkt olarak “Türk”, devletlerine de direkt olarak “Türk Devleti” diyorlardı. Kaldı ki bazı Çin kaynaklarında Göktürkler için “T’ian Tu-kiu” adı da geçmekte, Tu-kiu (Türk) kavim adının başındaki “T’ian” sözcüğünün bir niteleme sıfatı olarak kullanıldığı anlaşılmakta ve bu Çince sözcüğün tıpkı Türkçe’deki “kök” gibi hem “gök”, hem de “tanrı (yüce, yüksek)” anlamında kullanıldığı görülmektedir.

şan imparatorluklarından sonra her bakımdan temsil ettiği Türk kültür ve medeniyeti itibarıyla dördüncü süper Türk imparatorluğu olmuş ve Türk dünyasına onu yüzyıllar boyunca etkin kılacak bir ivme kazandırmıştır. Türk adını resmi devlet adı olarak benimseyen ilk büyük imparatorluk olması hasebiyle bu oluşum bütün bir millette ad vermek şerefini de kazanmış ve Doğu Sibiry'a'daki Yakut Türkleri ile batıda Ogur/Bolgar Türklerinin bir kısmı dışındaki tüm Türk asıllı kitleleri kendi idaresinde birleştirmiştir. Hakanlığın yıkılmasından sonra bir yelpaze gibi açılarak dört tarafa yayılacak olan Türk zümreleri gittikleri her yere Türk adı ile beraber Göktürk atalarının idari, siyasi, iktisadi geleneklerini, edebiyatlarını, töre ve hayat telakkilerini de götürecekler; ayrıca kuzey Bolgar Türkçesi'nin devamı olan Çuvaşça (r'li Türkçe), Akhun Türkçesi'nin devamı sayılan Halaçça (h'li Türkçe) ve Yakutça (t'li Türkçe) dışındaki bütün Göktürk sonrası Türk lehçe ve ağızları da Göktürk Türkçesi'nin (y'li Türkçe'nin) damgasını taşıyacaktır. Doğudan batıya doğru sıralamak gerekirse bugünkü Güney Sibiry'a, Orta Asya-Türkistan, Maveraünnehir, Kuzey Hindistan, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan, Anadolu ve Balkan Türklerinin tamamına yakını ile İdil-Ural'daki, Karadeniz kuzeyindeki ve Kafkaslardaki Türklerin büyük bölümü Göktürkler yolu ile Türk'türler.

Göktürk ittifakını oluşturan kitlelerin yüzde doksanından fazlasını Asya Hunlarının soyundan inen Türk boyları teşkil etmekle birlikte²²⁵, bazı Moğol, Mançu, Tunguz, Tibetli ve Hint-Avrupa kökenli toplulukların da bu ittifak içerisinde tebaa halinde bulundukları bilinmektedir. Beş yüz ailelik bir topluluk oldukları sanılan Aşinalar Göktürklerin hanedan soyunu temsil ederken, Tölesler, On-Oklar, Karluklar, Kırgızlar ve Oğuzlar gibi zaman zaman yer değiştiren ve arada bir çözülüp tekrar bütünleşmek suretiyle yeni yeni birlikler meydana getiren Türk asıllı yüzlerce oynak kitle de bu boz-kır ittifakının çatısı altında birleşmiş ve tarihçi-türkolog Gumilev'in

²²⁵ Chou yıllıkları ve Kuzey Hanedanlar Tarihi gibi Çince belgelere göre Göktürk boy ve oymakları direkt olarak Hun soyundan gelen ayrı bir kol teşkil ediyorlardı ki, Göktürklerin kendi destan ve mitolojilerinde de soylarını Hunlara nispet ettikleri bilinmektedir.

demesiyle “6. yüzyıl dünyasının en iyi sosyopolitik sistemini” vücuda getirmişlerdir.

I. Göktürk İmparatorluğu (552 - 582)

6. yüzyılın ilk yarısında Altay Dağları’nın doğu eteklerine ve Yarkent, Kaşgar ya da Kuça gibi maden çıkartılan yakın bölgelere yerleşmiş olan Aşina sülaleleri demircilik sanatı ile uğraşüyor ve egemenlikleri altında bulundukları Juan-Juan Devleti’ne silah imal ediyorlardı. 552 yılında Juan-Juanlara karşı ayaklanan ve kavim reisi Uluğ Yabgu’nun oğulları Bumin ve İstemi kardeşlerin önderliğinde bağımsızlıklarını ilan eden Göktürkler vakti zamanında Hun atalarına başkentlik yaptığını bildikleri Ötüken şehrini de ana merkezleri olarak belirlemişlerdir. Daima doğu ve batı olarak iki kanat halinde yönetilecek olan bu devletin batı tarafı küçük kardeş İstemi, doğu tarafı ise “İl-Kağan” unvanı alarak kendisini büyük hakan ilan eden Bumin tarafından idare edilecektir.

•Göktürk Devleti kurulduktan sadece birkaç ay sonra Bumin Kağan ölmüş, doğuda Bumin’in oğlu Kara Kağan, Kara Kağan’ın erken ölümü üzerine de kardeşi Mukan Kağan yönetimi devralmıştır. Bu arada doğu kanadının yüksek hâkimiyetini baştan tanımış olan İstemi Han ise batıda fetihlerine devam etmiş ve taht üzerine hak iddia eden son Juan-Juan prenslerini ortadan kaldırmıştır. 555’te son bir darbeye ahalisinin bir kısmının Çin’e sığındığı, bir kısmının ise Baykal’ın kuzeyine doğru çekildiği bilinen Juan-Juanları tarihe mal eden Mukan Kağan doğudaki Kıtaylar ile kuzeydeki Kırgızları da Göktürk idaresine bağlamış, Çin’de o sırada hüküm süren Chou ve C’hi hanedanlarını baskı ve kontrol altına almış, İstemi Han’ın harekâtına karşı Çin’den yardım isteyen Akhunlara ve Maverâünnehir halkına Çin askeri desteğini önlemiş, kızını Çin’de hüküm süren Türk asıllı Chou hanedanının başkanı ile evlendirmiş ve Göktürkleri geniş ülkeler ve yüz bin kişilik düzenli bir orduya kavuşturmuştur.

Ülkenin doğu kanadını yöneten Mukan ve onun emrindeki kuvvetlerin doğu yönünde seferler tertip ettikleri esnada batı kanadının başbuğu İstemi de Altayların batısında Issık Göl ve Tanrı dağlarına kadar olan bölgeleri hâkimiyet altına alıyor, geniş çaplı askeri ve si-

yasi faaliyetleri dolayısıyla dikkatlerini çektiği Sasani ve Bizans gibi Orta Çağ'ın en büyük iki imparatorluğunu Türk politikalarının izinde yürütmek suretiyle Göktürk Hakanlığı'nu bir dünya devleti payesine yükseltiyordu. 562'de Sasanilerle ittifak yaparak Akhun Devleti'ne son veren ve bu devletten kalan toprakların bir bölümünü kendi topraklarına dâhil eden Göktürkler Maverâünnehir'i, Fergana'nın bir kısmını, Batı Türkistan'ın güneyini, Kaşgar ve Hoten vilayetlerini egemenlik altına almış ve İç Asya kervan yolu üzerinde bir kere daha Türk hâkimiyetini gerçekleştirmişlerdir.

Kısa süre içerisinde kervan yolunun Maverâünnehir güzergâhını ele geçirmek isteyen Sasasiler ile Göktürklerin ilişkisi bozulmuş, Sasaniler hem Göktürlere bağlı ünlü ipek tüccarları olan Soğdakların faaliyetlerini durdurmak, hem de Türkleri yüksek transit vergileri ödemeye mahkûm etmek maksadıyla kendi ülkelerinden Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapılmakta olan ipek nakliyatını durdurmuşlardır. Bu sırada ordulanyla seferde olan İstemi Han Sasanilerle ilişkileri düzeltme umudunu tamamen yitirmiş ve Aral-Hazar kuzeyine doğru ilerlemesini durdurup merkezine dönerek İstanbul'a bir elçi heyeti göndermiştir. Böylece ortak düşmana karşı Bizanslılarla ittifak yapan Göktürk yöneticileri Sasanilere İpek Yolu'nu tekrar açtırmada başarılı oldukları gibi, 571 yılında patlak veren Bizans-Sasani çatışmalarına da zemin hazırlamışlardır.²²⁶ Aynı tarihlerde Harezm üzerinden Kafkasların kuzeyindeki Kuban Nehri'ne kadar uzanan geniş coğrafyayı ayrı ayrı Türk idarecilerin emrinde olmak üzere sekiz bölge halinde ellerinde toplayan Göktürkler bugünkü Azerbaycan'a değin uzanmış bulunuyorlar ve Azerbaycan üzerinden ilerleyerek Güney Kafkasya'daki Sabar Türkleri ile birleşmek istiyorlardı. Bizanslılar Göktürk kuvvetlerinin hızını kesmek amacıyla oradaki Sabar Türklerini dağıtmış, 590'lara doğru Bizans-Sasani iliş-

²²⁶ Göktürklerin Bizanslılar ile Sasanileri karşı karşıya getiren başarılı politikaları Sasanileri güçten düşürerek Araplara fayda sağlamış ve böylece Göktürkler İslamiyet'in İran'da yayılmasını sağlayan başlıca etkenlerden birisi olmuşlardır.

kileri düzeltilmiş ve bu iki imparatorluk İstemi Han'ın yayılcı politikasına karşı güç birliği etmiştir.

İstemi Han ve orduları da dâhil olmak üzere bütün Göktürk gruplarının tüm askeri ve siyasi teşebbüslerinin adına yapıldığı bilinen büyük hakan Mukan Kağan 572 senesinde ölmüştür. Mukan'ın yerine kardeşi Tapo Kağan geçmiş ve itaat altına aldığı Çin hükümdarlarına "oğullarım" diye hitap ettiği bilinen bu kağan zamanında Kuzey Çin topraklarının tamamına hâkim olunmuştur. Tapo ülkesinin genişliğinden dolayı hakanlığın doğrudan doğruya kendi idaresinde olan doğu kanadını ikiye ayırarak doğusuna kardeşi İşbara (ya da Şetu) Kağan'ı, batısına da küçük kardeşi Jotan Kağan'ı tayin etmiş ve himaye ettiği Budist misyonerlerin telkinine kanarak Budist tapınakları yaptırmaya başlamıştır. Dış siyasette de yanlış adımlar atan Tapo Ts'i iktidarı 577'de yıkıldığı zaman kendisine sığınmış olan bir T'si şehzadesini Çin kağanı ilan etmiş, Choularla arasının açılmasına sebep olan bu durum karşısında telaşa kapılıp kalabalık bir ordu ile Pekin önlerine yürüyünce de kendisine yeni bir Çinli prenses vaat edilerek durdurulabilmiştir. Hakanın itibarını millet nazarında büsbütün sarsan bütün bu gelişmeler yaşanırken, bir diğer önemli hadise de İstemi Han'ın 576'daki ölümü olmuştur.

İstemi Kağan'ın ölümüyle birlikte 552'den beri büyüyen Göktürk toprakları en geniş şeklini almış ve Türklerin Kırım'daki ünlü Bizans kalesi Kerç (Bosporos)'i zaptederek ulaştıkları Karadeniz kıyılarından Mançurya'ya kadar yayılan Göktürk ülkesinin yavaş yavaş daralacağı döneme girilmiş oluyordu. İstemi Kağan'dan sonra yerine oğlu Tardu Han, 581'de de doğu kanadında Tapo Han'ın ölümüyle yerine kardeşi İşbara Han geçmiştir. Batıda baş olan Tardu Han cesaret ve savaççılık yönünden babasına benzemekle beraber, siyasi ihtiraslarıyla Tapo zamanında açılmış olan ayrılık çizgisini iyiden iyiye derinleştirmiştir. İşbara Kağan'ın ordularıyla Çin'e girmesi Çin entrikalarını kesifletirmiş, Çin'in Göktürkler arasında yaşanan taht kavgalarını körüklemesi sonucunda Tardu Han'ın doğunun hâkimiyetini tanımadığını ilan etmesi ise devletin 582 yılında iki parçaya bölünmesine sebep olmuştur.

Doğuda zor şartlar altında kalan İşbara Kağan dengeyi büsbütün kaybetmiş, iktidar mücadelesi yaptığı Tardu Han'a bağlı olduklarını düşündüğü yüksek rütbeli kumandanlarını görevden uzaklaştırıp cezalandırmaya başlamış ve iyice güçten düştüğünü hissettiğinde de Çinlilerden yardım isteyerek Doğu Hakanlığı'nın Çin egemenliği altına girişine zemin hazırlamıştır. Durumu kendi çıkarlarına kıyasıyla sömürmeyi tasarladığı anlaşılan Çinli yöneticiler ise Türkleri tamamen yozlaştırmak amacıyla Doğu Göktürk ülkesinde Çince konuşmayı, Çinli gibi giyinmeyi ve Çin adetlerinin kabulünü mecbur tutması için İşbara Kağan üzerindeki baskılarını günden güne arttıracaklardı.²²⁷ Göktürk İmparatorluğu'nun parçalandığı, tabi boyların ayaklandığı, Türk hükümdar ailesi mensuplarının birbirlerine düştüğü ve Türk kitlelerin Çin'e ilticaya başladıkları bu kargaşada İşbara Kağan ölmüş, yerine geçen kardeşi Yehu Han ve onun arkasından tahta oturan Tulan Han zamanlarında da durum düzelmemiştir. Bu arada Ötüken'de görev yapan Çin casusları Türk hanedan üyelerini karşı karşıya getirmek için hız kesmeden uğraşıyorlar, özellikle Yehu'nun tahta çıkartılmayan oğlu Kimin Han'ın Çin asıllı karısı Ts'ien-kin aracılığıyla yeni nifak tohumları ekmeye çalışıyorlardı.

609 yılında Doğu Göktürk tahtına oturan Şipi Kağan bir Çinli prensesle evlenmiş ve fakat bu durumu Çin'in Göktürk iç işlerine karışmasını önleyen bir paravana olarak kullanmıştır. On yıldan kısa bir zaman zarfında Doğu Göktürk sınırları içerisinde yaşanan bütün dağınıklık ve kaosu gideren Şipi Kağan batıda Tibet'e ve doğuda

²²⁷ İşbara Kağan'ın Çin imparatoruna hitaben kaleme aldığı 585 tarihli mektupta bu hususla alakalı olarak şunlar ifade edilmekte idi: *"Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Şüphesiz ki Sui imparatoru dünyanın gerçek hâkimidir. Gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmamalıdır. Fakat dilimizi değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin adetlerini alamam. İmkân yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevkalade hassastır, adeta çarpan tek bir kalp gibidir."*

Amur Nehri'ne kadar uzanan bölgeleri tekrar itaat altına almakta da başarılı olmuştur. Bunun üzerine telaşa düşen Çin-Sui imparatoru Göktürk hanedan üyeleri arasında anlaşmazlık çıkartmaya yönelik değişmez Çin planını yeniden yürürlüğe koymuş ve hakanın küçük kardeşi Çiki Şad'a hakanlık vaadi ve işbirliği teklifi ile gitmiştir. Milletin perişanlığını ve Çin tahakkümünün rezaletlerini iyi bilen bir genç olarak Çiki Şad ise hem teklifi ve hem de kendisine vaat edilen prensesi reddetmiştir. Akabinde başka bir yol deneme kararı alan Çinliler Göktürk buyruklarından birini pusuya düşürüp öldürdükten sonra o kişinin hakana muhalefet maksadıyla kendilerine müracaat ettiğini ve aradaki dostluktan ötürü bu hainin ortadan kaldırılmasını uygun gördüklerini bildirmişlerdir. Hakan Şipi kendisi ile öteki Göktürk büyüklerinin arasını açmaya yönelik olan bu oyuna da gelmeyecek, Göktürk buyruğunun öldürülmesi hadisesinin Türk-Çin anlaşmasını bozduğunu ileri sürerek yıllık haracı kesecek ve ordusunu toplayarak savaş hazırlıklarına başlayacaktır. 615'de Türk orduları Çin'in kuzey eyaletlerinde gezintiyeye çıkmış olan imparator Yang-ti'yi bir baskınla yakalamak üzere yola koyulacaklar, Şansı'de etrafı kuşatılan imparatoru kurtaran ise Ötüken'de büyük bir isyan çıktığı söylentisini yayarak ordunun geri çekilmesini sağlayan Çin asıllı Göktürk prensesi İ-ç'eng olacaktır.

İmparator Yang-ti hayatını kurtarmış olmakla beraber, içine düştüğü itibar düşürücü durum Çin'de çeşitli karışıklıklara yol açmış ve bu defa Yang-ti'ye muhalif Çin ileri gelenleri Göktürlere sığınmaya başlamışlardır. Şipi Kağan 617 senesinde kendisine bağlılık sözü veren bir mülteciyi Çin kağanı ilan etmiş, bir başka muhalifi de Doğu Çin kağanı yaparak Çin üzerine sefere göndermiştir. Şipi Kağan'ın siyasi ve diplomatik icraatlarının en önemlisi ise Çin genel valilerinden biri olan Li Yüan'ı himayesine alıp desteklemesidir ki, yapılan anlaşma gereği Türk ordularının desteğiyle Suileri iktidardan uzaklaştırarak başkent Çigan'daki imparatorluk hazinesini Türk hakanına gönderen ve her yıl otuz bin top ipek ile yüklü vergiler vermeyi taahhüt eden bu vali Çin'de tam üç yüz yıl hüküm sürecek olan ünlü T'ang sülalesini kuracak ve kendisi de Çin imparatoru olacaktır.

619 yılında Şipi'nin yerine Doğu Göktürk tahtına oturan Çulo Han da kardeşinin sert siyasetini takip etmiş ve Türk Hakanlığı'na yönelik tutumunu kısa sürede değiştirmiş olan T'ang imparatoruna karşı Sui sülalesini canlandırmaya çabalamıştır. Çulo öldükten sonra tahta geçen hükümdarlar basiretli politikalar güdemeyip Çin üzerine gerçekleştirilen birkaç başarısız sefer girişiminden gayri bir faaliyette bulunmayınca Tarduşlar ile Bayırkular ve 627'de de Uygur boyları ayaklanmışlardır. Özellikle Tarduş başbuğu İnan Han'ın darbeleri fazlasıyla yıkıcı olmuş, vaktiyle Türk himayesine sığınmış olan Çinli gruplar T'ang hanedanından af dileyerek memleketlerine dönmeye başlamışlar ve Kıtaylar gibi bazı kavimler de sınır bölgelelerinde Çin egemenliği altına girmişlerdir. Nihayet Çin imparatoru T'ai-tsung'un kendisini "Türklerin Gök Kağanı" ilan ettiği 630 yılı Doğu Göktürk bağımsızlığının sonu kabul edilmiştir.

Batı Göktürk Hakanlığı (582 – 659)

582 yılında hakanlığın doğu kanadı ile resmen ilgisini kesen Tardu Kağan her iki tarafı kendi idaresinde birleştirmek için gayret sarfediyor ve Çin topraklarına periyodik akınlar düzenliyordu. Tardu Hoten bölgesini hakanlığa bağlamış ve on dokuz yıl süren Bizans-Sasani savaşları sırasında İran iç işlerine müdahale etmişti. Hazar yabgusunun 589'da Derbend'i kuşattığı sıralarda Tardu komutasındaki Batı Göktürkleri de Herat-Bagdis havalisine girmişler ve Sasani ülkesinde taht kavgalarının başlamasına sebep olmuşlardı. 598'e doğru hem çeşitli Türk kabileleri ve hem de İran üzerindeki nüfuzu hissedilir oranda katlanan Tardu Han tarafından Bizans imparatoruna "dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi iklimin hükümdarı büyük Hakan'dan Roma imparatoruna" diye başlayan mektuplar gönderiliyor, Ötüken'den Aral Gölü çevresine ve Kaşgar'dan Horasan'a kadar uzanan topraklara hükmediliyordu.

Tardu'nun Göktürk birliğini sağlamak ve Çin destekli doğu hakanları Tulan ile Kimin'i etkisiz kılmak için yürüttüğü politika o kadar şiddetli olmuştur ki, Çin'in aleyhte propaganda yapmasını da kolaylaştıran bu katı tutum başta Tölesler olmak üzere çeşitli boyların ayaklanmasına sebebiyet vermiştir. Bunlarla başa çıkamayan

Tardu 603 senesinde kayıplara karıştığı sırada Batı Göktürk memleketinde nizamdan eser kalmamış, isyancıların sayısı bir günden öbür güne artmaya başlamıştır. Tardu'nun sahneden çekilişi ardından Batı Göktürk tahtına çıkan Hosana ise Sui hanedanıyla işbirliği yaptığı ve hatta ülkesini bırakarak Çin sarayında yaşamayı tercih ettiği gerekçesiyle Doğu Kağanı Şipi tarafından Çin'den teslim alınıp infaz edilecektir.

Tardu'nun küçük torunu Ton Yabgu'nun 618-630 yılları arasında devam eden hükümdarlığı döneminde Batı Göktürk ülkesine belirli bir huzur gelebilmiştir. Çin kaynaklarının "mahir bir savaşçı ve seçkin bir taktikçi" olarak tanıttığı bu hakan devrinde Orhun ve Tola ırmakları ile Aral Gölü-Kafkaslar arasına değin yayılmış bulunan Tölesler itaat altına alınmış, İranlılar mağlup edilmiş ve güneyde Gandahar'a kadar ilerleme gösterilmiştir. Birkaç yüz bin okçu süvariden kurduğu ordusu o çağın dünya standartlarına göre eşsiz sayılan Ton Yabgu yollar, şehirler, kale ve tapınaklar yaptırmış, Batı Göktürklerine en parlak çağlarını yaşatmıştır. Fakat çok geçmeden Nuşipiler ve Karluklar ayaklanmışlar, Ton Yabgu'nun 630'daki ölümü ise ülkeyi tamamen karıştırmıştır. Töleslerin başkaldırısı son büyük darbe olmuş ve 659'da Batı Göktürk arazisi Çin kontrolüne girmiştir.

II. Göktürk/Kutluk İmparatorluğu (682 – 742)

659-682 arasındaki yirmi üç yıllık zaman dilimi Göktürklerin hürriyetlerini kaybettikleri bir matem devresi olmuş, anayurttaki Türklerin bir millet olarak varlıklarını, dillerini, inanç ve geleneklerini muhafaza etmiş olmakla birlikte müstakil bir devletten yoksun kaldıkları bu devirde haysiyet kırıcı bir ızdırap yaşanmıştır.²²⁸ Nihayet 680 senesinde Göktürk Kitabeleri sayesinde çok iyi tanıdığımız birer kahraman olan Kutluk Kağan ile tarihçilerin "Türk Bismarck'ı" dedikleri Vezir Tonyukuk ortaya çıkmış, soylarını ve eski

²²⁸ Kül Tegin yazıtında bu dönem için "*bey olmaya yaraşır erkekler kul, hanım olmaya yaraşır kızlar köle olmuş, Türk beyleri Türklükten vazgeçip elli yıl Çin imparatoruna hizmet etmiş*" betimlemesi yapılmaktadır.

Göktürk tebaasını yeniden örgütleyip içinde bulundukları fetret devrine son verecek bir mücadeleye girişmişlerdir. Süratle yayılan bu bağımsızlık hareketine katılanların sayısı günden güne çoğalmış, 681'e gelindiğinde Kutluk Kağan'ın kontrolünde toplanan askeri kuvvetlerin sayısı onbinlere ulaşmıştır. İlk büyük hedefleri geçmişte birinci Göktürk Kağanlığı'na da başkentlik yapan Ötüken'i ele geçirmek olan Göktürkler Moğol soylu Kıtaylar ve Çinlilerle ittifak halinde bulunan Selenga Irmağı boyundaki Oğuzları 682 başında İnekler Gölü kıyılarında yapılan savaşta mağlup etmiş ve Ötüken'i alıp bağımsız devletlerini ilan etmişlerdir.

Egemenlik ilanından sonra İltiş unvanı alarak büyük kağan olan Kutluk yol arkadaşı Tonyukuk'u da aygucu (kurultay başkanı) ilan ederek ordu ve diplomasi işlerinin tanzimini ona tevdi etmiştir. Ardından bir zafer akınları resmigeçidi manzaresi veren Çin seferlerine başlamış; bir yandan bu eski hilekâr düşmanı baskı altına almak ve öte yandan da ihtiyaç duyulan yiyecek, giyecek ve at gibi zaruri madde ve vasıtayı temin edebilmek için başlattığı akınlarını Pekin'den Kansu'ya kadar olan sahalara yöneltmiştir. 687'ye değin toplam kırk altı büyük Göktürk akını Çin eyaletlerini vurmuş, bu seferler esnasında Çin valileri öldürülmüş, Çin kumandanları mağlup edilmiş ve Çin orduları dağıtılmıştır. Kıtaylarla yedi, Oğuzlarla ise beş kere savaştığı bilinen İltiş Kutluk Kağan kuzeyde Kögmen Dağları'ndan doğuda Kerulen ve Onon nehirlerinin yüksek vadilerine ve batıda Altaylara kadar uzanan coğrafyadaki bütün Türk ve Moğol kavimlerini itaat altına aldıktan sonra Ötüken'e dönmüş ve 692'de Ötüken yaylasında dalgalanan kurt başlı sancağın gölgesinde ölmüştür.

∴

İltiş öldüğü zaman arkasında bıraktığı oğullarından Bilge henüz sekiz ve Kül Tegin henüz yedi yaşında olduğu için Göktürk tahtına İltiş'in yirmi yedi yaşındaki kardeşi Kapgan²²⁹ Kağan ge-

²²⁹ "Kapgan" kelimesi eski Türkçe'de "kapan, alan, sahip olan" anlamlarına gelmekte olup, bugünkü Türkiye Türkçesi'nde kullandığımız "fatih" adı ya da unvanının Göktürkçe'deki muhtemeldir.

çirilmiştir. Tonyukuk'un vezirlik görevine devam ettiği Kapgan Kağan döneminde Göktürkler Çin'i baskı altına tutuyor, Çin'de dağınık halde yaşayan Türkleri yavaş yavaş anavatana çekiyor ve Asya kıtasında ne kadar Türk varsa hepsini Göktürk devlet çatısı altında birleştirmek için gece gündüz mücadele ediyorlardı. Seferler ve zaferler dizisini 693'te gerçekleştirdiği Çin baskınıyla açan Kapgan bunun hemen peşinden Ordos'a, Kıtaylara, Kırgızlara ve Türgişlere dalmış, hepsini kendine tabi kıldıktan sonra Çin'i vergiye bağlamış, iki ayrı cephede vuruşabilecek iki ayrı ordu kurmuş, İltişi'nin oğlu Bilge Kağan'ı Tarduşların başına şad yapmış ve kendi oğlu Böğü Kağan'ı da küçük kağan ilan etmiştir.

698'de Göktürk askeri gücünün bütününü yanına alıp ansızın Çin topraklarında görünen Kapgan Kağan onlarca Çin eyaletini tam otuz defa çiğnemiş, yüz bin kişiyi aşkın ordusuyla karşısına çıkan bütün Çin kuvvetlerini imha etmiş, at sürüleri başta olmak üzere bolca ganimet ve esir elde etmiştir. Kısa süre sonra kuzeye yönelen Kapgan ve beraberindeki Göktürk süvari tümenlerinin geçişini uzaktan seyreden Çinli kumandanlar Göktürklerin durdurulması noktasında bütün ümitlerini kaybettiklerini saraya bildirmişler ve Çin sarayından Kapgan Kağanı öldürmeyi başaran kişinin prens ilan edileceği yolunda bir ferman bile çıkmıştır. Aynı yılın sonlarına doğru Kapgan'ın emriyle Böğü ve Bilge şadlar tarafından Altaylara sevk edilen batı orduları grubu da Tonyukuk'un yüksek idaresinde Altayları aşip Cungarya'ya ilerlemiş ve Bolçu'da On-Ok kuvvetleri üzerinde kesin zafer kazanmışlardır. 699'da Balkaş, İli, Issık Göl çevresi, Çu ve Talas bölgelerinde oturan bütün Türkleri Göktürk birliğine bağlamakta da muvaffak olan Kapgan Kağan ülkesinin batı sınırlarını Kengü Tarband ve Fergana'ya kadar dayandırmıştır.²³⁰

701 senesinde gözünü Maveräünnehir'e çeviren Göktürkler yine Tonyukuk'un yüksek komutasında ve Böğü ile Bilge şadların sevk ve idaresinde Altaylar-Yarış Ovası-Çu-Talas Havzası-Karadağ kuzeyi üzerinden Seyhun kıyılarına ulaşmışlar ve nehri geçerek Kı-

²³⁰ Bu tarihlerde kaleme alındığı bilinen Çin yıllıklarında da *"Kapgan Kağan'ın bütün barbarları emri altında topladığı ve dehşet verici Türk birliğini yeniden ihya ettiği"* vurgulanmakta idi.

zılıkum çölüne dalmışlardır. Soğdak halkını teslim aldıktan sonra Ekdağ'ı aşarak Demir Kapı'ya ulaşan ve zengin ganimetler elde eden Göktürk orduları "Tazik"²³¹ dedikleri Müslüman Araplarla da ilk kez bu sefer vesilesiyle karşı karşıya gelmişlerdir. 701-702 yıllarında doğudaki Göktürk seferleri de durmamış, Kapgan Kağan'ın bizzat yönettiği akında Tangutların Kansu'nun kuzeydoğusundaki yurtları kontrol altına alınmış, Bilge ve Kül Tegin'in katıldıkları bir diğer seferde Güney Ordos'ta yaşayan Soğdak kabileleri mağlup edilmiş ve Soğdaklara yardıma gelen elli bin kişilik Çin ordusu bozguna uğratılmıştır. 702-704 yılları arasında tam otuz iki Çin seferi tertipleyen ve Basmıl boylarını itaat altına alan Kapgan Kağan yüz bine yakın Çin askerinin ölümüne sebebiyet vermiş ve Çin devletini içinden çıkılması zor bir kaosa sürüklemiştir. Bu gelişmeleri 709'da Çikler ve Azların hakanlığa bağlanması ve 710'da ayaklanan Kırgızların bastırılması izlemiş, aynı yıl içerisinde Tola Irmağı civarındaki Bayırkular mağlup edilmiş ve itaatten çıkan Türgişler de tekrar itaat altına alınmıştır.

Göktürklerin Asya'nın efendisi olmak derecesinde coştıkları bu devirlerde Maveräünnehir'de Kuteybe bin Müslim komutasındaki Emevi-Arap ordularının Buhara, Taşkent ve Semerkand'ı kuşattıkları bilinmektedir. Türgişlerin püskürtemediği Emevileri püskürtenler Kapgan ya da Kül Tegin komutasındaki Göktürk orduları olacak ve fakat kısa zaman sonra Kapgan Kağan'ın gittikçe şiddetini arttıran müsamaha tanımaz yönetim tutumunun Göktürk ülkesinde ayaklanma ve isyanlara yol açtığı gözlenecektir. 711'de patlak veren Türgiş isyanı Kül Tegin tarafından bastırılabilmişse de, aynı yıl başlayıp üç seneden fazla süren ve Çin'in tahrik ettiği Karlukların da katılmasıyla iyice alevlenen öteki isyanlar hayli güç bir durum yaratmıştır. Çin imparatorunun Kansu eyaletindeki ordularını Göktürklerle karşı seferber ettiği bu sıkıntılı günlerde Türkistan'daki yurtlarından kalkıp başkent Ötüken'e kadar sokulmayı başaran Karluklar ve müttefikleri ancak Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortaklaşa gerçekleştirdikleri büyük bir harekât ile mağlup edilip dağıtıl-

²³¹ İranlıların Araplara verdikleri "Tazi" adından geldiği düşünülen "Tazik" kelimesini Türkler daha sonraları Orta Asya İranilerini tanımlamak için de ("Tacik") kullanacaklardır.

bilmişlerdir. 714'te Beşbalık üzerine sefer düzenleyen Göktürkler şehri kuşatarak oradaki Türk kabilelerini kontrol altına almış ve o-lası Çin taarruzunu engellemişler, 715'te ise önce Azları ve sonra Ez-gişleri etkisiz hale getirmişlerdir.

Kapgan Kağan, oğlu Böğü ve yeğenleri Bilge ile Kül Tegin çat-lak sesleri yoğun şiddet ile kesmeyi başarmakla beraber, bir kazan gibi kaynamakta olan Orta Asya'da dengeler değişiyor ve hakanlı-ğın esas kitlelerinden birini meydana getiren Oğuzların ayaklanma-sıyla da ihtilale ve On-Ok yurdu ile Maveräünnehir'in hakanlığın elinden çıkmasına kadar gidecek bir süreç tetiklenmiş oluyordu. 716'da Oğuz hareketini zar zor bastıran ve Bayırkuları yine şiddetle tenkil eden Kapgan Kağan kendinden emin bir şekilde Ötüken'e dönerken Bayırkuların pususuna düşmüş ve Türk töresine sadık kal-madığı gerekçesiyle başı kesilerek öldürülmüştür.

Kapgan Kağan'ın ölümü ardından Göktürk tahtına oğlu Böğü Kağan oturmuş, ülkesindeki kargaşayı giderecek kudrete sahip ol-mayan bu kağan zamanında bütün yük İltiş'in oğulları Bilge ile Kül Tegin'in omuzlarına yüklenmiştir. 714 senesinde Toğubalık, Kuş-laguk, Urgu, Çuşbaşı ve Ezgenti olmak üzere belli başlı beş Oğuz kentine sefer düzenleyen Kül Tegin ve Bilge şadlar o sene geniş çaplı hayvan telefâtına neden olan kıtlıkla da boğuşuyorlardı. Ötüken üzerine yürüyen Üç-Oğuzlar Kül Tegin tarafından püskürtülürken, Dokuz-Tatarlarla ittifak ederek hücumla geçen Oğuz kitleleri de Agu mevkiinde cereyan eden iki savaşta bozguna uğratılmış ve Çin sını-rına kadar çekilmek zorunda bırakılmışlardı. İşte bu sonu gelmez sa-vaşlar ve orduda takat bırakmayan aralıksız mücadelenin tüm halkı perişan ettiği günlerde İltiş'in oğulları Bilge ile Kül Tegin bir darbe yapmış ve kuzenleri Böğü Kağan'ı öldürerek hakanlığın yönetimine el koymuşlardır.

..

İhtilal gerçekleştirildikten sonra Bilge Kağan büyük kağan ol-muş, Kül Tegin orduların tanzimi görevini üzerine almış, 705'ten bu yana Yargu (yüksek mahkeme) üyeliği yapmakta olan ve Bilge Ka-ğan'ın kayınbabası olduğu için ihtilal sırasında zarar görmeyen yaşlı Tonyukuk ise tekrar eski makamı ayguculuğa getirilmiştir. Dört ta-

raftaki mücadelelerin şiddetle devam ettiği 718 senesinde Uygurlarla ve bir kez daha isyana teşebbüs eden Karluklarla savaşarak başarıya ulaşmıştır. Bu sırada Çinliler Kıtayların, Tatabıların ve Basmlıların desteğini alarak Göktürkleri köşeye sıkıştırmaya çalışmışlar; ancak Tonyukuk komutasındaki Göktürk orduları önce Basmlıları mağlup edip Beşbalık'ı kuşatmış, sonra yalnız kalan Çin şiddetli bir darbe ile baskı altına alınmış ve en son olarak da 722-723 yıllarında Kıtaylar ile Tatabılar saf dışı edilmiştir. Maverâünnehir gibi batı bölgeleri hakanlığın elinden çıktığı ve daha da önemlisi Türğişler 717'den beri Ötüken'den bağımsız bir kağanlık olarak örgütlenmiş olduğu halde son başkaldırıların bastırılmasıyla belirli bir zindelik sağlanabilmiştir. Bu yıllarda Çin elçiler göndererek Göktürklerle ilişkilerini düzeltmeye çalışıyor, Ötüken'e türlü armağanlar yollanıyordu. Kırk altı yıllık hizmetinin ardından 726 senesinde hayatını kaybeden büyük devlet, adalet ve strateji adamı Tonyukuk'tan beş yıl sonra prens Kül Tegin ölmüş, her ikisinin cenaze törenlerine de Göktürk halkı ve ileri gelenlerinden başka Bizans, Çin, Kıtay, Tatabı, Tibet, İran, Soğdak, Buhara, Türğiş ve Kırgız devlet ve kavimleri özel heyetlerle iştirak etmişlerdir.²³²

İki büyük yardımcısını kaybeden Bilge Kağan'ın 734 yılında Kıtaylar ve Tatabılara karşı Töngkes Dağı'nda kazandığı zafer dışında bir askeri faaliyeti görünmemektedir. Çin ile güçlü ticaret bağları tesis eden Bilge Kağan bu devlet ile ortak pazar yerleri kurdurmuş ve görevi süresince ekonomiye büyük ehemmiyet vermiştir.²³³ 735'te zehirlenerek öldürüldüğünde ise kendisi ve kardeşi Kül Tegin namına yazdırdığı ve bugün Orhun Abideleri olarak isimlendirdiğimiz yazıtları diktireli sadece birkaç sene olmuştur. Bilge Kağan'dan sonra Göktürk Hakanlığı'nda çöküş belirtileri baş vermiş, babasının yerine geçen Tengrihan İyan Kağan başarılı olamamış, İyan Kağan'ın

²³² Bu cenaze törenlerinin kalabalıklığı 8. yüzyıl İç Asyası'nda uluslararası ilişkilerin ne denli canlı ve hareketli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

²³³ Çin kaynaklarında "barışsever, dost canlısı" olarak tarif edilen ilk ve tek Türk hükümdarı oluşu da Bilge Kağan'ın savaşmak yerine ticaret yapmayı tercih eden bir devlet büyüğü olduğunu göstermektedir.

annesi, Bilge'nin karısı ve Tonyukuk'un kızı olan Ulu Hatun'un girişimleri de sonuç vermeyince Oğuzlar, Basmıllar, Uygurlar ve Karluklar birleşerek Ötüken'e yürümüşlerdir. Vaziyete hâkim olur olmaz Aşina ailesinden gelen Basmıl başbuğunu kağan ilan eden isyancı güçler eski kağanı, onun kardeşlerini ve tüm maiyetini ortadan kaldırmışlardır. Daha sonra isyancıların kendi aralarında da çatışmalar çıkmış, Basmıl başbuğu öldürülmüş, 745'te Uygur ilteberi Kutluk Bilge Kül'ün kağan yapılmasıyla da anayurttaki Göktürk sayfası kapanarak Uygur sayfası açılmıştır.

Türgiş/Türkeş Kağanlığı (717 – 766)

Göktürk Devleti'nin zayıfladığı ve iç anlaşmazlıkların ayyuka çıktığı 700'lü senelerde Töles boylarının bir bölümü on grup halinde teşkilatlanmış ve On-Ok genel adı ile anılmaya başlamışlardı. Bu kabilelerden biri olan Türgiş ya da Türkeşler 651 yılında Altay dağlarının güney eteklerindeki eski yurtlarını terk ederek Ebinor Gölü'ne dökülen Boratala Nehri boylarını zaptetmişler, bir başka küçük grup halinde de Beşbalık yöresine yerleşmişlerdir. Uçele Baga Tarkan'ın kağanlığı zamanında Çorları ve Erkinleri de etraflarında toplayarak Turfan ve Kuça eyaletlerine kadar siyaret etmiş ve kısa sürede bütün On-Ok sahasını kendi idarelerine bağlamakta başarılı olmuşlardır. O sırada Kapgan Kağan'ın yönetiminde olan Doğu Göktürklerine karşı Kırgızlar ve Çinlilerle ittifak yapan Türgişler 698'de Tonyukuk komutasındaki Göktürk ordularıyla yapılan Bolçu savaşını kaybetmişler, Uçele'nin oğlu Soko Han'ın yönetiminde ve yine Bolçu yakınlarında yapılan 711 tarihli savaşta ise Bilge ile Kül Tegin komutasındaki Göktürk orduları tarafından hezimete uğratılmışlardır. 714'te Kuteybe komutasındaki Emevi orduları da Merv'den Taşkent'e nakledilmiş olan karargâhlarından kalkarak kuzeye ve İç Asya anayolu istikametinde Kaşgar'a doğru akınlar düzenliyorlardı. 715 sonbaharında Kuteybe'nin ölümüyle İslam ileri harekâtının duraksaması Türgişlere nefes aldırılmışsa da, Türgiş ülkesi dâhil tüm Seyhun ötesi Türk ülkelerinin meşhur İç Asya kervan yolu üzerinde yer alması dolayısıyla büyük iktisadi önemi haiz bulunmaları İslam kuvvetlerinin ilerleme girişimlerinin devam etmesine neden olacaktı.

Bars Kağan'ın idaresi devrinde Kengeres'e doğru çekilen Tür-
gişler 717'de Sulu Han'ı kağan seçerek müstakil devletlerini ilan et-
mişlerdir. Göktürk uruglarının önemli bir bölümünü Bilge Kağan'ın
emrinden çıkartarak kendi hizmetine almayı başaran Sulu Han
iktidarı süresince başkent Balasagun'da neredeyse hiç oturmamış,
Maveraünnehir'den doğuya Arap ilerlemesini durdurmak suretiyle
Orta Asya halklarının Arap tebaası olmalarını engellemeye çalışan
ve üzerinde Türklerin tarihi hak sahibi oldukları Maveraünnehir'i
yeniden Türk eline almak için çabalayan bir hükümdar olarak öne
çıkıştır. 720'de Halife Ömer bin Abd'il-Aziz tarafından tayin edi-
len vali El-Cerrah bin Abdullah'ın Seyhun ötesine ilerleme teşebbüs-
lerinin bütün Arap kuvvetlerini geri atacak şekilde gelişen Türk mu-
kavemeti karşısında sarsılması Emevileri Türk engelini ortadan kal-
dırmak için Çin ile temas kurmaya sevketmişse de, bir yıl kadar ön-
ce Arap ordularının Seyhun ötesine geçtikleri sırada Çin'in Göktürk
hakanlığınca akamete uğratılan batıya doğru genişleme siyasetinin
bir defa daha Türk duvarına çarpma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı-
ğı görülmüştür. Öte yandan Türgişlerin faaliyetleri batıda da devam
etmiş ve Maveraünnehir'de beliren Arap aleyhtarı hareketlerden
destek alarak büyüyen Türgiş akınları ise Semerkand yakınlarında
konuşlanmış bulunan Arap kuvvetleri ile onların başındaki Arap va-
lileri vurmıştır.

721'de kendi içlerinde anlaşmazlıklar yaşamakta olan ve bü-
yük çaplı kıyımlar yapan Emeviler Maveraünnehir bölgesini tam bir
kargaşa içine düşürmüşler, canlarını kurtarabilenler ise kitleler ha-
linde Türgişlere sığınmaya başlamıştır. 724'te Fergana'ya yürümek
üzere Seyhun'u atlayan Arap ordularını durduran Türgiş kağanı Su-
lu ve onun komutasındaki yerli unsurlar Arap kuvvetlerinin ağır za-
riyat pahasına vuruşa vuruşa Semerkand'a doğru çekilmelerini sağla-
mışlardır. Seyhun ötesindeki bütün Arap kuvvetlerinin püskürtül-
mesiyle neticelenen ve her taraftaki Arap nüfuzunun kırılmasına se-
bebiyet veren Türgiş zaferi Arapları uzunca bir süre müdafaada kal-
maya zorladığı gibi, Maveraünnehir, Toharistan ve diğer güney ille-
rinde yaşayan tüm idareci ve halkların Türgişlere kurtarıcı gözüyle

bakmasına da neden olmuştur. 728'de Buhara'yı da zapteden Sulu Kağan Emevilere karşı yükselen Şii ve Abbasi muhalefetinden ustaca faydalanıyor, Harezm'e değin yayılan Emevi karşıtı kımlıdanmaları çıkarları doğrultusunda yönlendiriyordu. Asıl maksadı Semerkand'daki Arap merkez ordugâhını düşürüp istilacıları Maverâünnehir'den tamamen atmak olan Sulu Han birkaç savaştan sonra Semerkand'a ulaşmayı başarmış olmakla birlikte, Kufe ve Basra'dan gelen takviye kuvvetler sayesinde galip gelen Araplar olmuştur. 732'de Buhara'yı da tahliye ederek geri çekilen Türgişler 738'de Abbasi ve Soğdak hükümdarları gibi Emevi karşıtı birçok müttefikleri ile beraber Maverâünnehir'e yürümüşler, Belh'e doğru ilerledikten sonra Cüzcan'a girmiş ve Toharistan'ı Araplara karşı ayaklandırarak mahalli bir destek sağlamayı faydalı görmüşlerdir. Türgişler mükemmel başlayan bu son akında Cüzcan hükümdarının hıyaneti ve Arapların arkadan vurmasıyla bozguna uğramış, memleketlerine çekildikten sonra ise doğularındaki Çinlilerle mücadele etmek durumunda kalmışlardır.

Sulu Kağan'ın 738'de kendi kumandanlarından biri tarafından öldürülmesinden sonra Türgişler arasında iktidar mücadeleleri baş göstermiş, Çin'in kargaşaya müdahil olmasıyla da 710'lardan beri Kara Türgiş-Sarı Türgiş diye iki büyük aşiret teşkilatı halinde yaşamakta olan Türgiş boyları iyice birbirlerine girmişlerdir. Üstünlük kazanan Sarı Türgişler olunca Sulu Kağan'ı öldüren kumandan Külçor kağan ilan edilip Kara Türgişlerin başbuğu Timuçin ve onun kağan yapmak istediği Sulu'nun oğlu öldürülmüştür. 742'de Çin'in desteğini arkasına alan Kara Türgiş başbuğu İletmiş Kutlug Bilge ile onun devamı Tanrıda Bolmuş kağanlar Sarı Türgişlerle baş edemeyince Uygur kağanı Moyençor'un himayesine girmişler ve sonraları iki Türgiş grubu arasındaki mücadeleye Karluk Türkleri de dâhil olmuştur. Vaktiyle Oğuz kitlelerinin Sır Derya'ya doğru batıya intikalini kolaylaştırmış olmaları dolayısıyla günümüz Türkiye Türklerini de yakından ilgilendiren tarihi bir misyonları bulunan ve olasılıkla Peçenek Türklerine menşe teşkil eden Türgişler 766'da hükümları oldukları sahaları Karluklara bırakarak tarihten silinmişlerdir.

Tarihte ilk belirdikleri yer Altayların batısındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay havalisi olan Karluk Türkleri İstemi Han zamanında Türk hâkimiyetinin Hazar'ın kuzeyi ve Maverâünnehir'e doğru genişlemesinde büyük rol oynamışlardır. 640 senesinde Turfan'ın kuzeyine kaymış, 654'te Çin'e yenilerek tabiiyet altına girmiş, 665'e doğru ise tekrar toparlanarak Çin boyunduruğundan kurtulmuşlardır. Daha sonra Kapgan Kağan tarafından Göktürk Hakanlığı'na bağlanmış ve Çin'in teşvik ve tahrikleri ile Göktürk idaresine karşı ayaklanan Türk kabilelerinden birisi olarak yıllar süren mücadeleler vermişlerdir. Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Uygur ve Basmul boylarının yanında yer alarak Göktürk Devleti'nin yıkılmasında rol alan Karluk Türkleri belirli bir süre Uygur egemenliği altında da yaşamışlardır. 747-750 yıllarında Karluklar ile Uygurlar arasında iktidar yarışı yaşanmış ve Karluklar Uygur kağanı Moyeñçor karşısında tutunamayarak tarım bölgesinin batısına çekilmişlerdir.

Batıda Emevi-Arap ilerlemesini durduran Türgiş Hakanlığı'nın çöküşüne doğru gittiği tarihlerde Orta Asya Türk yurtlarının korunması gibi tarihi bir vazife üstlenen bu Türk boyları 751'de Talas'ta cereyan eden Abbasi-Çin savaşında Arapların yanında yer almışlardır. Talas muharebesinden sonra Tarım havzasının batısı Karluklara, doğu bölgesi de Uygurlara ait olmak üzere bütün Orta Asya'nın yeniden Türk hâkimiyetine girmesi Çin'i ağır iç buhranlara sürüklemiş ve Çin devleti küresel vizyonunu terk ederek uzunca müddet içine kapalı bir devlet şeklinde yaşamak zorunda kalmıştır. 756'da Cuncarya'ya ve 766'da da çöken Türgiş iktidarının yerine Balasagun-Talas yöresine hâkim olmak suretiyle eski Batı Göktürk Hakanlığı sahasında mutlak egemenlik tesis eden Karluklar başbuğları Arslan İltirgüg'ü kağan ilan etmiş ve böylece bağımsız bir Karluk Kağanlığı vücuda getirmişlerdir.

766-775 seneleri arasında devam eden Uygur-Tibet savaşları sırasında Kaşgar ele geçirilmiş ve daha sonra batıda Fergana bölgesi de Karluk topraklarına katılmıştır. Oğuzlarla ittifak edip Peçeneklerle de savaşan Karluk Türkleri başta dostane ilişkiler kurdukları Abbasi Araplarıyla Fergana için savaşmışlar, birkaç defa el değiştiren

bu şehir nihayetinde Abbasilerde kalmıştır. İslamiyet'i resmen kabul ettikten sonra "Kara Han" unvanını alan Bilge Kül Kadir Kağan devrinde Müslüman Sasanilerle siyasi mücadelelere girişen Karlukların devleti 850'li yıllarda yıkılmış ve fakat Karluklar bir Türk boyu olarak çeşitli devletlerin bünyesinde uzun süre varolmuşlardır. Daha sonra kurulacak olan Karahanlı İmparatorluğu'nun Yağma, Çigil, Tohsi ve Oğuz gruplarıyla birlikte esas kitlesini meydana getiren Karluklar dolaylı yoldan Gaznelilere de kaynak olacaktırlar.

Oğuz Yabguluğu (840 – 1040)

Göktürk devrinden itibaren öteki Türk kabilelerinden ayrılmalarına yarayan siyasi-sosyal hususiyetleri ve bu isimleriyle tarih sahnesinde beliren Oğuzların²³⁴ kendi tarihlerine ve genel Türk tarihi içindeki özel yerlerine ilişkin en eski bilgileri ihtiva eden Göktürk kitabelerinde hem Göktürk ittifakını meydana getiren en etkin Türk uluslarından biri ve hem de merkezi idareye muhalif bir güç olarak anlatıldıkları görülmektedir. 7. yüzyılın ikinci yarısı ile 8. yüzyılın ilk yarısında Tula Irmağı boylarında yaşayan ve dokuz boydan oluştukları için "Dokuz Oğuzlar" olarak anılan bu kitleler çeşitli kaynaklarda geçen "Dokuz Oğuz-On Uygur" birleşik özel isminden çıkarılabileceği gibi Uygur Kağanlığı'nın da kurucu unsurları arasında yer alacaklardır.

Günümüz Balkan, Anadolu, Kıbrıs, Ahıska, Gagavuz, Azerbaycan, İran, Irak, Suriye, Horasan ve Türkmenistan Türklerinin ata-

²³⁴ "Oğuz" sözcüğü Macar Türkolog Nemeth'ten bu yana "ok+z" şeklinde tahlil edilmekte olup, ok "boy", z ise çoğul takısı "lar" anlamındadır. Böylece ok+z (ok-z > okuz > oguz > oğuz) kelimesi "boyar (boy birliği)" manasına gelmekte ve erken tarihlerde dağınık biçimde kullanılan bu terimin zaman içinde belli bir Türk ulusunu karşılamaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim kaynaklarda geçen "Üç-Oğuz", "Altı-Oğuz", "Sekiz-Oğuz", "Dokuz-Oğuz" gibi adlar da "Oğuz" etnoniminin "boyar" anlamını gözler önüne sermekte ve Oğuzların boy sayısındaki bu düzenli artışın tarihi süreç veya Türklerdeki boy gelenekleri ile (Üç-Tatar, Dokuz-Tatar, Otuz-Tatar gibi) herhangi bir tenakuza düşmediği görülmektedir.

ları olan eski Oğuz boyları Göktürk idaresine karşı ayaklanan en önemli kitlelerden birini oluşturmuş, 682'de İltiş Kağan tarafından mağlup edildikten ve başbuğları Baz Kağan'ı bu vuruşmada kaybettikten sonra uzun bir buhran dönemine girmişlerdir. 716'da İkinci Göktürk Kağanlığı'na tabi iken yeniden ayaklanan ve kendileriyle birlikte Bayırkuları da kıskırtan Oğuzlar Kapgan Kağan'ın korkunç şiddetiyle bastırılabilmiş, Toğubalık, Kuşlaguk, Urgu, Çuşbaşı ve Ezgenti gibi bölgelerde de Kül Tegin-Bilge ikilisinin komutasındaki Göktürk orduları tarafından ezilmişlerdir. Aynı devirde Ötüken üzerine yürüyen Üç-Oğuzlar Kül Tegin tarafından püskürtülmüş, Dokuz-Tatarlarla ittifak ederek hücumu geçen diğer Oğuz kitleleri ise Agu mevkiinde cereyan eden iki-savaşta bozguna uğratılıp Çin sınırlarına kadar çekilmek zorunda bırakılmışlardır. 775'te Karluklarla savaşı ve sonra Halife Mehdi idaresindeki Maveräünnehir'e giren Oğuz Türkleri isyancı Mukkanna'yı aktif biçimde desteklemiş ve zamanla Aral Gölü çevresi ile Sır Derya'nın aşağı kısımlarına sızmayı başarmışlardır.

Oğuzlar kuruluşu ve yıkılışında etkin rol aldıkları Göktürk İmparatorluğu'nun ardından Uygur İmparatorluğu'na bağlanmışlar, Uygur İmparatorluğu 840 yılında Kırgız Türkleri tarafından yıkılınca da serbest kalarak Sır Derya Irmağı'nın ağzına yakın bir yer olan Yenikent ağırlık merkezi olmak üzere hür ve bağımsız yabguluklarını ilan etmişlerdir. Hazar Kağanlığı da Maveräünnehir'e hükmeden Oğuz Yabguluğu ile eş zamanlı bir Türk devleti olup, bu dönemde Kimekler, Kırgızlar, Karluklar ve Peçenekler yurt sahibi etkili Türk gruplarından idiler. Oğuz Yabguluğu'na bağlı Türk boyları ongunları şahin, kartal ve tavşancıl olan Bozoklar (Kayılar, Bayatlar, Alkaevliler, Karaevliler, Yazırlar, Döğerler, Dodurgalar, Yaparlılar, Avşarlar, Kızıklar, Beydililer ve Karkınlar) ile ongunları sungur, uçkuş ve çakır olan Üçoklar (Bayırdırlar, Beçeneler, Çavuldurlar, Çepniler, Salurlar, Eymürler, Alayuntlular, Yüreğirler, İğdirler, Bügdüzler, Yıvalar ve Kınıklar) olmak üzere başlıca iki büyük sınıf teşkil ediyorlardı. Yahudi asıllı İlhanlı tarihçisi Reşidüddin'e göre Oğuzların padişah çıkartmaya mahzar olmuş boyları Kayı, Yazır, Eymür, Avşar, Beydilli ve Kıyatlardır ki, bilindiği üzere Selçuklu İmparatorluğu'nu

Kıyat boyundan, Osmanlı İmparatorluğu'nu ise Kayı boyundan birer aile kuracak ve yönetecekti.

Yenikent'in güneyinde bulunan ve bugün Heşt kale harabeleri olarak bilinen Cend ve Huvare şehirlerini de kendine bağlayan Oğuz boyları Seyhun Nehri üzerinde gemilerle ticaret malları taşıyor ve kışın ırmak donduğunda kervanları buz üstünden karşıya geçirebiliyorlardı. Bölgelerinin tüm et, carlı hayvan, ulaşım ve taşımacılık ihtiyaçlarını kendi başlarına karşılıyor, Suğnak, Farab, Sapran, Servan, Süt kent, Otrar ve Karnak gibi merkezlerde ok ile yay üretip ihraç ediyorlardı. Başlıca yaylakları kuzeylerindeki Karakum olan Oğuz boyları güneyde Buhara'ya kadar uzanan Kızıl Kum'a ve yukarıda Ural Nehri kıyılarına da hâkim olmuşlardı. 766 yılında Karlukların Türgiş Devleti'ne son vermeleriyle oluşan göçler sonucunda Aşağı Seyhun, Çu ve Talas bölgelerini dolduran Oğuzların bir kısmı aralarında İslamiyet'in yayılmasıyla yerleşik yaşama geçmiş ve kendilerini "Türkmen" olarak tanımlamaya başlamışlardır. Eski dinlerinde kalan Oğuzlar ise yerleşik Oğuzlara "Yatuk" derken, Maverâünnehir'in Oğuz olmayan yerlilerine "Sukak" adını vermişlerdi. 10.-11. yüzyıllardan itibaren topyekün Müslümanlaşan Oğuz Türklerinin Maverâünnehir ve Harezm'de hem ticaret, hem de dini propaganda yapan Arap kervanları ve Samanoğulları Devleti aracılığıyla İslamlaşmış oldukları düşünülmektedir.

∴

Kuzeyde ve batıda Hazar ve Kimek/Kıpçak/Peçenek Türkleri, güneyde ve doğuda da Karahanlı, Gazneli ve Samanoğulları devletleri tarafından çevrelenmiş olan Oğuz-Yabgu Devleti Hazarlarla ittifak edip Peçenek ülkesine birçok baskınlar yapmıştır. 995 senesinde o güne değin Samanoğullarına bağlı bir aşiret topluluğu halinde varlık göstermiş olan Arifoğulları'nın yerini Harzemşahlar alır ve Gazneliler Harezm'e doğru akınlar yaparken, Oğuz Yabguluğu da önceki hükümdar Ali Han'ın oğulları Kılıçarslan ve Şah Melik tarafından yönetiliyordu. Sonraları yönetimde tek kalan Şah Melik Selçuk Bey'in babası Dudak ile birlikte hüküm sürmeyi tercih etmiş, Dudak'ın ölümünden sonra babasının yerini alan Selçuk Bey çeşitli nedenlerle Oğuz-Yabgu Devleti'nden kopunca iyice güçten düşül-

müş ve söz konusu devlet Kıpçaklar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Oğuz Yabguluğu'nun dağılmasıyla Oğuz Türklerinin bir bölümü Karadeniz'in kuzeyinden Peçenekleri izleyerek Balkanlara inerken, Maveräünnehir bölgesinde ve tam olarak Karaçuk Dağları eteklerinde yaşayan Oğuz toplumu da Karahanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altına girmiştir. Salur Oğuzları ve daha sonra onların yerini alan Baranoğulları²³⁵ Türkmenistan'da Türkler ile Taciklere bir süre hükmettikten sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin kuruluşunda aktif rol oynamışlar, Selçuk Bey, oğlu Mikail ve torunları Tuğrul ve Çağrı beyler ile birlikte batıya ve güneye yönelen kalabalık Oğuz kitleleri ise Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu vücuda getirmişlerdir.

Kırgız Hanlığı (840 – 1207)

Kuzeydoğu Asya hattında ortaya çıkan ve M.Ö. 2. yüzyıla kadar inen kaynaklarda adlarından daima bahsedilen eski Kırgız Türkleri²³⁶ kuzey, kuzeybatı ve doğu yönlerinde Orta Asya ile bağlantısı bulunmayan kabilelerle çevrili idiler. Asya Hun İmparatorluğu'na ve ardından Göktürk Kağanlığı'na bağlı bir boy olarak uzun yıllar

²³⁵ “Baran” kelimesi Türk lehçelerinde “koyun, kuzu” anlamına gelmekte olup, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin kuruluşunda önemli rolleri bulunan Baranoğulları aşiretinin bayrağında da siyah bir koyun sembolü yer almakta idi.

²³⁶ Hunlardan beri mevcudiyetleri bilinen ve Çin kaynaklarında “K'i-ku”, “Kie-ku”, “Kie-ka-sse” gibi çeşitli adlarla zikredilen Kırgızların (Kırgız=Kırk+z=Kırklar=Kırk boy) menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Eski kaynaklarda Türk asıllı kavimler arasında sayılmamaları ve genellikle kızıl saçlı insanlar olarak betimlenmeleri dolayısıyla Kırgızlara sonradan Türkleşmiş bir kavim muamelesi yapılacak ve esas köklerinin Hint-Avrupai topluluklara dayandığı savunulacaktı. Yenisey Kırgızlarının kendilerini daima Oğuz Kağan soyuna nispet ettikleri şecere efsaneleri ile yine onlardan kalma runik yazılı tabletlerin Türkçe olarak okunabilmesi ise bu görüşü yalamlamış ve Kırgız halkının en başından beri bir Türk halkı olduğu kanıtlanmıştır.

varlık gösteren Kırgızlar bu idarelere karşı organize edilen pek çok ayaklanmada da isyancı kitlelerden birini teşkil etmişler ve 745'ten itibaren ise Uygur egemenliği altına girmişlerdir. 840'ta kalabalık ordularla Ötüken'e giren ve Uygurları buradan çıkartarak kendi egemenliklerini ilan eden Kırgız Türkleri Uygur Kağanlığı'na tabi olan öteki Türk ve Moğol boylarını itaat altına alıp büyük bir imparatorluk teşkil edememiş olmakla birlikte, etraflarındaki Sibiryalı kabileleri etki altına alarak nispeten küçük ve bağımsız bir Kırgız Hanlığı vücuda getirebilmişlerdir.

Güneybatıda Karluk ülkesi ve doğuda Angara Irmağı'nın yukarı kıyılarındaki Kurukan ve Kıtay ülkeleri ile çevrelenen Kırgız Hanlığı kuzeyde ise Kırgızlardan üç kat kalabalık olan çokuluslu Boma ve Yeloçi yurtlarına kadar uzanıyordu. İlk olarak Doğu Sayan etekleri ile Oka Nehri-Angara ayrımında oturan kabilelere saldıran ve hepsini itaat altına alan Kırgızlar peşinden Sayan boyunca yaşayan bütün orman kavimleri ile ittifak yapmış olan Kurukanlara saldırmış ve fakat püskürtülmüşlerdir. Batı komşuları Karahanlılara kıyasla çok daha zayıf olmalarından ötürü hanlıklarını batıya doğru genişletememiş ve zaman içinde de Karahanlı tesirleriyle İslamiyet'e geçmişlerdir. 920 yılında Moğol soylu Kıtayların baskıları sonucu Tanrı Dağları ve çevresine göç etmek zorunda kalan Kırgız kitleleri 1207 senesinde kesin olarak Moğol hâkimiyetini kabul etmiş ve bağımsızlıklarını yitirmişlerdir.

UYGURLAR

Miladın ilk yıllarından itibaren çeşitli kaynaklarda adları zikredilen Uygur Türkleri Asya Hun İmparatorluğu'na ve her iki Göktürk Kağanlığı'na tabi bir boy ya da boylar birliği olarak sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar geldikten sonra Oğuzlar ve Basmıllar gibi çeşitli Türk boyları ile birlikte Ötüken'i ele geçirip Göktürk devrine son verecek ve hemen tüm Orta Asya'yı kaplayan kendi süper imparatorluklarını kuracaklardır. Kuzey Çin'e Tabgaç Türklerinin hâkim olduğu devirlerde küçük bir beylik kuran ve aynı tarihlerde Töleslerin de bir bölümünü teşkil ettikleri bilinen Uygurlar Selenga Irmağı etrafında oturdukları Birinci Göktürk Hakanlığı çağında ise

Tongralar, Bayırkular ve Edizler gibi muhtelif Türk boylarını kendi bünyelerine katarak bir seferde elli bin savaşı çıkartabilecek çapa ulaşmışlardır. Başbuğlarına Erkin ya da İlteber diyen Uygurlar 630'a doğru Tarduşlarla işbirliği yaparak Doğu Göktürk ordularını mağlup etmiş, peşinden Tarduş arazisi ile Dokuz Oğuz boylarını kendi idarelerine bağlayıp "On-Uygur" adını alarak ülkelerini genişletmiş ve güneye yaptıkları akınlar sayesinde de Çin devletinin dikkatini çekmişlerdir. Dönemin Çin kaynaklarında "gururlu ve acımasız, mükemmel binici ve okçu ve aynı zamanda tüm öbür bozkır halklarından daha yırtıcı" kimseler olarak tanıtılan Uygur Türkleri 640'larda ülkelerini Göktürkler gibi teşkilatlandırmış ve yirmi sene sonra On-Okları mağlup edip Taşkent'e değin ilerlemişlerdir. İleri Kağan zamanında ise yeniden Göktürk yönetimine bağlanmış ve Kapgan Kağan devrinde çıkıp bastırılan Oğuz isyanlarından sonra büyük ölçüde dağılmış olan Oğuz birliğini toparlamışlardır. Nihayet 745 yılında Aşina ailesince temsil edilen Göktürk iktidarını yıkacak ve böylelikle anayurt bozkırlarına egemen olan büyük Türk-Moğol Hakanlığı'nın Hun, Siyenpi, Juan-Juan ve Göktürk hanedanlarından sonraki yeni yöneticileri durumuna yükseleceklerdir.

Uygur İmparatorluğu (745 – 840)

745'te Göktürk iktidarına son veren hareketin içinde yer alan ve Ötüken'i ele geçirip iktidar heveslisi diğer boyları saf dışı bırakmak suretiyle kendi egemenliklerini ilan eden Uygurlar Dokuz Oğuzların ardından Basmıllar ile Karlukları da tabiiyet altına almış ve Kutlug Bilge Kül'ü kağan seçerek siyasi serüvenlerine başlamışlardır. Orduyu kuvvetlendirmek ve düzene sokmak için çaba harcayan Kutlug Bilge Kül Kağan'ın iktidarı uzun sürmemiş, o 747'de ölünce yerine oğlu Moyeñçor geçmiştir. İletmiş Bilge Kağan lakabıyla tanınan Moyeñçor Dokuz Oğuzları toplamış, Güney Tibetlilerin akınlarını püskürtmüş, kuzeyde Kırgızlarla, batıda Karluklar, Türgişler, Basmıllar, Sekiz-Oğuzlar, Dokuz-Tatarlar ve Çiklerle savaşmış, bunların tamamını kendine bağlayarak Uygur hâkimiyetini Yenisey kaynaklarından Çu-Talas havalisine ve İç Asya'dan Kerulen steplerine kadar genişletmiştir. Batıya giden ticaret yollarını da kont-

rol altına alan Moyeñçor Uygur Devleti'ni çok önemli bir finans merkezi durumuna getirecektir.

751'de Karluklar tarafından desteklenen İslam orduları ile Çin arasında cereyan eden ve Çinlilerin ağır mağlubiyetiyle sonuçlanan büyük Talas muharebesinden sonra Tarım Havzası da Uygur yönetimine geçmiş, böylece Orta Asya'dan çekilmek durumunda kalan Çinliler dehşet verici bir iç savaşa sürüklenmişlerdir. Türk anadan doğma bir Çin kumandanı olan Alşu Han'ın iki yüz bin kişilik ordu-suyla Çin başkentleri Lo-yang ve Çigan'ı zaptederek kendini Çin imparatoru ilan etmesi üzerine T'ang imparatoru Su-tsung Uygur-lardan yardım istemiş ve 757'de Moyeñçor komutasındaki Uygur orduları Çin'e girerek iki başkenti de geri almışlardır. Uygurların za-ferinden sonra Çin imparatoru kızını verdiği Kağan Moyeñçor'a yıl-lık vergi olarak yirmi bin top ipek ödemeyi de taahhüt etmişti. O ta-rihten itibaren Uygurların himaye ettiği bir devlet haline gelen Çin'in ekonomisi de Uygur ticaret kolonileri vasıtasıyla Türk tekeline geç-miş, böylece Asya'nın en güçlü devletine dönüşen Uygur İmpara-torluğu'nun daha da genleşmek için önünde hiçbir engel kalmamış-tı.

759'da Uygur tahtına Moyeñçor'un oğlu Böğü Kağan oturmuş ve babası gibi o da tüm dikkatini iç karışıklıklarla çalkalanmakta olan Çin ülkesine çevirmiştir. Alp Külüg Bilge Kağan lakabıyla anı-lan Böğü imparator Su-tsung'un 762'deki ölümünden beri T'ang sü-lalesinin artık sözünün geçmediği Çin'e tamamen hâkim olabilmek için 763 yılında devasa ordusuyla bu ülkeye dalmış, Tibetlileri ve öteki isyancıları dağıttıktan sonra Çin ordularını da imha ederek ku-zey eyaletlerine ulaşmış ve oradan Çin başkentlerine yönelip işgali gerçekleştirmiştir. "Çin Fatihi" olarak anılmaya başlayan Böğü Ka-ğan Hristiyanlık-Mazdeizm-Budizm karışımı bir din olan Maniha-izm ile de Çin'de tanışmış, seferden iki sene sonra Çin'in ağır vergi-lere bağlanmak suretiyle bağışlanması üzerine Ötüken'e dönüşe ge-çen Uygur orduları ise yanlarında birkaç Mani rahibi götürmüşler-dir. Hakan tarafından benimsenmesinin ardından Türk ülkesinde resmi bir mahiyet kazanan Manihaizm hayvani gıdalar yemeyi ya-

saklayan ve savaşçılık duygusunu zayıflatan bir din olması hasebiyle bu dine giren Türkler üzerinde yozlaştırıcı etki yapacak ve Uygurları çöküşe götüren süreçte de önemli bir fonksiyon üstlenecektir.²³⁷

779'da Böğü Kağan'a suikast düzenleyen ve onu öldürmeyi başaran Uygur buyruğu Tun Baga Tarkan hakanlığa getirilmiş ve Alp Kutlug Bilge Kağan lakabını almıştır. Bir Çinli prensesle evlenmek suretiyle Çin'de Uygur tüccarlarının tahakkümünden doğan bazı anlaşmazlıkları gidermiş olan Tun Baga Tarkan Kırgızları bir kez daha mağlup etmiş ve yıllıklarda "dünya nizamı için kanunlar hazırlayan" bir önder olarak tariflenmiştir. Baga Tarkan 789'da ölünce tahtı oğluna geçmiş, Külüg Bilge Kağan adıyla tanınan yeni hükümdar makama gelişinden sadece bir sene sonra ölünce de yerini oğlu Kutlug Bilge Kağan doldurmuştur. O sıralarda eskiden beri Çin'e büyük ilgi duyan Tibetliler Beşbalık havalisinde oturan şato Türkleri ile anlaşmış ve Çin üzerine akınlara başlamışlardı. Çin'i diş tehditlere karşı kollamayı iktisadi ve kültürel sebepler dolayısıyla bir gelenek haline getirmiş olan Uygurlar kuvvet göndererek bu tecavüzü de önlemeye çalışmış ve fakat başarısız olmuşlardı. İtbarı sarsılan Kutlug Bilge Kağan öldürölmüş, Ötüken'de karışıklık baş göstermişti. 795'te Uygur tahtına oturan Alp Kutlug Bilge ve 805 yılında onun yerine gelen Kutbulmuş Külüg Bilge devirlerinde ise ye-

²³⁷ Manihaizme geçen Uygur ileri gelenlerinde gururun yerini eğik başlılık, fetihçiliğin yerini idare ve bürokrasi, etle beslenmenin yerini sebzeyle beslenme ve büyük göçlere meyyal ruh yapısının yerini de şaşırtıcı bir durağanlık alacaktır. Ne var ki hükümdarların din değiştirmeleri yığınları eski inançlarından bir çırpıda döndüremeyeceğinden Uygur halkı da Gök Tanrı geleneklerini büyük ölçüde sürdürmüş ve bu süreç içerisinde iki dininin etkileştiği görölmüştür. Esasta çok farklı ideallerden esinlenen Manihaizm ile Gök Tanrıçılık arasındaki bağlar hala gizemini kormakla birlikte, Mani dinindeki gökyüzü-yeryüzü, doğu-batı, mavi-siyah benzerliklerinin eski Türk inancındaki iki ölüm kavramını güçlendirmiş ve bunun da Türklerin daha sonraki birçok dinsel temsillerinin belirli bir düalizm eğilimine sahip olmasına sebebiyet vermiş olabileceği düşünölmektedir.

ni bir huzur çağı başlatılabilecek, ekonomik faaliyet genişletilecek ve İç Asya'nın mühim ticaret şehirlerine nüfuz edilecekti.

821'de Uygur tahtına oturan ve Karabalgasun kitabesini diktirdiği bilinen Ülğbulmuş Küçlög Bilge başarılı geçen hükümdarlığı süresince Türkistan'a sarkmak isteyen Tibetlileri durdurmuş, hakanlığa bağlı Karlukların başına yeni bir yabgu tayin etmiş ve ticari münasebetlerini Soğdak bölgesine kadar geliştirmiştir. 833 senesinde yeniden alevlenen iç karışıklıklar sonucu öldürülen Küçlög Bilge'nin peşine Uygur tahtını devralan yeğeni de öldürülmüş, gittikçe koyulaşan Manihaizm tesirleri dolayısıyla Uygurlardaki gevsemeye karışılık Yenisey bölgesinde yeni bir kudret haline gelen ve yirmi yıldan beri Orhun bölgesini baskı altında tutan Kırgızlar yükselişe geçmişlerdir. 840 yılında kalabalık kuvvetlerle Uygur topraklarına giren Kırgızlar Ötüken'i zaptederek son hakanı katletmiş ve ahaliyi kılıçtan geçirmişlerdir. Ötüken'de devletleri yıkılan Uygurlar da kitleler halinde yurtlarını terk ederek Karluk ülkesine, Çin sınırlarına ve daha kesif olmak üzere zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya göçmüşlerdir.

Kansu Uygur Devleti (847 – 940)

Büyük kağanlıkları yıkıldıktan sonra bir kısım soydaşlarının aşağı yukarı yüz elli seneden beri sakin bulunduğu Kansu bölgesine gelerek burada bağımsız bir devlet kuran Uygur Türkleri Çin ile daha ziyade ticari faaliyetler üzerine kurulu olan iyi ilişkilerini imparator kızları ile şehzadelerin evlendirilmesi yoluyla sağlamlaştırmışlardır. T'ang sülalesine karşı isyanların arttığı 10. yüzyıl başlarında Kansu Uygurlarının bağlı bulundukları ve merkezi T'un-huang olan Çin askeri bölgesi ile ilişkilerini kesmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. 905 yılında aynı bölgede Altındağ Krallığı adı verilen bir muhtar devlet kuran asi Çinli general Uygurları da bu devlete tabi tutmak istemiş ve fakat 911 yılında Kansu Uygurları tarafından gönderilen Tegin adlı kumandanın T'un-huang'ı kuşatması üzerine asi general teslim olmak zorunda kalmıştır.

906'da yıkılan T'ang hanedanının yerine çoğunluğu Şato Türklerinden oluşan beş sülale Çin'in yönetimini devralmış ve bu dönemde Kansu Uygurlarının Çin ile ilişkileri pek yoğun olmamıştır. 10. asrın başından itibaren Mançurya ve Kore kavimlerini toplayarak kuzeyde bir baskı unsuru halinde beliren ve özellikle beş sülale devrinde Çin'in bazı kısımlarını ele geçiren Moğol soylu Kıtaylar 907'de bir hanedan kurup Kuzey Çin'e hâkim olmuşlar ve 940 yılında Kansu Uygur Devleti'ni de kendilerine bağlı bir eyalet durumuna sokmuşlardır. Böylece siyasi varlıkları son bulan Kansu Uygurları 1028'de Tangutların ve 1226'dan sonra da Cengiz Han Moğollarının nüfuzu altına girmişlerdi ki, bugün Batı Çin sahasındaki Kansu'da yaşamaya devam eden Türk dilli ve Moğol tipli Sarı Uygurlar Kansu Uygurlarının torunlarıdır.

Doğu Türkistan/Turfan Uygur Devleti (911 - 1209)

Uygur Kağanlığı'nın dağılmasından sonra batıya doğru göçen Uygur kitleleri Tanrı Dağları, Beşbalık ve Turfan taraflarına yerleşmiş ve 840'ta istilacı Kırgızlar tarafından öldürülen son Uygur kağanının yeğeni Alp Külüg Bilge'yi başlarına kağan seçmişlerdir. Tibetlilerin hücumlarına karşı bir dost arayan Çin bu devleti derhal tanımışsa da, Doğu Türkistan Uygurlarının tam anlamıyla bağımsız bir teşekkül durumuna gelmeleri ancak Kansu Uygurlarının 911'de T'un-huang bölgesini düşmandan temizlemeleri ile mümkün olabilmektedir. Turfan ve Beşbalık gibi askeri bölgelerin valilerini ortadan kaldırarak Hami'ye kadar yayılan Turfan Uygurları ticaret yollarını kontrol altına almış ve hâkim oldukları bölgede Mani dininin yaygınlaşmasını sağlamışlardır.

Güneyde Tibet ve Batı Türkistan'da Karluk ülkesi ile sınırlı olan Doğu Türkistan Uygur Devleti'nin baş şehirleri Turfan, Kaşgar, Beşbalık, Kuça ve Hami olup, Uygurlar bu devletlerini daima müdafaa ile iktifa ederek sanatta, edebiyatta ve ticaret sahalarında yükselmişlerdir. 947'de başkenti Hoço'ya taşıyan Tanrı Han lakaplı Alp Arslan Kutlug Kül Bilge yönetimindeki Doğu Türkistan Uygurları Beşbalık şehrini de yazlık merkezleri olarak belirlemişlerdir. Aralarında yavaş yavaş Budizm'in yayıldığı görülen Doğu Türkistan Uy-

gurlarının bu dinin Manihaizm'den bile üstün bir mahiyet almasıyla yepyeni bir mimari üslup geliştirdikleri ve Budist dünya ile ilişkilerini iyice pekiştirdikleri bilinmektedir. 11. yüzyıl başlarında Gök Tanrıcılık, Manihaizm ve Budizm'in yanı sıra Nasturi Hristiyanlığı ve İslamiyet'in de tesirini hissetmeye bağlayan Uygur boyları o sıralarda Müslümanlaşmış soydaşları olan Karluk Türklerinin ana çekirdeğini teşkil ettiği bilinen Karahanlılar ile mücadele ediyorlardı. Uygurları İslamiyet dairesine dâhil etmek için çabalayan Karahanlılar hedeflerine ulaştıktan sonra Uygurlar da İslam'ı Çin topraklarına yaymak üzere mücadele etmişlerdir ki, Çin yıllıklarında ilk Müslüman Çinlilerin tamamına Uygur adının verilmiş olması bu yüzdendir.

Doğu Türkistan Uygur Devleti bir süre Kıtaylara tabi olarak varlığını sürdürdükten sonra Cengiz Han yönetimine bağlanarak siyasi arenadan çekilmişse de, Uygur Türklerinin Cengiz Han İmparatorluğu devrinde de yüksek idari vazifeler almaya devam etmiş ve dillerinden yazılarına, hayvancılık geleneklerinden meyve tarımına ilişkin tecrübelerine dek birçok medeni değerlerini bu imparatorluğa taşımış oldukları kesindir. Kültürel tesirleri Asya'nın doğusunda ve batısında asırlarca hissedilen kadim Doğu Türkistan Uygurları günümüzde hala Doğu Türkistan ve çevresinde yaşamakta olan Müslüman Uygur Türklerinin soy ve isim atalarıdır.

AVRUPA'DA KURULAN İLK TÜRK DEVLETLERİ

Türklerin Avrupa'daki siyasi ve askeri mevcudiyetlerinin en az Orta Asya bozkırlarında vücuda getirdikleri medeniyet kadar eski olduğu bilinmektedir. Doğu Avrupa'da Kimmerler, Sakalar ve Sarmatlar ile başlayan Türk hâkimiyetinin Attila Hunları zamanında Britanya'ya değin uzandığı görülmekte olup, sonraki yüzyıllarda Avarlar, Sabarlar, Bolgarlar, Kumanlar, Peçenekler, Oğuzlar, Macarlar ve Moğollar gibi daha nice Türk ve Turan kavimleri de Hunların açtığı yoldan ilerleyerek Avrupa ve Ön Asya tarihine mühürlerini vurmuşlardır.

Çeşitli iklimsel, ekonomik ve kültürel sebeplerden ötürü tarih boyunca doğudan batıya doğru cereyan eden Türk göç ve akınları

İlk ve Orta Çağ Avrupa'sının etnopolitik çehresine tekrar tekrar şekil verdiği gibi, Türk kimliğinin "tehditkâr bir öteki" şeklinde algılanmasına da yol açacak ve onu Avrupalı kimliğinin negatif tanımlayıcısı durumuna sokarak pan-avrupacı bütünleşme süreçleri üzerinde itici bir etki yaratacaktır. Giovanni Ricci'nin "ossessione turca (Türk saplantısı)" olarak nitelendirdiği ve klasik bir zenofobinin (yabancı korkusunun) çok ötesine geçen bu ruhi-siyasi temayül Müslümanlığı seçen Türklerin Anadolu ve İstanbul'u fethetmelerinden sonra iyice kökleşecek ve Türk milletinin "Hristiyan Batı"ya karşı "Müslüman Doğu"nun vurucu gücü olarak görülmesine sebebiyet verecektir. Böylece Müslümanlık ile özdeşleştirilmeye başlanan Türk imgesi Türk korkusuyla örülü bir literatür de ortaya çıkaracak ve batı kaynaklarında "kötü-iyi", "acımasız-hoşgörülü", "ürkek-cesur", "aptal-zeki", "kibirli-mütevazı" gibi zıt anlamlar ihtiva eden sıfatlar hep bu korkulduğu kadar hayranlık duyulan ortak düşmanı tarif etmek için kullanılacaktır.

Sabar Devleti (503 – 576)

5 ve 6. yüzyıllarda Batı Sibiryâ ile Kafkasların kuzey bölgesinde çok mühim bir tarihi rol oynayan ve kültür tarihi açısından İncil'in ilk Türkçe çevirisini yapmalarıyla tanınan Sabar Türkleri²³⁸ asıl yurtları olan Tanrı Dağları batısı ile İli Nehri sahasında Asya Hun federasyonuna bağlı bir boy olarak yaşarken doğudan gelen Avar baskısı karşısında yerlerini terk edip batıya yönelmiş ve Altay-Ural dağları arası düzlüklerde yaşayan Ogur boylarını yurtlarından

²³⁸ Sabarların Slav, Moğol veyahut Fin-Ugor bir menşeden geldiklerine dair iddialar eskimiş ve Türklükleri tarihi, kültürel ve onomastik veriler doğrultusunda gün yüzüne çıkartılmıştır. Türklü dillerdeki ses değişimleri dolayısıyla farklı şekillerde görülen (Sabar, Sabir, Sebir, Sibir) adlarının esasını teşkil eden ve ancak Türkçe ile açıklanabilen "Sabar (Sab+ar)" kelimesi "sapan, yol değiştiren, başıboş" manasında olup, Türklerdeki ad verme usulüne (Kaz+ar, Av+ar, Bolg+ar, Kab+ar, v.s.) uygundur. Kaldı ki Sabarlara ait şahıs adları (Balak, İlig Er, Boğark) ile idari ünvanlar da (kagan, tegin, sübaşı) daima Türkçe idiler.

atarak Tobol ve İşim ırmakları çevresine yerleşmişlerdir.²³⁹ 503 yılında devletlerini kurarak Doğu Avrupa'ya doğru hâkimiyetlerini genişleten ve bir kısım Bolgar gruplarını kendi idarelerine alan Sabarların 515 sonlarında kalabalık bir topluluk halinde İdil-Don nehirleri arasına ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban Irmağı boylarına ulaştıkları, Sasani ve Bizans imparatorları ile doğrudan doğruya kurdukları temaslar sayesinde de Ön Asya tarihinde parlak bir yer edinecekleri bilinmektedir.

İran-Bizans savaşlarının devam etmekte olduğu yıllarda Balak Kağan'ın idaresinde bulunan Sabarlar 516'da Sasanilerle anlaşarak Bizans'a karşı savaşmışlar, Ermeniye bölgesine akınlar yapmış ve arkasından Anadolu'ya girerek bugünkü Kayseri, Ankara ve Konya dolaylarına kadar ilerlemişlerdir. Balak'ın ölümünden sonra yerine geçtiği anlaşılan dul hatunu Boğarık savaşçılığı, idareciliği ve güzelliği ile meşhur bir Türk kraliçesi olup, yüz bin kişilik Sabar ordusunu kumanda etmekte herhangi bir zorluk çekmiyordu. 528'de Bizans'tan gelen dostluk teklifine olumlu karşılık veren Boğarık Hatun 531 senesine değin Sasanilere karşı mücadele veren Bizans ordularını desteklemiştir. 530-545 seneleri arasında Sasaniler tarafından sürekli olarak tekrarlanan ve çoğunda başarılı olunan Kafkas seferleri sırasında ağır telefata veren Sabarlara büyük bir askeri güç olmaktan çıkma faturası kesilmiş ve 557'ye doğru Avar Türklerinden de çok şiddetli bir darbe yenmiştir. Bir müddet Karadeniz'e dek ulaşan Göktürklerin idaresinde kalan Sabar sahası Sabarların 576'da Güney Kafkasya'daki hâkimiyetlerinin Bizans güçlerince yıkılması üzerine büsbütün daralmış ve kısa zaman içerisinde Türk elinden çıkmıştır. Bir kısmı Kür Nehri'nin güneyine yerleştirilen Sabarların adı çeşitli kaynaklarda 7. yüzyıl ortalarına kadar dağınık biçimde zikredilmiş-

²³⁹ Batı Sibirya halklarından Vogullar, Ostiyaklar ve İrtiş Tatarları üzerinde önemli araştırmalar yapan Patkanoff'un tespitlerine göre Sabarlar bu bölgede yerli halklarından çok daha üstün olan kültürleri ile derin tesirler uyandırmış ve birçok yer ve kaleye de adlarını vermişlerdir. Aynı sahada kurulduğu bilinen Sibir Hanlığı'nın başkenti de "Sabar/Sibir" adını taşımaktaydı ki, bu kelime zamanla çok daha geniş bir coğrafyayı ("Sibirya") tanımlamak için kullanılmaya başlayacaktı.

se de, artık bir Sabar Devleti'nden bahsedilememektedir. Kendilerinden az sonra aynı bölgede çok güçlü bir imparatorluk şeklinde belirecek olan Hazar Türklerinin esas kitlelerinden birini teşkil ettikleri sanılan Sabarlar belirli oranlarda günümüz Anadolu, Kafkas ve İdil-Ural Türklüğüne de katkı yapmışlardır.

Avar Hakanlığı (562 – 805)

Batı Sibirya ve Güney Rusya düzlüklerinde karşılaştıkları bazı Bolgar, Alan ve Moğol topluluklarını da kendilerine katmalarına rağmen nüfusları az olan Avarların²⁴⁰ Orta Avrupa'daki Frank Krallığı ile Bizans İmparatorluğu arasında kuvvetli bir devlet kurarak çeşitli Cermen ve Slav kabilelerini hâkimiyetleri altına alabilmeleri son derece ilginçtir. Bugünkü Slovenya, Slovakya, Romanya, Macaristan, Hırvatistan ve Sırbistan toprakları üzerinde egemenlik kurarak Avrupa siyasetine iki yüz elli sene boyunca yön verecek olan Avar Türkleri 557'ye doğru Sabar mukavemetini kırıp Kafkaslara inmiş ve buradaki boyları tabiiyete aldıktan sonra da Bizans'a elçi

²⁴⁰ İç Asya'da Hun ve Siyenpi hanedanlarından sonra iktidara gelen Moğol soylu Juan-Juanlara Türkçe kaynaklarda verilen "Apar" isminden hareketle Avrupa Avarlarının soy kütüğünü bu kavme dayandıran çalışmalar temelsiz kalmış, Avarların Türklüğü tarih, dil ve antropoloji araştırmaları sonucu kesinlik kazanmıştır. Bizans tarihçisi Priskos daha Moğolistan'daki Juan-Juan hâkimiyetinin çökmesinden yüz sene önce Batı Sibirya'da yaşayan bir Avar kavminden bahsettiği gibi, Grek coğrafyacısı Strabon'un miladın başlarında kaleme aldığı eserlerinde de "Abaris" adlı bir topluluğun varlığı bildirilmekte idi. Avrupa Avar Kağanlığı'nın hâkim zümresini Asya içlerinden gelen kalabalık Türk kitlelerinin teşkil ettiği noktasındaki linguistik ve gramatolojik deliller ise Nemeth tarafından ortaya konmuş olup, buna göre Avarlardan kalma az sayıdaki belgenin analizinden onların Hunlar ve Göktürkler gibi y'li bir Türk lehçesi ile konuştukları sonucu çıkartılabilmektedir. Nitekim Avar Hakanlığı zamanında mevcut olduğu anlaşılan bazı Türk idari makamları yine Türkçe deyimlerle (tudun, yugruş, tarhan, boyar) anılmakta ve ünlü Avar hükümdarı "Bayan Kağan"ın adı da Türkçe fonetikaya uygun düşmektedir.

gönderip yıllık vergi ile yerleşebilecekleri bir arazi istemişlerdir. O sıralarda bir yandan Balkanlara yapılan saldırılara, bir yandan da Trakya'yı istilaya girişen Ogur Türklerine karşı mücadeleyle meşgul olan imparator Justinianos vergiyi reddetip olası bir Avar akınını durdurmak maksadıyla Aşağı Tuna havzasında Slav kitlelerinden bir set kurmaya çalışmışsa da, Avarların 562'de bu engeli kolayca parçalayıp Aşağı Tuna'yı işgal ederek Bizans ile sınırdaş olmalarını ve bağımsız devletlerini ilan edip Avrupa içlerine değin akınlara başlamalarını engelleyememiştir.

565'ten itibaren vergi ödemekte tereddüt gösteren Bizans'ı baskı altına alan Avarlar Bayan Kağan'ın komutasında Orta Karpat bölgesine girmişlerdir. Sonra Tuna'nın batısındaki Cermen kavimlerinden Longobardlarla anlaşarak Doğu Macaristan'daki Gepidleri hâkimiyetlerine almış ve 568'de Longobardların Kuzey İtalya'ya göçmeleri üzerine de Macaristan'ı tamamıyla işgal etmişlerdir. Batıda Frank kralı Siegebert'i mağlup eden Avarlar 582'de de güneyde Singidunum (Belgrad), Sirmium (Ezsek), Selanik, Dacis, İlarya ve Dalmaçya gibi önemli Bizans sınır kalelerini ele geçirmişlerdir. Büyük teşkilatçı Bayan Hakan'ın 592 yılında İstanbul'a yürümek maksadı ile Çorlu'ya kadar gelerek Bizans başkentinde korku uyandırdığı günlerde ise Don Nehri'nden Galya'ya ve Kuzey Slav bölgelerinden İtalya'ya kadar her taraf Avarların askeri faaliyet sahası haline gelmiştir.

∴

Asıl çekirdeğini Türk unsurun teşkil ettiği ve çeşitli Hint-Avrupai kabilelerinden toplanan kalabalık yardımcı kıtaların desteklediği orduları ile özellikle pazar kentlerini ve ticaret yollarını her daim elde ve emniyet içinde tutmaya gayet ettikleri anlaşılan Avar kağanlarının Avrupa'da iki yüz elli yıl süren hâkimiyetleri devrinde en mühim askeri teşebbüsleri İstanbul kuşatmalarıdır. 619'da Sasanilerle anlaşarak yapılan ilk kuşatma imparator Herakleios'a başkenti terk edip Kartaca'ya gitmeyi düşündürecek kadar baskılı olurken, 626'da gerçekleştirilen ikinci harekât yine Sasani İmparatorluğu'nun ortaklığında ve İran-Bizans savaşlarının şiddet kazandığı sıralarda yapılmıştır. 2. Hüsrev'in bütün El-Cezire, Filistin ve Suriye'yi ele geçirdiği bu yıllarda Doğu Karadeniz sahillerinde bulunan Bizans im-

paratorunun Hazar Türklerinden askeri yardım sağlamak üzere Tiflis'e gittiği, İran ordusu bütün Anadolu'yu geçerek Boğaziçi'ne ulaştığı sıralarda da Bolgar Türkleri ile takviyeli Avar ordularının Balkanları ve Trakya'yı aşarak İstanbul surları önüne ulaşmış bulunduğu²⁴¹ kaydedilmektedir. Donanmasızlık yüzünden başarıya ulaşamayan kuşatmalar ve ordunun her seferinde müşkül şartlar altında geri çekilmek zorunda kalması hakanlığın nüfuz ve itibarını kaybederek zayıflamasına yol açmış, bilhassa Bayan Kağan'ın 630'daki ölümünden sonra tabi kitleler başkaldırmaya başlamışlardır. Bizans'ın teşvik ve desteği ile şiddetlenen ayaklanmalar Balkanların Bolgar yönetimine geçmek üzere elden çıkarılmasına sebebiyet verirken, Tuna-Sava bölgesi Hırvatlar ile Sırlar gibi Slav gruplarına terk edilmiş ve Bohemya sahası ise Çeklerin atalarına intikal etmiştir.

Bir düşman devletler çemberi içerisinde kalan ve iktisadi imkânlarını günden güne kaybeden Avar Hakanlığı 791'den itibaren on beş yıl boyunca aralıksız devam eden Slav destekli Frank hücumları sonunda tamamen ortadan kalmıştır. Çoğunluk itibarıyla Hristiyanlaşan ve eski göçebe yaşantılarını bırakıp yerleşik yaşama geçmiş olan Avar Türkleri Saksonların yardımına rağmen Transilvanya ve Tuna gibi bölgeleri kaptırdıktan ve istiklallerini kaybettikten sonra Doğu Macar ovaları ile Balkanlara dağılmış ve buraların otokton halkları arasında eriyip gitmişlerdir.

Hazar İmparatorluğu (633 – 965)

2. yüzyılın sonlarından itibaren İdil kıyıları ile Kırım yarımadası arasındaki bozkırlarda görülen ve Hazar Denizi ile Azerbaycan'a adlarını vermiş olan Hazar Türkleri bağımsız devletlerini kurmazdan evvel Asya Hun ve Göktürk imparatorluklarının batıdaki, Avrupa Hun İmparatorluğu'nun ise doğudaki en uç kanadını meydana getirmişlerdir. Tarihte Sarmatlar, Alan-Aslar, Hunlar, Ogur-

²⁴¹ Bizans başkentinde büyük korku ve heyecan uyandıran bu kuşatmadan kurtulunan gün bayram günü ilan edilmiş, kiliselerde ayinler şeklinde yüzyıllarca kutlanmaya devam etmiş ve hatta Akathistos ilahisinin bu Avar kuşatması ile ilgili olduğu anlaşılmıştır.

Bolgarlar, Avarlar ve Sabarlar gibi birçok Türk kavminin yanı sıra bazı Moğol ve Fin-Ugor kabilelerinin de gelip geçtiği bir coğrafya olan İdil-Kafkaslar-Don arası sahada hâkimiyet kuran Hazarların bütün bu toplulukların karışıp harmanlanmasıyla ortaya çıktıkları ve isimlerini Sabarlardan aldıkları sanılmaktadır.²⁴² 800'lü yıllarda Museviliğe geçmeleri ve yazışmalarında İbranice kullanmaya başlamaları itibarıyla tarihte Yahudi dini ve kültürünü kabul etmiş ilk ve tek Türk devleti olma özelliğini taşıyan Hazarlar günümüzün Musevi Türkleri olan Karaim ve Kırımçakların da doğrudan atalarıdır-
lar.²⁴³

7.-10. yüzyıllarda güçlü teşkilatı, canlı ticaret faaliyetleri, dini hoşgörüsü ve ekonomik refahı ile Kafkaslar ve Karadeniz kuzeyindeki düzlüklerden İdil, Dinyeper, Çolman ve Kiyef'e uzanan sahaya siyasi istikrar getiren Hazar Türk Devleti Müslüman Arapların Sasanileri ezip geçtiği 633 sıralarında kurulmuştur. İran topraklarını kontrol altına alan ve geniş çaplı bir harekâta girişen İslam ordularının Ermenistan üzerinden Kafkaslara ve Suriye üzerinden Anadolu içlerine doğru akınlarda bulundukları 652 yılında Hazar Türklerine de saldırdıkları bilinmektedir. Arapların Halife Hz. Osman'ın komutanı Süleyman İbn Rebiat liderliğinde yaptıkları baskın sonucu Derbend'i kaybeden Hazarlar İslam ordularını ancak başkent Belencer önlerine kadar ilerledikten sonra püskürtebilmişlerdir. Belencer isti-

²⁴² Hazarların Sabar Türklerinin devamı oldukları ve bu adı onlardan aldıkları yolundaki görüşler İslam yazarı El-Mesudi'nin bir kaydı ile kesinlik kazanmıştır. Mesudi'ye göre İranlıların "Hazar" dediği topluluk Türkler tarafından "Sabar" diye anılırdı ki, Sabar ve Hazar tabirlerinin hemen hemen aynı manaya geliyor oluşu da bu realiteyi teyit eder. Hazarların Yukarı Asya menşeli On-Uygur federasyonu içerisinde Kasar ya da Kazar biçimindeki adlarıyla yer aldıkları ve Güney Avrupa'ya On-Uygurlardan kopan bir grupla gelmiş olabilecekleri de düşünülmekte beraber, bu bile onların melezleşmiş, bir başka Türk kavminin adını alıp devam ettirmiş ya da başkalarıyla ortak bir ad kullanmış olma olasılıklarını ortadan kaldırmamaktadır.

²⁴³ Doğu Avrupa ve Rusya Yahudilerinin büyük bölümü de aslında Hazar Türklerinin soyundan gelmekte olup, zaman içinde dillerini unutmuş ve öz benliklerini yitirmişlerdir.

la edilince başkent Aşağı İdil civarına nakledilmiş ve kısa sürede toplanılıp güneye inilerek Aras Nehri'ne kadar uzanan bölgenin Araplardan geri alınması sağlanmıştır. 662 yılında Kırım'ı fethettikten sonra Sasani denetiminde olan Azerbaycan bölgesine akınlar yapan ve değerli ganimetler elde eden Hazarlar 675'te de Bolgar Devleti'ne karşı büyük bir sefer yapmış ve Bolgar Türklerine ağır bir yenilgi tattırmışlardır. Hazar genişlemesine karşı direnecek güce malik olmayan Bolgar Hanlığı İdil ve Tuna olmak üzere iki devlete bölünürken, Hazarlar da Hazar Denizi'nden Dinyeper'e ve Güney Kafkasya eteklerinden Oka Nehri'ne dek yayılan bütün bölgeleri egemenlikleri altına almışlardır.

8. yüzyılda Doğu Avrupa'nın en kuvvetli devleti haline gelen ve Çin-Türkistan hattı üzerinde akarak Karadeniz çevresine ulaşan büyük ticaret yolunun batı ayağını kontrolü altına almış olan Hazar İmparatorluğu çevresindeki ülkeleri onunla iyi ilişkiler tesis edebilmek için çabalamaya itiyordu. Meyvesini veren Bizans-Türk dostluğu 714'te Müslüman Araplar tarafından kuşatılan İstanbul'un müdafaasında Bolgar ve Hazar ordularının Bizans kuvvetlerine destek olmalarını ve İstanbul'un Bizans elinde kalmasını sağlamıştır. Bu desteği yitirmek istemeyen Bizans imparatorları 715-775 yılları arasında vaktiyle Sasani ve İslam ordularına karşı birlik oldukları ve o gün bugündür örtüşmeye devam eden siyasi menfaatleri doğrultusunda dostane ilişkiler içerisinde bulundukları Hazarlar ile bağlarını daha da kuvvetlendirebilmek için Hazar presesleri ile evlenmişlerdir.²⁴⁴ Aynı tarihlerde Irak ve İran üzerinden Hazar ülkesine gelip giden Yahudi tüccarlar vasıtasıyla Museviliği tanıyan Hazarlar Bizans mezaliminden kaçan ve Hazar yurduna sığınan Yahudi göçmenlerin etkisiyle iyiden iyiye Musevileşmişlerdir.

737'de Kafkasya'nın kuzey bölgelerinde ilerleyip İdil Nehri deltasına ulaşan ve Kasak şehrini alan Araplar iki koldan Hazarlara

²⁴⁴ Bizans imparatoru Konstantinos'un Hazar prensesi Çiçek Hatun'dan olma oğlu İmparator Leon IV ("Hazar Leon" ve "Türk Leon" gibi lakaplar ile tanınır) devrin Hazar kağanının torunu idi.

hücum edip galip gelmişlerdir. Hazar başkentinin de kuşatıldığı bu Arap saldırısından ancak Müslümanlığı kabul ettiğini beyan ederek sıyrılabilen Hazar hakanı Araplarla yapılan barıştan sonra batıya yönelerek Don Nehri'nin batı tarafına uzanmış ve Gotları itaat altına alıp bazı Slav kavimlerini vergiye bağlamıştır.²⁴⁵ İslamiyet'i kerhen ve sathi biçimde kabul ettiği bilinen ve batı fetihleriyle gücüne güç katan Hazar kağanı 765'te topladığı yüz bin kişilik ordusuyla Abbasi Araplarına saldırmış ve Tiflis'i ele geçirip Azerbaycan'ı yağmalayarak büyük bir zafer daha kazanmıştır. 787'de Gotların siyasi varlığına ebediyen son veren Hazarlar bir ticaret merkezi olarak Kiev şehrini kurmuş ve böylece Bizans ile sınır komşusu olup ünlü Akkerman Kalesi'ni yaptırmışlardır.

820-830 yılları arasında Yahudiliğin imtiyazlı hale getirilerek diğer din mensuplarının dışlanması ve halkın yoksullaşmaya başlaması ile alevlenen isyanlarda Müslüman, Hristiyan ve Gök Tanrıçı topluluklar birlikte ayaklanmışlar, Hazar yönetimi de bu isyanları bastırmak için yoğun şiddet uygulamak zorunda kalmıştır. Kabar isyanı olarak bilinen büyük ayaklanma bastırıldıktan sonra canlarını kurtaran isyancıların bir bölümü ülkelerini terk ederek eski dostları Peçenek ve Macarlara katılmış, kağanlığa sadakat sözü veren Türk boyları ise "Çuvaş" adıyla anılmaya başlamışlardır. Olası isyanları önlemek amacıyla Slavlardan kurulu bir paralı ordu oluşturan Musevi Hazar yönetimi 882 yılında Kiev Prenslığı ve öteki Slav kavimlerinin ayaklanması sonucu hiç beklemediği bir darbe yiyecektir.

∴

860'tan itibaren Macarları iterek Karadeniz'in kuzeyini ele geçiren Peçenek boyları Hazarları baskılamaya başlamışlar, 861'de başkent Etil Slavlara kaptırılmış ve 866'da da Kiev Normanlara teslim edilmek durumunda kalınmıştır. Bu baskılarla askeri gücü iyice zayıflayan ve çöküşe sürüklenen Hazar İmparatorluğu bardağı taşıran iç karışıklıklar sonucu 965 yılında tamamen yıkılmıştır. Bir müddet

²⁴⁵ Hazarların Slav kavimleri üzerinde kurdukları siyasi ve kültürel tahakküm o kadar etkili olmuştu ki, Rus knezleri tam iki yüz yıl boyunca Türkçe'den devşirilen "hakanus (=hakan)" unvanı ile anılmışlardı.

küçük krallıklar halinde varolmaya devam eden Hazar Türkleri 1016'dan itibaren topyekün Rus idaresi altına girerlerken, Hazar ittifakından ayrılan İdil Bolgarları, Çuvaşlar, Burtaseler, Yaslar, Kosoglar ve Fin-Ugor kavimleri kendi beyliklerini kurmuşlardır. Yahudiliği benimsemiş olan Hazarların bir bölümü İslamiyet'e geçerek Harezm bölgesine yerleşmiş, diğer bölümü ise Slavların veya Bolgar Türklerinin arasında eriyip gitmiştir. Hazar Kağanlığı'nın Harezm'e bağlı Saksin ülkesine dönüşmesiyle Orta Asya'daki Müslüman Türkler de bu bölgeye gelmiş ve Yahudileşmiş Türklerin büyük kısmını Müslümanlaştırıp Musevi kalmayı yeğleyen toplulukların çeşitli ülkelere saçılmasına neden olmuşlardır ki, Darial Vadisi boyunca ilerleyerek Gürcistan'a giren ve İsrail Devleti kurulduktan sonra oraya muhaceret eden Musevi gruplar ile önce Kırım'a yerleşen ve sonra Sovyet idaresince Polonya ve Litvanya'ya sürülecek olan Karaim Türkleri söz konusu topluluklardan birkaçıdır.

Büyük Bolgar Devleti (630 – 665)

Devlet teşkilatı düzenindeki ilk Bolgar²⁴⁶ birliğine 630'dan itibaren doğuda Kuban Nehri'nden²⁴⁷ batıda Dinyeper ve kuzeyde Donets nehirlerine, güneyde ise Azak Denizi ve Kuzey Kafkasya içlerine kadar olan bölge üzerinde rastlanmaktadır. On-Ogurların çoğunluğu oluşturdukları bu birlik içerisinde Otuz-Ogur, Dokuz-Ogur, Sarı-Ogur ve Ak-Ogur gibi çeşitli Ogur/Bolgar kabileleri ile bazı Fin-Ugor toplulukları da yer almakta idi. 465'te Sabar Türkleri tarafından Ural dağlarının doğusundan çıkartılan ve batıya doğru itilen Bolgarlar 558'e kadar Sabarların, 567'ye kadar Avarların ve 630'a kadar da Göktürklerin idaresi altında yaşadıkten sonra Göktürk İmpa-

²⁴⁶ Tarihi Ogur/Bolgar kavimleri için yüz elli yıldan fazla bir zaman boyunca menşee aranmış ve nihayet Türk aslından geldiklerine ilişkin görüşün Vambery'nin tarih, Feher'in arkeoloji ve Nemeth'in dil çalışmaları doğrultusunda kanıtlanması ile muğlâklık ortadan kalkmıştı.

²⁴⁷ "Kuban" Nehri'nin adı Büyük Bolgar Devleti'nin kurucu hükümdarı "Kubrat"dan gelmektedir.

ratorluğu'nun fetret devrine girişinden yararlanarak idareyi kendi ellerine almış ve bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

Müstakil devletlerini kurma noktasında Avarların 626 yılında kalkıştıkları ve başarısız oldukları İstanbul kuşatmasının ardından Doğu Avrupa'da herhangi bir siyasi nüfuz iddiasında bulunamayacak kadar zayıf düşmelerinin sağladığı avantajı da kullanmış olan Bolgarlar Bizans ile sıkı münasebetleri bulunan kurucu hükümdarları Kubrat Kağan'ın ölümünden az sonra soydaş komşuları Hazarların baskısı ile karşılaşmış ve ikiye parçalanmışlardır. Kuzeye çekilen ve çoğunluğu Otuz-Ogur boylarından oluşan bir Bolgar kitlesi İdil Bolgar Devleti'ni kurarken, Kubrat'ın oğullarından Bayan Han Hazarlara tabi olmak suretiyle Macarların ve On-Ogur Bolgarlarının başında Kafkaslardaki yurdunda kalmıştır. 668'de Bayan'ın küçük kardeşi Asparuh öncülüğünde Balkanlara yönelen Bolgarlar ise verimli toprakları zaptederek Tuna Bolgar Devleti'ni vücuda getireceklerdir.

Tuna Bolgar Devleti (679 – 1018)

Kubrat'ın oğlu ve Bayan'ın kardeşi olan Asparuh Han tarafından Bizans imparatoru Konstantinos'un mukavemet teşebbüsleri kırılarak Dobruca'nın güneyinde kurulan ve kısa zamanda gerek askeri, gerekse siyasi yönlerden bir hayli gelişen Tuna Bolgar Devleti İdil Bolgar Devleti'ne nispetle küçük sayılmış olmakla birlikte, Ogur boyları tarafından kurulan en uzun ömürlü siyasi teşekkül niteliğindedir. Sağlam temellere oturtulduğu Bizans ve Avar imparatorlukları gibi iki büyük güç arasında kaldığı halde varlığını koruyabilmiş olmasından anlaşılan Tuna Bolgar Devleti dışarıdan gelen ve ihtimal sayıca az olan Bolgar Türklerinin Balkanlardaki Slav kitlelerini maharetle kendilerine bağlamaları yoluyla teşkilatlanmış bir devlet olup²⁴⁸,

²⁴⁸ Bugünkü Bulgarlar bir Slav dili olan Bulgarca'yı konuşmakta ve adları dışında hiçbir yönden kadim Bolgar boylarıyla ilişkileri bulunmamaktadır. 5. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlara yerleşen ve burada bazı Hun kalıntıları ile Trak ve İllir kabilelerini asimile eden Slav kitleleri uzun süre egemenlikleri altında yaşadıkları Bolgar Türklerini de zamanla

devlet fikrine yabancı olarak ufak kabile hayatı yaşayan Slav halka vatan, devlet ve millet kavramlarını öğreten, onları teşkilatlandıran ve daha sonra Bizans'a karşı kendilerini koruma kabiliyeti ile donatanlar da Türk Bolgarları olmuşlardır.

Bizans İmparatorluğu ile sıkı temasları bulunan Tervel Han devrinde Hazar prensesi Çiçek Hatun ile evli olan imparator Justinianos'u indirildiği Bizans tahtına tekrar çıkabilmesi için destekleyen Bolgarlar bu politikalarını hayata geçirdikten sonra da Hazar Türkleri ile beraber İstanbul'un Araplara karşı savunulmasında rol almışlardır. 8. asır ortalarında ise hakanlıktaki iç mücadeleleri ve hanlardan bazılarının öldürülmesiyle doğan karmaşayı fırsat bilen Bizans yönetiminin Bulgarya üzerine üst üste seferler tertipleyerek dostluğu bitirdiği bilinmektedir. 9. yüzyıl başlarında Orta Avrupa'da Avar Kağanlığı'nın Franklar tarafından çöküşe götürüldüğü yıllarda Tuna Bolgarlarının başına Kurum Kağan geçmiş, Güney Macaristan ve Erdel'i hanlık sınırları içine katmış ve 811'de de Bolgar başkentine yürüyen Bizans ordularını imha ederek Bizans imparatoru Nikephoros'un savaş meydanında ölmesine neden olmuştur. Hemen arkasından imparatorluğun doğu eyaletlerinden getirilen birliklerle takviyeli ve çok daha kalabalık olan Bizans ordularını da yenen Kurum Bizans'ı ortadan kaldırmaya bile muktedir bir kağan olduğunu ispatlamıştır. 809'da Sofya'yı, Niş ve Belgrad şehir-kalelerini işgal ederek Orta Avrupa-Yakın Doğu arası en büyük ticaret ve askeri sevkیات yolunu kontrol altına alan Tuna Bolgarları 813'de de Filibe üzerinden Edirne'ye ulaşmışlardır. 814 baharında İstanbul'u kuşatan Kurum Kağan bu kuşatmanın en hummalı zamanında ağzı ve burnundan kan boşanmak suretiyle ölüvermiş, İstanbul'un bir Türk şehri kılınmasına ramak kala gelen bu şüpheli ölüm en çok Bizans'ın işine yaramıştır.

Kurum'dan sonra Bolgar tahtına oturan oğlu Omurtag Han Bizans İmparatorluğu ile otuz senelik bir ticaret anlaşması imzalamış, Franklar ile uzlaşma teşebbüsleri sonuç vermediğinde ise silaha müracaat etmiştir. Tuna-Sava-Drava havzasını alarak Maroş Nehri vadisindeki en büyük tuzlaları Bolgar idaresine bağlayan ve devle-

kendi içlerinde eritecek ve bir bütün halinde günümüzün Slav dilli Bulgarlarına dönüşeceklerdir.

tine önemli bir servet kaynağı kazandıran Omurtag sayısız şehirler, saraylar, su yolları ve abideler yaptırmış, Tuna Bolgarlarına en parlak devirlerini yaşatmıştır. Fakat aynı devirde sayıları ülkelerinde yaşayan ve teşkilatlandırılıp devlet hizmetine alınan Slav kitlelerine oranla çok daha az olan Bolgar Türkleri yavaş yavaş çoğunluğun etnik baskısını hissetmeye başlamışlardır. Tuna Bolgar Devleti bünyesinde günden güne yükselen Türk-Slav evlenmeleri, idare tekniğinin zaruri sonucu olarak kalabalık yerli halk dilinin üst tabakada yayılması ve bunların üstüne bir de Omurtag'dan sonra tahta geçen Boris Han'ın Gök Tanrı dinini terk ederek Ortodoksluğu resmen kabul etmesi Tuna Bolgarlarını tamamen Slavlaştırmış ve devletin Türk karakterini büsbütün kaybederek Bizans-Slav kültür dairesine girişine sebebiyet vermiştir. 870 yılında İstanbul'da yapılan kiliseler toplantısında Bulgar kilisesinin batı kilisesi temsilcilerince müstakil psikoposluk olarak tanınması üzerine Tuna Bolgar Devleti de nihai biçimde Türk kimliğinden sıyrılmış olup, yaşamaya devam ettiği 870-1018 arasını tam bir Slav devleti olarak geçirmiştir.

İdil Bolgar Devleti (950 – 1236)

Büyük Bolgar Devleti'nin parçalanması üzerine İdil-Çolman sahasına çekilen ve aralarında çoğunluğu buraya yakın oturan Otuz-Ogurların teşkil ettiği bilinen Bolgar kitleleri onuncu asrın ortalarına doğru Hazar Kağanlığı'ndan koparak ve bölgenin Çeremis, Mordvin, Zuryen ve Votyak gibi Fin-Ugor asıllı kavimleri ile yine orada bulunan Sarmat, Hun, Sabar, Uz ve Hazar kalıntılarını da kendi idarelerine alarak İdil Bolgar Devleti'ni kurmuşlardır. Göçebeliği büyük ölçüde terk edip tarım ve ticaret ile uğraşmaya başlamış olan İdil Bolgarları kuzey bölgelerini Hazar Denizi-İran-Kafkaslar-Türkistan güzergâhı üzerinden Orta Asya'daki büyük kervan yoluna bağlayan ülkelerinde Hazar Kağanlığı'nın zayıflamasıyla birlikte önemli bir güç haline gelmişlerdir. Payitahtı İdil Nehri kıyısında kurulan Bolgar kenti olan devlet doğuda Başkurt Türkleri, batıda da Burtaslar ve Ruslarla çevrenlenmiş bulunuyor, hükümdar Almış Han'ın Müslüman olmasıyla İslam dini ve kültürünün yayılmaya başladığı Bolgar ülkesinde camii ve mescidler inşa ediliyordu.

11. yüzyılın ilk çeyreğinde eski Türk teşkilat ve unvanlarını muhafaza ettikleri anlaşılan İdil Bolgarları İslamiyet'i kabul etmekle Doğu Avrupa'da Türk-İslam medeniyetinin ilk temsilcileri olmuşlar, kadılık müessesesini almış ve diğer İslam ülkeleri ile devamlı temas halinde bulunmuşlardır. İdil Bolgarları 1223 yılında gerçekleştirilen birinci Moğol saldırısını fazla zarar almadan atlatabilmişlerse de, 1236'da Batu Han idaresindeki asıl Türk-Moğol ordusu ilkin Bolgarlara çarpmış ve birçok Bolgar kentleri yerle bir edilip büyük çaplı kıyımlar yapılmıştır. Moğollar ve Orta Asya Türklerinden kurulu Batu Han ordusu İdil Bolgar Devleti'ni ezip geçtikten sonra Deşt-i Kıpçak'ta kurulan Altın Orda Hanlığı zamanında kılıç artığı Bolgarların yeniden kurmaya çalıştıkları Bolgar kentlerine bir darbe de Altın Orda Hanı Toktamış'a karşı yaptıkları sefer esnasında Timur orduları tarafından vurulmuş ve tutunmasına imkan kalmayan İdil Bolgar halkı tamamen dağılmıştır. Bir kısmı Kama'nın kuzeyindeki Kazan Nehri boylarına geçen İdil Bolgarlarının diğer bir kısmı ise Kıpçak Türkleri ile karışarak sonraları Müslüman Kazan Hanlığı'nı kuracak olan Türk-Tatar boylarına dönüşmüşlerdir.

Peçenek, Uz, Kuman-Kıpçak ve Kimek Türkleri (744–1256)

9 ve 11. yüzyıllar arasında Orta Asya'dan batıya Türk göçlerinin son büyük dalgasını meydana getiren Türk boylarının ilki olan Peçenekler Göktürk Hakanlığı'na tabi kitlelerden biri iken Türğişlerin bir kısmını teşkil etmek suretiyle Issık Göl-Balkaş dolaylarında yaşamışlar ve 7. yüzyıl ortalarında da birliğin çözülmesiyle güçlenen Karluk Devleti'nin üzerine doğru gelişen Oğuz hareketi karşısında Batı Sibirya'ya çekilmek zorunda kalmışlardır. Emba ve Ural nehirleri havalisinde bulundukları 9. asrın ilk yarısında Hazar doğu ticaret yollarının emniyetini tehlikeye düşürmeleri sebebiyle doğan Hazar-Oğuz baskısına dayanamayarak kalabalık kitleler halinde İdil Nehri'ni atlamış ve yurtlarından çıkardıkları Macarların yerine Don-Kuban çevresine gelmişlerdir. Macarları önlerinden süren Peçenek Türklerinin gerisinde Oğuzlar, onların gerisinde de Kuman-Kıpçaklar Karadeniz kuzeyinden batıya yöneliyorlar, Sibirya'ya doğru dha geride ise Kimekler yer alıyorlardı.

889-893 seneleri arasında Etelküzü'deki Macarları Karpatlara ve Tizsa'ya doğru uzaklaştırmak suretiyle Don Nehri'nden Dinyeper'in batısına kadar olan bütün bozkırlara yayılan Peçenekler Kangar, Karabay, Tolmaç, Çoban gibi birçok boylardan oluşuyor ve bir koldan Uz, Hazar, Alan ve Kırım bölgeleri ile temas halinde, bir koldan da Tuna Bolgarları ile sınırdaş bulunuyorlardı. Aynı ayrı bayrakları ve başbuğları olan Peçenek boyları tıpkı Kuman, Uz ve Kimek Türkleri gibi savaş ve savunma zamanlarında bir arada ve ortak hareket etmesini becerebilmiş ve fakat tarihleri süresince kendi başlarına bir devlet (il) bütünlüğü içerisine giremeyerek daima oynak boy teşkilatları çerçevesinde kalmışlardır.

En geniş sınır komşuları olan Kiyef Rus Knezliği üzerine ilk akınlarını 915 yılında yapan Peçenekler Ruslarla yan yana yaşadıkları 1036 senesine kadar on biri büyük çaplı olmak üzere otuza yakın akın daha gerçekleştirmişlerdir. Peçenek-Rus mücadeleleri 965'te Hazar Hakanlığı'na son verdiği bilinen knez Svyatoslav zamanında iyice kızışmıştır ki, Peçenekler 968'de Kiyef'i kuşatarak Bizans ile savaştan dönen Svyatoslav'ı Aşağı Dinyeper'deki kayalıklara sıkıştırıp telef etmişlerdir. Knez Vladimir devresinde de Rusların Peçenek arazisine nüfuz ederek müstahkem mevki kurma çabaları yüzünden mücadele devam etmiş, o sırada Ruslarla çekişen Bizans imparatoru ve Polonya kralı ile münasebet kuran Peçenekler de Rusların Karadeniz'e inmelerine mani olmuşlardır. Bizans ile kuvvetli dostluk bağları kuran Peçenek başbuğları doğudan üzerlerine ilerleyen ve Oğuzların Hristiyanlaşmış bir kolu olan Uz Türkleri²⁴⁹ ile de mücadele etmişler, 970'te ise en uç sınırı Macaristan olmak üzere batı illerine doğru kaçmak zorunda kalmışlardır.

11. asrın ilk çeyreğinde Dinyester boyuna ve bugünkü Besarabya'ya indikleri görülen Peçenekler Karadeniz'in kuzeyindeki hâkimiyetlerini büyük oranda yitirmiş ve Bizans ile devlet seviyesindeki temaslarını kaybetmiş bulunuyorlardı. Bu durumun Peçenek akınla-

²⁴⁹ Bugün Moldova'ya bağlı Gagavuz Özerk Yeri'nde yaşayan Hristiyan Gagavuz (=Gaga-Uz veya Gök-Oğuz) Türkleri vaktiyle Balkanlara sarkan Uz Türklerinin (Hristiyanlaşmış Oğuzların) bir kısım Selçuklu Türkü (Müslümanlaşmış Oğuzlar) ile karışımından ortaya çıkmışlardır.

rını Balkanlar üzerine çekmesi üzerine 1026, 1035 ve 1036 yıllarında sırasıyla Bulgaristan, Makedonya ve Trakya tahrip edilmiş, fakat Peçenekleri içten vuracak olan başbuğ Turak ile başbuğ Kegen arasındaki iktidar mücadeleleri de aynı sıralarda patlak vermiştir. 1040'lı yıllarda Peçeneklerin bir kısmı Bizans ile vuruşmaya devam ederken, bir başka kısmı Bizans arazisine bekçi olarak yerleştiriliyor ve diğer bir bölümü ise paralı asker olarak Bizans ordusunda görev alıyordu. Hatta 1048'de Selçuklularla savaşmak üzere Anadolu'ya sevk edilen Bizans ordusunda da Peçenekler önemli bir yer tutmakta idiler. Malazgirt Ovası'nda gelenlerin soydaşları olduklarını idrak eder etmez saf değiştiren ve Selçuklulara katılan Peçenek atlıları savaştan sonra Oğuz-Türkmen kitlenin içerisine karışıp Müslümanlaşarak Anadolu Türklüğüne katkı yapmış, geri kalan Peçenekler ise 1050'ye doğru toparlanıp Bizans'a bir dizi yenilgi tattırmışlardır.

1087'de Kumanlarla takviyeli orduları ve Tatuş Han'ın başbuğluğunda Derster (Silistire)'e dalan ve imparator Aleksios komutasındaki Bizans ordularını hezimete uğratan Peçenek kuvvetleri 1088-1090 yıllarında devam eden savaşlarda galip gelerek Filibe ve civarından Edime ve Keşan'a kadar bütün Trakya'ya egemen olmuş ve yetinmeyip Çekmece'ye yanaşmışlardır. Aynı tarihlerde Anadolu'nun fethi ve Türkleştirilmesi ile meşgul olan Oğuz soydaşlarıyla da ittifak halinde bulunan Peçenekler özellikle kuvvetli donanması ile bazı Ege adalarını zapteden İzmir Oğuz Beyi Çaka ile temas kurmuşlardı. Neticede Edirne'de Peçenek orduları, Ege'de Çaka Bey'in donanması ve Marmara sahillerinde de Selçuklu Türkleri tarafından üç ağızlı bir Türk kısıkaçı arasına alınmış olan Bizans'ın o tarihlerdeki durumu Fatih'in İstanbul'u fethinden hemen önceki günleri hatırlatıyor ve Avrupa Hristiyanlarını birlik olarak Türklere karşı savaşmaya teşvik ediyordu. Bu yolla tetiklenen Haçlı Seferleri'nden bile daha tesirli olan darbeyi Bizans ile anlaşılan soydaşları Kumanlardan yiyen Peçenekler 1091 ilkbaharında kırk bin süvariden kurulu Kuman ordusu karşısında tamamen ezilmişlerdir. Siyasi tarihleri nihayete erince dört tarafa dağılmışlar, Macaristan'a gidenler Peşte çevresine ve Fertö vilayetine yerleştirilmiş, bir kısmı Uzlar ve Kumanlarla karışmış, Balkanlarda kalanlar daha ziyade Vardar Nehri boyuna iskân edilmişler, bazı Peçenek boyları ise küçük topluluklar ha-

linde Makedonya, Sofya, Anadolu, Sırbistan, Rusya ve Kafkasya'da bir süre varlık gösterdikten sonra kaybolmuşlardır.

Batı Göktürklerine bağlı bir Türk topluluğu olan Kıpçaklar ise İrtiş boylarında oturan ve Çiklerin devamı sayılan Kimek ulusunun 10. asırda İşim ve Tobol vadilerine yerleşen koludurlar. 11. yüzyıl sonlarında ikili federasyon şeklinde karşımıza çıkan Kimek birliğinde yönetimi yürüten Kıpçak urugları Balkaş'tan İrtiş'e kadar hâkimiyet sağlamış ve güneyden Kumanların da onlara eklemelenmesiyle güçlerine güç katarak batıya yönelmişlerdir.²⁵⁰ Bazı Uygur ve Karluk kitlelerini de kendilerine katmış olan Kumanlar ile Kıpçakların birleşmesi ve 1048'de İdil üzerinden atlayarak Uzları Balkanlara kadar kovalamaları Güney Rusya bozkırlarını Kuman-Kıpçak egemenliğine sokmuş, Moğol istilasına dek geçen yüz elli senelik süreçte Karadeniz etrafını ellerinde tutan bu Türk boylarının Rus ve Balkan tarihlerine de çok derin izler bıraktıkları görülmüştür. 1061'de Rusları yenen ve birkaç yıl sonra kendilerinden kaçan bazı Uz ve Peçenek gruplarını hizmete aldıkları gerekçesiyle yine Pereyaslavl'a girerek Rus knezlerinin birleşik ordusunu perişan eden Kuman-Kıpçaklar Oğuz soydaşlarının Anadolu kapılarını araladığı 1071 yılında Rostov ve Neyatin bölgelerine, 1079'da Voin kasabasına ve ertesi sene de Novgorod sahasına akınlar yapmışlardır.

²⁵⁰ Kimek-Kuman-Kıpçak boy topluluğunun Uzak Doğu'daki Amur Nehri dolaylarında yaşadığı ileri sürülen Murqa adlı bir Moğol kavminin Kun kabilesine bağlandığı iddiası yanlış okunan bazı kaynakların yeniden tetkik edilmesi sonucunda çürütülmüş, Kun isminin Moğolca-Tibetçe karışımı T'u-yü-hun kavim adından kısaltma olabileceğine dair diğer bir iddia ise gerçekçi bulunmamıştır. Ayrıca beyaz ırkın seçkin vasıflarını taşıyan Kumanların çehreleri yahut bedensel yapılarında Mongoloid çizgilere rastlanmadığı, Türkçe olduğu şüphe götürmeyen eski Kuman-Kıpçak dilinin hiçbir Moğolca unsur barındımadığı ve adlarının Türklerdeki ad verme geleneği ile (Ku+man, Türk+men, v.s.) herhangi bir uyumsuzluğa düşmediği de tespit edilmektedir.

1080'lerde hâkimiyetlerini Don-Dinyeper ağırlıkmerkezi olmak üzere Balkaş Gölü ve Talas çevresinden Tuna ağzına kadar yaymış olan Kuman ve Kıpçak Türkleri Kafkaslardaki Kuban Nehri havası ile kuzeyde Oka ve Sura nehirleri boyundaki İdil Bolgar sınırına kadar olan yerleri de doldurmuşlardı. Böylece Doğu Avrupa ve Batı Sibiry bozkır bölgelerinin tamamını içine alan Kuman-Kıpçak yurduna İslam kaynaklarında "Deşt-i Kıpçak (Kıpçak bozkırı)" adı verilmekte, Rus kroniklerinde ise aynı bölge "Comania (Kuman ülkesi)" olarak anılmaktadır. Hâkim oldukları coğrafyanın Ruslar, Bolgarlar, Alanlar, Mordvinler, Hazarlar ve Ulahlar gibi eski yerleşiklerinin hepsini tabiiyetlerine alan Kuman-Kıpçaklar Altunapa ve Saruhan gibi başbuğların yönetiminde Macaristan'a, Lehistan'a, Bizans topraklarına ve çeşitli Rus bölgelerine seferler yapmışlar, daima baskı altında tuttıkları bu komşuları nazarında yüksek itibar sahibi olmuşlardır. Devrin Slav knezleri bile Kuman-Kıpçak prensesleri ile evlenmek suretiyle Türk tehlikesini bertaraf etmeye çalışmıştır ki, Kiyef knezi Svyatopolk'un Togur Han'ın ve Çernigov knezi Oleg'in de başbuğ Uzluğ'un kızı ile evlendiği bilinmektedir. Rus knezleri arasındaki güç mücadelelerine de müdahil olan Kuman-Kıpçaklar 1105-1111 yılları arasında kısa fasılalarla gerçekleştirdikleri çok şiddetli akınlarda Rusları perişan etmiş ve Ruslar ancak ilk Rus halk edebiyatına da konu olan bu mücadelelerin itici etkisiyle bir millet haline gelebilmişlerdir.

1185'te birleşik Rus kuvvetlerine mağlup olan Kuman-Kıpçak orduları sadece birkaç ay sonra yapılan ikinci vuruşmada bütün Rus ordusunu imha ederek intikam almışlardır. Savaşta aldıkları esirlere iyi muamelede bulunduklarını ve hatta onların yaralarını sardıklarını Rus kroniklerinden öğrendiğimiz Kuman-Kıpçak Türkleri Slavların milli destanı "Slovo o Polku Igoreve"nin ana konusunu teşkil etmekte olup, Don ve Kuban dolaylarında etkileşime girdikleri Gürcü, Abhaz ve Laz halkları ile daha güneye inip karşılaştıkları Şirvan ve Azerbaycan Oğuzlarına da yoğun kültürel tesirleri dokunmuştur. 13. asrın başlarından itibaren herhangi bir siyasi kudretleri kalmayan Kuman ve Kıpçak Türklerinin Kafkaslardaki kolları aralarına kattıkları Oğuz ve Çerkez grupları eşliğinde Eyyubi Mısır'ına kadar uzanıp Memluk İmparatorluğu'nu kurarlarken, Kırım yarım-

adasında oturan Kuman-Kıpçaklar da günümüz Kırım Türklüğünün nüvesini oluşturmuşlardır. Harzemşah Devleti ile temaslarını arttıran ve bu Türk-İslam devletinin ordularında asker olan Kuman-Kıpçaklar ise Moğollar tarafından yok edileceklerdir.

Moğollar karşısındaki başarısızlık Deşt-i Kıpçak'ta da görülmüş, Kuman-Kıpçakların ardı ardına cereyan eden iki Moğol baskınında Ruslar ve İdil Bolgarlarıyla birlikte mağlup olmaları ve 1226'da Karadeniz'in büyük ticaret limanı Suğdak ile dolaylarını Anadolu Selçuklularına terk etmeye mecbur kalmaları üzerine kargaşa patlak vermiştir. Kuman-Kıpçakların Moğol saldırılarından kaçarak İdil Bolgarya'sına sığınan kalabalık bir kısmı o bölgede Kıpçak Türkçesi'nin Bolgar Türkçesi yerine umumiyet kazanmasına yol açarken, 1256'da Deşt-i Kıpçak'ın tamamını işgal eden ve burada Altın Orda Hanlığı'nı kuran Türk-Moğol karışımı istilacılar da zamanla Kuman-Kıpçak Türkçesi'ni konuşmaya başlamışlardır. Dağılma sürecinde Hindistan'a kadar göçtükleri anlaşılan Kıpçaklar Delhi'de bir Türk Sultanlığı kurmuş ve bilhassa Sultan Balaban devrinde ülkenin büyük bölümünü itaat altına almışlardır. Peçenek ve Uzlarla birlikte Rusların Karadeniz'e ve Balkanlara sarkmasını engellemiş olan Kuman-Kıpçaklar Dağıstan havalisi, Terek boyu ve sair bölgelerin Türkleşmesinde de rol oynamış, bazı bölgelerde ise Bolgar, Peçenek, Uz veya Moğollarla karışarak çağdaş Karakalpak, Nogay, Karaçay, Balkar, Kumuk ve Kazak Türklerinin büyük çoğunluğu ile Romanya'nın Türkçe konuşmayan Çango halkına dönüşmüşlerdir. Balkan halklarının büyük kısmını ilk defa teşkilatlandıran, Dobruca'daki ilk devleti kuran, ilk Romen ve Gürcü devletlerinin kurulmasında birinci derecede rol oynayan ve konuştukları lehçeyi kendi yayılım alanlarından katbekat geniş coğrafyalara yayan Kuman-Kıpçak Türkleri Afrika'ya, Anadolu'ya, İran'a ve hatta bütün Hristiyan batı âlemine kültür ve medeniyet değerlerini taşımışlardır.

İLK TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ

8 ve 9. asırlarda Türkler arasında münferiden yayıldığını gördüğümüz İslamiyet 10. yüzyıldan itibaren bir tür devlet dini haline gelmiş, asrın ortalarına doğru Batı Türkistan'ın doğu kısmında Ka-

rahanlılar ve şimdiki Afganistan arazisinde de Gazneliler artık İslam dinini devlet seviyesinde sahiplenmişlerdir. Moğol istilasının gerçekleştiği 1220'lere kadar Türkistan'a hâkim olan bu iki güç dışında Tolunoğulları, Akşitler, Eyyubiler ve Memlukler Mısır'da peş peşe hüküm süren Türk-İslam devletleri olacaklar, Horasan'dan Gaznelileri çıkartan Müslüman Oğuz Türkleri İran, Kafkasya ve Akdeniz kıyılarına doğru yayılıp irili ufaklı devlet, hanlık ve beylikler vücuda getirerek hem Sünni ve hem de Şii geleneği²⁵¹ şekillendirecek, Büyük Selçuklulara son veren ve soyca yine Oğuz olan Harzemşahlar ise Harezm bölgesini İslamlaştıracaklardır. Cengiz Han'ın peşinden iktidar mücadeleleri ve kardeş kavgaları ile adeta kan gölüne dönen Orta Asya'ya beklenen huzur ve refah Timur ve çocuklarının idaresi zamanında gelecek, daha sonra onlardan bir kol Babürler adı altında Hindistan'a kadar sarkarak bir başka Türk-İslam medeniyet çevresi teşkil edecek ve bu sırada Cengiz İmparatorluğu'nun batı bozkırlarındaki varisleri sayılan Müslüman Kıpçak Türkleri de Altın Orda Devleti'ni kuracaklardır. Anadolu Selçuklu yönetiminin iyiden iyide zayıfladığı dönemde yükselişe geçen ve kısa sürede bütün Anadolu Türk beyliklerini birleştirip muazzam fetihler gerçekleştirerek bir süper güç haline gelen Osmanlılar ise özellikle hilafet makamını Memluk Türklerinin himayesinden devraldıktan sonra İslam dininin bayraktarlığına soyunacaklar ve yaklaşık dört yüz yıl boyunca Fas'tan Kafkasya'ya kadar her tarafta emsalsiz bir barış çağı (Pax Ottomana) yaşatacaklardır.

Karahanlı/İlekhanlı Devleti (840-1042)

Uygur İmparatorluğu'nun Kırgızlarca sonlandırıldığı 840 yılı civarında kendisini "Türk hanlarının meşru halefi" ilan eden Bilge Kül Kadir Han tarafından kurulan ve arazisi üzerine kurulduğu eski Karluk Kağanlığı'nın siyasi mirasçısı olarak değerlendirilen Karahanlı (İlekhanlı) Devleti'nin hâkim insan unsurunu Karluk, Yağma, Çigil, Tohsi ve kısmen de Oğuz boyları oluşturuyordu. Merkez top-

²⁵¹ Günümüzde Şii İslam geleneğinin kalesi kabul edilen İran'ı Şiileştirenler dahi Şah İsmail ve onun emrindeki Türkmen-Kızılbaş grupları olacaktır.

rakları Yedisu-Kaşgar arasındaki Kuz-Orda (Balasagun) olan devlet kurucu hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'ın ölümünden sonra onun oğulları Bazır Arslan ve Oğulçak Kadir hanların yönetimine geçmiş, Bazır Balasagun'da Büyük Kağan olarak ve Oğulçak ise Taraz'da Ortak Kağan olarak hüküm sürmüştür. Bu devirde Samanoğulları ile kanlı savaşlar yapılmış, kömür, bakır, altın ve kurşun içeren maden ocakları işletilmiş, İpek Yolu boyunca soda ve yeşim taşı ticaretine başlanmıştır. İki kardeşin peşinden yeğenleri Abdülkerim Satuk Buğra Han tahta oturmuş ve onun devrinde iyiden iyiye İslami bir karakter kazanılmıştır.

Karahanlı memleketinde yaygınlaşan İslam'ın iki devleti birbirine yakınlaştırması üzerine duraksayan Karahanlı-Samani mücadeleleri Satuk Buğra'nın ardından Karahanlı tahtına geçen Buğra Han Harun'un Samanilere saldırmasıyla yeniden alevlenecek, Samanoğullarının başşehri olan Buhara alınıp Ceyhun Nehri'ne kadar tüm Maverünnehir ele geçirilecektir. Buğra Han Harun'dan sonra Nasr Han iktidarı devralmış ve Samanoğulları'nın üzerine yürüyerek 999 yılında bu devleti yıkmıştır. Ülkesini Uygur topraklarına kadar genişleten Nasr Han Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud ile bir anlaşma yapmış ve Ceyhun Nehri'ni iki ülke arasında sınır kabul eden anlaşma uyarınca Karahanlılar Maverünnehir'i, Gazneliler de Horasan'ı kontrol altına almışlardır. 1000'li yılların hemen başında Gazneli Mahmud'un Hindistan'da bulunmasından yararlanıp Horasan'ı ele geçirmek isteyen Karahanlılar aradaki anlaşmayı bozarak Gaznelilere saldırmış ve fakat savaştan yenik çıkmışlardır. Karahanlılara en parlak devirlerinden birini yaşatan Yusuf Kadir Han döneminde de Horasan için yapılan çatışmalar devam etmiş, sonunda Gaznelilerle eski sınır üzerinde yeniden anlaşmaya varılmıştır.

Yusuf Kadir Han ölmeden önce ülkesini oğulları arasında paylaşmış, onun ölümüyle birlikte patlak veren taht kavgaları devletin 1042 yılında iki parçaya bölünmesine sebebiyet vermiştir. Başkentleri Semerkant olan Batı Karahanlılar Selçuklulara tabi olarak 1112 senesine kadar varlıklarını koruduktan sonra Harzemşahlar tarafından ortadan kaldırılmış, başkentleri Kaşgar olan Doğu Karahanlılar ise 1212'de Moğol soylu Karahıtayların tabiiyeti altına girerek siyasi haritadan silinmişlerdir.

Samanoğulları Devleti'nin Herat valisi olan Alp Tegin adlı bir Türk kumandanın görevden alınmasından sonra hükümdara karşı gelerek dört bin kadar Türk atlısıyla Gazne'ye çekilmesi ve 968'de bu şehri alarak egemenliğini ilan etmesi Gazneliler Devleti'ni tarih sahnesine çıkartmıştır. Alp Tegin ölünce yerine oğlu Ebu İshak İbrahim geçmiş ve fakat devletin yönetimini onun kumandanları Bilge Tegin ile Sebük Tegin üstlenmişlerdir. Bilge Tegin'in ölümünden sonra Sebük Tegin hükümdar olmuş ve Toharistan ile Belucistan'ı alarak ülkesinin sınırlarını Hindistan'a kadar genişletmiştir. Pencap (Beş su) hükümdarı Çaypal'ı da yenilgiye uğratan Sebük Tegin İndus Irmağı yöresini topraklarına katmış ve 997'de hayatını kaybetmiştir.

Sebük Tegin'den boşalan Gazne tahtına oğlu Mahmud oturmuştur. Gaznelilerin en ünlü hükümdarı sayılan Mahmud hükümdar olur olmaz Samanoğulları'ndan Horasan alınmış, bu devletin yıkılmasından sonra da topraklarının büyük kısmı Gazne ülkesine katılmıştır. İslam'ı götürmek istediği Hindistan üzerine tam on yedi sefer tertip eden Mahmud İndus ve Ganj Irmağı çevresindeki şehirleri almış ve Pencap bölgesinde hâkimiyet sağlamıştır.²⁵² Gazneli Mahmud'un Hindistan'da bulunmasından yararlanmak isteyen Karahanlılar Horasan'ı ele geçirmeyi denemişlerse de, Mahmud hem Karahanlılarla, hem de İran'daki Büveyhoğullarıyla savaşmış büyük zaferler kazanmıştır. Ardından Irak'ın kuzeyi de Gazneli sınırlarına dâhil edilmiş ve bu zaferler sayesinde tüm İslam dünyasında ünlenen Gazneli Mahmud'a "Sultan" ünvanı verilmiştir.

Ülkesinin sınırlarını Irak'tan Hindistan'a kadar genişleten Sultan Mahmud Horasan'a inmek isteyen Selçuklu Türkleri ile de sa-

²⁵² Birbiri arkasından tertiplendiği seferler sonucu İndus ve Pencap havalisini fethederek Hindistan'ın ilk Müslüman hükümdarı olan ve birçok Raca'yı hizmetine çekmek suretiyle ahalinin önemli bir bölümünün İslamlaşmasını sağlayan bu sultanın kendi hükümrانlığından tam dokuz yüz sene sonra kurulacak olan Pakistan devletinin de temellerini attığı düşünülmektedir.

vaşmış ve bunların bir kısmını yenilgiye uğratmıştır. 1030'da Sultan Mahmud'un ölümüyle boşalan Gazne tahtına Mahmud'un oğlu Mesut Han geçmiştir. Sultan Mesut da babası gibi Hindistan seferlerine büyük ehemmiyet vermiş olup, Selçukluların üzerine gönderilen Gazne ordularının yenilgiye uğraması ve arkasından bölgenin en büyük şehirlerinden biri olan Nişabur'un Selçuklulara kaptırılmasından sonra ise tüm dikkatini Selçuklulara yöneltmek mecburiyetinde kalacaktır. 1040'da Dandanakan denen yerde karşılaşan Gazneli ve Selçuklu orduları arasındaki savaşı Tuğrul ve Çağrı beyler komutasındaki Selçuklular kazanmış, Sultan Mesut zorlukla Gazne'ye çekilmiş ve Horasan ile İran Selçukluların eline geçmiştir.

Dandanakan yenilgisinden sonra önemini kaybeden Gazneliler Sultan Mesut'un öldürülmesiyle birlikte taht kavgaları ve iç karışıklıklara sürüklenmiş, iyice güçten düşünce de Selçuklu Sultanı Sencer'in egemenliğini tanımışlardır. Sultan Sencer'in ölümünden sonra Afganistan yerlisi Gurluların Gazne ve Kabil şehirlerini almaları Gazne Türkleri'ni Hindistan'ın Lahor şehrini kendilerine merkez yapmaya itmiş ve Gurluların 1186 senesinde Lahor şehrini de fethehmeleri üzerine Gaznelilerin siyasi mevcudiyeti sona ermiştir.

Harzemşah Devleti (1097-1231)

Harezm/Harzem Aral Gölü'ne dökülen Ceyhun Irmağı'nın güneyinde kalan topraklara verilen isim olup, 11. yüzyıldan itibaren Harzem bölgesini yöneten Türk hükümdara Harzemşah ve devletlerine de Harzemşah Devleti denmiştir. Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah tarafından Harzem valiliği görevine getirilen Anuş Tegin'in ölümünden sonra onun oğlu Kutbeddin Mehmet'e harzemşah ünvanı verilmiş ve Harzem bölgesine gönderilen Kutbettin Mehmet de bölgeyi yıllarca yönetmiştir. Ülkeye büyük ilerlemeler yaşatan Kutbeddin'in ölümünden sonra oğlu Atsız harzemşah tayin edilecek ve Atsız'ın Sultan Sencer'e karşı ayaklanarak bağımsızlık ilan etme çabaları sonuçsuz kalacaktır.

Sultan Sencer'in Oğuzlara tutsak düşmesinden sonra ülkelerini genişletme fırsatı yakalayan Harzemşahlar 1097'de Selçuklu Devleti'nin parçalanmasından da yararlanarak bağımsızlıklarını ilan et-

mişlerdir. Harzemşah Alâeddin Tekiş Horasan, İsfahan ve Rey havasini alarak kendisine Sultan ünvanını vermiş, onun yerine geçen oğlu Alâeddin Mehmet zamanında ise bütün İran ve Maverâünnehir'e sahip olunarak Seyhun Irmağı'ndan Dicle'ye kadar uzanan geniş topraklara hâkim olunmuştur.

Bir süre sonra ülkede iç karışıklıklar çıkmış, komutanlar ve beyler arasında anlaşmazlıklar baş göstermiş, mezhep kavgaları artmış, siyasi birlik bozulmuştur. 1219'da Moğolların saldırısına uğrayan Harzemşahlar Cengiz Han'ın önünden kaçan Alâeddin Mehmet'in sığındığı bir Hazar adasında ölmesi üzerine Celaleddin Harzemşah'ın yönetimine girmişlerdir. Sultan Celaleddin Cengiz'in ordularıyla birçok savaşlar yapmış ve fakat başarılı olamayıp Azerbaycan taraflarına çekilmiştir. Bir süre burada kaldıktan sonra Anadolu'nun doğu sınırlarına gelen Celaleddin Harzemşah Türkiye Selçukluları Sultanı I. Alaeddin Keykubat ile dostluk kurmuşsa da, bir süre sonra Anadolu içlerine doğru yürümesi iki Türk hükümdarının arasını açacaktır. Keykubat büyük bir Selçuklu ordusuyla Harzemşahlar üzerine yürüyecek, 1230'da Erzincan yakınlarında yapılan savaşta bozguna uğrayan Celaleddin'in bir yıl sonra öldürülmesiyle de Harzemşah Devleti tarihe karışacaktır.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157)

Büyük Selçuklu Devleti'ne adını veren Selçuk Bey Oğuzların Üçoklar kolunun Kınık boyundan Dukak adlı bir beyin oğlu olup, Dukak Bey Oğuz-Yabgu Devleti'nin sübaşısı (ordu komutanı) ve devletin Yabgu'dan sonraki en önemli ikinci adamıydı. Dukak'ın ölümünden sonra oğlu Selçuk Bey Oğuzların sübaşısı olmuş, bir süre sonra arasının açıldığı Oğuz yabgusunu devirerek yerine geçmek isteyen Selçuk Bey'in devlet adamlarından destek alamaması ise onun ve ona bağlı Oğuz birliklerinin Yenikent'ten ayrılarak Seyhun Irmağı kıyısındaki Cent şehrine yerleşmelerini gerektirmiştir. Cent şehrine yerleşen Selçuk Bey kendisine bağlı Oğuz boylarıyla birlikte İslamiyet'i kabul etmiş, tüm bağlarını koparttığı Oğuz yabgusuyla savaşmış ve merkezi Cent şehri olmak üzere kendi adını taşıyan bir beylik kurmuştur.

Samanoğulları ile Karahanlılar arasındaki savaşa katılan ve Samanoğullarının yanında yer alan Selçuk Bey 999'da Samani Devleti'nin yıkılıp topraklarının Karahanlılar ile Gazneliler arasında paylaşılması ve Gaznelilerin Horasan'ı ele geçirmeleri üzerine kendisine bağlı olan Oğuz gruplarını kontrol altında tutmakta zorlanmaya başlamış ve 1009'da ölmüştür. Selçuk Bey'in oğlu Arslan Yabgu'nun yönetiminde toparlanan Selçuklu Oğuzları bağlı bulundukları Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'ın ayaklanan kardeşi Ali Tegin ile anlaşmış ve onun Buhara kentini ele geçirmesine yardımcı olmuşlardır. Ali Tegin'in Gazneli topraklarına saldırdığı sırada Oğuzlar da Horasan'a akınlar yapıyorlardı ki, tıpkı Karahanlılar gibi Gazneli Mahmud'a yenileceklerdi. Arslan Yabgu yakalanarak Hindistan'ın Kalicar Kalesi'ne hapsedilecek ve burada ölecekti.

Arslan Yabgu döneminde Kafkasya ve Bizans Anadolu'suna başarılı seferler gerçekleştiren ve onun kardeşi Mikail'in oğulları olan Tuğrul ve Çağrı beyler Oğuzların başına geçmiş, Karahanlılarla araları açılmış ve 1035'de Maverâünnehir'de tutunamayıp Horasan'a çekilmişlerdir. Horasan'a yerleştikten sonra Gazneli Mahmud'un oğlu Sultan Mesut'un saldırılarına maruz kalan Selçuklular yenilerek dağılmışlarsa da, kısa sürede yeniden örgütlenerek Gaznelileri yenmişlerdir. Belh, Nişabur, Cürcan ve Merv yörelerine akınlara başlayan Oğuzlar üzerlerine ordu sevk eden Sultan Mesut'u da bir defa daha bozguna uğratmışlardır. Horasan'da kontrolü sağlayan Tuğrul Bey 1038'de Nişabur'a girdiğinde Abbasiler tarafından büyük bir hükümdar olarak karşılanmış ve kendi adına hutbe okutarak bağımsızlığını ilan etmiştir.

Bağımsızlık ilanından sonra yeniden harekete geçen Gazneli Sultanı Mesut'u Dandanakan'da mağlup eden Selçuklular İran'ın büyük bölümünü tabiiyetleri altına almışlar ve yeni fetihlere başlamışlardır. 1046'ya değin Harzem, Hemedan, İsfahan, Kazvin, Azerbaycan ve Kirman ele geçirilmiş, devletin merkezi de Nişabur'dan Rey şehrine taşınmıştır. 1048'de Bizans ve Gürcü Krallığı kuvvetleriyle Pasinler Ovası'nda karşı karşıya gelen ve savaştan üstün çıkarak Gürcü Kralı Liparit de dâhil olmak üzere pek çok tutsak ile zen-

gin ganimetler elde eden Selçuklular Doğu Anadolu'ya yayılmaya başlamışlardır. Tuğrul Bey'in Irak'ın kuzeyindeki Sünni halka baskı uygulayan Şii Büveyhoğullarını mağlup ederek Bağdat'taki halife tarafından "doğu ve batı ülkelerinin hükümdarı" ilan edildiği sıralarda ise Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal ve Arslan Bey'in oğlu Kutalmış'ın hükümdar olmak için bir ayaklanma başlattıkları bilinmektedir. Hemen İran'a dönüp ayaklanmayı bastıran Tuğrul Bey durumdan istifade ederek tekrar Bağdat'a giren ve halifeyi tutsak alan Büveyhoğullarını bir kez daha mağlup etmiş ve bu başarısına karşılık ona "rükn-üd din (dinin direği)" ünvanını veren Abbasi Halifesi'nin kızı ile evlenmiştir.

1063'de ölen Tuğrul Bey'den sonra kardeşi Çağrı'nın büyük oğlu Süleyman Selçuklu tahtına geçmiş, Süleyman'ı da Horasan valisi Alparslan tahtından indirmiştir. Tahta geçtikten sonra kendisini tanımayan hanedan üyelerini ve ayaklanan boyları itaat altına alan Alparslan oğlu Melikşah ve veziri Nizamülmülk ile birlikte fetihlere başlamıştır. Büyük bir orduyla Anadolu seferine çıkmış, önkaleler ele geçirilmiş, Sultan Alparslan'ın kardeşi Kavurt'un ayaklanmasını bastırmak amacıyla Merv'e geri dönerken Anadolu akınlarını devam ettirmekle görevlendirdiği komutanlarından Gümüş Tegin, Afşin ve Ahmet Şah'ın Malatya yakınlarında bir Bizans ordusunu yenilgiye uğratmasından sonra Kayseri de alınmış ve Konya-Sivas-Eskişehir üzerinden geçilerek Ege, Marmara ve Akdeniz kıyılarına kadar inilmiştir.

Alparslan bir müddet sonra Abbasi halifelerini baskı altında tutan ve İslam dünyasında karışıklıklar çıkaran Mısır Fatımilerine karşı sefere çıkar. 1071'de Halep önlerine geldiği sırada Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir orduyla Doğu Anadolu'ya ilerlediği haberini alıp geri dönmüş ve Diogenes'in ordusunu Malazgirt Ovası'nda karşılamıştır. Malazgirt zaferinin ardından Anadolu'nun fethini komutanlarına bırakarak başkentine dönen ve ayaklanan Batı Karahanlılarına ders vermek üzere savaş hazırlıklarına başlayan Sultan Alparslan bir kale komutanının saldırısına uğramış ve birkaç gün içinde de ölmüştür.

Alparslan öldükten sonra yerini on sekiz yaşındaki oğlu Melikşah doldurmuş ve Selçukluların en parlak dönemi de bu cihangir sultanın hükümdarlığı sırasında yaşanmıştır. Devletin sınırlarını doğuda Kaşgar'dan batıda İstanbul Boğazı'na ve kuzeyde Kafkas Dağları'ndan güneyde Mısır ve Yemen'e kadar genişleten Melikşah Karahanlı ve Gaznelilere üstünlüğünü kabul ettirmiş, ülkede düzen ve huzuru sağlamış, başlarına Süleyman Şah, Mansur Bey, Atsız Bey, Tutak Bey ve Artuk bey gibi değerli kumandanlarını tayin ettiği fetih seferlerini ara vermeksizin sürdürmüştür. Bizans güçlerini defalarca mağlup etmiş, Anadolu'nun Türkleşmesini hızlandırmış, Suriye, Filistin ve Arabistan üzerine yürümüştür. Yeni bir mezhepten yana olan Bâtınilerin güçlenmeye başladığı ve Melikşah'ın veziri Nizamülmülk'ün bir Bâtini tarafından öldürüldüğü 1091 senesine gelindiğinde Urfa, Antakya, Kudüs ve Şam şehirleri Selçuklu topraklarına katılmış, Fatımilerin egemenliğine son verilmiş, Hicaz, Yemen ve Aden bölgesi ele geçirilmiş bulunuyordu.

1092'de Melikşah öldüğünde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun eski gücü tükenmiş, siyasi birliğin korunmasına imkân kalmamıştı. Melikşah'ın oğulları taht kavgalarına başlamış ve devlet bölünmüştü. Horasan, Kirman, Irak, Suriye ve Anadolu Selçukluları merkezden koparak bağımsız devletler haline gelmişler, Bâtini ayaklanması merkezi idareyi zor duruma düşürmüştü, Haçlılar da Antakya'yı kuşatmışlardı. Selçukluları yenen Haçlı orduları Kudüs'e girmiş ve o sırada Selçuklu tahtında oturan Berkjaruk'u öldürmüşlerdi. Berkjaruk'tan sonra Mehmet Tapar, ondan sonra Mahmut ve Mahmut'tan sonra da Sultan Sencer hükümdar olmuştur. Sencer Selçuklulara son parlak devirlerini yaşatmış, görünürde Horasan Selçuklularının başbuğu olmakla beraber tüm Selçuklu devletleri tarafından büyük sultan olarak kabul edilmiş, Gazne şehrini almış ve Gurlular ile Karlukların isyanlarını maharetle bastırmıştır. 1141'de Karahıtaylarla çarpışmış ve Semerkant yakınlarında yapılan savaşı kaybetmiştir. Bir süre sonra Selçuklulara bağlı olan Oğuz boyları da ayaklanmışlar ve Sencer'i yakalayıp esir etmişlerdir.

1156'da hapsedildiği yerden kaçmayı başaran ve ertesi yıl hayatını kaybeden Sencer son Büyük Selçuklu sultanı olmuş ve ondan sonra bütün Selçuklu devletleri ayrı ayrı ayakta kalmaya çalışmışlardır. Horasan Selçuklu Devleti merkezi Merv şehri olmak üzere Horasan ve Maveraünnehir bölgelerini kapsamış, Kirman Selçuklu Devleti merkezi Kirman şehri olmak üzere İran'ın güneyini kontrol altına almış, Irak Selçukluları merkezleri İsfahan ve Hemedan şehirleri olmak üzere Irak ve Azerbaycan topraklarında varlık göstermiş, Suriye Selçukluları merkezleri Şam şehri olmak üzere Suriye'de yaşamış ve Türkiye Selçuklu Devleti ise merkezi Konya şehri olmak üzere Anadolu'da hüküm sürmüştür.

EKLER

ANADOLU'NUN TÜRKLEŞMESİ

Tarihi ve toplumsal süreçler her yerde ve her çağda aynı şekilde işlememekte; nüfusların değişime uğradığı ve bir halkın yerini başka bir halkın aldığı coğrafyalarda bu değişim ya da dönüşümün farklı biçimlerde cereyan edebildiği görülmektedir. Örneğin eski bir Türk kavmi olan Bolgarlar 7. yüzyılın ortalarında Balkanlara gelip Tuna boylarını ele geçirmiş ve burada bir Bolgar devleti kurmuşlardır. Bolgar Türkleri bu devletin yönetici kadrolarını ve ordusunun ekseriyetini oluşturdukları halde tebaa durumundaki Slavlardan sayıca çok daha az oldukları için zamanla Türkçe'yi unutup Slavlaşmış ve Slavlara sadece adlarını miras bırakarak tarihten silinmişlerdir. Dolayısıyla tarihteki Türk soylu Bolgarlar ile günümüzde Bulgaristan'da yaşamakta olan Slav Bulgarlarının birbirlerinden tamamen farklı oldukları bilinmektedir. Benzer şekilde tarihte görülen ilk Ruslar bir Cermen-Viking kabilesi iken, Doğu Avrupa'da kendilerinden binlerce kat kalabalık olan Slavları yönetimleri altına alıp yerel Rus devletçikleri kurmuş ve birkaç kuşak içerisinde de dillerini ve kimliklerini tamamen kaybedip Slavlaşmışlardı. Böylece bir Cermen kabilesinin adı olan Rus adı bütün Rusya Slavlarını tanımlayan bir ada dönüşmüş ve tarihteki Ruslukla hiçbir ilişkisi kalmamıştır. Fransa'nın ve Fransız ulusunun ortaya çıkışı da buna benzer ki, esasen bir Cermen kabilesi olan Franklar Galya'ya gelip yerleştikten sonra dillerini unutarak burada kullanılan Latin temelli dilleri konuşmaya başlamışlar ve kalabalık yerli gruplarının içerisinde eriyip giderken de yalnızca isimlerini miras bırakabilmişlerdi. Anadolu'da ise Türk kimliği ile beraber Türk dili, kültürü ve hatta Türkçe yer adlarının ege-men hale gelişinden de anlaşılabileceği üzere süreç başka türlü işlemiş, Türkleşme mevcut nüfusun dönüşmesinden ziyade yoğun göçler aracılığıyla orantısız yapının değişmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Ancak Dandanakan (1040), Pasinler (1048), Malazgirt (1071) ve Miryokefalon/Karamık-beli (1176) gibi bir dizi zaferi takiben cereyan eden büyük Oğuz göçlerinden sonra tam bir Türk yurduna dönüşebilmiş olmakla beraber Anadolu yarımadası aslında Türklerin tarih boyu tanıyıp bildikleri, daima gelip geçtikleri, vatanlaştırmayı emel haline getirdikleri ve kimi zaman üzerinde devlet bile kurdukları bir

coğrafya idi. M.Ö. 714'te Urartu sınırlarını atlayarak Anadolu'ya dalan Kimmerler burada ufak bir krallık kurmuş²⁵³, Kimmerlerin peşinden Anadolu'ya gelen İskit-Sakalar²⁵⁴ da yarımadanın çeşitli bölgelerinde otuz yıl kadar varlık göstermişlerdi. Daha sonra Hunlar, Sabarlar ve Hazarlar da Derbent üzerinden Ön Asya'ya girerek Azerbaycan ve Anadolu'yu ellerinde tutmaya çalışacaklar, özellikle Hun Türkleri²⁵⁵ 3 ve 4. yüzyıllarda tam üç defa giriş yaptıkları Doğu ve İç Anadolu'da uzun süre at koşturacaklardı. 446 yılında Ağaçeri Türklerinin ve 558'de Hazar Türklerinin Anadolu'da yayılarak yerleştikleri bilindiği gibi, annesi Türk olan Mutasım'ın halife bulunduğu 950'lerde de çoğunluğu Türkmen olan Abbasi askeri garnizonları ve ailelerinin Misis-Adana-Maraş-Malatya-Mardin-Erzurum hattı üzerindeki Sugur boylarına iskân edildiği saptanmaktadır.²⁵⁶ Aynı tarihlerde Bizans yönetimi de doğudan gelebilecek yeni tehditlere karşı Bolgar²⁵⁷,

²⁵³ Trabzon'da bulunan Ağarmış Dağı'nın eski ismi olan "Kimmerius", Amasya-Gümüşhacıköy'ün eski ismi olan "Kimmeri", Ordu iline bağlı bir kazanın ismi olan "Korgen" ve benzeri yer adlarının Kimmerlerden hatıra kaldığı sanılmaktadır.

²⁵⁴ Binlerce yıl evvel Sakaların yerleştiği ve bugün hala onların ismiyle anılan Anadolu köylerine örnek olarak Siirt'in Beytüşebap ilçesine bağlı "Saka Köyü", Van'ın "Sak Köyü", Artvin'in "Sakalar Köyü" ve Çankırı'ya bağlı "Sakaeli Köyü"nü gösterebiliriz.

²⁵⁵ Bingöl'ün Solhan ilçesindeki "Hun Yaylası", Elazığ'ın Palu ilçesine bağlı "Hun Köyü", Erzincan'ın Lerdusu köyünde bulunan "Hunlar Komu" ve Muş Merkez ilçesine bağlı "Hunan Köyü" ile Ağrı, Malatya, Maraş ve Rize gibi daha birçok Anadolu kentinde rastlanan çeşitli yerleşim birimlerinin Hun diye anılmaya devam ettiği görülmektedir.

²⁵⁶ Söz konusu kuvvetlerin sayısını Yakut el-Hamevi yetmiş bin ve İbn Tağrıberdi seksen bin kişi olarak bildirirken, Taberi iki yüz bin rakamını vermektedir.

²⁵⁷ Erzurum ile Refahiye arasında yer alan "Bulgar Çayı" ve "Bulgar Çayırı" ile Trabzon'un Kemerağ yöresindeki "Bulgar Dağı", Toroslarda gümüş çıkartılan "Bulgar Madeni" ve Evliya Çelebi'nin Tarsus yöresinde varlığını haber verdiği "Bulgar Nehri" ile "Bulgar Yaylası" gibi coğrafi yerlerin eski Bolgar Türklerinden ad almış olduğu anlaşılmaktadır.

Hazar²⁵⁸, Peçenek²⁵⁹, Kuman²⁶⁰ ve Oğuz asıllı boy ve oymakların Anadolu'ya yerleşmelerine izin verecekti.²⁶¹ Batı kaynaklarına göre henüz Müslüman Türkmenler Anadolu'yu zaptetmeden önce binlerce Türk dilli unsur Anadolu içlerinde yaşamaktaydı ki, hakikaten de Selçuklular Anadolu'ya girdiklerinde kendileri ile aynı dili konuşan pek çok Türk grubu ile karşılaşacak ve hatta Malazgirt ovasında karşı karşıya geldikleri Diogenes ordusunun üçte birine yakınını teşkil eden Türk kökenli süvarileri²⁶² kendi saflarına geçireceklerdi.

²⁵⁸ Elazığ'ın Maden ilçesi yakınlarındaki "Hazar Gölü" ile Trabzon'un Sürmene ilçesindeki "Hazer" ve Of ilçesindeki "Hazarkozan", "Kastamonu'nun Cide ilçesindeki "Hazar", Siirt'in Eruh ilçesindeki "Hazaran", Tunceli'nin Çemişkezek ilçesindeki "Hazarı" ve Bilgöl'ün Solhan ilçesindeki "Hazarşah" isimli köy ve mahalleler Hazar göçmenlerinden ad almışlardır.

²⁵⁹ Isparta'nın Hamit Sancağı'na bağlı "Peçenek Boğazı", Ceyhan Nehri kıyısındaki "Peçenek Hanı", Düziçi Ovası'ndaki "Peçenek Köyü" ve Konya'daki "Peçenek Kuyusu"nun ismini Peçenek Türklerinden aldığı aşikârdır.

²⁶⁰ Sivas'ın Hafik ilçesindeki "Kıpçak Köyü", Giresun'un Alucra ve Tunceli'nin Malazgirt ilçesine bağlı "Koman" köyleri, Sinop'un Boyabat ilçesine bağlı "Kumanlı Köyü", Ordu'nun "Kumanlar Köyü", Trabzon-Of civarındaki "Kumanos Deresi" ve Şırnak'ın Seslice yöresindeki "Koman Tepesi" Kuman-Kıpçak Türklerinin adını taşımaya devam eden bazı Anadolu yerlerindendir.

²⁶¹ Bundan başka Urfalı Mateus'un 1016 senesine ait olan vakayinamesinde "Türk adı verilen vahşiler" diye bahsedilen kalabalık bir Orta Asyalı grubun Van bölgesine gelip oturduğu tespit edilmekte ve 1029'da ise Gazneli Mahmud'a karşı ayaklanan bazı Türkmen bölüklerinin Doğu Anadolu'ya doğru kaçtıkları bilinmektedir.

²⁶² Çoğu Hristiyanlaşmış Bolgar, Peçenek, Kıpçak ve Uz Türklerinden oluşan ve özellikle okçu süvarilikte yetkin olan bu paralı birlikleri tanımlamak için Yunanca'da "Türk oğulları" anlamına gelen "Türkopol" tabiri kullanılmakta idi.

Osmanlı Beyliği'nin ortaya çıktığı tarihlerde Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinin büyük oranda tamamlandığı ve kalıcı bir devlet otoritesi oturtmanın en önemli gereklerinden biri olan nüfus probleminin çözülmüş olduğu görülmektedir. Zira Selçukluların Malazgirt zaferinden önce düzenledikleri akın ve baskınlarla mukavemet gücü önemli ölçüde kırılmış olan Bizans'ın zaferden sonra ordusu tamamen erimiş ve böylece Anadolu'ya Türkmen göçü hızlanmıştı. Selçukluların Anadolu'da yerleşik bir düzen kurmaları bu ülkenin Orta Asya ve Horasan üzerinden akın akın gelen göçmenlerle kısa zamanda dolmasını kolaylaştırmış; Malazgirt zaferinden sonra ve özellikle Melikşah'ın cülusunu takiben Türkistan bozkırları ve Aral civarından Horasan ve Kuzey İran'a doğru inen Türk boyları da buralarda yerleşmelerine izin verilmeksizin Anadolu'ya yönlendirilmişlerdi. O sıralarda muzafer bayrakları bir yandan Çin Seddi yakınlarında, bir yandan Akdeniz sahillerinde ve bir yandan da Hint Denizi'nde dagalanmakta olan Selçuklu yöneticileri yarı göçebe Türkmen gruplarını Anadolu'nun sınır boylarına sevk ederek Türkleştirmeyi hızlandırmış, aşiretler parçalanarak askeri iktalar tesis edilmiş, Malazgirt'ten sadece otuz sene sonra kuzey kesimleri Bozoklar ve güney kesimleri Üçoklarca olmak üzere tüm Doğu ve İç Anadolu Türkmen boyları tarafından doldurulmuş ve Batı Anadolu'daki İznik de dâhil birçok yerde Türk beylikleri bile kurulmuştu. Nihayet 1176'da kazanılan Miryakefalon zaferinin peşine Gediz, Menderes ve Sakarya civarındaki tüm topraklar göçebe Türkmen aşiretlerinin yaylak ve kışlaklarına dönüşecek, Doğu ve İç Anadolu'dan sonra Ege de Türkler tarafından iskân edilecek, 1243'te Moğollara karşı tadılan Köseadağ yenilgisinden²⁶³ yedi ya da sekiz sene

²⁶³ Selçukluların Köseadağ'da mağlup olup Moğollara vergi ödemeleri Moğolların Anadolu'daki hâkimiyetlerinin başlangıcını oluşturur ki, 1250'li yıllarda İran-Irak bölgesi üzerinde Moğol egemenliğini sağlayan Hülâgu Han'ın İlhanlı Devleti'ni kurmasıyla birlikte bu hâkimiyet daha da pekişecek ve Hülâgu'nun bizzat kendisinin yaklaşık bir milyon civarında bir Türk-Moğol nüfus kitlesi eşliğinde Anadolu'ya yerleştiği görülecektir.

sonra Orta Asya üzerinden Anadolu'ya –çoğu Türklerden oluşan– dev bir göçebe dalgası daha gelecek²⁶⁴, Memluk sultanı Baybars'ın Anadolu'ya girip bir Moğol ordusunu yenmesi üzerine İlhanlı yönetiminin bazı Türk-Moğol kabilelerini (Bisvutlar, Uygurlar, Çavdarlar, Samagarlar, Çaykazanlar, Barımbaylar, Alagözler, Turgutlar, Varsaklar, Kara Tatarlar, vs.) çeşitli yörelere yerleştirmeye başladığına şahit olunacak, Argun ve Gazan Han zamanında Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Cuvanşir Türkmenleri Anadolu'ya doluşmaya devam edecekler ve 1300 yılına gelinceye değin İzmir ve Trabzon dışarıda kalmak kaydıyla²⁶⁵ Akdeniz, Karadeniz ve Ege kıyılarındaki bütün eyaletler birer Türk memleketi halini alacaktır.²⁶⁶

Orta Asya insanının kıtlık ve kuraklıklarla boğuştuğu 924 senesinde Moğol soylu Kıtayların Moğolistan'da hüküm süren Kırğızlara saldırmaları ile birlikte zaten kalabalıklaşmış ve kuvvetleri azalmış olan Türk kavimleri iyice kaynaşmaya ve birbirlerini sıkıştırma-ya başlamışlardı. Karahanlılar ile Gaznelilerin arasında sıkışıp kalan Oğuz Türklerinin batı cihetine ilk göçleri de bu baskıyla gerçekleşmiş olup, ilk hareketlenmeden yarım yüzyıl sonra ise büyük Oğuz göçü vuku bulacaktı. 1000'li yıllarla beraber çoğunluğu Oğuzlardan oluşan (Oğuz boyları dışında Karluklar, Kalaçlar, Kıpçaklar, vs.)

²⁶⁴ Kroniklere göre Osmanlı Beyliği'ni kuracak olan aile de bu ikinci göç döneminde Anadolu'ya gelmiştir.

²⁶⁵ İzmir 1403 yılında Timur Han tarafından ve Trabzon 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedildikten sonra Türklerin yönetimine geçecektir.

²⁶⁶ Marco Polo ve İbn Battuta gibi gezginlerin Anadolu'yu “Türkiye” olarak adlandırmaya başlamaları, Fransız kralı Philippe de Valois'in meclisinin Haçlı Seferlerinin başarısızlık nedenlerini değerlendirmek üzere yaptığı toplantılar sonunda hazırlanan sonuç bildirgesinde “Anatolia” tabirinin yerini “Türklerle mœkûn topraklar” deyiminin alması ve Konya'yı ele geçiren Karamanoğlu Mehmet Bey'in “divanda, dergâhta, bariğâhta, mecliste, meydanda Türkçe'den başka dil kullanılmaya” şeklindeki ünlü kararını çıkartmasının hep bu tarihlere rastlıyolu oluşu manidardır.

Türk kabileleri bir sel halini alan nüfus yoğunluğuyla Sır Derya boylarından akın halinde Samanoğulları Emirliği'nin kontrolündeki Maveraünnehir'e, oradan da daha batıya ve güneye doğru göç etmeye başlamışlar, Türkmenistan, Horasan ve İran peş peşe Türk yurdu olmuştu. İran'ı aşarak Azerbaycan ve Anadolu'ya da doluşan kadınlı, çocuklu ve kalabalık Türkmen kitleleri kalıcı olmak istedikleri yeni yurtlarına bütün taşınabilir mallarını, sanat eserlerini, Kutadgu Bilig ve Dede Korkut kitabının bir veya birkaç nüshasını, atlarını, koyunlarını, çoban köpeklerini ve hatta ağaç fidanlarını da yanlarına alarak gelecektlerdi.²⁶⁷

Oğuz/Türkmen kitleleri aileleri ve hayvanlarıyla birlikte topluca göç yollarına düştükleri ve kendileri için daimi surette yaşayacakları yeni hayat sahaları aradıkları 1000'li yıllarda Azerbaycan ve Anadolu sınırlarına yığılmışlar; burada siyasi sınırlara asla riayet göstermemeleri ve her iki bölgenin uçta olması dolayısıyla yağmalanabilecek mal ve ganimetlerin çokluğu onları Müslüman olmayan yerli halklarla mücadeleye zorlamıştır. Malazgirt Savaşı'ndan sonra akdedilen barışın bozulmasıyla Türkmenler Anadolu'yu fethetme imkânını yakalamışlar ve bu sayede Anadolu'nun kırlık sahaları kısa süre içerisinde konargöçer ya da yerleşik ziraatçı Türkler tarafından doldurulmuştur.²⁶⁸ Şehirlerin direnişi ve Türkmenlerin fetih sonrası adaptasyonu da fazla zaman almamış, Anadolu'nun yeni sakinleri bu topraklara kısa sürede uyum sağlayarak kendi teşkilat yapıları ile idare anlayışlarını da yine beklenmedik bir süratle tesis edebilmişlerdir. Böylelikle "rüzgâr gibi hızlı atlar üzerinde gelen uzun saçlı, yaylı ve mızraklı askerler" Tanrı'nın Hıristiyanları cezalandırmak amacıyla gönderdiği savaşçılar olmaktan çıkıp yeni yurdun sahip ve sakinleri durumuna yükselmişler; bu arada Selçuk-

²⁶⁷ Araştırmacı Necdet Sevinç'e göre de bu göç sadece savaşçıların göçü olmayıp, bir milletin çoluk-çocuk, genç-ihtiyar, yorgan-döşek, kap-kacak, davarını önüne katarak ve eşyasını hayvanına yükleyerek yeni vatana doğru yola koyulması idi.

²⁶⁸ Eski maliye ve tahrir defterleri incelendiğinde de Kayseri, Bozok, Niğde, Kırşehir ve Ankara gibi merkezi vilayetlerin köy ve mezralarının Türklerden önce adeta boş olduğu ve bu-
ruların konargöçer Türkmen boyları tarafından yeniden iskâna ve ziraata açıldığı görülmektedir.

lu merkezi idaresi de İran ve Azerbaycan'da tarım sahalarını korumak ve yerleşik ahali ile konargöçerlerin çatışmalarını en aza indirmek gayesiyle Türkmenleri Anadolu'ya göndermeye devam etmiştir. Öte yandan Sinop, Kastamonu ve Çankırı bölgelerinde Karatekinliler, Sivas, Tokat ve Amasya'dan Kayseri'ye kadar uzanan sahada Danişmendliler, Erzurum ve havalisinde Saltuklular, Elazığ yöresinde Çubukoğulları, Erzincan ve çevresinde Mengücekler, Van Gölü havzasında Sökmenliler, Ahlatşahlar ve Togan Aslanoğulları, Diyarbakır, Mardin ve Harput etrafında da Artuklular güçlü birer Türkmen beyliği haline gelmiş bulunuyorlardı. Neticede Anadolu Oğuzların hicret ve iskânı sayesinde siyasi, dini, dilsel, kültürel, etnik ve toponimik simasını aniden ve tamamen değiştirmiş, Selçukluların koca bir ülkeyi fethedip az bir zamanda kendilerine vatan yapmalarında Türk ordularının büyük başarısının yanı sıra bir ulusun toptan göçü rol oynamıştı. Bizans ve Arap kaynaklarında geçen "dalgalara gibi geldiler", "çekirge sürüsü gibi kalabalıklaştılar" tarzındaki ifadelerden de rahatlıkla çıkartılabileceği üzere dönemin dünya Türk nüfusunun çok önemli bir bölümü bu büyük göç hareketine katılmıştı.²⁶⁹

Oğuz Göçlerinin Etnik Etkisi

Selçuklu ve Osmanlı arşiv kayıtlarına göre Malazgirt zaferi, her iki Moğol istilası ve haçlı seferlerinin ardından Anadolu'ya yerleşen Türk boy, oymak, aşiret ve cemaatlerinin toplam sayısı yedi bin iki yüz otuzdur ki, bu da ihtiyatlı bir tahminle bile yaklaşık dört buçuk milyon insana tekabül etmektedir. Nitekim Prof. Ömer Lütfi Barkan, Prof. Mükrimin Halil Yinanç, Prof. Osman Turan, Prof. Mehmet Altay Köymen, Prof. İbrahim Kafesoğlu, Prof. Faruk Sümer ve Yılmaz Öztuna da Türk öncesi Anadolu nüfusunu ve Türk göçmen nüfusunu karşılıklı kaynaklardan çıkartarak ve kontrole tâbi tutarak ulaştıkları sonuca göre ilk hamlede Anadolu'ya bir milyondan biraz daha fazla (yaklaşık üç yüz bin çadır) Türkmen'in gelip yerleş-

²⁶⁹ Bu tarihi gerçeğe uygun olarak günümüzde de dünya Türk nüfusunun yarısına yakını Türkiye-Azerbaycan-İran üçgeni ve çevresine dağılmış halde yaşamaktadır.

tiği ve sonraki dört asır içerisinde Orta Asya'dan Anadolu üzerine kurulan muhayyel köprü vasıtasıyla milyonlarca Türk'ün daha buraya akacağını belirtmekte idiler. Çünkü ve bugünkü Anadolu'nun etnik ve demografik görünümü üzerine yapılmış en ciddi akademik çalışmanın sahibi olan Prof. Halaçoğlu ise yine nüfus verilerine dayanarak İlk Türk Beylikleri dönemi Türkiye'sinde ortalama bir yörede dört yüz elli bin Müslüman Türk yaşıyorken en fazla yetmiş bin Türk olmayan unsurun orada bulunduğu örneğini vermekte; Türklerin Anadolu'ya devasa kitleler halinde giriş yaptıkları tarihlerde devrin büyük kentlerinden sayılan Kayseri'de sekiz bin, Sivas'ta yalnızca beş bin ve Adana'da da sadece iki bin insanın yaşamakta olduğunu tespit etmektedir.

Oğuz Türkleri geldiklerinde Anadolu'nun doğusunda Ortodoks Ermeniler, güneydoğusunda çok az sayıda Süryani ve Kürt kabileleri ve sahil boylarında da Rum ortak adı altında toplanmış bir başka Ortodoks tebaa²⁷⁰ ile karşılaşmışlardı. Akın akın gelen Türkmen ve Yörük taifelerine nispetle Anadolu yerli halkının nüfusu çok daha azdı ki, devrin Bizanslı tarihçilerinden Georgios Pachymeres de Türkler gelmeden önce Anadolu yarımadasının adeta bomboş ve harap bir durumda olduğunu, Anadolu'nun ancak Türkmen göçleri ile bir insan deryası haline geldiğini ve o derya içerisindeki Bizans tekfurlarının ise birer küçük adacık olarak tahayyül edilebileceğini yazacaktı. Bizans'ın en hayati durumlarda bile fazla asker çıkartamaması kendini savunacak insan kaynağının yokluğunu gösterdiği gibi, aynı tarihlerde Anadolu'daki en ufak Türk beyliklerinin dahi bü-

²⁷⁰ Roma gelinceye kadar Anadolu'da çoğu birbirine tamamen yabancı kırk türlü halk yaşamış; eski Hitit ve Hattilerin kalıntılarından Ege bölgesindeki Lidyalılara, Kimmer ve İskit Türklerinden Frigler ve Galadlar gibi göçmenlere, Uratulardan Karadeniz boyunca her biri bir vadiyi tutmuş kabile büyüklüğündeki halklara varıncaya dek birçok topluluklar bu yarımada varlık göstermişlerdi. Roma idaresi zamanında Hristiyanlaşan Anadolu halkları tamamen karışıp harmanlanmışlar, Oğuz Türkleri ise Anadolu'ya geldiklerinde hiçbir etnik içeriği bulunmayan Rum (Romalı) ortak kimliği altında birleşmiş, Yunan temelli diller konuşan ve tamamı Ortodoks olan tek bir halk bütünü ile karşılaşmışlardı.

yük sayıda asker çıkartabildikleri ve göçebeler için çok zor bir iş olan kale fethinde de neredeyse hiç engel tanımadıkları bilinmektedir.²⁷¹

Selçukluların Malazgirt'ten çok kısa süre sonra hiçbir engel, mukavemet ya da muhalefet ile karşılaşmadan Rumeli'ye kadar ulaşmaları ve Anadolu'yu "Türkiye" diye anılan bir ülke haline getirebilmeleri de ortada kalabalık bir yerli halk kitlesinin mevcut olmadığını göstermektedir. Tarih kayıtlarına göre Selçuklu öncesi Anadolu nüfusu Emevi-Abbasi akınları, salgın hastalıklar ve büyük doğal afetler nedeniyle bir hayli gerilemiş, 1071'de orada bulunanların büyük bölümü de ya Türklerin önünden kaçarak Suriye, Rumeli, Ege adaları ve İstanbul gibi çevre bölgelere sığınmışlar²⁷² ya da Türklerle girilen çarpışmalarda kırılmışlardı. Geriye kalan ve Türk çoğunluğun karşısında aşağı yukarı altıda birlik bir nüfus teşkil eden yerli ekalliyetler ise mübadele zamanlarına değin Türkler ile pek kaynaşmadan ve kendi soy özelliklerini muhafaza ederek yaşamışlar²⁷³; onların dil, din ve kimliklerini koruyarak yaşamalarını sağlayan öz-

²⁷¹ Sırf Melikşah adına gelen Tutak ve Artuk beyler dahi Anadolu'ya yüz biner kişilik birer ordu ile girerlerken, Romanos Diogenes Malazgirt yolunda her taraftan toplama birliklerle iki yüz bin kişiyi ancak bulabilmişti.

²⁷² Dönemin Ermeni ve Gürcü kaynaklarında "*Türklerin kudreti dolayısıyla Rumların şarktaki bütün kale ve şehirleri bırakıp gittikleri*" söylendiği gibi, Süryani Mihael de Bizans imparatorunun Rumları ve diğer Anadolu halklarını Balkanlara nasıl naklettiğini şöyle anlatmakta idi: "*Türklere yenilen Rumlar, bir daha onlara karşı durmadılar. İmparator korkuya düştü. Korkak ve kadınlaşmış müşavirlerinin sözlerine bakarak bir daha saraydan çıkmadı. Hristiyanlara acıyarak adamlar gönderip Pont'ta, yani Danişmend memleketinde kalan halkın bakiyelerini eşyaları ile birlikte atlara ve arabalara yükletti, denizin ötesine nakletti. Böylece nüfusu kalmayan bu bölgede Türklerin yerleşmesine yardım etti.*"

²⁷³ Bizans toprak sahiplerinin ezdiği bu azınlıkları belirli bir vergi sorumluluğu ile özgür ilan eden Anadolu Selçuklu Devleti ve onun takipçisi Osmanlı yönetiminin hiçbir etnik grubun diline, dinine, yaşam biçimine ya da ticareti faaliyetlerine müdahale etmediği bilinmektedir.

gür ortam bir taraftan da Anadolu Türklüğünün korunmasına yararmıştır.

Selçuklu ve Osmanlı tahrir defterlerine bakıldığında münferit olaylar ve küçük çaplı din değıştirmeler dışında 1000'li yıllarda başlayan Türk göçleri esnasında Anadolu'da yaşayan Rum ve Ermeni tebaa ile karışımın başta din olmak üzere birçok sebepten dolayı az olduğu, nahiye ve köylerin bile Müslüman Türkler ile gayrimüslimler arasında taksim edildiğı, millet-i hâkime durumundaki Türklerin hem çeşitli ekonomik kaygılardan, hem de İslam dininde zorlamaya yer olmayışından ötürü gayrimüslim yerlileri kitleler halinde Müslümanlaştırma gibi bir politika gütmedikleri ve dolayısıyla bugünkü Anadolu'yu bir ırklar potası, bugünkü Anadolu Türkü'nü de melez/mozaik bir halk ilan etme heveslisi tezlerin hiçbir dayanağının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Kaldı ki bir istila ya da fethin etnik etkisi sadece anlık ve statik bir olgu olarak kabul edilemez. Önemli olan yalnızca göçmenler ve yerleşiklerin sayısı yahut birbirleriyle ne ölçüde karıştıkları değil, bu insanların sosyoekonomik durumları ile evlenme ve doğum açısından yeni gelenlerle yerleşik halklar arasındaki farklılaşmadır. Mesela yeni gelenlerin boyunduruğı altına giren yerli halkta doğumu azaltan bir faktör olarak tutsaklık ve umutsuzluk duyguları ortaya çıkarken, fatih tarafta geleceğı güvenceye almak, bolluğa ve refaha ulaşmak maksadıyla çocuk sayısının artacağı psikolojik bir hakikattir. Bütün bunlara rağmen günümüzde herhangi bir Türkiye Türkü'nün -Türk dede ve ninelerden aldığı binlerce diğer genin yanında- Anadolu'nun eski yerlilerinden alınma bir veya birkaç genetik koda sahip olması da son derece doğaldır ve bu elbette kimseyi Türklük kimliğinden sıyrıp Rum, Ermeni ya da Hitit yapmayacaktır.

OSMANLI TARİH YAZICILIĞINDA TÜRK İMGESİ

Osmanlı tarih yazıcılığında Türk ve Türkmen kavramlarının aldığı şekil ile bazı kaynaklarda Türk ve Türkmenler aleyhine hakaret kabilinden ifadelerin kullanılması Osmanlı yönetiminin “Türklüğü hakir gördüğü” yolunda çeşitli görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu meyandaki görüşlere göre Osmanlılar kendilerini dini bir kimlikle tanımlamaya başladıktan sonra Türk kimliğine giderek küçültücü bir anlam yüklemişler, Osmanlı vakayinamelerinde “kaba Türk”, “cahil Türk”, “etrak-i bi-idrak (anlayışsız Türk)” gibi vasıflandırmalara rastlanır olmuş ve Osmanlı varlığını oluşturan ana unsur olmaktan çıkarak alelade bir azınlık durumuna gerileyen Türkler de haklı olarak ayaklanmışlardır.

Hâlbuki Osmanlı kronikleri gerekli dikkat verilerek incelendiğinde bir değil, iki tip Türk imajının belirginleştiği gözlenebilmektedir. Bunların ilki Osmanlı hanedanının da mensup olduğu kabul edilen ve övünç kaynağı olarak değerlendirilen Türklük iken, öteki ise Osmanlı Devleti’ne karşı duran, ayaklanmalar çıkaran, köy basıp yol kesen ve eşkıyalık yapan bir Türk tipi idi.

Birinci biçimiyle Türklük Osmanlı Devleti’nin temel dayanağı olup, bu Türklüğün kökeni Hz. Nuh’a kadar indirilir. Osmanlı zamanında gelenekselleşen tarih anlatımına göre Osmanlı tarihi Türk tarihinin bir parçası olarak başlamakta ve Oğuz Kağan’ın neslinden gelen Osmanlılar Kayı boyuna bağlı gösterilmektedir. Osmanlıların atası sayılan Süleyman Şah (Gündüz Alp)²⁷⁴ konargöçer Türkmen aşireti ile birlikte Orta Asya’dan Anadolu’ya göç etmekte, bir süre Selçuklu idaresi altında yaşayan Kayı boyu Osman Gazi devrinde beylik haline gelmekte ve Osman Gazi Oğuz töresine göre hanlanmaktadır. Bundan sonra kâfirle cihad başlamakta ve aşiret düzeninden devlet düzenine geçilmektedir. Osmanlılar böyle saygın ve köklü bir geçmişe sahip olmakta haklı bir övünç vesilesi buldukları

²⁷⁴ Süleyman Şah Kaya Alp’ın oğlu, Ertuğrul Gazi’nin babası ve Osmanlı Beyliği’ni kuran Osman Gazi’nin de dedesidir.

gibi, padişahlarını “Türk Sultanı”, ordularını da “Türk ordusu” olarak telakki ederler. Nitekim batılılara karşı yapılan gazalar bile Müslüman-Gâvur mücadelesinden ziyade Türk-Hıristiyan çatışması olarak yansıtılmakta ve Osmanlı kroniklerinin Hıristiyan devlet veya topluluklara atfen verdikleri bilgilerde “Osmanlı” kimliği yerine “Türk” kimliğini öne çıkarttıkları görülmektedir. Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve Koca Murad dönemlerinde kendileri gibi Türkçe konuşan Timuroğulları ile yoğun ilişki içerisinde bulunan Osmanlılar aradaki düşmanlığa rağmen onları soydaşları olarak tanımlıyorlar, Türkmen Karakoyunlu hanedanı ile akrabalıklarını her fırsatta vurgulayıp iftihar ediyor, veziriazamlık makamına da hep Türk ulema ailelerinden kimseleri geçiriyorlardı. Osmanlı tarihi boyunca padişahları ziyarete gelen elçiler arasında sadece Türk dünyasından gelen kimselerin (Türkmen, Tatar ya da Özbek elçilerinin) boyun eğip diz çökmemesi ise sembolik olarak büyük bir ehemmiyet taşımaktadır.

Osmanlı tarihçilerine göre Batı’nın karşısına dikilen Türk savaşçılığı, ahlakı, şecaati ve kahramanlığı bakımından daima bariz bir üstünlük içindedir. Örneğin Hoca Sadeddin Efendi tarihlerinde Osmanlıların ilk fetihlerinden bahsedilirken “zaferleri gölge edinmiş Türk askerleri” ve “savaşta yırtıcı aslan kesilen Türk yiğitleri” gibi süslü ifadelere yer verilir. Aynı müellif Osman Gazi’nin zaferlerini anlatırken “düşmanın gözünde her Türk sipahisi Afrasiyab gibi bir yiğit, Zaloğlu Rüstem gibi bir pehlivan kesilirdi” diyerek Türk zaferlerine manevi bir boyut daha kazandırmaktadır. Bir diğer Osmanlı tarihçisi Neşri’nin Rumeli’nin fethini anlatan eserlerinde “nice köyler Türk’ün ayin ve erkânını görüp gelip Müslüman oldular” ifadesine yer verilerek Türklerin sadece istilacı bir kavim değil, aynı zamanda yaşam tarzları ve inançları ile örnek bir toplum oldukları; “hem bu Türkler nereyi alırlarsa imaret ederler” denilerek de Türklerin hüküm altına aldıkları toprakları yakıp yıkmak yerine imar eden kişiler oldukları ortaya konmaktadır. Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi Fatih Sultan Mehmed’in oğlu Cem Sultan’ın Avrupa’ya kaçışını anlatırken onun için “Konstantiniyye’yi fetheden Türk’ün oğlu” tanımlamasını yapmakta, Girit’in fethi hadisesini betimlerken ise “kale burçları Türk bayrakları ile rengârenk hale geldi” demektedir. Da-

ha sonraki yüzyıllarda da Gelibolulu Mustafa Âlî'den "Türk Montesquieu'su" denilen Mustafa Koçi Bey'e dek hemen tüm Osmanlı tarih yazıcılarının eserlerinde Türk kimliğine yer verdikleri ve hatta bu aidiyeti övüp yücelttikleri tespit edilmektedir.

Osmanlılar nazarındaki ikinci Türk imgesi ise Batı karşısında iman, ahlak, şecaat ve kahramanlık örneği teşkil eden birinci Türk tipinin tam aksine Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalar başlatan, köyler basıp yol kesen ve eşkıyalık yapan bazı Anadolu Türkmen aşiretlerine (Karamanoğulları, Dulkadıroğulları, Turgudlular, Var-saklar, vs.)²⁷⁵ eleştirel amaçla atfedilen bir imgedir. Bu ikincisi için tarihlerde "aslı bozuk Türkmen", "kötü fiilli Türkmen", "kötü zanlı Türkmen", "hilekâr Türkmen", "aman bilmez Türkmen", "bî-asıl Türkmen", "kafasız Türkmen" ve "etrak-i bî-idrak (idraksiz Türkler)" gibi sıfatlar kullanılır. Söz konusu noktadan hareketle klasik dönem Osmanlı'sında Türk adının genel olarak küçültücü bir anlamda kullanıldığını savunmak müşkül gözüktüğü gibi, aynı devirde Türk kelimesinin bazen "köylü halk" ve bazen "konar-göçer" şeklinde manalandırılmasından yola çıkarak bunu bir aşağılama ifadesi saymak da dönemin sosyolojik yapısına kesinlikle uygun düşmemektedir. Kaldı ki Osmanlı tarih belgelerinde sadece Türkmen aşiretlerine yönelik olarak değil, merkezi idareye karşı başkaldıran tüm etnik zümrelere hitaben aynı eleştiriler ve hakaretamiz ifadeler yer alabilmektedir. Bunun ise etnik milliyetçilikten ziyade hanedan taassubunun kuvvetli olduğu ve padişahların yönetim gücünün mutlak sahibi gibi algılandığı bir dönem için gayet tabii bir reaksiyon olarak yorumlanması gerekir.

²⁷⁵ Bir imparatorluğun at sırtında zaptedilebileceği ve fakat at sırtında yönetilemeyeceğini anlayan Osmanlıların uygar-kentli sivil memurlar yetiştirmek ve göçebe Türkmen kitlelerini düzenli vergi alınacak bir tebaa statüsüne geçirmek için ardı ardına çıkarttıkları vilayet kanunlarının bu aşiretlerin ayaklanmasındaki payı büyük olsa gerektir.

Neticede Osmanlılar temelde kâfirlere karşı gaza ve cihad etmeyi düstur edinmiş bir "İslam askeri" imajıyla ön plana çıkmakla beraber, hem kendileri ve hem de yabancılar tarafından "Türk/Türkmen" olarak da tanımlanmışlardır. Vatanlarını "Türkiye", sultanlarını "Türk sultanı", ordularını "Türk ordusu", dillerini "Türk lisanı" ve müziklerini "Türk musikisi" diye niteleyen Osmanlılar Latin, Grek, Cermen ve Slav kaynaklarında da daima Türklükleriyle anılmışlardır. Mesela 1530'a ait Almanca eserlerde İstanbul'a gelen Habsburg elçilerinin "Türkischen Keiser Soleyman (Türk İmparatoru Süleyman)"ın önünde diz çöktüğü ve Osman Gazi ile tüm haleflerinin "Könige der Türken (Türk Kralları)" oldukları yazılıdır.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARAFINDAN KURGULANAN RESMİ TÜRK KİMLİĞİNİN KAPSAMA ALANI

Türkiye’de Osmanlı sonrası kurulan cumhuriyet rejiminin tek-dinli, çoketnili ve Türk kimlikli millet/ulus kurgusu Osmanlı döneminde asli unsur olarak tanımlanan “İslam milleti” ile potansiyel açıdan kapsadığı kitle itibarıyla kesişmekle beraber, önceden salt dini temelde tanımlanmış olan millet kavramına ortak dil ve kültür ek-seninde anlamlar da yükleyerek çeşitli kimliklerin bu yeni kimlikle çatışması veya kesişmesine zemin hazırlamıştır. Cumhuriyetin “Türk milleti” tarifi demografik büyüklükleri açısından en önemli örneği oluşturan Kürtler başta olmak üzere Türk/Türkmen etnik kökeninden gelmeyen ve hâlihazırda Türk dili ve kültüründen ayrı birer dil ve kültür kimliğini muhafaza eden Müslüman unsurlarla merkezi hükümet arasında bazı çekişmelere yol açmışsa da, muhalif azınlık kimliklerinin bazen etnik köken ve dil (Alevi Türkmenler gibi), bazen de din ve mezhep (Sünni Kürtler gibi) üzerinden çoğunluk kimliği ile kesişmesini engellememiş ve kimi zaman ise benzer kesişim noktalarının görece azlığı (Alevi Kürtler gibi) dolayısıyla muhalif kimliklerin keskinleşmesi ve iyiden iyiye politize olmasına sebebiyet verebilmiştir.

Milli Mücadele sürecinde işgale karşı başlatılan direnişin esasen din temelli bir algı üzerine odaklanmış olduğu, bu mücadelenin “milliliği”nin etnik değil, dini anlamda bir millet tasavvuruna gönderme yaptığı ve Türklüğe pratik bir öncelik verilmeksizin tüm Müslüman sekeneyi kapsayan “Anadolu İslam Milleti”nin Hristiyanlara karşı direnişi olarak telakki edildiği bilinmektedir. Milli Mücadelenin kazanılarak cumhuriyetin kurulmasından sonra ise Osmanlı zamanında geçerli olan millet sistemine -laik bir devrim sürecine de paralel olarak- yeni bir mahiyet kazandırılmış ve yine tüm Müslüman sekeneyi içine almakla birlikte Türkmen kökenli ekseriyetin dil ve kültürünü merkeze koyan ve hatta bazı etnik çağrışimleri da bulunan “Türk milleti” tarifi ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Kemalizmin tanımladığı Türk kimliğinin vatandaşlık olgu-

suna dayanan coğrafi bir tanım olduğu yönünde fikir bildiren araştırmacılar var ise de (ki T.C. Anayasası'nın 66. maddesinde ifadesini bulan resmi devlet görüşü de bu yöndedir), Kemalizmin tanımladığı şekliyle Türklüğün etnik, dilsel veya dinsel önkoşulları olduğuna ve hatta ırkçı bir özü bulunduğuna ilişkin görüş bildiren birçok araştırmacı da vardır.

Fakat hemen belirtmek gerekir ki her iki görüşün de eksik yanları ve hasıraltı ettikleri bazı unsurlar bulunmaktadır. Türkiye'de Türk kimliğinin coğrafi bir aidiyeti ("Türkiye'de yaşayan herkes Türk'tür" önermesini) öne çıkarttığını iddia eden resmi görüş ve onun paralelindeki tezler gayrimüslim vatandaşlara (Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri ile Süryaniler gibi resmen tanınmamış olan diğer gayrimüslim gruplara) karşı ekonomide, siyasette, bürokrasi ve askeriyede, göç ve vatandaşlık rejiminde ve daha pek çok alanda uygulanmış olan ayrımcılığı açıklamakta yetersiz kaldıkları gibi, devletin Türkiye sınırları içerisinde yaşamayan Azeri, Özbek, Kazak, Kırgız veya Uygur gibi Türk soylu/Türk dilli toplulukları "kardeş topluluklar" olarak tanımlıyor oluşunu izah etme noktasında da bir açmazla düşeceklerdir. Öte yandan geçmişte gayrimüslim vatandaşlara karşı göç, vatandaşlık, siyaset ve bürokraside uygulanan birtakım ayrımcı politikalardan yola çıkarak Türkiye devletinin tek bir etnik zümreye (Türk/Türkmen etnisitesine) diğer tüm etnik kategorilere ayrımcılık uygulamak pahasına ayrıcalıklı davrandığı iddiasının da gerçekçi bir yanı bulunmamakta ve bu iddia kanıtlanamaz bir nitelik taşımaktadır. Türkiye devletinin gayrimüslimlere uyguladığına benzer bir ayrımcılığı Müslüman ve gayritürk etnisiteler (Arnavut, Boşnak, Kürt, Laz, Çerkez, vs.) için uygulamadığı görüldüğü gibi, bu etnik kategorilere mensup kişilerin etnik kökenlerinin devlet tarafından kayıt altında tutulması gibi bir hadise de -kendileri deklare etmedikleri sürece- söz konusu değildir.

∴

Şimdi bu iki uç görüşün ortası bulunarak denilebilir ki Türkiye Cumhuriyeti'nin milli kimlik politikasına Türklüğün Türkiye'de yaşayan Müslüman halkla beraber Balkanlar ve Kafkaslardan göç edecek diğer Müslüman topluluklara da verilebilecek bir paye olduğu

yaklaşımı hâkimdir. Bu bağlamda cumhuriyet kurulduktan sonra gerçekleştirilen mübadelelerin (nüfus değiş-tokuşlarının) etnisite ve ya dil temelinde değil de dini inanç temelinde yapılmış olması²⁷⁶ oldukça manidar görünmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin mübadelelerden sonra izlediği göç ve vatandaşlık politikaları da aynı doğrultuda cereyan etmiş olup, birçok bölgeden etnik olarak Türk olmayan unsurların Türkiye'ye göçü teşvik edildiği ve istikrarlı bir biçimde sürdüğü halde Türk ırkının kökü ve anayurdu kabul edilen Orta Asya'dan gelen göçmenler Türkiye'ye tüm göçlerin ancak yüzde ikisini yapmışlar ve buralardan Türkiye'ye göçün teşviki adına da herhangi bir çaba içine girilmemiştir. Nesnel anlamda hangi etnik kökenden olursa olsun hem Türkiye'ye göçmen olarak gelen ve hem de Türkiye'de yerleşik olan vatandaşlardan Türk etnik aidiyetine bağlanmaları, yani Türkçe konuşmaya ve kendilerini Türk olarak tanımlamaya başlamaları beklenmiş, gayrimüslim etnik gruplara ise -kültürel açıdan ne kadar asimile olurlarsa olsunlar- Türk kimliğinin kapıları kapalı tutulmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti pek çok Müslüman etnisitenin asimilasyon yoluyla Türkleşmesi kapısını açık bırakmış olmakla birlikte, bu konuda hiçbir sınır çizilmemiş de değildir. Diğer deyişle dünyanın bütün Müslüman etnisiteleri potansiyel Türkler olarak görülmemiş ve Türkiye'ye muhaceretleri teşvik edilmemiştir. Genel göç siyasetinden anlaşıldığı kadarıyla İran ve Arap ülkelerinden Türkiye'ye göç hiçbir zaman teşvik edilmemiş, hatta yine etnik ve dilsel olarak öz be öz Türk olan Azerin -belki de Şii mezhebine mensup olmaları hasebiyle- göçmenliği ve dolayısıyla vatandaşlığı da teşvik edilmemiştir. Araplar ve Farsların devletin kurguladığı Türklük potasının dışında tutulmaları tüm Müslümanların potansiyel Türk olarak adanmadığını ve Türkiye'nin güney ve doğu hudutlarında batı ve kuzeyde çizilmeyen bir sınırın çizildiğini göstermektedir. Burada coğrafi bir tercihten ziyade İran ve Arap ülkelerinden gelecek Müs-

²⁷⁶ Mübadele sürecinde Balkan Türkleri ile beraber Çingene, Pomak, Boşnak ve Arnavutların da Türkiye'ye kabul edildiği ve buna mukabil ibadetlerini dahi Türkçe yapan Karaman Türklerinin sırf Hristiyan oldukları için Yunanistan'a gönderildikleri bilinmektedir.

luman göçmenlerin -Balkanlar ve Sovyet Rusya'dan gelenlerin aksine- Türkiye'ye sadık olmayabilecekleri yolunda bir askeri/güvenliksel kaygı rol oynamış olmalıdır ki, Arap ve Fars dillerinin Türkiye'ye sınırdaş bir etki alanında egemen ve yaygın olduğu bilinmektedir.

∴

Neticede cumhuriyetin kuruluşuyla beraber Türk kimliğinin kapsamının Anadolu yerleşik toplumu ve kuzey kaynaklı göçmen kitleler söz konusu olduğunda pek çok etnisiteye açık ve neredeyse Müslüman kimliğinin kapsamı ile eşdeğer, doğu ve güneye dönük olarak ise sadece "Türkçe konuşan-Sünni Müslüman" unsurlara açık tutulduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

SONSÖZ

Feodal Avrupa kıtasının birbirine geçmiş sınırları arasında doğan Avrupamerkezci (avrosantrik) geleneksel tarih anlayışı insanlığın Avrupa dışında kalan kısmını Hint-Avrupai halkların sınaî ve teknolojik seviyelerine göre değerlendirip sınıflandıran, çok defa onları yok sayan, bunların tarihsiz halklar olduklarını ispata çalışan ve Rus Türkolog Gumilev'in deyişiyle "tüm dünyayı Avrupa'nın sadece barbar bir kenar mahallesi olarak göstermeyi amaç edinmiş" bir tür ideolojidir. Avrasya'nın Hint-Avrupai olmayan halkları arasında tarihçi, dilbilimci, sosyolog ve antropologların henüz yeterli sayıya ulaşamayışından da faydalananarak hümaniter bilimlerdeki pozisyonlarını günden güne sağlamlaştıran Avrupamerkezciler kökleşmiş ırkçı önyargılarını nesnel bilimin ta kendisi ilan ederek bütün dünyaya dikte ettirebilmiş ve kendi tezlerine kenarından köşesinden ters düşen herhangi bir fikir veya bulgu karşısında inkâr mekanizmalarını derhal devreye sokmakta da gayet başarılı olmuşlardır. Eski ve henüz bilinmeyen dilleri hiçbir mesnetleri olmadığı halde Hint-Avrupa ailesine dâhil göstermiş, kimlere ait olduğu çözülemeyen kadim kültürleri o veya bu Hint-Avrupa halkının atalarına mal edivermiş, Avrupa ve Asya'nın neredeyse tamamını kendi dedelerinin anayurdu sayarak işgal ve sömürge politikalarına kılıf hazırlamışlardır. O yönde herhangi bir kanıt var olmadığı ve hatta birçok objektif araştırmacı tarafından Türk kimliğiyle irtibatlandırıldıkları halde eski Anadolu Hatti ve Luwiler, yine Küçük Asya'nın kuzeybatı kesiminde yaşayan Frigyalılar, bir dönem Balkan Yarımadası ve Anadolu'da hâkimiyet kuran Traklar ve ayrıca Sümer, Etüsk, Kimmer, İskit, Sarmat, Alan-As, Kuşan, Part ve Harezmi toplulukları da anlamsız bir ısrar ve inatla Hint-Avrupa orijinli kabul edilmişlerdir.

Tarihin ilk, orta ve yeni zamanlar diye bölünüşü dahi 476 yılında Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, 1492'de Amerika'nın Avrupalı koloniciler tarafından keşfi ya da Avrupa tarihinden başka başka olaylar ile belirlenmiş olup, anlaşılacağı üzere Amerika kıtasına Colomb'tan yirmi bin sene önce ayak basan Kızılderililerin ya da Avrupalıların karanlık çağ dedikleri Orta Çağ'da en parlak devirleri-

ni yaşayan Türklerin bu tarih anlayışında hiçbir yeri bulunmamaktadır. Avrupa kıtasını ortalayacak şekilde kesilen dünya haritaları ve tamamen Avrupa merkezli bir yaklaşımla yapılagelen “yakın doğu”, “orta doğu”, “uzak doğu” gibi bölge tanımlamaları da hep aynı bakış açısının tezahür ve dayatmalarındandır. Aşırlar sonra bile Attila, Timur veya Fatih’in kanlı zaferlerini acı ve nefretle anmaya devam eden batılı tarih otoritelerinin zevk ve eğlence için kölelerine en alçak metotlarla işkence eden Roma imparatorlarını ya da Müslüman kafatasından şarap içmeden cennete girilemeyeceğine inanan Haçlı kumandanlarını hayranlıkla yâd edebilmeleri ise son derece manidardır.

Milletleri uygarlık yaratıcı ve uygarlık yıkıcı diye iki sınıfa tak-sim eden Hint-Avrupa teorisyenleri kronolojik sırayla Mısır, Çin, Es-ki Sami (Asur, Babil, Fenike, Keldani), Hint, İran, İbrani, Yunan, Ro-ma, Yeni Sami (Arap) ve Roma-Cermen olmak üzere on büyük uy-garlık yaratıcı millet ya da olumlu stereotip belirlerken, Türkler, Mo-ğollar ve Fin-Ugorlar gibi savaşı Ural-Altay kavimlerini aralıklarla parlayıp sönen etmenler olarak görüyor ve bunları can çekişen uy-garlıkların ölmesine yardım edip kalıntılarını dağıttıktan sonra ön-ceki hiçliklerine dönen olumsuz tiplerden addediyorlardı. Örneğin Arnold Joseph Toynbee’ye göre göçebe Türkler yerleşik uygarlıklara bağlı toplulukları yönetimleri altına almak ve çok iyi bildikleri hay-van çobanlığı yerine hiç beceremedikleri insan çobanlığına özenmek-le dağcılık bilmeden sarp bir kayaya tırmanmaya kalkışan gözü kara bir sporcunun yaptığına benzer bir işe girişmiş oluyorlardı. Nitekim kayanın belli bir yerine kadar tırmanıp orada durmak zorunda kal-mışlar ve geriye kalan tüm enerjilerini durdukları yarı yolda tutun-maya harcamışlardı. Nesnel etkinlikleri ölçüsünde zihinsel etkinlik gösteremeyen bu barbarlar²⁷⁷ doğuda Çin uygarlığına, batıda ise İsl-am uygarlığına çok kolay mahkûm olmuşlardı.

²⁷⁷ İlk defa eski Çin ve İran kaynaklarında “göçebe/yağmacı” manalarında geçen “barbar” tabirinin daha çok Türk ve Moğol halklarına atfen kullanıldığı bilinmektedir. Grek-Roma edebi-yatındaki “barbar Türk” imajının kökenleri ise 4.-5. yüzyıllar-

Bazı tarafsız Türkologların eski Türklerin insan eti yiyen yurtsuz göçebeler oldukları, bu göçebeliliğin kural ve teşkilat tanımaz bir mahiyet taşıdığı, karınlarını doyuramayan Türklerin sürekli yerleşik halklara saldırdıkları ve onların aralarına karıştıklarında ise zayıf kimliklerini koruyamayıp hemen asimile oldukları yolundaki siyasileşmiş masalların asılsızlığını kanıtlaması bile Hint-Avrupacıları durduramamış; bu sefer Türklerin göçebelikten yerleşik düzene geçişlerinde bazı Hint-Avrupa kavimlerinin itici rol oynadığı şeklinde başka bir masal uydurulmuştu. Türklerin yazı yazmayı birçok Hint-Avrupa milletinden daha önce bildiği ispatlandığında bu yazının Türklere Avrupalıların atalarından geçtiği iddia olunacak, Orta As-

daki Hun saldırılarına kadar uzanmakta ve Orta Çağ'ın sonuna doğru Avrupa'yı güneyden ve Akdeniz'den zorlamaya başlayan Müslüman Türklerin Hun atalarına ait "barbar" imgesini üstlendikleri görülmektedir. Eski İtalyanca belgelerde "vahşi", "zalim", "yağmacı", "küfürbaz", "askerlik ve savaştan başka yeteneği olmayan", "saldırgan", "şeytanın ordusu", "kadın düşkünü", "büyük", "suçluları kazığa oturtan", "sanattan anlamayan", "cahil", "budala", "despot", "korkunç", "koca gövdeli-küçük beyinli" gibi hezeyan dolu ifadelerle betimlenen Türkler Almanca belgelerde de "dinsiz", "hoşgörüsüz", "hoyrat", "vicdansız", "ahlaksız", "günahkâr", "lanetli", "kuduz", "güvenilmez", "aşağılık" ve "zalim" gibi pejoratif sıfatlarla tanımlanırlar. Avrupalı tarih yazarlarına göre de Türk kadın ve erkekleri Doğu'ya ait olan tüm kötülükleri bünyelerinde taşımaktadırlar. Tarafsızlığı ile övülen tarihçi Hammer bile Rodos'un fethini anlatırken Türkleri "inançsız, acımasız ve eli kanlı insanlar" olarak nitelemekte ve ardından alakasız bir biçimde Türklerin akrabalarını öldürme törelerinden söz etmektedir. 1522 senesine ait Adelphus tarihinde Türk Sultanı II. Mehmed "Deccal'a denk bir yaratık" olarak tanıtılırken, bu sultanın amacının Hristiyanlığı yeryüzünden silmek ve tüm erdemlerin kökünü kazımak olduğu aktarılır. Bahse konu kroniğe göre Hristiyanların başına Türkleri musallat eden Tanrı sevgili Hristiyan kullarını uyarmaktadır. Burada işaret edilen "Tanrı'nın cezası Türkler" imgesi aslında Martin Luther'in 1518 yılında kaleme aldığı ve Türkleri "Tanrı'nın harbacı"na benzettiği makalesinden kaynaklanır ki, Luther'in "Türklere Karşı Savaş" ve "Türklere Karşı Duaya Çağrı" isimlerini taşıyan iki kitabı daha bulunmaktadır.

ya'da yapılan kazılarda onlarca antik şehir gün yüzüne çıkartıldığında bunların esasen İranilere ait olduğu savı ortaya atılacak, ibrenin Türkleri gösterdiği atın ehlileştirilmesi, arabanın kullanılması, demirin işlenmesi ve devletin doğuşu gibi konular ise açık bir tarafgirlikle İndo-Cermenlere atfedilecekti.

Türklerin Doğu Sibirya ormanlarında türedikleri ve Batı Sibirya'ya, Merkezi Asya'ya, İdil-Ural çevresine, Karadeniz civarına ve Kafkaslara güya büyük halk göçleri sırasında ya da ondan sonra geldiklerini savunan Avrupamerkezciler dolaylı yoldan Türkleri bugün yaşadıkları bütün bölgelerde istilacı göstererek oralarda Türklerden önce Hint-Avrupailerin, daha doğrusu İndo-İrani halkların oturduğunu söylüyorlardı. Böylece eski Türklerin de diğer Doğu Sibirya halkları gibi çekik gözlü Mongoloid ırka mensup olmaları gerektiği ve bugünkü Türk dünyasında baskın olan badem gözlü insan tipinin sonradan Türkleştirilen Hint-Avrupai kavimlerden devralındığı peşin hükmüne varılıyor ve gerçek Türklerin 8.-10. yüzyıllarda kesinlikle torunları olmayan birçok halka adlarını ve dillerini miras bırakarak tarihten silinmiş oldukları ima ediliyordu. Tarihçinin teorisini antropolog ve arkeolog doğruluyor, antropolog ile arkeologun dediğini tarihçiler teyit ediyor ve bu yolla zahmetsiz çocuk sahibi oluyorlardı. Son tahlilde günümüz Türk dünyasının Orta Asya'nın doğusundaki Türkleşmiş Moğollardan, batısındaki Türkleşmiş İranilerden, Kafkaslardaki Türkleşmiş Ermenilerden ve Anadolu'daki Türkleşmiş Rumlardan oluştuğunu savlayan geleneksel tarihçilik tarafından Türklerin etnik geçmişi ve kendine has hiçbir özelliği bulunmayan halklar olarak takdim edildikleri görülüyor; buna karşılık doğudan kopup gelen Türklerin azınlıkta kaldıkları halde sayısız memleketleri dilce ve kültürce Türkleştirmelerinin imkânsız olduğunu, yerli sekenenin Türkleşmesinin ancak çıkıp gelen Türklerin halkın çoğunluğunu teşkil etmeleri halinde mümkün olabileceğini ve bu durumda sadece kendi dillerini değil, antropolojik özelliklerini de yerli halklara aşılayacaklarını söyleyen tarafsız araştırmacılara ise bilim dışılık yaftası yapıştırılıyordu.

Bilim adamından ziyade birer dogma savunucusu oldukları anlaşılan Avrupamerkezci müsteşrikler ve onların öğretilerini zenginleştirmek için can atan yordakçıları yeni nesil tarihçiliğin gücünü hafife alarak nihai bir zafer kazandıklarını zannetmişlerdir. Ne var ki 21. asrın bilgi ve iletişim çılgınlığı karşısında yaşama şansı kalmamış olan Avrupamerkezci anlayışın artık yerini ırkçılığın her nevini reddeden ve kültürel görelilik prensibinden hareketle her bir halkın tarihini o halkın kendine has standartları ve insanlığın tekâmül tarihi ile ilişkileri içerisinde değerlendiren diyalektik anlayışa bıraktığı gözlenmektedir. Tarihen tüm ırk, halk ve dillerin tek bir proto-ırk, proto-dil ve proto-tarihte buluştukları gerçeğinden yola çıkan yeni anlayışa göre her kültür kendince güzel ve eşit derecede saygın olup, her halk aynı derinlikte ve tüm yönleriyle detaylı olarak araştırılabilmeye müsait tarihsel köklere ya da birer teşekkül tarihine sahiptir.

Şimdi bu anlayışla ve özellikle açık zihinli Türkologların gayretleriyle yeniden yazılmakta olan erken Türk tarihi geleneksel yaklaşımın aksine Hun döneminden önceki Türklüğü de kapsayacak şekilde genişletilip bütünleştirilmektedir. İnsanlık tarihinin ilk büyük medeniyetini başlatan Sümerler ve Roma medeniyetine kaynaklık ettikleri bilinen Etrüsklerin yanı sıra önceleri peşin hükümlü Persologların dayatmalarıyla İran etnosuna mal edilmiş olan Kimmerler, İskitler, Sakalar, Sarmatlar, Alanlar, Massagetler, Kuşanlar ve diğer bozkır kabilelerinin kültürel özellikleri ve dil unsurları incelenip eski ve modern Türk halklarının etnik verileri ile çok yönlü bir mukayeseye tabi tutulmakta; paleoantropoloji, arkeoloji, tarih, etnografya ve mitolojik bilimler düzleminde yapılan bu karşılaştırmalı inceleme sayesinde de Türk halklarının Avrasya hattındaki binlerce yıllık egemenliği, daha M.Ö. 2. binde Orta Asya'nın büyük bölümü dışında Karadeniz'in kuzeyi ile Avrupa'daki varlıkları ve bütün dünya kültürünün gelişim sürecindeki progresif rolleri tarafsız olarak ortaya konabilmektedir.

KAYNAKÇA

ACAR (M. S.);

- Medeniyetler atışması mı, Menfaatler atışması mı?, Dokuz Eylül Üniversitesi İdari ve İktisadi Bilimler Fakültesi Dergisi, 18. Cilt, 2. Sayı, İzmir, 2003.

AÇIKGÖZ (H.);

- Türklerin Kullandığı Alfabelerden Göktürk Alfabesi, Yeni Türkiye Dergisi, Türk Dünyası Özel Sayısı, Ankara, 1997.

AFYONCU (E.);

- Truva'nın İntikamı-Fatih Sultan Mehmed ve İstanbul'un Fethinin Bilinmeyen Yönleri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.

AHMAD (F.);

- Turkey: The Quest for Identity, Oneword, Oxford, 2003.

AHMED AŞIKİ (D.);

- Tevarih-i Ali Osman, Mostar Yayınları, İstanbul, 2008.

AHMETBEYOĞLU (A.);

- Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.

AKAR (R.);

- Varlık Vergisi Kanunu: Tek Parti Rejiminde Azınlık Karşıtı Politika Örneği, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

AKARSU (B.);

- Dil-Kültür Bağlantısı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998.

AKDAĞ (M.);

- Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

AKDEMİR (E.);

- Avrupa Aynasında Türk Kimliği, Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 7. Cilt, 1. Sayı, Ankara, 2007.

AKSAN (D. N.);

- Köktürkçe'nin Söz Varlığı Üzerine, Ankara, 1996.

AKTAR (A.);

- Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

AKTÜRK (Ş.);

- Türkiye'de Kürt Kimliğinin Siyasallaşma Süreci: 1918-2008, Türkiye'de Kesişen-Çatışan Dinsel ve Etnik Kimlikler, Ed. R. Ö. Dönmez ve diğerleri, Say Yayınları, İstanbul, 2010.

AL-AZZAWİ (R.);

- Ibn Hassul'ün Türkler Hakkında Bir Eseri, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.

ALEKSEYEV (V. P.);

- Differential Geography of Races, 1973.
- İstoriçeskaya Antropologiyua i Etnogenez, 1989.

ALEKSEYEV (V. P.) – VADETSKAYA (E. B.);

- Afanasevskii Kurgan v.s. Vostochnogo na Enisee, 1980.

ALİ EFENDİ (G. M.);

- Kitabü't-Tarih-i Kühnü'l-Ahbar, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997.

ALİMOV (R.) – SERTKAYA (O. F.);

- Eski Türklerde Para-Göktürklerde, Uygurlarda, Türkişlerde, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

ALP (L. Ö.);

- Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş, Eflatun Yayınevi, Ankara, 2009.

ALTHEIM (F.);

- Attila et les Huns, Paris, 1952.

ALTINÖRS (A.);

- Dil Felsefesine Giriş, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2003.

ANADOL (C.);

- Tarihe Hükmeden Millet Türkler, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2007.

ANDİCAN (A.);

- Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2009.

ANTHONY (D. W.);

- The Horse, The Wheel and Language: How Bronze Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World, 2007.

ANZERLİOĞLU (Y.);

- Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hıristiyan Türkler, Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 2. Sayı, Ankara, 2004.

APUHAN (R. Ş.);

- Türklerin Tarihi-Göktürkler'den Türkiye Cumhuriyeti'ne 2500 Yıllık Savaş, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.

ARABACI (İ.);

- Türklerin ve Türkiye'nin Toplum Yapısı, Yayın B, İstanbul, 2009.

ARAT (R. R.);

- Türk Lehçelerinin Tasnifi, Türk Dünyası El Kitabı, 2. Cilt, Dil-Kültür-Sanat Yayınları, Ankara, 1992.

ARIKOĞLU (E.);

- Greenberg'in Avrasyatik Dil Teorisi ve Türkçe, Ankara, 2007.
- Nostratik Dil Teorisi İçerisinde Altay Dilleri, Ankara, 2009.

ARSAL (S. M.);

- Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, Ötüken Yayınları, 1975.
- Eski Türklerin Hususi Hukuku, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ARSLANOĞLU (İ.);

- Kültür ve Medeniyet Kavramları, Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Ankara, 2001.

ASENA (G. A.) – DE GROOT (J. M.);

- 2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2010.

ASLANAPA (O.);

- Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.

ATABEY (İ.);

- Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri, Yargı Yayınevi, Ankara, 2007.

ATSIZ (H. N.);

- Türk Ahlakı, Çınaraltı Dergisi, 7. Sayı, İstanbul, 1941.
- Türk Tarihinde Yabancı Kanlıların İhanet Serisi, Orhun Dergisi, 1-4. Sayı, İstanbul, 1950.
- Türk Edebiyatı Tarihi, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Türk Ülküsü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.

AVCIOĞLU (D.);

- Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2006.

AYDA (A.);

- Etrüskler (Tursakalar) Türk idiler, Ankara, 1992.

AYDIN (A.);

- Osmanlı Hukukunun Genel Yapısı ve İşleyişi, Türkler Ansiklopedisi, 10. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

AYTBAYEV (A.);

- Massagetler Hakkındaki Eski Kaynaklar, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

AYTMURATOV (D.);

- Etimologizes the Ethnonym Türk, 1986.

BAHADIR HAN (E. G.);

- Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü), Simung Yayınları, İstanbul, 1996.
- Şecere-i Türki (Türk'ün Soy Ağacı), İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

BARKAN (Ö. N.);

- Kolonizatör Türk Dervişleri, Hamle Yayınları, İstanbul, 2002.

BARTHOLD (W.);

- Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.
- İlk Müslüman Türkler, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.

BARTUCZ (L.);

- A Magyar Ember: A Magyarság Antopologiaja, 1938.

BAYAT (F.);

- Saka Etnoniminin Etimolojisi Üzerine, Gaziantep, 2004.

BAYKARA (T.);

- Türk Adının Anlamı, Ankara Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
- Türk, Türklük ve Türkler, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

BAYRAK (M. O.);

- Türk İmparatorlukları Tarihi, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul, 2002.

BAYRAKDAR (M.);

- Türkler ve Japonlar, Minima Yayıncılık, İstanbul, 2007.

BASKAKOV (N. A.);

- Historical Typological Phonology of Turkic Languages, 1988.

BAŞKAN (S.);

- Eski Türklerde Sanat, Türkler Ansiklopedisi, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

BAŞOĞLU (M. Ş.);

- Irk Psikolojisi, İstanbul, 1943.

BATES (D. G.);

- 21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji-İnsanın Doğadaki Yeri, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.

BATUR (A.);

- Kenar Mahalle Çocukları, Türk Halklarının Kökeni-Önsöz (Laypanov-Miziyev), Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

BECKWITH (C. I.);

- İpek Yolu İmparatorlukları, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2011.

BEDİRHAN (Y.);

- İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2011.

BEKTAŞ (C.);

- Türk Evi (Turkish House), Bileşim Yayınları, İstanbul, 2007.

BEREZIN (I. N.);

- Recherches sur les Dialectes Musulmans, Kazan, 1848.

BIASUTTI (R.);

- Le Razze e i Popoli Della Terra, 1954.

BIKKININ (I.);

- İngilizce'deki Türkçe Kökenli Sözcükler, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeri Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

BİLGİN (M.);

- Doğu Karadeniz, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

BLUMENBACH (F.);

- De Generis Human Varietate Nativa Liber, 1776.

BOGUCKI (P.);

- Copper Age of Eastern Europe, London, 2007.

BOMHARD (R. A.) – KERNS (C. J.);

- The Nostratic Macrofamily a Study in Distant Linguistic Relationship, 1994.

BORAK (S.);

- 100 Türk Büyüğü, Kırmızı Beyaz Yayınları, Ankara, 2004.

BORGER (R.) – LORETZ (R.);

- Mesopotamisches Zeichenlexikon, 1994.

BOZKURT (F.);

- Türklerin Dili, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005.

BOZKURT (İ.);

- Anadolu Türk Aşiretleri-Avşar ve Diğer Türkmen Aşiretlerinin Yaşayışı ve Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.

BRIGHT (W.) – DANIELS (P. T.);

- The World's Writing Systems, Oxford, 1996.

BRONOWSKI (J.);

- İnsanın Yükselişi-Türümüzün Biyolojik ve Kültürel Evrimine Renkli Bir Bakış, Say Yayınları, İstanbul, 2009.

BRUES (A. M.);

- People and Races, 1978.

BURLING (R.);

- Man's Many Voices: Language in Its Cultural Context, 1970.

CAHEN (C.);

- Osmanlılardan Önce Anadolu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Türkler Nasıl Müslüman Oldular?, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2011.

CAN (Y.);

- Anadolu Öncesi, Türk Kenti, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

CEBECİ (D.);

- Farklı Yönleriyle Türkler, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Türk'e Dair, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2009.

CELİLOV (F. A.);

- Azer Halkı (Seçme Yazılar), 2010.

CHAVANNES (E.);

- Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux, Petersburg, 1903.

CHIPPAUX (C.);

- Mutilations et Deformations Ethniques Dans les Races Humanies, 1961.

CHOMSKY (N.);

- Syntactic Structures, 1957.
- Bilgi Sorunları ve Dil, Bgst Yayınları, İstanbul, 2009.
- Doğa ve Dil Üzerine, Sözcükler Yayınları, İstanbul, 2010.

CLAUSON (G. L. M.);

- Studies in Turkic and Mongolic Linguistics, 1962.

COLE (S.);

- Race of Man, 1965.

COON (C.);

- Races, 1962.
- Le Living Races of Man, 1969.

CSATO (E. A.) – JOHANSON (L.);

- The Turkic Languages, 1998.

CZEGLEDY (K.);

- A Korai Kazar Törtenelem Forrasainak Kritika-jahoz, 1960.
- Nomad Nepek Vandorlasa Napkelettol Napnyugatig, Budapest, 1969.

ÇAĞATAY (S. Ş.);

- Uygur Yazı Dili, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1943.

ÇATALOLUK (O.);

- Türk'ün Genetik Tarihi, Togan Yayıncılık, İstanbul, 2012.

ÇAY (A. M.);

- Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası: Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokefalon) Zaferi, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1984.
- Nevruz: Türk Ergenekon Bayramı, İleri Yayınları, İstanbul, 2012.

ÇAY (A. M.) – DURMUŞ (İ.);

- İskitler, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÇELEBİ (E.);

- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

ÇİĞ (M. İ.);

- Sümer Dili ile Türk Dili Karşılaştırmaları, Bodrum, 2007.
- Sümer'de Tufan-Tufan'da Türkler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

ÇİÇEK (K.);

- Giriş, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÇORUHLU (Y.);

- Erken Devir Türk Sanatı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

DARMESTETER (A.) - MULLER (M.);

- The Zend-Avesta, 1883.

DARWIN (C.);

- The Descent of Man and Selection in Relation to Sex, 1871.

DAVIS (J. C.);

- İnsanun Hikâyesi-Taş Devrinden Bugüne Tarihimiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2005.

DE GUIGNES (J.);

- Mémoire Historique sur L'origine des Huns et des Turcs, 1748.

DELIORMAN (A.);

- Osmanlılardan Önce Türkler, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul, 2010.

DEMİR (N.);

- Türk Yaylı Sazı Kemeçe ve Dünya Kültürüne Etkisi, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Sivas, 2007.

DENIKER (J.);

- The Races of Man: An Outline of Anthropology and Ethnography, 1900.

DERENBOURG (H.);

- Le Divan de Nabigha Dhobyani, 1869.

DOERFER (G.);

- Bemerkungen zur Verwandtschaft der sog Altaische Sprachen, 1963.

DOĞAN (A.);

- İslamiyet'ten Önceki Türk İnancına Dair, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

DOĞAN (İ.);

- Doğu Avrupa'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.
- Göktürk Yazısı, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Türklerde Aile, Türk Tarihi ve Kültürü, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2011.

DUBOVA (N. A.);

- The Problem of Formation of the Pamir-Ferghana Race, 1978.

DURKHEIM (E.);

- The Elementary Forms of Religious Life, 1912.

DURMUŞ (İ.);

- Sarmatlar, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Tuna Nehri Çevresinde İskit ve Sarmatlar, Gazi Üniversitesi Türkiyat Yayınları, Ankara, 2009.
- İskitler, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- Sarmatlar, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

DUVARCI (A.);

- Türklerde Yiyecek İçecek Kültürü, Türkler Ansiklopedisi, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

DYAKONOV (I.);

- Asian languages, 1981.

EBERHARD (W.);

- Çin'in Şimal Komşuları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1942.
- Sport bei den Völkern Zentralasiens nach Chinesischen Quellen, 1978.
- Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

EICKSTEDT (F. V.);

- Forschung am Menschen or Rassenkunde und Rassen Geschichte der Menschheit, 1934.

EKİNCİ (E. B.);

- Osmanlı Hukukunda Kardeş Katli Meselesi, Ankara, 2006.

EL-CAHİZ (A. B.);

- Manâkib Cund El Hilafa Ve Fazîâ'il El Etrâk (Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri), Ramazan Şeşen Çevirisi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1967.

EL-İSTAHRİ (E. F.);

- Şûretü'l-Arz, 951.

EL-MESUDÎ (H. B. A.);

- Murûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir, 930.

ERCİLASUN (A. B.);

- Büyük Aile Teorileri İçinde Türkçenin Yeri, Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.
- Türkçenin En Eski Komşuları, Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.
- Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.

ERCİLASUN (K.);

- Bozkır Halklarında Hâkimiyet Düşüncesinin Dile Yansıması: Tengrikut Çanyü, Afyonkarahisar, 2009.

ERENDİL (M.);

- Dünden Bugüne Mehter, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1992.

ERDEM (G.);

- Türk Kimdir, Türklük Nedir?, Töre-Devlet Yayınları, İstanbul, 2008.

ERDENTUĞ (A.);

- Türklerin Kan Grupları ve Kan Gruplarının Antropolojik Karakterlerle İlgisi Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 11. Sayı, Ankara, 1943.

EREN (H.);

- Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Kişisel Yayınlar, İstanbul, 1999.

ERGAN (N. G.);

- Bozkır Türklerinde Töre ve Sosyal Kontrol, Polis Bilimleri Dergisi, 1. Cilt, 3. Sayı, Ankara, 1999.

ERGİN (M.);

- Dede Korkut Kitabı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2002.
- Türk Dil Bilgisi, Bayrak Basım, İstanbul, 2008.

ERKUL (A.);

- Eski Türklerde Aile, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ERÖZ (M.);

- Türkiye’de Alevilik-Bektaşilik, İstanbul, 1977.

ERSOY (Y.);

- Türk Mutfak Kültürü, Türkler Ansiklopedisi, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ERSÖZ (M.);

- Hars ve Medeniyetin Dinamik Tanımları, Eğitim Dergisi, 1. Sayı, Ankara, 1963.

ESİN (E.);

- İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978.

FİOK (K.);

- A Sahnaméböl, 1887.

FISCHER (S. R.);

- A History of Writing, 2004.

FİRDEVSİ (T.);

- Şehname, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1974.

FRANKE (O.);

- Beitrageaus Chinessichen Quellen zur Kenntniss der Türkvölker, 1904.

FROMKIN (V.) – RODMAN (R.);

- An Introduction to Linguistics, New York, 1988.

GABAIN (A. V.);

- Alt-türkisches Schrifttum, 1950.

GALANTİ (A.);

- Türklük İncelemeleri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

GARDEZİ (S.);

- Zayn al-Akhbar, 1049.
- Tarih-i Gerdizi, 1363.

GENÇ (R.);

- XI. Yüzyılda Türklerde Evlenme, Türk Yurdu Dergisi, Aile Özel Sayısı, 10. Cilt, 40. Sayı, Ankara, 1990.

GINZBURG (V. V.);

- Ancient and Modern Anthropological Types in Central Asia, 1951.

GLOWATZSKI (W.);

- Die Rassen des Menschen: Entstehung und Ausbreitung, 1976.

GOLDEN (P. B.);

- Türk Halkları Tarihine Giriş, KaraM Araştırma ve Yayıncılık, Ankara, 2002.

GÖKA (E.);

- Türklerin Psikolojisi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

GÖKALP (M. Z.);

- Turan Nedir?, Yeni Mecmua, 37. Sayı, İstanbul, 1918.
- Türkçülüğün Esasları, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1994.
- Hars ve Medeniyet, Toker Yayınları, İstanbul, 1995.
- Türk Medeniyeti Tarihi, Toker Yayınları, İstanbul, 1995.
- Türklerde Ahlak, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GÖMEÇ (S.);

- Kök Türk Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.

GRAVES (J. L.);

- The Emperor's New Clothes: Biological Theories of Race at the Millennium, 2003.

GREENBERG (J. H.);

- Indo-European and Its Closest Relatives, 2002.

GRENARD (F.);

- Asya'nın Üstünlüğü ve Düşkünlüğü-Avrupa'nın İkbali, Cumhuriyet Matbaası Neşriyatı, Ankara, 1941.

GROUSSET (R.);

- Bozkır İmparatorluğu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

GUMILEV (L. N.);

- Ethnogenesis and the Biosphere of Earth, 1978.

GUNTHER (H. F. K.);

- The Racial Elements of European History, 1927.

GÜL (S.);

- Türklerin Etnik Kökenleri, Nokta Kitap, İstanbul, 2007.

GÜLEÇ (E);

- Türk At Irkları, Ankara, 2005.

GÜLENSOY (T.);

- M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.

GÜLSEVİN (G.);

- Sümerce ile Türk Dilinin İlişkisi, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GÜLTEPE (N.);

- Kızılelma'nın İzinde-Turan Dünyasının Onbin Yıllık Sırrı, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2007.

GÜNAL (Z.);

- İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2000.

GÜNAY (U. T.);

- Türklerin Tarihi-Geçmişten Geleceğe, Akçağ Yayınları, Ankara, 2010.

GÜNAY (Ü.) - GÜNGÖR (H.);

- Türk Din Tarihi, Laçın Yayınları, Kayseri, 1998.

GÜNDÜZ (T.);

- Bozkırın Efendileri-Türkmenler Üzerine Makaleler, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009.

GÜNGÖR (E.);

- Tarihte Türkler, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1988.

GÜNGÖR (H.);

- Eski Türklerde Din ve Düşünce, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GÜRDAL (İ.);

- Kopuz ve Türk Dünyası Halk Çalgıları, Türkler Ansiklopedisi, 19. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GÜVENÇ (B.);

- İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974.
- Antropoloji (İnsanbilim), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1993.
- Türk Kimliği-Kültür Tarihinin Kaynakları, Boyut Kitapları, İstanbul, 2008.

GÜVENÇ (R. O.);

- Eski Türklerde Müzik ile Tedavi, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

GÜZEL (H. C.);

- Sunuş, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

HAECKEL (E.);

- Anthropogenie, 1874.

HALAÇOĞLU (Y.);

- Klasik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı, Türk Ansiklopedisi, 9. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Anadolu'da Cemaatler, Aşiretler, Oymaklar 1453-1650, Togan Yayıncılık, Ankara, 2011.

HAMILTON (J. R.);

- Les Ouighours a L'epoque des Cinq Dynasties D'apres les Documents Chinois, Paris, 1955.

HAMMER (J. V.);

- Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, İlgi Yayınları, İstanbul, 2007.

HARTL (D. L.);

- Principles of Population Genetics, 2007.

HAS HACİB (Y.);

- Kutadgu Bilig, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

HASSAN (Ü.);

- Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011.

HEMDEMİ ÇELEBİ (S. M.);

- Solakzade Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

HENKEY (G.);

- A Magyarsag Keleti Elemeinek Embertani Kepe I-IV, 1999.

HENKEY (G.) – HOVART (R.);

- Sincan ve Çin'deki Kazakların Fiziksel Antropolojileri ile İlgili Yeni Veriler, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

HILAIRE (G. S.);

- Histoire Naturelle des Mammifères, 1819.

HOMMEL (F.);

- Die Somero-Akader ein Altaisches Volk, 1884.
- Ethnologie and Geographie des Alten Orients, 1925.

HUNKAN (Ö. S.);

- Orta Asya'da X.-XII. Yüzyıllarda Türk Adı Üzerine Bazı Kayıtlar, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 2. Sayı, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005.

HUXLEY (T. H.);

- On species, and Races and Their Origin, 1860.

IŞIK (R.);

- Türklerde Ağaçla İlgili İnanışlar ve Bunlara Bağlı Kültler, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Elazığ, 2004.

İBN FADLAN (A. A.);

- Seyahatname, Ramazan Şeşen Çevirisi, İstanbul, 1995.

İBN-İ BATTUTA (L. T.);

- Tuhfet-ün Nüzzar Fi Garaib ül-Emsar ve Acaib-ül Esfar, 1335.

İBN SİNA (A.);

- Kitabü'l-Necat, 1593.

İBNÜ'L-ESİR (İ. E. C.);

- El-Kamil fi't-Tarih, Ankara. 1965.

İNALCIK (H.);

- Osmanlı Devleti Bir Türk Devleti mi dir?, Türk Korkusu-Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni-Önsöz (Ö. Kumrular), Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Türk Devletlerinde Sivil Kanun Geleneği, Türkiye Günlüğü Dergisi, 58. Sayı, Ankara, 1999.

İNAN (A.);

- Orun ve Ülüş Meselesi, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, 1. Sayı, İstanbul, 1931.
- Eski Türk Dini Tarihi, Kültür Bakanlığı Eserleri, İstanbul, 1976.
- Altay-Yenisey Şamanlığında Eski Unsurlar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.
- Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

İNAN (A. A.);

- Türk Tarihinin Ana Hatları, İstanbul, 1930.
- Recherches sur les Caractères Anthropologiques des Populations de la Turquie, 1939.

İŞANHANOV (C.) – KOÇNEV (B.);

- Drevneysie Karahanidskie Monety, 1979.

KAFALI (M.);

- Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi, Türkler Ansiklopedisi, 6. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KAFESOĞLU (İ.);

- Milli Kültür-Siyaset İlişkisi, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 4. Sayı, İstanbul, 1984.
- Selçuklular, Türk Dünyası El Kitabı, 1. Cilt, Ankara, 1992.
- Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Türk İslam Sentezi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
- Eski Türk Dini, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Tarihte Türk Adı, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KÂHYA (E.);

- Eski Türklerde Bilim, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KANSU (Ş. A.);

- Türk Kadın ve Erkeğinin Mukayeseli Sefalometri- si Hakkında Bir Muhtıra, Türk Antropoloji Mecmuası, 9. Sayı, 1930.
- Anadolu ve Rumeli Türklerinin Antropometrik Tetkikleri, Türk Antropoloji Mecmuası, 11.-12. Sayı, 1931.
- İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1946.

KAPLAN (M);

- Kültür ve Dil, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.

KARATAY (O.);

- İran ile Turan-Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Orta Doğu, KaraM Araştırma ve Yayıncılık, Ankara, 2003.
- Türklerin Kökeni, Kripto Kitaplar, Ankara, 2011.
- İran ile Turan-Eski Çağ'da Avrasya ve Ortadoğu'yu Hayal Etmek, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.

KARAYEV (Ö.);

- Türkler ve Kağanlıkları, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

KARTAY (D.);

- Bozkırın Gözcüsü Türk Çoban Köpeği: Kangal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

KASIM (A. C.);

- Sümerce Kesin Olarak Türk Dilidir, İstanbul, 2001.

KAŞGARİ (M.);

- Divanü Lügati't-Türk, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 2009.

KAŞIKÇI (O.);

- Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık, Türkler Ansiklopedisi, 2. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KERİMULLİN (E.);

- Bir Hipotezin İzinden, 2012.

KİRİŞÇİ (K.);

- Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices, 2000.

KNUBMANN (M. R.);

- Anthropologie: Handbuch der Vergleichenden Biologie des Menschen, 1988.

KOCA (S.);

- Türk Kültürünün Temelleri, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990.
- Eski Türklerde Bayram ve Festivaller, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı, Türkler Ansiklopedisi, 2. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KOCASAVAŞ (Y.);

- Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Gök Tanrı İnancı, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KOÇİ BEY (G.);

- Koçi Bey Risalesi, Ecdad Yayınları, Ankara, 1994.

KOELLE (S. W.);

- Mohammed and Mohammedanism, 1889.

KOLCU (H.);

- Türk Dili, Umuttepe Yayınları, Kocaeli, 2010.

KOTTAK (C. P.);

- Antropoloji-İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2008.

KÖPRÜLÜ (M. F.);

- Türk Edebiyatı Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.
- Türkiye Tarihi-Anadolu İstilasına Kadar Türkler, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2005.

KÖSEMİHAL (M. R.);

- Türk Halk Müziklerinin Kökeni Meselesi, Musiki Mecmuası, No:407, İstanbul, 1984.

KÖSOĞLU (N.);

- Kızıl elma, Türkler Ansiklopedisi, 2. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Türk Olmak ya da Olmamak-Milli Kültür, Mozaik Kültür ve Etnisite, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

KÖYMEN (M. A.);

- Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi, Selçuk Dergisi, 1. Sayı, Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, Konya, 1986.

KUBAREV (G. V.);

- Orta Asyalı Türklerin Giyimleri, Türkler Ansiklopedisi, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KUMRULAR (Ö.);

- Türk Korkusu-Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2008.

KURAT (A. N.);

- Peçenek Tarihi, İstanbul, 1937.

KUNTER (H. B.);

- Eski Türk Sporları Üzerine Araştırmalar, 1938.

KUT (G.);

- Türklerde Yemek Kültürü, Türkler Ansiklopedisi, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

KÜRÜM (T.);

- Avrasya'da Runik Yazı, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

LATHAM (E.);

- Marco Polo: The Travels, 1958.

LAYPANOV (K.) – MİZİYEV (İ.);

- Türk Halklarının Kökeni, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

LE COQ (A. V.);

- Buried Treasures of Chinese Turkestan, 1928.

LEGENDRE (A. F.);

- La Civilisation Chinoise Moderne, Paris, 1926.

LIU (M.);

- Die Chinesischen Achrichten zur Geschichte der Ost-Türken, 1958.

LUNDMAN (B.);

- The Races and Peoples of Europe, 1977.

LURIE (E.);

- Louis Agassiz and the Races of Man, 1954.

MARQUART (J.);

- Über das Volkstum der Komanen, 1914.

McCULLOCH (R.);

- The Races of Humanity, 2010.

MEMİŞ (E.);

- Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Eski Çağ'da Türkler, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005.

MEREY (Z.);

- Türk Tarihi ve Kültürü, Yargı Yayınevi, Ankara, 2008.

METZ (A.);

- Die Renaissance des Islams, Ülkü Dergisi, 50. Sayı, İstanbul, 1922.

MORAVCSIK (G.);

- Byzantinoturcica, 1983.

MORI (M.);

- Türk Kültürü El Kitabı, Seri 2, Cilt 1/b-Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1978.

MULLER (F. W. K.);

- Handschriften-Reste in EstrangeloSchrift aus Turfan, Chinesisch-Türkistan, 1904.

MUMCU (A.);

- Türk Hukuk Tarihi, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.

NECEF (E. N.);

- Karahanlılar, Selenge Yayınları, İstanbul, 2005.

NEMETH (G.);

- Der Volksname Türk, 1926.
- Ural ve Türk Dillerinin En Eski Bağları, 1970.

NEŞRİ (M.);

- Kitab-ı Cihan-nüma, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1949.

OLSON (S.);

- Hepimizin Kökeni Afrika-Genler, Irk ve Ortak K kenimiz, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 2008.

OPPERT (J.);

- Exp dition Scientifique en M sopotamie, 1863.

ORTAYLI ( .);

- Levantenler, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

ÖGEL (B.);

- Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler, DTCF Dergisi, 4. Sayı, Ankara, 1948.
- Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi-1, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Türk Kültür Tarihine Giriş, 9. Cilt, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Devlet Meclisi ve Kurultay, Türkler Ansiklopedisi, 2. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

- İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.
- Türk Mitolojisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

ÖLMEZ (M.) – TEKİN (T);

- Türk Dilleri Araştırmaları, Simurg Yayıncılık, Ankara, 1995.

ÖNDER (A. T.);

- Türkiye'nin Etnik Yapısı-Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler, Kripto Basın Yayın, Ankara, 2010.

ÖZAYDIN (A.);

- Türklerin İslamiyet'i Kabulü, Türkler Ansiklopedisi, 4. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÖZBEK (M.);

- İnsan ve Irk, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.
- Dünden Bugüne İnsan, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Dünden Bugüne İnsan, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

ÖZDAL (A.);

- Türklerin Savaş Sanatı-Aldatıcı Taktikler & Farklılaşan Stratejiler, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008.

ÖZKAN (A. R.);

- Türk Kültüründe Yönler, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÖZÖNDER (S. B.);

- Eski Türklerde Dil ve Edebiyat, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

ÖZTUNA (Y.);

- Türk Tarihinden Yapraklar, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998.
- Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2008.

ÖZTÜRK (A.);

- Türk Destanları, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2009.

ÖZTÜRK (M.);

- Anadolu'ya Türk Kimliğini Veren, Anadolu'yu Türkleştiren ve Anadolu'ya Türk Şuurunu Yerleştiren Oğuz Türkleri, Ledo Yayıncılık, İstanbul, 2007.

ÖZYETGİN (M.);

- Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı, Ankara, 2005.

PAMİR (A);

- Orta Asya Türk Hukukunda "Töre" Kavramı, Ankara, 2009.

PELLIOT (P.);

- Le Mont Utuken Chez les Anciens Turcs, 1929.
- Neuf Note sur des Questions d'Asie Centrale, 1929.

PINKER (S.);

- The Language Instinct, 2007.

PITTARD (E.);

- Les Races et l'Histoire, 1924.
- Küçük Asya Türklerinin Antropolojik Mütaalası, Türk Antropoloji Mecmuası, 8. Sayı, 1929.

PİRVERDİOĞLU (A.);

- Türklerde Yılbaşı ve Bahar Geleneği, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

PLINIUS SECUNDUS (G.);

- Naturalis Historia, 77-79.

POPPE (N.);

- Introduction to Altaic Linguistics, 1965.

P'YANKOV (I. V.);

- Sakalar, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

RADLOFF (W.);

- Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türk-sprachen, 1882.

RAMSTEDT (G. J.);

- Über die Konjugation des Khalkha Mongolis-chen, 1902.
- Über die Zahlwörter der Altaischen Sprachen, 1905.

RASONYI (L.);

- Doğu Avrupa'da Türklük, Selenge Yayınları, İs-tanbul, 2006.
- Tarihte Türklük, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007.

RELETHFORD (J. H.);

- The Human Species-An Introduction to Biological Anthropology, 1990.

ROMER (F. E.);

- Pomponius Mela's Description of the World, 1998.

RONATAS (A.);

- Doğu Türk Runik Yazısının Kökeni ve Gelişimi Üzerine, İzmir, 1987.

ROUX (J. P.);

- Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Orta Asya-Tarih ve Uygarlık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Türklerin Tarihi-Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

ROWE (K. E.);

- Saint and Singer: Edward Taylor's Typology and the Poetics Of Meditation-Cambridge Studies in American Literature and Culture, New York, 1986.

SADEDDİN EFENDİ (H.);

- Tacü't-Tevarih, 1. Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

SAMİ (Ş.);

- Kamus-ı Türkî, Kapı Yayınları, İstanbul, 2009.

SAMOYLOVICH (A.);

- Some Additions to the Classification of the Turkic Languages, St. Petersburg, 1922.

SANKOFF (G.);

- The Social Life of Language, Philadelphia, 1980.

SANTUR (E. M.);

- Evlenme Adetleri, Çukurova Üniversitesi Türko-
loji Araştırmaları Merkezi Yayınları, Adana, 2000.

SAPİR (E.);

- Language: An Introduction to the Study of Spee-
ch, 1921.

SARAN (N.);

- Antropoloji, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2008.

SARITAŞ (E.);

- Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara
Göre İslamiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Ha-
yat-Eski Çağlardan IX. Yüzyılın Ortalarına Kadar,
Scala Yayıncılık, İstanbul, 2010.

SAYGUN (A. A.);

- Türk Halk Musikisinde Pentatonizm, İstanbul,
1936.

SCHWIDETZKY (I.);

- Rassen und Rassenbildung beim Menschen, 1979.

SEYDOV (M. A.);

- O Tyurkoyazıcnıx Plemenax, 1973.

SEZER (B.);

- Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uy-
garlıkları, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2011.

STAROSTIN (S.);

- Etymological Dictionary of the Altaic Languages, 2003.

STRAHLENBERG (P. J. V.);

- Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia, 1730.

STRAUSS (L.);

- Irk, Tarih ve Kültür, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.

SÜLEYMANOV (O.);

- Az i Ya, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1992.

SÜMER (F.);

- Oğuzlar (Türkmenler)-Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

ŞENEL (A.);

- Irk ve Irkçılık Düşüncesi, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 1993.

ŞEŞEN (R.);

- Eski Araplara Göre Türkler, Türkiyat Mecmuası, 15. Cilt, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1971.

TANERİ (A.);

- Türk Kavramının Gelişmesi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983.

TANPINAR (A. H.);

- 19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988.

TANYERİ (Y.);

- Göktürk Yazısı ve Orhun Türkçesi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011.

TANYU (H.);

- İslamlıktan Önceki Türklerde Tek Tanrı İnancı, İstanbul, 1986.

TARHAN (T.);

- Ön Asya Dünyasında İlk Türkler: Kimmerler ve İskitler, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

TAŞAĞIL (A.);

- Göktürkler, 1. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.
- Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2004.

TAVKUL (U.);

- Çağdaş Türk Lehçelerinin Sınıflandırılması, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler, Kırım Dergisi, 12. Sayı, Ankara, 2003.

TEZCAN (M.);

- Kuşan'ların Menşei, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

TEMİR (A);

- Ural-Altay Dilleri Teorisi, Ankara, 1976.

THIERRY (F.);

- Türgişlerden Büyük Uygurlara Türk Kağanlığının Para Birimleri, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

THOMAS (C. C.);

- Craniofacial Anthropometry: Practical Measurement of the Head and Face for Clinical, Surgical and Research Use, 1997.

THOMPSON (D.);

- Children of the Wilderness-Aborigines, Australian Children, 1983.

THOMSEN (W.);

- Les Inscriptions de L'Orkhon Dechiffrees, 1896.

TİMUR (T.);

- Osmanlı Kimliği, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.

TOGAN (A. Z. V.);

- Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

TOLSTOY (G. P.);

- K İstorii Drevnetyurkskoy, 1938.

TOMAN (H. T.);

- Konuşan Türkçe, Kent Kitap, Ankara, 2010.

TOMASCHEK (W.);

- Kritik der Altesten Nachrichten Über den Skytischen, Viena, 1887.

TOPINARD (P.);

- The Human Species, 1890.

TOPRAK (Z.);

- Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

TUNA (O. N.);

- Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ve Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

TUNAKAN (S.);

- Irkların Doğuşu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1945.

TURAN (O.);

- Oniki Hayvanlı Türk Takvimi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.
- Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.
- Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.

TURAN (Ş.);

- Türk Kültür Tarihi-Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005.

TUTAR (A.);

- İslam Öncesi Türk Devlet Geleneğinde Adalet Anlayışı, Türkler Ansiklopedisi, 2. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

TÜRKDOĞAN (O.);

- Türk Ailesinin Genel Yapısı, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, 1. Cilt, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Türk Tarihinin Sosyolojisi, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2003.

TÜRKKAN (R. O.);

- Türk Tarih Tezleri, Türkler Ansiklopedisi, 1. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Yükselen Milliyetçilik, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2006.
- Biz Kimiz?-Türklüğün Kimlik Şifresi, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2007.
- Türkler ve Kızılderililer, Pegasus Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Atlantisliler, Sümerler, Etrüskler Türk Mü?, Nokta Kitap, İstanbul, 2012.

TÜRKÖNE (M.);

- Eski Türk Toplumunun Cinsiyet Kültürü, Ark Yayınları, Ankara, 1995.

TÜZÜN (A.);

- Türk Dünyasında Ortak Sporlar, Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2011.

TYONBEE (A. J.);

- Turkey: A Past and a Future, 1917.
- A Study of History, 1934.

UÇAR (F.);

- Geçmiş-Günümüz ve Geleceğin Türk Dünyası, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

ÜLKER (E.);

- Assimilation of the Muslim Communities in the First Decade of the Turkish Republic, 2007.

VADETSKAYA (E. B.);

- Arheologičeskiye Pamyatniki vı Stepah Srednevo Yeniseya, 1986.

VALLOIS (H. V.);

- Les Races Humaines, Paris, 1967.
- Observations Anthropologiques sur les Pygmées Baka du Cameroun, 1970.

VAMBERY (A.);

- Etymologisches Wörterbuch der Turkotatarischen Sprachen, 1878.

VARDAR (B.);

- Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri, Multilingual, İstanbul, 2001.

VASILYEV (A.);

- Bizans İmparatorluğu Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1943.

VIKANDER (S.);

- Maya Dili ile Altay Dilleri Arasında Bir Bağlantı Var mı?, 2010.

VURAL (F. G.);

- İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011.

WEINER (J. S.);

- La Genese de L'homme, 1972.

WEINREICH (M.);

- History of the Yiddish Language, Chicago, 1980.

WHORF (B. L.);

- The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language, 1956.

YAKOVLEV (N. F.);

- Kafkasya, Asya ve Amerika Dillerinin En Eski Zamanlardaki Bağlantısı, 1947.

YARKHO (A. I.);

- Race of Central Asian Interfluvial, 1931.

YAVUZ (E.);

- Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Kurtuluş Matbaası, Ankara, 1969.

YILDIRAN (İ.);

- Eski Türk Çocuk Oyunlarından Tepük ve Yaşayan Varyantları, Türkler Ansiklopedisi, 3. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

YILDIRIM (D.);

- Azerbaycan Âşık Şairleri ve Şiirlerinden Örnekler, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2. Sayı, Ankara, 1984.

YILMAZ (A.);

- Göktürk Heykelciliğinde Baba ve Balbal Kavramları Üzerine, Orta Asyadan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü-Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2006.

YILMAZ (O);

- Türkiye Yerli At Irkları ve Bir Koruma Çalışması, İğdır, 2012.

YİNANÇ (M. H.);

- Anadolu'nun Fethi, Türkler Ansiklopedisi, 6. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

YÖRÜKAN (Y. Z.);

- Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler-Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004.

ZEKİYEV (M. Z.);

- Bolgar-Tatarların Etnogenezi ve Genel Gelişme Aşamaları, Türkler Ansiklopedisi, 2. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Türklerin ve Tatarların Kökeni, Selenge Yayınları, İstanbul, 2007.

ZELYUT (R.);

- Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, Kripto Kitaplar, Ankara, 2009.

ZIEME (P.);

- Zu den Nestorianischen-Türkischen Turfan Texten, Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, Berlin, 1974.